ÜNNEPI KÖNYV
MIKOLA TIBOR
TISZTELETÉRE

SZEGED
1996

ÜNNEPI KÖNYV

MIKOLA TIBOR

TISZTELETÉRE

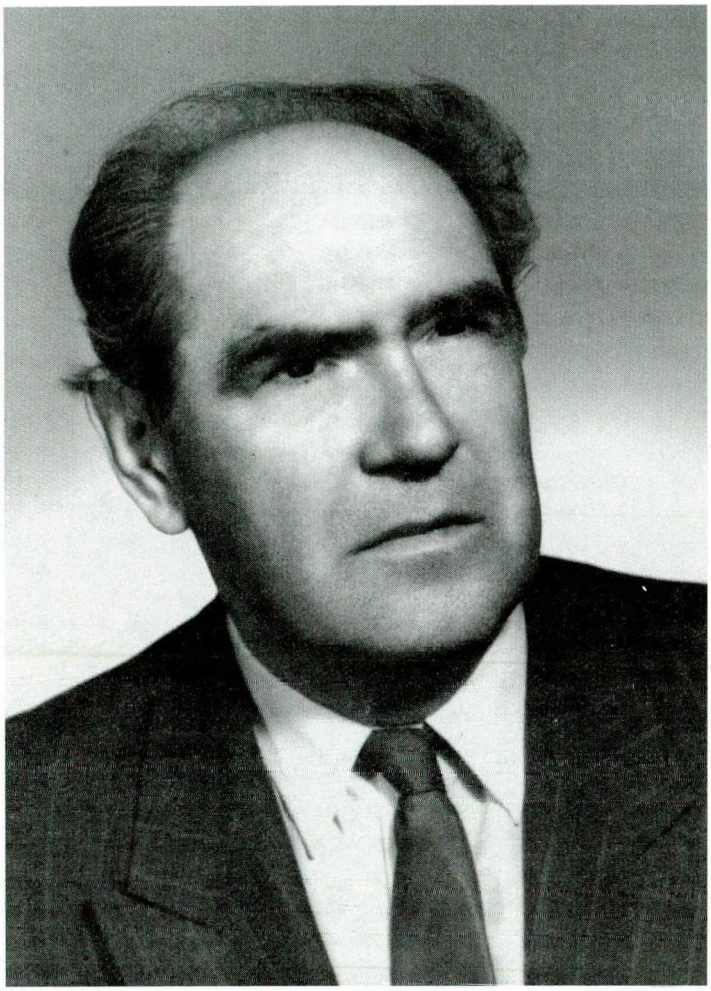

Mikola Tibor

ÜNNEPI KÖNYV
MIKOLA TIBOR
TISZTELETÉRE

Szerkesztette:
MÉSZÁROS EDIT

Technikai szerkesztő:
JANURIK TAMÁS

SZEGED
1996

Ünnepi könyv MIKOLA TIBOR tiszteletére

A JATE FINNUGOR TANSZÉK különkiadványa

*

Készült:
A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány, a Szegedi Akadémiai Bizottság,
a Szegedi Kulturális Alap és a Tabula
Gratulatoriában résztvevők
támogatásával

*

ISBN 963 482 099 9

*

Kiadványterv, technikai szerkesztés,
szövegbevitel, szövegszerkesztés,
nyomdai előkészítő munkák:
DR. JANURIK TAMÁS
Székesfehérvár

*

Nyomdai munkák:
GOLD PRESS Nyomda Szeged
Felelős vezető: Illés Mihály
Példányszám: 250

*

Megrendelhető:
JATE Finnugor Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Tartalomjegyzék

Mikola Tibor köszöntése (JANURIK TAMÁS) 7
Mikola Tibor tudományos munkássága (JANURIK TAMÁS – MIKSI SZILVIA) 13
TABULA GRATULATORIA 19

*

ALVRE, PAUL: Uurali keelte primaarseist objektikäändeist 21
BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Finn és magyar CV szekvenciák kontrasztív vizsgálata 25
BARNA GÁBOR: Legendamesék egy alföldi kéziratos népköltési gyűjteményből 35
BARTENS, HANS-HERMANN: Zu den rethorischen Fragen im Tscheremissischen 39
BARTENS, RAIJA: Suomalais-permiläisten fysiologisten ja psyykkisten tuntemusten ilmauksista 45
BELLÓN, TIBOR: *Zangura* 50
BERECZKI GÁBOR: Adalékok a finn-volgai és a cseremisz névszóragozás történetéhez 53
BÜKY LÁSZLÓ: Kalevala-fordításaink alliterációban lévő metaforáiról 57
CSEPREGI MÁRTA: Orosz nyelvi hatás a déli osztják szintaxisban 60
DÉCSY GYULA: A *Mikola* családnév európaközi összefüggései 68
DOLOVAI DOROTTYA – SIPŐCZ KATALIN: Szoszvai vogul szövegek 73
DOMOKOS JOHANNA: Jojka, versjojka, jojkavers, vers a számi (lapp) költészetben, valamint ezek fordítási problémái 76
DOMOKOS PÉTER: Kazány szerepe a finnugor népek történetében és a finnugrisztikában 81
DUGÁNTSY MÁRIA: Moksa-mordvin szövegmutatvány 85
FANCSALY ÉVA: A jurák denominális igeképzésről 88
FORGÁCS TAMÁS: Adalékok *mese* szavunk eredetéhez 95
FRIED ISTVÁN: Beszéd és megértés között (Márai Sándor novellájáról) 99
FUTAKY, ISTVÁN: A. F. Büsching, ein Berichterstatter über die uralischen Völker im 18. Jahrhundert 102
GANSCHOW, GERHARD: Die patientialen Satzmorpheme des Scherkal-Ostjakischen 106
GULYA JÁNOS: *tűz* 'Feuer' 108
HAJDÚ MIHÁLY: A régi magyar és finn keresztnévválasztásról 111
HAJDÚ PÉTER: Lappáliák 115
HÄKKINEN, KAISA: Kalevalan vaikutus suomen kirjakielen kehitykseen 119
HELIMSKI, EUGENE: The Enets Text of the Lord's Prayer from Witsen's Book 125
HONTI LÁSZLÓ: Az U/FU alapnyelv paradigmasorainak rekonstruálásáról 133
ИМАЙКИНА, МАРИЯ: Морфологическая зависимость смыслоразличительной функции звонкости-глухости согласных фонем в эрзянском языке 138
JANURIK TAMÁS: A tazi szölkup *-ku-* „breviatív-momentán képző"-ről 142
JUHÁSZ ANTAL: *Móva* szavunk és jelentésének változatai 146
KÁLMÁN BÉLA: Anyanyelv, idegen nyelv. Gondolatok és emlékek 150

KANGASMAA-MINN, EEVA: Form and Function in Derivation 153
KATZ, HARTMUT: Eine ururalische Kausativbildung 156
KATZSCHMANN, MICHAEL: Anmerkungen zur Suffixverbindung *-na-r-* im Nganasanischen 165
KERESZTES LÁSZLÓ: A mordvin irodalmi nyelv kérdéséről 171
KESZTYŰS, TIBOR: Antisemitisch oder sogar faschistisch? „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban" und „Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes" von Julius von Farkas 175
KIM, ALEKSANDRA: The Relics of the Bear's Cult among the Selkups 180
KISS ANTAL: A votják névcsúfolók 184
KISS JENŐ: Zsirai Miklós két levele E. N. Setälähez 187
KLIMA LÁSZLÓ: Az uráli őshazaábrák történelmi-földrajzi vonatkozásai 188
KNIIVILÄ, IRMELI: Eihän nimi miestä pahenna 196
KOVÁCS MAGDOLNA: Tulajdonnevek használata az ausztráliai magyar nyelvben 198
KOVÁCS OTTILIA: Utazások Valóságországban. Leena Krohn novelláiról 202
KOZMÁCS ISTVÁN: Megjegyzések az udmurt birtokos szerkezetről 206
KÜNNAP, AGO: *j* in Sayan-Samoyed Temporal Suffixes 209
LABÁDI-BERTÉNYI, GIZELLA: Itsemurha suomen kansanperinteessä 214
H. LABORC JÚLIA: Az ural-altáji nyelvrokonság gondolata Repiczky Jánosnál az Új Magyar Múzeum hasábjain megjelent tanulmányai alapján 218
LARSSON, LARS-GUNNAR: Sprachen, die dem Lauf der Zeit trotzen? 222
MARKUS, KAIJA: Suomen kieli Karjalassa 227
MÉSZÁROS EDIT: Az erza-mordvin hangjelölésről 229
A. MOLNÁR FERENC: Pápay József finnországi naplója (1898. márc. 6. – 1898. márc. 14.) ... 231
MOLNÁR JUDIT – NAGY BEÁTA: Az uráli nyelvek fosztóképzőinek eredete 235
NAGY ZOLTÁN: A vaszjugáni (Ozernoje falui) hantik vallási rendszerének változásai 245
NÉMETH T. ENIKŐ: Az *és* kötőszó pragmatikai funkciójáról 249
NYIRKOS ISTVÁN: Egy adalék a szóhasadáshoz (Finnugor eredetű-e *makk* szavunk?) 253
PUSZTAY JÁNOS: Zu den Verbalpräfixen in den uralischen Sprachen 257
RÉDEI KÁROLY: A protouráli **-t* többesjel eredete 260
RÓNA-TAS ANDRÁS: *Ugor, ogur* or *ugur?* Remarks on the name „Finno-Ugrian" 265
SAUER, GERT: Russisch *дуга* im Obugrischen 270
SIMONCSICS PÉTER: *Ideg* és *íj*. Művelődéstörténeti etűd szamojéd hangokra 272
B. SZÉKELY GÁBOR: A főnévi igenév képzőjének eredete az obi-ugor nyelvekben 275
H. TÓTH IMRE: A Freisingi töredékek jelentősége a magyar szlavisztika számára 278
H. TÓTH TIBOR: Visszaható *-v* képzőnk „lappangásáról" 283
VECSERNYÉS ILDIKÓ: A mordvin participiumok és vonatkozó mellékmondatok viszonyáról . 287
VEENKER, WOLFGANG: Vorläufige Bemerkungen zu einem rückläufigen Modell: ab-nominale Kasus und Post-positionen im Ungarischen 290
VÉRTES EDIT: Gondolatok Pápay szótári hagyatékáról 296
ZAICZ GÁBOR: A fennológia válogatott bibliográfiája (1975–1994) 298
D. ZEMPLÉNYI VERA: Magyar és finn vonatkozó mondatok 303

Mikola Tibor köszöntése

JANURIK TAMÁS
Székesfehérvár

A hazai és nemzetközi finnugrisztika jeles ünnepéhez érkezett: Mikola Tibort köszönthetjük egy kerek évforduló kapcsán. Az ünnepelt neve szerte e világon jól ismert szakmai körökben, ezt az itt tisztelgők hosszú sora is meggyőzően bizonyítja. Számomra is igen megtisztelő feladat, hogy nagyívű, sokrétű, immár harmincöt évet átfogó tudományos kutató-, szervező- és nevelőmunkásságát – legalább fő vonalaiban – itt ismertessem.

Egyetemi hallgató éveiben (magyar–német szakosként tanul az ELTE bölcsészkarán) germanistának készül, jól ismeri a *német* mellett a *hollandot, svédet, angolt* és ezeken keresztül a többi germán nyelvet is. Két évi bicskei középiskolai tanári munkát követően kerül Hajdú Péter hívására a szegedi egyetem újjászervezett Finnugor Tanszékére. Egyetemi pályafutásának állomásai röviden: 1960-ban egyetemi tanársegéd. Két év múlva, 1962-ben megszerzi az egyetemi doktorátust. 1965-től egyetemi adjunktus. 1968-ban védi meg a szamojéd névutókról írt kandidátusi értekezését. 1970-ben egyetemi docenssé nevezik ki. 1973-ban a göttingeni egyetemen tanít egy félévet. 1974-ben, Hajdú Péter Budapestre történt távozásakor átveszi a tanszék vezetését. 1979-től 1984-ig két ciklusban a bölcsészkar tudományos dékánhelyettese. Egy újabb félévet tanít külföldön, ezúttal a müncheni egyetemen. 1984-ben egyetemi tanárrá nevezik ki. 1984-től 1987-ig a bölcsészkar dékánja, ezt 1989-től 1992-ig egy újabb hároméves ciklusban megismétli. E száraz tényadatok mögött azonban sokéves áldozatos kutatómunka is rejlik, amelynek révén Mikola Tibor a nemzetközi finnugrisztika neves alakjává küzdi fel magát: a szamojéd nyelvek, különösen az enyec és nganaszan egyik legjobb nemzetközi szakértőjévé, a hazai szamojédisztikának Hajdú Péter mellett a másik legrangosabb képviselőjévé.

Elég azonban csak egy rövid pillantást is vetni az ünnepelt terjedelmes (kereken száz tételt tartalmazó) publikációs jegyzékére, hogy kitűnjék: Mikola Tibor nem csupán kiváló szamojédista, hanem az uráli nyelvészet egyik legegyetemesebb, legsokoldalúbb művelője is: *a képzők, az etimológiák, a jelentéstörténet, a hangátcsapások, a szóhasadás, a tárgyragok, a névutók, a diftongusok, a birtokos névmások, a palatalizációs korrelációk, a nyelvi gyűjtések és adatközlések, a gégezárhangok, az ikerszavak, a koaffixumok, a többesjelek, a tővégi magánhangzók, a mutatónévmások, a tárgyas ragozás, a vokalizmusproblémák, az areális jelenségek, a nazálisok, a redukált magánhangzók, a fonológia, a dialektológia, a mediális igeragozás, a parallelizmusok, a neutralizáció, a szófajváltás, a kauzatív szerkezetek*, de ugyanígy *az észt irodalom, a kisebbségi nyelvi problémák* mind–mind személyes ismerősei: mindegyik legalább egyszer, némelyik többször is megfordult már nála.

És ugyanígy tiszteletét tette már nála több neves hazai és külföldi finnugor kutató: HANS FROMM, TOIVO VUORELA, MOÓR ELEMÉR, PAPP ISTVÁN, BJÖRN COLLINDER, A. A. POPOV, BO WICKMAN, DÉCSY GYULA, Z. N. KUPRIJANOVA, ROBERT AUSTERLITZ, RÉDEI KÁROLY, ERDÉLYI ISTVÁN, BALÁZS JÁNOS, PAIS DEZSŐ, AGO KÜNNAP, HAJDÚ PÉTER, DOMOKOS PÉTER, WOLFGANG STEINITZ, HONTI LÁSZLÓ, FUTAKY ISTVÁN, ZSIRAI MIKLÓS vagy HEIKKI PAASONEN – legalább egy–egy ismertetés vagy megemlékezés erejéig.

Ha az általa kutatott nyelveket vesszük számba: a szamojéd nyelvek (a *nyenyec, enyec, nganaszan, szelkup, kamassz, kojbál, motori, tajgi, szojót és karagassz*) mellé felsorakozik a

finn, az *észt*, a *lapp*, a *mordvin*, a *cseremisz*, a *votják* és a *zürjén*, a *vogul* és az *osztják* nyelv is, azaz szinte a teljes uráli nyelvcsalád tiszteletét tette már Mikola Tibornál.

Az általa ismertetett műveknél nem okozott neki gondot, hogy azok *német*, *finn*, *svéd*, *angol*, *orosz* vagy *francia* nyelven íródtak, *hollandból* is csak azért fordít rögtön *németre*, mert így nem kell a germán mondatszerkezeteket előbb magyarossá alakítania, majd újra „visszagermánosítania". És akkor meg nem esett szó amatőr rádióhallgató-szenvedélyéről, a nyugalom és kikapcsolódás ritka perceiről, ami közben – egy-egy véletlen vagy tudatos kézmozdulat, finom kapcsolóállítás nyomán – a világ bármelyik, éterben sugárzott nyelve egy pillanat alatt vendége lehet, legyen az éppen a *kecsua* vagy az *indonéz*. (Ő maga ugyan szerényen csak *német* nyelvtudását szokta elismerni, de Finnországban máig emlegetik veretes szép *finn* nyelven tartott beszédeit, és az sem okoz neki igazán nagy gondot, ha éppen *angol* nyelven kell szekcióelnöki teendőket ellátnia, vagy ha *oroszul*, *észtül*, *svédül*, csetleg *hollandul* kell a tanszék külföldi vendégeit fogadnia.)

Szorgalmas levelezőként a világ számos pontján élő barátjával tart fenn kapcsolatot, közéjük tartozik például Jevgenyij Omelcsuk, a szalehárdi rádió riportere, neves író-újságíró, az „Észak lovagjai" – Prokofjev, Csernyecov, Verbov életrajzának – írója, vagy Ago Künnap, a tartui egyetem professzora, aki mindig egyszerűen csak *Hyvä veli!*-vel kezdi a Tibornak szóló leveleit. De levelezett ő enyec körzeti tanfelügyelővel és nganaszan vadrénvadász–rénpásztorral is: ez utóbbitól tudja például azt, hogy a *„vadrénen nem lehet lovagolni"*, valamint azt is, hogy *„egy szál evezővel nem lehet evezni"*, ki is maradt a 'vadrén' lokatívusza a paradigmasorból, és az 'evező' szónak is csak a duálisi insztrumentálisza van meg a feljegyzéseiben.

Ez a sokoldalúság azonban semmiképpen sem jelent felületességet nála: finoman kimunkált, aprólékosan analizált nyelvi jelenségek, pontos megfigyelések, rendszerezések és logikus következtetések jellemzik kutatómunkáját. A finn nyelvről írott egyetemi jegyzete mindmáig a legcélravezetőbb rövid áttekintése a finn nyelvtani rendszerének.

E megszámlálhatatlanul sok kedves vendége ellenére igazában mégis leginkább kedvencei, a szamojéd nyelvek szűkebb körében érzi otthon magát. 1964-től pontosan harmincegy, azaz évenként átlagban éppen egy–egy szamojéd tárgyú tanulmánya vagy ismertetése jelent meg.

De mielőtt rátérnénk publikációinak részletesebb számbavételére, ejtsünk néhány szót *enyec* és *nganaszan* nyelvi gyűjtéseiről. Mert ha az nem is adatott meg neki, hogy a nagy elődök nyomdokain maga is emberpróbáló szibériai gyűjtőutakon vegyen részt, arra azért alkalma nyílott, hogy 1968-ban egy rövidebb szentpétervári (akkor leningrádi) tanulmányútja során élő nyelvi anyagot gyűjthessen a régi orosz fővárosban ideiglenesen ott-tartózkodó (a Herzen Pedagógiai Főiskolán tanuló) „leningrádi szamojédoktól". 1970-es *nganaszan* (36)[1] és 1980-as *enyec és nganaszan* (62) anyagközlései azért is különösen értékesek, mert Castrén 1840-es évekbeli gyűjtéseit követően Mikola Tibor volt az első, aki ebből a két – máig nem kellően feltárt – szamojéd nyelvből terjedelmesebb feljegyzéseket publikált. (N. M. TERESCSENKO *Nganaszanszkij jazük* c. műve például csak 1979-ben jelent meg.) A Castréntől Mikoláig eltelt több mint 120 év alatt mind az enyec, mind a nganaszan nyelv jelentős hangtani és alaktani változásokon ment át, Mikola Tibor ilyen jellegű megfigyeléseit a későbbi enyec, illetve nganaszan gyűjtések (Terescsenko, Helimskij stb. adatai) messzemenőkig igazolják.

A jubileumok kitűnő alkalmat kínálnak egy–egy tudományos életmű kronológiai, tematikus vagy más rendszerű áttekintésére, értékelésére. Így van ez Mikola Tibor esetében is. Eddigi (és – reméljük – még nagyon sokáig lezáratlan) életműve az egyetemi oktatómunkához szo-

1 Az itt és a továbbiakban kerek zárójelben megadott számok a Mikola Tibor tudományos munkásságát bemutató bibliográfia (lásd a következő lapokon) sorszámaira utalnak.

rosan kapcsolódó kiadvánnyal kezdődik. Fiatal kezdő tanársegédként mindjárt tankönyvet ír, szegedi oktatói tevékenységének legelső évében állítja össze *A finn nyelv áttekintése* c. jegyzetét (1), amely azóta több újabb kiadást is megért, és a közben eltelt harmincnégy év alatt a magyar szakosoknak már több nemzedéke nevelkedett rajta. A finn nyelvről azóta sem írtak magyar nyelven célszerűbb, jobban használható rövid áttekintést.

Az egyre sokasodó újabb finnugor (HAJDÚ-, RÉDEI-, BERECZKI- stb.) emlékkönyvek életműbibliográfiáinak tanulmányozásából az derül ki, hogy a magyarországi finnugor nyelvészek tudományos pályájukat többnyire mind magyar nyelvi jelenségek finnugor vonatkozásainak vizsgálatával kezdték, a kisebb finnugor nyelveket érintő, „valóban" finnugor nyelvi problémák kutatása csak valamivel később (két–három éves felkészülés után) jelentkezik publikációikban. Mikola Tibor is magyar etimológiák: a *-ság,-ség* képző (2), a *reg* szócsalád (3) (8) (13) újszerű megközelítésével nyitja meg tudományos cikkeinek hosszú sorát. Első szamojéd tárgyú tanulmánya csak három év elteltével, 1964-ben jelenik meg az NyK-ban (12). Ezt követően azonban a szamojéd nyelvek mindvégig kutatómunkájának középpontjában maradnak. Egyetemi doktori értekezése ugyan még *a finnugor népek ősi hitéletével* kapcsolatos szavak eredetét, nyelvi hátterét, összefüggéseit vizsgálja, de már ennek sikeres megvédését követően azonnal hozzálát *a szamojéd névutók* (19) tanulmányozásához, ebből születik meg 1968-ban megvédett kandidátusi értekezése és 1975-ben német nyelven publikált összefoglaló monográfiája *a nyenyec (jurák-szamojéd) nyelv ősi névutóiról* (43). Más szamojéd tárgyú dolgozatai a szamojéd hang- és morfológiatörténet különböző területeit érintik: foglalkozik *a szamojéd gégezárhangokkal* (39) (45) (85), *a palatalizációs korrelációkkal* (35), *a nyenyec nazálisokkal* (74), *a szölkup vokalizmus problémáival* (69); *a szamojéd koaffixumok eredetével* (47), *a nyenyec többesjelekkel* (55), *a nganaszan igeragozás kialakulásával* (79), *a szófajváltással* (96).

Ezekből a részkutatásokból nőtt ki másik jelentős szamojéd tárgyú munkája: *A szamojéd nyelvek története* c. összefoglaló kismonográfiája (83), amit a Sinor Dénes által Bloomingtonban szerkesztett, az uráli nyelvek leírását, történetét és idegen nyelvi hatásait összegező, hatalmas méretű vállalkozás számára állított össze, de ami egyben Mikola Tibornak a szamojéd nyelvekről vallott nézeteit is összegezi. Ezekhez a szintetizáló, a kutatási eredményeket integráló törekvésekhez kapcsolódik az a számítógépes adatfeldolgozó munka is, amit a szegedi tanszék – OTKA-pályázatok keretében – évek óta sikeresen folytat, és amelynek végső célja egy szamojéd nyelvi adatbank létrehozása a további szamojéd szótörténeti és alaktani kutatások elősegítésére. (Ennek egyik eredménye az adatbázis alapján összeállított új enyec szótár.)

Ha Mikola Tibornak csak az eddig felsorolt szamojéd tárgyú publikációk jelentenék az életművét, már akkor is jelentőset alkotott volna. Széleskörű érdeklődése azonban újra meg újra „ismeretlen vizekre" csábítja. Emlékszem, milyen lelkesedéssel és alapossággal adta le még hallgató koromban a lapp nyelvnek a finnhez viszonyított hangeltéréseit, azokat a transzformációs szabályokat, amelyek alapján még ma is hasznosan tudok finn szavakból lapp szavakat „gyártani". (Ezt a „lapp kirándulást" később – magasabb szinten – Kovács Magdolna tanításakor mégegyszer megismételte.) Hasonló energiával és alapossággal vetette bele magát a mordvin nyelv(ek) tanulmányozásába is, amikor azt előbb Dugántsy Mária, majd Mészáros Edit leendő kutatási nyelvének választotta. Ezzel el is indította mindkettőjüket azon a pályán, amelynek során később mindkét tanítványa a mordvin nyelv(ek) avatott kutatójává vált. A finn, a magyar, a szamojéd nyelvek és a mindig is művelt obi-ugor nyelvek mellé időnként felzárkózik nála egy–egy általa kevésbé kutatott más finnugor nyelv is: meglepetésszerűen jelentet meg – hirtelen, látszólag minden előzmény nélkül – jól megírt, biztos háttértudásról tanúskodó cik-

kéket például *a permi nyelvek szóvégi magánhangzóiról* (56) vagy *a cseremisz redukált magánhangzók eredetéről* (63).

Ugyanígy meglepetésként hatott például számomra, amikor a valamennyi uráli nyelvre kiterjedő etimológiai cédulaanyagából éppen az általa „nem kutatott" *votják nyelv* etimológiailag tárgyalt szavaiból állította össze az első szómutatót (48) – egy tervezett hosszabb sorozat első darabjaként (amit egyébként más irányú elfoglaltságai vagy érdeklődésének más irányba való terelődése miatt sajnálatosan máig nem követtek az egyéb uráli nyelvek etimológiai szómutatói). Az etimológiák iránti érdeklődés azonban mindvégig töretlen maradt nála, a kezdeti sűrűbb etimológiai tárgyú írásokat (2) (3) (7) (8) (13) a későbbiekben is követik újabbak: mintegy 50 *szajáni szamojéd* szóhoz fűz etimológiai megjegyzéseket (29), foglalkozik *a hangtan* és *a jelentéstan* viszonyával az etimológiában (46), és legutóbb *láb* szavunk eredetével (90).

Eddigi összesen 60 tudományos publikációjából 28-at magyar nyelven, 29-et németül tett közzé, kongresszusi előadásainak téziseit két esetben oroszul, egy esetben pedig angolul jelentette meg. Munkásságának így mintegy a fele elsősorban a hazai, másik, nagyobbik fele pedig a nemzetközi szakmai közönségnek szól. [Az egyetlen francia nyelvű címet viselő, de magyar nyelven írott cikkében (37) a szamojéd névutókról megjelent korábbi írását (19) recenzáló Aurélien Sauvageot francia professzornak a paleolingvisztikát mereven elutasító álláspontjával száll vitába, hasznosan kamatoztatva érveihez BALÁZS JÁNOSnak *A névmások szerepe a szuffixumok kialakulásában* c. doktori disszertációjában megfogalmazott nézeteit, miközben magát az ilyen – ismertetésekből kibontakozó – polémiát a tudományok előbbreviteléhez mindenképpen hasznosnak tartja.]

Mikola Tibor ugyanis maga is rendszeresen nyomon követi a (finnugor és általános stb.) nyelvtudomány fejlődését, számon tartja, beszerzi, olvassa a legújabb kiadványokat, és tevékenyen részt vesz azok szélesebb körben való megismertetésében, valamint kritikai fogadtatásában. Eddigi 24 ismertetése igen színes skálán mozog: legtöbb ismertetése szamojéd témájú (25) (30) (31) (40) (52), de ugyanilyen súllyal van jelen nála az obi-ugor nyelvészet is (38) (54) (59) (60) (71), ezek mögött az általános finnugrisztika (21) (53) (72) (91), majd a finn nyelv következik (4) (9) (32) (33), helyet kapnak azonban ismertetései körében a finnugor társtudományok is (5) (6) (51) (58), s úgyszintén az általános nyelvészet (42), sőt még a svéd nyelv is (22).

Fájdalmas kötelezettségének érezte azt is, hogy az 1977-es szibériai gyűjtőútja során tragikusan, repülőgép-balesetben fiatalon elhunyt Jadviga Popovát, az 1975-ös budapesti finnugor kongresszuson általam is személyesen megismert, energikus és életvidám szamojéd nyelvésznőt, az erdei nyenyecek nyelvének igen ígéretes kutatóját egy – Jurij A. Morevvel közösen írt – szép nekrológban elbúcsúztassa (57).

A tudományos folyóiratok közül rendszeres munkatársa az általa is szerkesztett *Néprajz és Nyelvtudomány*nak és a *Nyelvtudományi Közlemények*nek, de gyakori szerzője az *Acta Linguistica*nak, a *Nyelvtudományi Értekezések*nek, a *Magyar Nyelv*nek és a *Specimina Sibirica* c. sorozatnak is, a külföldi folyóiratok közül pedig az *Ural–Altaische Jahrbücher*nek. Folyamatosan jelen van a finnugor nemzetközi kongresszusok kiadványaiban (26) (45) (65) (68) (86) (100) és a hazai és külföldi finnugrisztika jeles alakjait köszöntő emlékkönyvek tisztelgőinek sorában (55) (61) (66) (74) (82) (90) (92) (93) (95) (96). Időnként más külföldi folyóiratokban és kiadványokban is jelentek meg cikkei, például a *Castrenianumin toimitteitá*ban (73), a *Finnisch–ugrische Mitteilungen*ben (79) és a *Mitteilungen der Societas Uralo–Altaicá*ban (76) (87).

Huszonegy város büszkélkedhet eddig azzal, hogy Mikola-publikációt jelentettek meg falai között: a közlemények száma és fontossága szerint az első két helyen természetesen *Budapest*

és *Szeged* van ezek között, de egyéb hazai városok (*Pécs, Debrecen, Szombathely*) mellett a világ számos más városa is felsorakozik a kiadóhelyek közé: a finnugorok lakta területekről *Helsinki, Turku, Tallinn* és *Moszkva*; a német nyelvterületről *Bécs, München, Hamburg, Wiesbaden, Köln és Greifswald*; majd Európából még *Párizs, Hága, Leiden* és *Koppenhága*, a tengeren túlról pedig *Bloomington* és *New York* zárja a kiadói helyek népes táborát.

Nemcsak írásaival vívott ki azonban magának jó hírnevet, hanem figyelemre méltó, nemzetközileg jó visszhangra talált, elismert előadásokat is tartott az egymást öt évenként követő finnugor kongresszusokon *Helsinki*ben (26), *Tallinn*ban (45), *Turku*ban (68), *Szyktyvkar*ban (77), *Debrecen*ben (86) és *Jyväskylä*ben (100), valamint más konferenciák–szimpóziumok résztvevőjeként *Budapest*en (46), *Mátrafüred*en (75), *Hamburg*ban (85), *Debrecen*ben (87), *Moszkvá*ban (88) és *Szombathely*en (97) (98).

Az ünnepelt folyamatos jelenlétét bizonyítja a hazai és nemzetközi tudományos életben az is, hogy számos hazai és külföldi tudós társaságnak a tagja: tudományos pályájának kezdetétől (1961-től) tagja a *Magyar Nyelvtudományi Társaság*nak, alapításától (1990) kezdődően a *Reguly Társaság*nak, és több külföldi tudós társaság is tagjai sorába választotta: a *Societas Uralo–Altaica* Németországban (1964), valamint a *Suomen Kirjallisuuden Seura* (1973) és a *Suomalais–ugrilainen Seura* (1978) Finnországban.

Munkásságának hazai elismerését bizonyítja az is, hogy 1987-ben a munkaérdemrend arany fokozatával tüntették ki, valamint, hogy a hazai finnugrisztika szavazataival őt juttatta be az MTA köztestületi képviselőinek sorába.

Mikola Tibor hosszú évek óta vállalja a tanszéki, kari, egyetemi és tudományos közéletiségből reá háruló – sokszor fáradságos és rendkívül időt rabló – feladatait:

21 év óta (1974-től folyamatosan) látja el a JATE Finnugor Tanszékének vezetését, amelynek során a Hajdú Péter által kialakított műhely Budapestre való fokozatos áttelepülésével szinte teljesen újjá kellett szerveznie a tanszéket: az elsősorban szamojéd kutatóhelyet profilváltásokkal kiterjeszteni más nyelvterületek, a lapp, az obi-ugor, majd a mordvin irányába, kialakítania egy lényegében teljesen új tanszéki gárdát (a volt Hajdú-tanítványok mind más kutatóhelyekre kerültek), átvészelnie számos pénzügyi nehézséget a tanszék fejlődésének a mindig szűkös anyagi keretek ellenére való biztosítására. Mára a szegedi finnugor tanszék a hazai finnugor kutatások egyik legfontosabb műhelye lett: sikeres OTKA-pályázatokkal, az 1973 óta rendszeresen megjelenő, a magyar és a külföldi tudományos életben fontos kiadványként számon tartott *Studia Uralo–Altaica* monográfiasorozattal, amelynek számos korábbi példánya ma már hiánycikké, illetve féltve őrzött könyvtári kinccsé vált. Az általa vezetett tanszék azzal is a hazai tudományos élet középpontjába került, hogy jelenleg Magyarországon egyedül a Mikola-tanszéken lehet finnugor nyelvészetből PhD-fokozatot szerezni, illetve habilitálni.

A tudományos utánpótlás nevelése terén jelentős szolgálatot tett Mikola Tibor azzal, hogy megszervezte a szegedi doktori iskolát: a leendő finnugor nyelvészek, irodalmárok stb. egész kis új nemzedéke nevelkedik Szegeden a kezei alatt, akiknek publikációi kezdenek egyre–másra feltűnni a szakirodalomban, bizonyítva azt, hogy képzésük, nevelésük eredményes volt. Mikola Tibor külön érdeme, hogy érzékenyen figyel az oroszországi kis finnugor népekkel való kapcsolattartásra, kutatóik munkájának segítésére: ez egyrészt abban nyilvánul meg például, hogy lehetővé tette finnugor kutatók magyarországi jelenlétét, tanítva tanulását (jelenleg már a második mordvin lektornő tevékenykedik a tanszéken), valamint azáltal, hogy ösztönözte és ösztönzi munkatársait, tanítványait az általuk kutatott nyelvterületre való kijutásra (mordvin- és votjákföldi, illetve szibériai tanulmányutak mellett jelenleg Szegedről van például magyar lektor Izsevszkben és Szaranszkban, valamint Turkuban is).

Tanszékszervező munkásságának csúcsteljesítménye mindezek mellett azonban az az állhatatos és szívós könyvtárgyarapító munka, amivel a tanszék korábbi – a Beke-hagyatékra épülő – felemásan gazdag és hiányos könyvállományát egyértelműen gazdaggá és irigylésre méltóan sokoldalúvá tette. (Nagy gondossággal és hozzáértéssel gyűjtött általános nyelvészeti könyvanyagát csak sóvár vágyódással szemlélte egykoron az akkor még éppen csak megalakult szegedi általános nyelvészeti tanszék frissen kinevezett új tanszékvezetője, és – bár Mikola Tibor mindig féltő szeretettel vigyázott könyvei drasztikus átengedésétől mereven elzárkózott – azt mindig lehetővé tette, hogy ihletett nem tanszéki kutatók a nekik hiányzó, de a Finnugor Tanszéken meglévő könyvekhez hozzáférhessenek). Az pedig, hogy ezek a féltve őrzött könyvek nem külön, elzárt könyvtárban találhatók, hanem a tanszék oktatói szobáiban vannak elhelyezve, még külön varázst is kölcsönöz nekik. A kialakított szigorúan tematikus (és azon belül szerzői stb. ábécérend szerinti) elhelyezés az éppen szükséges könyv gyors megtalálását viszonylag egyszerűvé teszi. (Huszonöt éves évfolyamtalálkozónk alkalmából nemrég Szegeden járva és a tanszékre is benézve kipróbáltam, megtalálnám-e becsukott szemmel például a Beke-szótárakat: ma is ott vannak, ahol hosszú évekkel ezelőtt voltak – a második, kisebb szobában, a könyvesfal ablaktól legtávolabbi legalsó polcának bal sarkában –, és csupán annyi változást észleltem, hogy a könyvespolcok száma a szobákban valamelyest megszaporodott.)

A közéletiség iránt nyitott, az értelmes feladatvállalástól vissza nem riadó Mikola Tibor azonban soha nem volt szobatudós: a kari közéletben is jelentős időt, összesen 11 évet töltött el aktív munkával: 1979 és 1984 között öt évig volt a kar tudományos dékánhelyettese, majd 1984 és 1992 között – kétéves kihagyással – két hároméves ciklusban is a BTK dékánja, a közbeeső időben pedig a külföldi hallgatók számára szervezett ún. „devizás" képzés megbízott dékánja (Dean of International Education).

De bőven kijutott Mikola Tibornak az országos szakmai megbízatásokból is: 1963-tól kezdve megszakítás nélkül tagja az MTA változó nevű uralisztikai munkabizottságainak, 1987 és 1993 között elnöke volt az Uralisztikai Komplex Bizottságnak, 1993-tól pedig az Uráli Nyelvészeti Bizottságnak jelenleg is elnöke. A szegedi Altajisztikai Tanszékkel közösen kiadott *Studia Uralo-Altaica* sorozat szerkesztése mellett a mára már nagy múltú *Néprajz és Nyelvtudomány* c. szegedi folyóirat szerkesztőbizottságának is tagja, és 1981-től a *Nyelvtudományi Közlemények* c. országos folyóiratnál is hasonló feladatokat lát el (1986 és 1992 között egyben a szerkesztőbizottság elnöke is volt).

Fontos közvetett szerepet tölt be a tudományos utánpótlás-nevelésben azáltal, hogy a tudományos fokozatok odaítélésében számtalanszor volt bíráló, opponens, bizottsági tag vagy elnök, és hogy már harmadik ciklusban tagja a TMB (még mindig működő) Nyelvtudományi Szakbizottságának. Közvetlen szerepe pedig abban nyilvánul meg, hogy korábban nyolc sikeresen megvédett egyetemi doktori értekezésnek volt a témavezetője, napjainkban pedig a PhD-fokozatra pályázók népes hada kezd felsorakozni azért, hogy Mikola Tibornál megméresse magát, valamint már megtörtént esemény a vezetése alatti első (sikeres) új habilitációs eljárás lefolytatása is.

Még hosszan sorolhatnánk Mikola Tibor egyéb szakmai, tudományos, oktatói és szervezői–nevelői érdemeit, ehelyett azonban inkább azt kívánom neki, hogy a hazai és nemzetközi tudományos életben elért eredményeit tovább kamatoztatva mindannyiunk szeretete és megbecsülése fényében még nagyon-nagyon sokáig munkálkodjék közös tudományterületünk javára és a magyar tudomány nemzetközi tekintélye és elismertsége érdekében. *Ehhez kívánok neki mindannyiunk nevében boldog születésnapot, további sikereket és jó egészséget!*

Mikola Tibor tudományos munkássága (bibliográfia)

Összeállította:
JANURIK TAMÁS – MIKSI SZILVIA

1961

1. **A finn nyelv áttekintése.** Budapest, Tankönyvkiadó 1961. 148.

1962

2. **Még egyszer a *-ság, -ség* képzőről.** Nyelvtudományi Közlemények 64 (1962): 299–308.
3. **Egy magyar szócsalád eredetéhez.** Néprajz és Nyelvtudomány 5–6 (1962): 41–47.
4. HANS FROMM: *Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen.*
   Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 64 (1962): 386–388.
5. TOIVO VUORELA: *Suomensukuiset kansat.*
   Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 5–6 (1962): 137–139.
6. *A nyelvtudomány, mint az ős- és néptörténet forrástudománya.* MOÓR ELEMÉR könyve.
   Ismertetés: Tiszatáj 1962/9: 10.

1963

7. **Etimológiai megjegyzések.** Nyelvtudományi Közlemények 65 (1963): 406–410.
8. **Jelentéstani megjegyzések a *reg* szócsaláddal kapcsolatban.** Néprajz és Nyelvtudomány 7 (1963): 55–58.
9. PAPP ISTVÁN: *Finn–magyar szótár.*
   Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 65 (1963): 207–210.
10. **Az 1962. év finnugor nyelvészeti munkássága.** Annotált bibliográfia. (HAJDÚ PÉTERrel közösen). Néprajz és Nyelvtudomány 7 (1963): 163–178.

1964

11. **A palato-veláris mássalhangzók velarizáló hatása az ősmagyarban.** Néprajz és Nyelvtudomány 8 (1964): 23–31.
12. **Szamojéd nyelvtanulmányok.** Nyelvtudományi Közlemények 66 (1964): 35–42, 279–284.
13. **Zur Etymologie einer ungarischen Wortfamilie.** Acta Linguistica 14 (1964): 317–326.
14. **Az 1963. év finnugor nyelvészeti munkássága.** Annotált bibliográfia. (HAJDÚ PÉTERrel közösen). Néprajz és Nyelvtudomány 8 (1964): 65–83.

1965

15. **A szóhasadás kérdéséhez.** Magyar Nyelv 61 (1965): 35–40.
16. **A *-t* tárgyrag eredetéhez.** Nyelvtudományi Értekezések 46 (1965): 57–62.
17. **Zur Frage des ostjakischen Wortbildungssuffixes *l, t,*** Λ. Ural-Altaische Jahrbücher 37 (1965): 51–52.
18. **Az 1964. év finnugor nyelvészeti munkássága.** Annotált bibliográfia. (ZEMPLÉNYI VERÁval közösen). Néprajz és Nyelvtudomány 9 (1965): 81–100.

1966

19. **Szamojéd névutók.** Néprajz és Nyelvtudomány 10 (1966): 29–38.
20. **A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez.** Magyar Nyelv 62 (1966): 441–461.
21. BJÖRN COLLINDER: *Introduktion till de uraliska språken.*
    Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 10 (1966): 86–87.
22. BO WICKMAN: *Svensk–ungersk ordbok.*
    Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 10 (1966): 86–87.

1967

23. **Enzische Sprachmaterialien.** Acta Linguistica 17 (1967): 59–74.
24. **Adalékok a finn diftongusok történetéhez.** Néprajz és Nyelvtudomány 11 (1967): 19–25.
25. Die materielle Kultur der Nganasanen. POPOV: *The Nganasan.*
    Ismertetés: Ural-Altaische Jahrbücher 39 (1967): 286–288.

1968

26. **O zatemnenii lično–pritjažatel'nyh suffiksov.** In: Congressus Secundus Internationalis Fenno–Ugristarum. Pars I. Helsinki 1968: 339–341.
27. **Kritikai visszapillantás.** Néprajz és Nyelvtudomány 12 (1968): 29–37.
28. **A XX. század külföldi írói. Észt irodalom.** Budapest 1968.
29. **Sajansamojedische Etymologien.** Ural-Altaische Jahrbücher 40 (1968): 35–38.
30. GYULA DÉCSY: *Yurak Chrestomathy.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 70 (1968): 248–251.
31. Z. N. KUPRIJANOVA: *Epičeskie pesni nencev.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 70 (1968): 251–252.
32. ROBERT AUSTERLITZ: *Finnish Reader and Glossary.*
    Ismertetés: Acta Linguistica 18 (1968): 251–252.
33. PAPP ISTVÁN: *A finn nyelv alapelemei.*
    Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 12 (1968): 82–83.

1969

34. **Miscellanea Samoiedica.** Néprajz és Nyelvtudomány 13 (1969): 17–23.
35. **Die Entstehung der Palatalitätskorrelation im Samojedischen.** Ural-Altaische Jahrbücher 41 (1969): 164–168.

1970

36. **Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez.** Nyelvtudományi Közlemények 72 (1970): 59–93.
37. **„Démonstrativite" ou „démonstrativique"?** Néprajz és Nyelvtudomány 14 (1970): 11–23.
38. RÉDEI KÁROLY: *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 72 (1970): 238–240.

1972

39. **A nyenyec gégezárhangok és a magyar út szó eredete.** Néprajz és Nyelvtudomány 15–16 (1971–1972): 45–50.
40. ISTVÁN ERDÉLYI: *Selkupisches Wörterverzeichnis (Tas-Dialekt).*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 74 (1972): 264–267.

1974

41. **Ugor ikerszavak I.** Néprajz és Nyelvtudomány 17–18 (1973–1974): 55–62.
42. JÁNOS BALÁZS: *Funktionswerte der Pronominalität.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 76 (1974): 448–453.

1975

43. **Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen).** Akadémiai Kiadó – Mouton. Budapest – den Haag – Paris 1975. 242.
44. **N. Witsens Berichte über die uralischen Völker.** Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von T. MIKOLA. Studia Uralo-Altaica 7 (Szeged 1975): IV + 170.
45. **Zur Geschichte der Stimmbandverschlusslaute im Nenzischen.** In: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Tallinn 1975: 737–741.

1976

46. **Hangtan és jelentéstan az etimológiában.** In: Az etimológia elmélete és módszere. Nyelvtudományi Értekezések 89 (Budapest 1976): 209–212.
47. **A szamojéd koaffixum eredetéről.** Néprajz és Nyelvtudomány 19–20 (1975–1976): 155–163.

1977

48. **Materialien zur wotjakischen Etymologie.** Studia Uralo-Altaica 9 (Szeged 1977): 188.
49. **Zum Ursprung des samojedischen Koaffixes.** In: Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun. Indiana University Uralic and Altaic Series, Volume 131 (Bloomington 1977): 191–198.
50. **Uralisztika 1945–1975.** Néprajz és Nyelvtudomány 21 (1977): 153–220.
51. PAIS DEZSŐ: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 79 (1977): 369–371.
52. AGO KÜNNAP: *System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe I.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 79 (1977): 391–394.
53. *Fenno-ugristica I–II.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 79 (1977): 434–436.

1978

54. ISTVÁN FUTAKY: *Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen.*
    Ismertetés: Acta Linguistica 28 (1978): 172–174.

1979

55. **Zur Frage der Pluralzeichen im Juraksamojedischen.** In: Explanationes et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm. Hrsg. von E. F. SCHIEFER. München 1979: 195–199.
56. **A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéhez.** Nyelvtudományi Közlemények 81 (1979): 113–118.
57. **Ja. N. Popova 1935–1977.** (JU. N. MOREVvel közösen). Nyelvtudományi Közlemények 81 (1979): 395–396.
58. HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER: *Uráli nyelvrokonaink.*
    Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 81 (1979): 398–400.
59. WOLFGANG STEINITZ: *Ostjakologische Arbeiten I–II.*
    Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 22–23 (1978–1979): 257.

60. LÁSZLÓ HONTI: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.*
Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 22–23 (1978–1979): 258.

1980

61. **Zur Geschichte des Plurals im Nenzischen.** In: Festschrift für WOLFGANG SCHLACHTER zum 70. Geburtstag. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 12. Wiesbaden 1979: 189–194.
62. **Enyec és nganaszan nyelvi adalékok.** Nyelvtudományi Közlemények 82 (1980): 223–236.
63. **A cseremisz redukált magánhangzók eredetének kérdéséhez.** Nyelvtudományi Közlemények 82 (1980): 271–279.
64. **Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai" c. előadáshoz.** Nyelvtudományi Értekezések 104 (Budapest 1980): 29–34.
65. **The Syntactic Role of the Demonstrative Pronomina in PU.** In: Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum. Pars II. Turku 1980: 99.

1981

66. **A tárgyas ragozás eredetének kérdéséhez.** In: Nyelvészeti Tanulmányok. Lakó-Emlékkönyv. Budapest 1981: 119–125.
67. **Mészöly Gedeon és a finnugor nyelvtudomány.** Magyar Nyelv 77 (1981): 303–307.
68. **Die syntaktische Funktion der Demonstrativpronomina im PU.** In: Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum. Pars VI. Turku 1981: 441–446.
69. **Adalékok a szelkup vokalizmus történetéhez.** Néprajz és Nyelvtudomány 24–25 (1980–1981): 237–245.
70. **Deme László köszöntése.** Néprajz és Nyelvtudomány 24–25 (1980–1981): 7–12.
71. WOLFGANG STEINITZ: *Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie.*
Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 24–25 (1980–1981): 402–403.
72. *Congressus Quartus Internationalis Fenno–ugristarum Budapestini Habitus. Pars II–IV.*
Ismertetés: Néprajz és Nyelvtudomány 24–25 (1980–1981): 403–409.

1982

73. **Suomen ja unkarin kieleen kohdistuvista areaalikielitieteellisistä tutkimuksista.** In: Ulkomaan lehtorit Unkarissa 17.–22. 5. 1982. Castrenianumin toimitteita 25. Helsinki 1963: 41–48.

1983

74. **Adalékok a nyenyec nazálisok történetéhez.** Urálisztikai Tanulmányok. HAJDÚ PÉTER 60. születésnapja tiszteletére. Budapest 1983: 267–273.

1984

75. **Einige Probleme der enzischen Phonologie.** In: Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Hrsg. von P. HAJDÚ und L. HONTI. Budapest 1984: 29–32.
76. **Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte der nordsamojedischen Sprachen.** In: Dialectologia Uralica. Erstes internationales Symposion zur Dialektologie der uralischen Sprachen. 4.–7. September 1984 in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Vorschlägen zur Klassifizierung und einheitlichen Beschreibung der Dialekte der uralischen Sprachen. Hrsg. von

WOLFGANG VEENKER. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 6. Hamburg 1984: 73–75.

77. **Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen.** Nyelvtudományi Közlemények 86 (1984): 398–403.

1985

78. **Der Kampf der lappischen Minderheiten für Gleichberechtigung und Entwicklung der nationalen Kultur.** In: Probleme des Friedens und des gesellschaftlichen Fortschritts in Kultur, Literatur und Sprachen Nordeuropas. Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald zur Nordeuropa-Forschung. Greifswald 1985: 125–129.

1986

79. **Beiträge zur nganasanischen Sprachgeschichte.** Finnisch-ugrische Mitteilungen 10 (1986): 243–247.
80. **Ikerszók és parallelizmusok az obi-ugor nyelvekben.** Néprajz és Nyelvtudomány 29–30 (1985–1986): 143–149.

1987

81. **Einige Probleme der samojedischen Vokalgeschichte.** In: Studien zur Phonologie und Morphologie der uralischen Sprachen. Studia Uralica 4. Wien 1987: 330–335.

1988

82. **Az uráli számjelek eredetének kérdéséhez.** Urálisztikai Tanulmányok 2. BERECZKI-Emlékkönyv. Budapest 1988: 283–288.
83. **Geschichte der Samojedischen Sprachen.** In: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences, Ed. by D. SINOR. Leiden – New York – København – Köln 1988: 219–263.
84. **Anwendungsmöglichkeiten für den Computer bei der Untersuchung samojedischer Sprachen in Szeged.** Specimina Sibirica 1 (1988): 149–151.

1989

85. **Stimmbandverschlusslaute in enzischen Nominal- und Verbalstämmen.** Viertes Internationales Symposion „Uralische Phonologie" 4–8. September 1989 in Hamburg. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 8. Hamburg 1989: 120–121.

1990

86. **Svoeobraznye vidy nejtralizacii v ural'skih jazykah.** In: Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. Summaria dissertationum 2/A. Debreceen 1990: 154.
87. **Stand und Erforschung der Dialekte der samojedischen Sprachen.** Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. Rundtischgespräch „Dialectologia Uralica". Thesen zu den Vorträgen und Referaten. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 10. Hamburg 1990: 53–55.
88. **Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen.** In: Materialy VI. Meždunarodnogo kongressa finno-ugrovedov, II. Moskva 1990: 341–344.
89. **Spezifische Arten der Neutralisierung in den uralischen Sprachen.** Néprajz és Nyelvtudomány 33 (1989–1990): 29–38.

1991

90. **Láb szavunk eredetéhez.** In: Emlékkönyv BENKŐ LORÁND hetvenedik születésnapjára. Budapest 1991: 435–436.
91. KÁROLY RÉDEI: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I.*
Ismertetés: Nyelvtudományi Közlemények 92 (1991): 207–208.

1992

92. **Zsirai Miklós finnugor nyelvészeti munkássága.** In: Urálisztikai Tanulmányok 5. ZSIRAI MIKLÓS-Emlékkönyv. Budapest 1992: 16–21.
93. **Heikki Paasonen osztjákföldi levelei Otto Donnerhez.** Közzéteszi HAJDÚ PÉTER és MIKOLA TIBOR. A svéd nyelvű leveleket MIKOLA TIBOR fordította. In: Urálisztikai Tanulmányok 5. ZSIRAI MIKLÓS-Emlékkönyv. Budapest 1992: 164–181.
94. **Der Kampf der Lappen für die Entwicklung der nationalen Kultur.** In: Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Szombathely, 15.–17. Oktober 1992. Thesen des Symposiums. Specimina Sibirica. Supplementum I (Szombathely 1992): 30–31.

1993

95. **Hajdú Péter 70 éves.** In: HAJDÚ PÉTER 70 éves. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 15. Budapest 1993: 9–16.
96. **Szófajváltás a szamojédben.** In: HAJDÚ PÉTER 70 éves. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 15. Budapest 1993: 275–280.
97. **Hozzászólás a finnugor országok és tagköztársaságok rektorainak konferenciáján.** In: Conference of Rectors from the Fenno-Ugric Countries and Republics. Szombathely, 27–29. September 1993. Specimina Sibirica. Supplementum II (Szombathely 1993): 93–96.
98. **Der Kampf der Lappen um die Förderung der nationalen Kultur.** In: Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Materialien eines Symposions 15.–17. Oktober 1992 in Szombathely. Specimina Sibirica 8 (Szombathely 1993): 105–114.

1995

99. **Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen.** Néprajz és Nyelvtudomány 36 (1995): 251–265.
100. **Beiträge zur Morphonologie des Nganasanischen.** In: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10.–15. 8. 1995. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum (Jyväskylä 1995): 80–81.

TABULA GRATULATORIA

Pirkko & Alho ALHONIEMI
(Turku)

Raija & Hans-Hermann
BARTENS
(Helsinki / Göttingen)

a BDTF
Uralisztikai Tanszéke
(Szombathely)

CSEPREGI Márta
(Budapest)

CSIRE Márta
(Szombathely)

DÉCSY Gyula
(Bloomington)

DEZSŐNÉ ZEMPLÉNYI Vera
(Pécs)

DOBÓ Attila
(Pécs)

DOLOVAI Dorottya
(Szeged)

DOMOKOS Johanna
(Szeged)

Mária DUGÁNTSY-BECKER
(Uppsala)

az ELTE Finnugor
Nyelvtudományi
Tanszékének munkatársai
(Budapest)

FANCSALY Éva
(Pécs)

Finnisch-ugrisches Seminar
(Göttingen)

Finsk-ugriska institutionen
(Uppsala)

HAJDÚ Mihály
(Szeged)

HAJDÚ Péter
(Budapest)

Helsingin yliopiston
suomalais-ugrilainen laitos
(Helsinki)

Marija IMAJKINA
(Szeged-Szaranszk)

Institut für Finnougristik
(München)

JANURIK Tamás
(Székesfehérvár)

a JATE Általános
Nyelvészeti Tanszéke
(Szeged)

a JATE Finnugor Egyesület
«A JATE finnugor
szakos hallgatói»
(Szeged)

a JATE Germán Filológiai
Intézet munkatársai
(Szeged)

a JATE Klasszika-Filológiai
Tanszékének munkatársai
(Szeged)

a JATE Magyar Nyelvészeti
Tanszékének munkatársai
(Szeged)

Kafedra mordovskih
jazykov Mordovskogo
gosudarstvennogo
universiteta
imeni N. P. Ogareva
(Saransk)

Eeva KANGASMAA-MINN
(Turku)

Michael KATZSCHMANN
(Göttingen)

KECSKÉS Júlia
(Szeged)

KESZTYŰS Tibor
(Göttingen)

Irmeli KNIIVILÄ
(Uppsala)

KORMÁNYOS András
& KORMÁNYOSNÉ
GERASZIMOVA Dina
(Szeged)

KOVÁCS Ottilia
(Szeged)

KOZMÁCS István
(Szeged-Izsevszk)

LERCH Ágnes
(Szeged)

MALECZKI Márta
(Szeged)

MÉSZÁROS Edit
(Szeged)

MOLNÁR Judit
(Szeged)

NAGY Beáta
(Szeged)

Jaana NYKÄNEN
(Szeged)

NYIRKOS István
(Debrecen)

PUSZTAY János
(Szombathely)

Sirkka SAARINEN
(Turku)

Tapani SALMINEN
(Helsinki)

Lydia & Wolfgang
SCHLACHTER
(Göttingen)

SIMON Valéria
(Budapest)

SIPŐCZ Katalin
(Szeged)

Raisa ŠIRMANKINA
(Szeged)

Mervi SUHONEN
(Turku)

Seppo SUHONEN
(Helsinki)

SZIGETI Lajos
(Szeged)

Turun yliopiston
suomalais-ugrilaisen
kielentutkimus
(Turku)

Uurali keelte haru
(Tartu)

Vakgroep Finoegristiek
(Groningen)

VECSERNYÉS Ildikó
(Szeged-Turku)

Bo WICKMAN
(Uppsala)

ZSIGRI Gyula
(Szeged)

Uurali keelte primaarseist objektikäändeist

PAUL ALVRE
Tartu

Uurali algkeele käändesüsteem jagunes otstarbekalt kaheks võrdseks osaks: 3 grammatilist (e. süntaktilist) ja 3 konkreetset (e. koha-)käänet. Grammatiliste käänete (nominatiiv, genitiiv, akusatiiv) ülesanne oli piiritleda possessiivse atribuudi ja objekti kasutamist lauses. Vahetegemine indefiniitsuse ja definiitsuse vahel tingis atribuudi korral nominatiivi ja genitiivi, objekti korral aga nominatiivi ja akusatiivi kasutamist. *Subjekti definiitsust* tõsteti esile demonstratiivpronoomenitega, nagu seda tänapäevalgi saab teha. Seega nominatiiv e. põhikääne oli üldine indefiniitsuskääne. Võrdluseks märgitagu, et samasuguse *casus indefinitus*'ena (genitiivi ja akusatiivi asemel) on kasutusel nominatiiv ka türgi-tatari keeltes, mis näitab nende keelkondade suurt tüpoloogilist sarnasust.

Kahe eri käände kasutamisvajadus objekti ja atribuudi korral saabki mõistetavaks ainuüksi kategooria definiitsus/indefiniitsus olemasolu tõttu, sest uurali algkeele sõnajärje põhireegel, et lause algab subjektiga ning lõpeb predikaadiga ja et laiend paikneb alati põhisõna ees – Attr., Subj., Attr., Obj./Adv., Pred. (JANHUNEN 1982: 39), oleks niikuinii hoidnud subjekti, atribuudi ja objekti üksteisest lahus isegi siis, kui neid kõiki oleks tarvitatud näiteks nominatiivis. Kohakäänete (latiiv, lokatiiv, ablatiiv) tarvitamine objektina, mida praegu võib mitmetes uurali keeltes näha, tollal veel kõne alla ei tulnud.

Uurali keelte objektikäänded on otstarbekas jagada kahte ossa: 1) primaarsed objektikäänded (akusatiiv ja nominatiiv), 2) sekundaarsed objektikäänded, mis on välja kasvanud kohakäändeist. Eri keelerühmad või ka üksikkeeled on siin kulgenud eri rada. Ühelt poolt on toimunud esialgsete suhete lihtsustamist, kuid teisalt on uute objektikäänete funktsioonid üsnagi keerukalt läbi põimunud traditsiooniliste vormidega.

Kui uurali algkeele puhul võisime tugineda küllaltki lihtsale vahetegemisele objekti eri käänete kasutamisel, mis sõltus põhiliselt kriteeriumist tuntus/tundmatus (definiitsus/indefiniitsus), osalt arvatavasti ka printsiibist elus/eluta, siis hiljem on üha lisandunud verbi ja objektisõna endagi tähendusnüansside arvestamine. Objekti konkreetne grammatiline vorm võib tänapäeval sõltuda veel selliseistki tegureist, nagu predikaatverbi aktiiv ja passiiv, erinevad kõneviisid, aspekt (kas tegevus on lõppenud või lõpetamata/kestev), verbi mõju ulatumine kogu objektile või ainult selle osale ning isegi see, kas lause sisu on eitav või jaatav. Kõigi nende tegurite detailne arvestamine on muutnud objektireeglid eriti keerukaks läänemeresoome keeltes, kus vanale akusatiivile ja nominatiivile on lisandunud kõikjal veel partitiiv, paiguti ka elatiiv.

Primaarseid objektikäändeid on, nagu eespool mainitud, kaks: akusatiiv ja nominatiiv. Viimane on ainsuses lõputa (sisaldab ainult sõnatüve) ja õigem olekski seda nimetada põhi- ehk baasvormiks, millest teised käänded on vastava lõpu lisamisega saadud. Mitmuses on nominatiiv lõppenud mitmuse tunnusega *-t*. See on hästi säilinud läänemeresoome, mordva, obiugri ja mõnedes samojeedi keeltes. Lapi keeles on selle jäljed tuntavad: sõnalõpuline *-t* on muutunud seal alati *k*-ks. Definiitse objekti korral kasutati varem **m*-lõpulist akusatiivi nii ainsuse kui mitmuse tähenduses. Tegemist oli nn. absoluutarvuga. B. Wickmani arvamus, nagu oleks uurali algkeeles alguse saanud veel mingi **j*-lõpuline ühine obliikvakääne, nn. konnektiiv, mida ka-

sutati ka mitmusliku objekti korral (WICKMAN 1955: 148), ei tundu usutav, sest sellist arvamust pole võimalik millegagi tõestada. Keeltes, kus akusatiivi *m*-lõpp on säilinud, on see võinud aja jooksul siirduda ka mitmusse ning isegi duaali, näit. selkupi keeles sõnast *ima* 'naine' on sg. akusat. *imam*, pl. akusat. *imatim* (: nominat. *imat*) ja duaali akusat. *imaqim* (: nominat. *imaqi*). Täpselt samasugune on olukord mansi keeles.

Uurali aluskeelde küündiv akusatiivi lõpp **m* on enamikus keeltes kas sellisena säilinud või laseb end praegune esinemus (*-n, -n', -b, -Ø* vm.) sellele taandada. Läänemeresoome algkeeles muutus **m* sõna lõpus *n*-iks, mis viis definiitse objektivormi kokkulangemisele genitiiviga. Soome keele nn. totaalobjekt ongi vormilt genitiivikujuline (*Kirjoitin kirjeen* 'Kirjutasin kirja'). Eesti ja liivi keeles on *-n* kadunud, mis mõnedes käändtüüpides on tasandanud vahe nominatiivi, genitiivi ja partitiivi vahel (näit. *kalä* 'Fisch', genit. *kala*, partit. *kala*), kuid nende käänete funktsioon täis- ja osaobjekti eraldajana on säilinud. Lapi keeles on **m* püsinud lõunamurdes, näit. *juhka* 'jõgi', sg. akusat. *juhka-m, juhko-b (-w)*.

Mordva keeltes on akusatiiv samuti kokku langenud genitiiviga, nii et mõlemad on tänapäeval *n'*-lõpuga. Et eesvokaalseis sõnus on palatalisatsioon üldine, võis sealt *-n'* üldistuda tagavokaalsesse noomeneisse. Arvesse tuleb ka võimalus, et määratud deklinatsioonis toimus determineeriva *-t'* ees kõikjal vahetu muutus *m, n > n'* (akusat. **tolgamt'* või **tolgant' > tolgan't'* 'sulge'), kust *n'* kandus üle määramata deklinatsiooni (RÉDEI 1975: 135). Mari keeles on akusatiivi **-m* säilinud, näit. (*iza* :) *izam* 'vanemat venda'.

Permi keeltes on **m* sõna lõpust kadunud ja akusatiivi funktsiooni on üle võtnud vokaal, näit. udm (*murt* :) *murte* 'inimest'. Sellised vormid on eriti tüüpilised possessiivsele deklinatsioonile, näit. komi *pite* 'sinu poega'. Määratud deklinatsiooni akusatiiv udmurdi *-ez, -es*, komi *-es, -es* sisaldab aga endas 3. isiku possessiivsufiksi *s*-elemendi. Determineeriva formandi poolest on nad analoogilised mordva *n't'*- vormidega. Mansi keele akusatiivi lõpul on kas *-m* või *-mɛ/mi, -mə, -ma*, näit. *kāt* 'käsi' : sg. akusat. *kāt-mi*. Viimaste puhul on mõnikord samuti nähtud 3. isiku possessiivsufiksi determineerivat funktsiooni.

Samojeedi keelte *-m* (ka **m > -m?, -?, -p*) kinnitab omalt poolt selle objektikäände iidset päritolu, näit. neen *χāl'e* 'kala': sg. akusat. *χāl'e-m*, ngan *turku* 'järv': akusat. *turku-m*, selk *ā̆tä* 'põhjapõder': sg. akusat. *ā̆tä-m, ā̆tä-p*, kam *bü* 'vesi': akusat. *bü-m*. Nganassani keeles nagu enamikus soome-ugrigi keeltes märgib *m*-kääne määratud objekti.

Uurali keelkonnas puuduvad märgid *m*-käände olemasolust ainult handi ja ungari keeles. Handi keel kasutab objekti korral sama käänet kui subjektigi puhul, s.o. nominatiivi. Erandiks on ainult personaalpronoomenid, millede akusatiivi lõpp *-t* on ilmselt demonstratiivpronoomenite *tam, tom* lähtega (STEINITZ 1950: 59), näit. *man-t* 'mind', *naŋ-ət* 'sind', *tew-ət* 'teda'. Ungari keeles on akusatiivi *-t* üldistunud ka noomenite deklinatsiooni ning saanud seega üldiseks objektikäändeks. Abiks võttes soome keele personaalpronoomenite *-t* lõpulise akusatiivi (*minut* 'mind', *meidät* 'meid' jt.), on K. RÉDEI (1975: 137) püüdnud viia pronoomenite *t*-lõpuga akusatiivid juba ugri või isegi soome-ugri algkeelde. See pole tõenäoline, sest soome keele hilised t-vormid on äratuntavalt pronoomenite partitiivi *meitä* 'meid' ja noomenite mitmuse akusatiivi (= nominatiivi) *t*-vormide kontaminatsioon. Eitada ei saa aga deiktilise, pronominaalse või possessiivsufiksilise päritoluga lõppude kujunemist, mis nii mordva kui ka permi keeltes akusatiivi jätkajas on kujundadud uusi definiitse objekti vorme. Ungari keele puhul pole *-t* päritolu täpsem piiritlemine demonstratiiv- või personaalpronoomeni kasuks enam võimalik. Ilmne analoogia mordva (*kudo* 'maja' : akusat. *kudo-n't'*) ja handi keelega (*man-t* 'mind' jt.) lubab siiski eelistada deiktilist demonstratiivpronoomeni lähtekohta. Arvamust geneetilisest seosest lokatiivi *t*-ga peetakse vananenuks (ХАЙДУ 1985: 295).

Ulatuslikult võib uurali keeltes täheldada nominatiivi kasutamist objektina. Eespool oli juba jutuks, et handi keele noomeneis on see ainuke objekti kääne. Ka mansi keeles võib see väljendada nii definiitset kui ka indefiniitset objekti (РОМБАНДЕЕВА 1979: 36, 105). Permi keeltes on püsinud vahetegemine ebamäärase ja konkreetse objekti vahel, vrd. komi *n'ębęma vęv* (nominat.) 'ostis (mingi) hobuse' ja *aʒ'ʒ'ĭlęma kęc'ęs* (akusat.) 'nägi (konkreetset) jänest' (ITKONEN 1966: 268.) Algupärane indefiniitne funktsioon on nominatiivil hästi säilinud mari ja mordva keeltes (ГАЛКИН 1964: 45, КОЛЯДЕНКОВ 1959: 140), näit. mordva *kundams kal* 'kala püüdma'. Mari keel viitab ilmselt veel vanale vahetegemisele elus ja eluta objektide vahel (viimaste puhul akusatiivi asemel alati nominatiiv).

Läänemeresoome keeltes on nominatiivne objekt säilinud arvsõnade puhul, näit. eesti *sai kümme kala* 'sai kümme kala'. Üldiselt on aga nominatiiv muutunud läänemeresoome keeltes akusatiivi-genitiivi kõrval teiseks totaalobjekti käändeks, sest indefiniitsust–partsiaalsust hakkas väljendama partitiiv. Mõnel puhul on lause varasem subjekt ümber mõtestatud nominatiivseks objektiks, näit. soome *koira pitää tappaa* 'koer tuleb tappa'.

Üllatav sarnasus on läänemeresoome keeltel samojeedi keeltega objekti käänete kasutamisel käskivas kõneviisis: 2. isiku puhul nominatiiv, 3. isiku korral aga vana akusatiiv, näit. soome *avaa ikkuna* (nominat.) 'ava aken', *hän avatkoon ikkunan* (akusatiiv-genitiiv) 'ta avagu aken' (samojeedi keele näiteid vt. ТЕРЕЩЕНКО 1973: 177 jj.). Definiitsuse reeglist kõrvalekaldumine on siin tingitud sellest, et ühesõnaline käsk oli algselt interjektsioonilähedane, seega võimalikult lühike (ilma käändelõputa). 3. isiku puhul polegi tegemist otsese imperatiivi, vaid pigem optatiivi vormiga, mis annab edasi vaid soovi. Seepärast pole siin ka definiitse objekti reeglist kõrvalekaldumist.

Uurali keelte sekundaarsete objektikäänete jälgimine ei kuulu enam käesoleva kirjutise ülesannete hulka. Mainigem vaid, et nad on enamikus välja kasvanud separatiivseist või elatiivseist konstruktsioonidest (omaaegseist adverbiaalidest). Kõige otsesem tõend on kogu läänemeresoome–lapi (osalt ka volga) keelerühma haarav partitiiv, mille käändelõpuks on üha uurali algkeelde ulatuv **-ta, *-tä* (soome *mansikoi-ta* 'maasikaid', *vet-tä*, mordva *vet'i'e* 'vett'). Partitiiv lubas tõsta mõisted partsiaalne/totaalne objektikategooria lahutamatuiks tunnusjoonteks. Funktsioonilt on partitiiviga võrdne elatiiv, mida sekundaarse objektikäändena viljeldakse läänemeresoome, lapi, komi ja ungari keeles. Teisedki uued objekti käänded (mordva inessiiv, komi daativ, mansi–handi instrumentaal on saanud võimalikuks selle tõttu, et objektitaolisest adverbiaalist objektini on tulnud astuda ainult väike samm (АЛВРЕ 1990: 3 jj.). Uute objektikäänete teke pole aga suutnud kuigivõrd lämmatada uurali algkeelde küündivaid traditsioone nominatiivse ja akusatiivse objekti viljelemisel. Nagu eespool nägime, on need elujõulised veel tänapäevalgi.

Kirjandus

1. JANHUNEN, J. 1982: *On the Structure of Proto-Uralic.* In: Finnisch-ugrische Forschungen XLIV. Helsinki.
2. RÉDEI, K. 1975: *Der Akkusativ in den uralischen Sprachen (Zum Kasussystem der uralischen Grundsprache).* In: CTIFU 1970. Pars I. Acta linguistica. Tallinn.
3. STEINITZ, W. 1950: *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie.* Leipzig.
4. WICKMAN, B. 1955: *The Form of the Object in the Uralic Languages.* Uppsala.
5. АЛВРЕ, П. 1990: *Сопоставительный анализ функций новых объективных падежей в уральских языках.* In: Tartu Ülikooli Toimetised 911. Linguistica. Tartu.
6. ГАЛКИН, Н. Ц. 1964: *Историческая грамматика марийского языка. Морфология I.* Йошкар-Ола.
7. КОЛЯДЕНКОВ, М. Н. 1959: *Структура простого предложения в мордовских языках и его главные члены.* Саранск.
8. РОМБАНДЕЕВА, Е. Н. 1979: *Синтаксис мансийского (вогульского) языка.* Москва.
9. ТЕРЕЩЕНКО, Н. М. 1973: *Синтаксис самодийских языков. Простое предложение.* Ленинград.
10. ХАЙДУ, П. 1985: *Уральские языки и народы.* Москва.

Finn és magyar *CV* szekvenciák kontrasztív vizsgálata

BAKRÓ-NAGY MARIANNE
Budapest

0. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a magyar és a finn nyelvben a *CV* szekvenciákban az összetevők sorrendjét milyen mértékben határozzák meg gyakorisági és fonetikai tényezők (1.). Gyakoriságon azt értem, hogy a *CV* szekvenciák vajon inkább összetevőiknek gyakorisága szerint épülnek-e fel, fonetikain pedig azt, hogy az összetevő elemek között mekkora a képzéshelyi azonosság vagy különbség. A két nyelv e **kontrasztív** típusú egybevetésén túl a kapott eredmények lehetőséget nyújtanak annak megvizsgálására is, hogy – egy közös előzményből levezethető – két rokon nyelv mennyire őrizte meg, illetőleg veszítette el e közös előzmény fent megjelölt sajátosságait. Ennek értelmében a dolgozat során (2.) ezt az összevetést is elvégzem, minek következtében az első rész tisztán szinkrón szempontú elemzéséhez a második részben történeti szempontot is társítok. Az elemzés még egy további összehasonlítás elvégzését is megengedi, nevezetesen megvizsgálható, hogy e két finnugor nyelvre megállapítható sajátosságok milyen mértékben vágnak egybe univerzális tendenciákkal. A finn tekintetében ez az összevetés legalábbis részben már megtörtént, mégpedig annak a vizsgálatnak a során, amelynek mintájára a magam elemzéseit elvégeztem (JANSON 1986). E harmadik, univerzálékeresésnek nevezhető összevetést itt (3.) tehát a magyar vonatkozásokkal fogom kiegészíteni, jóllehet csak igen vázlatosan. A mintául vett módszert követem annyiban, hogy átveszem a számítások módját, s támaszkodom a belőlük levont (univerzális) általánosításokra. Továbblépek viszont akkor, amikor az ellentmondó vagy kivételnek tűnő viselkedéseket megkísérlem, ti. a tőlem vizsgált nyelvekre vonatkozóan s amennyire lehet, nyelvspecifikus tényekkel magyarázni.

A finn és a magyar nyelv fonémaállományának és fonotaktikai szabályainak ismeretében egyfelől, nyelvtörténeti változásainak ismeretében pedig másfelől az imént feltett kérdésekre, mintegy hipotézisként a következők tehetők fel. Tekintettel a finn nyelv kevesebb elemet számláló fonémaállományára, s az ezzel (is) összefüggő fonotaktikai sajátosságaira, elvárható, hogy a finnben sokkal tisztábban és egyértelműbben rajzolódnak ki a gyakorisági, illetőleg fonetikai kritériumok, mint a magyarban. Tekintettel továbbá arra, hogy a finn hívebben őrzi az alapnyelvi fonetikai–fonológiai és fonotaktikai szabályokat, mint a magyar, elvárható az is, hogy a finn áll közelebb a *CV* szekvenciák szerkezetének a tekintetében az alapnyelvihez, mint a magyar. A dolgozat végeredményben e hipotézisek megerősítésével vagy elvetésével próbálja majd összefoglalni az elemzésekből levonható tanulságokat (4.).

Előljáróban még a következő módszertani megjegyzésekre kell sort keríteni. Könnyen belátható, hogy gyakorisági vizsgálatokon alapuló elemzések csak akkor adhatnak releváns eredményeket, ha a korpuszok mind minőségileg, mind mennyiségileg összemérhetők. A minőségi homogenitás azt jelentené, hogy például az alapul vett anyag a feldolgozott nyelvekben minden esetben beszélt nyelvi vagy írott nyelvi avagy a szókincsnek ugyanazt a rétegét veszi célba (éppen LESKINEN 1993 vizsgálatai győznek meg arról, hogy a finnben az ún. expresszív szavak fonotaktikai szempontból milyen sajátosságokat mutatnak), a mennyiségi pedig azt, hogy hozzávetőlegesen azonos terjedelmű korpuszokról van szó. Esetemben e homogenitástól el kellett tekintenem: a finn értékeket a mintául vett tanulmányból vettem át (JANSON 1986), a magyar tekintetében a fonémagyakorisági listák (SZENDE 1973) alapján a számításokat magam végeztem el, a finnugor alap-

nyelvi korpusz, gyakorisági listák (BAKRÓ 1992), s a számítások is a magam eredményei. Ha e homogenitási feltételek adottak volnának is, még mindig marad egy igen jelentős probléma: az egymástól eltérő fonémarendszereknek a – valamilyen elvek szerinti – közös nevezőre hozásaazösszemérhetőség érdekében. A vokálisok tekintetében, a magyar és a finn esetében Jansont követtem, amennyiben három csoportot állítottam fel: az *I* archifonémával jelölt a finn *i, e, ä,* magyar *i/í, e, é* palatális, az *A*-val jelölt a finn *a* és magyar *a/á* alsó nyelvállású, az *U*-val jelölt a finn *o, u* és magyar *o/ó, u, ú* veláris vokálisokat fedi. A felmérés e helyt az *ü/y* és *ö* fonémákra nem terjed ki. (A korpusz relatív kicsinysége miatt az alapnyelvi vokálisokat mindössze két csoportra volt célszerű osztani: az *I* a palatális (*i, e, ä*), az *U* a veláris (*u, o, a*) magánhagzókat foglalja magában. Részben az előbbi ok miatt, részben meg az alapnyelvi második szótagi – vagy tővégi – vokalizmus sajátosságai miatt a finnugor felmérés csak az első szótagot veszi tekintetbe, azaz csupán a *#CV* szekvenciákat jellemzi.) Hasonlóképp lehetőség adódhatott volna a mássalhangzók csoportosítására is, azonban tartani lehetett tőle, hogy az eredményeket a mássalhangzók egybevonása jelentősen deformálja. Éppen ezért az alábbi összevetések és értékelésük valójában csak azokra a részrendszerekre vonatkozik, amelyek a közvetlen összehasonlítást megengedik, azaz a mássalhangzók közül a LAB/DENTLAB *p, m, v,* a DENT/ALV *t, n, s, l, r,* és a VEL *k* fonémákra, a magánhangzók közül pedig a fent említett archifonémák reprezentálta vokálisokra.

1. Az, hogy egy nyelv *CV* szekvenciáinak fonémaszerkezetét milyen mértékben befolyásolják fonetikai vagy gyakorisági tényezők, bizonyos mértékben előre megjósolható, mégpedig egyfelől a szekvenciákat alkotó elemek gyakorisága (a továbbiakban ezt nevezem fonémagyakoriságnak), másfelől pedig az illető nyelv morfémagyakorisága alapján. Morfémagyakoriságon azt értem, hogy egy nyelv leggyakrabban használt morfémáiban foglalt CV szekvenciák egy adott korpuszban is szükségképpen gyakrabban fordulnak elő, mint azok, amelyek a relatíve ritkább morfémákat alkotják.

Az alkotóelemek gyakorisága alapján elvárhatnánk, hogy a szekvenciák felépülésére a következő mássalhangzó-, illetőleg magánhangzósorrendek legyenek hatással, csupán az első ötöt felsorolva (finn: PEKKÖNEN 1973. 74, magyar: SZENDE 1973. 30):

Finn	Magyar
CV	*CV*
1. *ta*	1. *ne*
2. *ni*	2. *ho*
3. *sa*	3. *le*
4. *li*	4. *va*
5. *tä*	5. *me*
stb.	stb.

Finn	Magyar
CV	*CV*
1. *ta*	1. *ne*
2. *ni*	2. *ta*
3. *se*	3. *lo*
4. *lo*	4. *mi*
5. *ku*	5. *ké*
stb.	stb.

A fenti sorrend alapján pedig azt várnánk, hogy a két nyelv leggyakoribb morfémái (tövek és affixumok egyaránt) ezekből építkeznek. A leggyakoribb *CV* szekvenciákkal való összevetésükből az derül ki, hogy az elvárások jogosak, mégpedig a finnben markánsabban kirajzolódva, mint a magyarban (finn: PESONEN 1974. 245, magyar: SZENDE 1973. 37):

Mindkét nyelvre egyformán jellemző azonban, hogy az első helyen álló legyakoribb szekvencia valóban a leggyakoribb mással- és magánhangzókból épül fel: finn *ta*, magyar *ne*. Ezeknek a sorrendeknek a kialakulását természetesen nagymértékben befolyásolja a morfémagyakoriság, nevezetesen az a tény, hogy az illető nyelv leggyakrabban használt morfémái milyen szekvenciákból építkeznek. Így a finnben a *ta* és *tä* gyakoriságát nyilvánvalóan meghatározza az, hogy a partitívuszi és passzívumi végződés e szekvenciákból épül, vagy az, hogy a *mi* szekvencia a kérdőszavak eleme stb. (KARLSSON 1982. 139). Hasonlóképpen a magyarban a *ne* gyakorisága a tagadószóval, a *ho* gyakorisága a kérdőnévmásokkal, a *va* gyakorisága pedig a létigével függ össze stb.

1.1. Rátérve a voltaképpeni témára az alábbi táblázatokban foglalt értékek azt mutatják be, hogy a két nyelvben a *CV* szekvenciák előfordulása magasabb (+ százalékos kijelölések) avagy alacsonyabb-e (– százalékos kijelölések), mint ahogyan azt az összetevő elemek gyakoriságához képest elvárnánk. Azaz pl. a finnben a *v+I* szekvenciák –23.61 %-kal kevesebbszer fordulnak elő, mint ahogyan a *v* és az *I* gyakorisága alapján gondolnánk, ami másként fogalmazva annyit jelent, hogy valamilyen, s **nyilvánvalóan fonetikai okokból** a finn ezt a szekvenciát nem kedveli. Mindkét nyelv, s a magyar különösképp kedveli a *p+U* szekvenciát, mégpedig jobban (finn: + 9.04, magyar: + 43.11), mint ahogyan az összetevők gyakorisága szerint sejtenénk stb. A fonetikai, illetőleg morfémagyakorisági tényezők hatása éppen a kedveltségi, illetőleg nem-kedveltségi arányokon mérhető le. (Ahol a két nyelvben eltérő a preferencia, az értékek kiemelten szerepelnek.)

I. LAB/DENTLAB

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
p	+0.22	+19.08	–4.36	–39.86	+9.04	+43.11
m	+9.24	+21.03	–5.43	–21.50	**–17.58**	**+3.83**
v	–23.61	–28.76	+78.53	+99.05	–14.24	–47.35

II. DENT/ALV

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
t	–8.47	–24.22	+8.37	+5.23	**–2.34**	**+18.90**
n	+12.86	+41.45	–29.86	–0.99	**–5.19**	**+10.49**
s	+27.40	+13.13	–22.72	–64.01	**–44.40**	**+53.97**
l	+17.04	+4.36	**–16.95**	**+8.31**	–17.10	–37.64
r	**+13.17**	**–101.32**	–11.56	–2.00	**–8.15**	**+11.25**

III.VEL

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
k	**–17.54**	**+18.54**	–4.85	+47.38	+53.91	+1.97

1.2. Először tekintsük azokat az eseteket, amelyekben a finn és a magyar – noha az arányokat tekintve sokszor föltűnően nagy eltérésekkel – azonos módon viselkedik.

I. LAB/DENTLAB

A labiális mássalhangzók mind a két nyelvben szívesebben kapcsolódnak nem alsó nyelvállású, palatális és veláris magánhagzókhoz. A palatális és veláris magánhangzókkal való kapcsolatukat tekintve mindkét nyelv megegyezik abban is, hogy a két labiális mássalhangzó közül a *p* inkább a veláris, az *m* viszont inkább a palatális magánhangzóval való kapcsolatot preferálja (hiszen az *m+U* a finnben egyenesen a nem kedveltek közé tartozik). A dentilabiális *v* viselkedése mind a két nyelvben ellentétes a labiálisokéval, amennyiben – méghozzá igen magas arányban – az alsó nyelvállású magánhangzóval való kapcsolatot kedvelik. Ennek az aránynak mindkét nyelvben nyilvánvaló morfémagyakorisági okai vannak, ami a következő ténnyel támasztható alá: a magyar *f+I/A/U* kapcsolatokban, tehát a zöngétlen dentilabiális+vokális kapcsolatokban a preferenciák ugyanúgy működnek, mint a labiálisok tekintetében, azaz

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
f	–	+15.78	–	–77.74	–	+40.82

Ez az jelenti, hogy a dentilabálisok valójában nem különülnek el élesen a labiálisoktól, s az eltérő arány magyarázata a *v* esetében a morfémagyakoriság.

II. DENT/ALV

Mind a két nyelvre jellemző, hogy a *t*, legalábbis az *I* és az *A* archifonémákhoz való viszonyát tekintve, másként viselkedik, mint e mássalhangzó-kategória többi eleme, s ezt a finn mutatja tisztábban: az alsó nyelvállású magánhangzóval való kapcsolata a kedvelt. A *t*-től eltekintve megállapítható, hogy e mássalhangzók, már ami az *I*-hez és *A*-hoz való kapcsolódásokat illeti, általában az *I*-t preferálják az *A*-val szemben. Az *U*-hoz való kapcsolódások tekintetében mutatkozik a legjelentősebb eltérés a két nyelv között, amiről alább még szó lesz.

III. VEL

Itt mindössze a *k* arányainak az összevetésére nyílik lehetőség: mindkét nyelv preferálja a *k+U* kapcsolatokat a *+A* kapcsolatokkal szemben, jóllehet igen eltérő arányban. A finn *k+U* kapcsolatok feltűnő kedveltsége – a fonémagyakoriságon, s fonetikai okokon kívül – nyilvánvalóan morfémagyakorisággal is összefügg (kérdőpartikula). A *k* alapján elvárhatnánk, hogy a másik szóba jöhető veláris mássalhangzó, a *h* is hasonlóképp viselkedik, de megint csak azt kell látnunk, hogy a rendelkezésre álló adatokat a morfémagyakoriságok befolyásolják, legalábbis a magyar ezt bizonyítja (ahol a *h+U* magas értéke a *hogy, hol, honnan* stb. gyakoriságából fakadhat):

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
h	–	–72.19	–	+63.70	–	+101.28

1.3. A két nyelv az alábbi esetekben mutat eltérő viselkedést:

I. LAB/DENTLAB

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
p						
m					–17.58	+3.83
v						

II. DENT/ALV

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
t					–2:34	+18.90
n					–5.19	+10.49
s					–44.40	+53.97
l			–16.95	+8.31		
r	+13.17	–101.32			–8.15	+11.25

III. VEL

	I		A		U	
	F	M	F	M	F	M
k	–17.54	+18.54				

I. LAB/DENTLAB

Az eltérés abban mutatkozik meg, hogy míg a finn nem kedveli a bilabiális nazális+veláris vokális kapcsolatot, addig a magyar, ha kis mértékben is, de kedveli, ami pedig arra enged következtetni, hogy a finnben érvényesül az a fonetikai jelenség, mely szerint az azonos helyen képzett hangok szívesebben követik egymást egy adott szekvenciában.

II. DENT/ALV

Az itteni szembenállásokról lényegében ugyanaz mondható el, mint az előző esetben, nevezetesen inkább a finn látszik követni a fonetikai kritériumot. Megjegyzendő, hogy az eltérések az *r+I* és az *s+U* esetében a legkirívóbbak, s ez a magyar értékeknek köszönhető: az előzőt tekintve e szekvenciák a teljes vizsgált anyagban a legkevésbé kedveltek, az utóbbi esetében pedig itt a legfeltűnőbb a két nyelv különböző viselkedése.

III. VEL

Ebben az esetben megint a finn követi a fonetikailag elvárható mintát, s nem a magyar. Ez utóbbival kapcsolatban még megjegyzendő az is, hogy a *k+U* szekvenciákban, ahol megint a finn mutatja az elvárható (magasabb) arányt, a magyar értéke, jóllehet pozitív, mégis igen alacsony.

1.3. Az azonosságok s különbségek regisztrálása után érdemes körülhatárolni a két nyelvben mutatkozó sajátosságokat, s legalábbis meg kell kísérelnünk magyarázatot adni azokra az esetekre, ahol a megmutatkozó tendenciákkal szemben kivételek jelentkeznek.

E tendenciák bemutatása úgy végezhető el a legszemléletesebben, ha – ezúttal eltekintve az értékektől – csupán a kedveltségre vagy annak ellenkezőjére utaló kijelölések szerint vesszük szemügyre a képet:

	Finn			Magyar		
	I	A	U	I	A	U
p	+	–	+	+	–	+
m	+	–	–	+	–	+
v	–	+	–	–	+	–
t	–	+	–	–	+	+
n	+	–	–	+	–	+
s	+	–	–	+	–	+
l	+	–	–	+	+	–
r	+	–	–	–	–	+
k	–	–	+	+	–	+

1.3.1. Tekintsük először a finnt, s vegyük észre, hogy egy kivétellel, s ez a *p*, az azonos konszonánshoz tartozó értékek mindig csak egy esetben pozitívak. Ez annyit jelent, hogy a szekvenciákban a mássalhangzók egyértelműen elkülöníthetők az utánuk álló magánhangzókra vonatkozó kedveltségi vagy nem-kedveltségi mutatók szerint. A *p*-től most még továbbra is eltekintve azt kell látnunk, hogy a két labiális konszonáns az elöl képzett vokálisokkal, a dentilabiális mássalhangzó és a dentálisok közül a *t* az alsó nyelvállású magánhangzóval, a dentális és az alveoláris mássalhangzók az elöl képzett vokálisokkal, míg a veláris mássalhangzó a palatális vokálisokkal áll együtt szívesebben, azaz:

	Finn		
	I	A	U
LAB	+	–	–
DENTLAB	–	+	–
t	–	+	–
DENT	+	–	–
ALV	+	–	–
VEL	–	–	+

Mindezek alapján általánosítható, s egyben meg is erősíthető az a korábban (1.2.) már regisztrált tény, hogy a finnben, néhány kivételtől eltekintve, érvényesül az a fonetikai tendencia, amely – a kisebb erőkifejtés, azaz a hangképző szervek gazdaságos mozgásának elvét követve – az azonos helyen képzett szekvenciákat preferálja. Kivételként jelentkezett a *p*, amennyiben a palatá-

lis és a veláris vokálisokat egyaránt (ha nem is azonos mértékben) preferálja, továbbá a *v* és a *t*, amelyek azonos módon viselkednek a vokálisokkal kapcsolatban (jóllehet a *v+A* értéke kiugróan magas), viszont elkülönülnek a dentális mássalhangzóktól. A *p+U* preferáltságát az összetevők gyakorisága nem magyarázza, minthogy a vokálisok nem tartoznak a leggyakoribbak közé, s morfémagyakorisági indokok sem hozhatók fel. Azt kellene mondanunk tehát, hogy itt valamilyen nyelvspecifikus ténnyel van dolgunk, ám a 3. pontban érveket hozok fel arra, hogy a finn nem áll egyedül e jelenséggel. (Nyelvspecifikus tényen e dolgozatban azt értem, hogy – noha természetesen az összetevők gyakorisága és a morfémagyakoriság is nyelvspecifikus – a fonémák ilyen vagy olyan viselkedése nem magyarázható sem fonetikai okokkal, sem az összetevők gyakoriságával, sem morfémagyakorisággal, de – mint később látni fogjuk – még valamilyen univerzális tendenciához való igazodással, sőt, az alapnyelvi tendencia sajátos követésével sem.) A *v* esetében már kimondtuk, s próbáltuk is közvetetten igazolni, hogy a morfémagyakoriság lehet felelős az eltérő viselkedésért, a *t* kapcsán pedig ugyancsak a morfémagyakoriság és az összetevő elemek gyakorisága hozható fel magyarázatul, bár itt egy univerzális tendencia hatása sem zárható ki (l. még 3.).

1.3.2. Ha most a magyart tekintjük azonos szempontok szerint, azt kell látnunk, hogy a tendenciák korántsem olyan egyértelműek, mint a finnben. Elsőként azt érdemes megjegyeznünk, hogy – a finnel szemben – itt (a) mindössze két mássalhangzót, a *v*-t és az *r*-t követi a vokálisoknak csupán egy, + értékű csoportja, a többi konszonáns két (archifonemikus) magánhangzócsoportot is kedvel, s (b) közülük is a *p, m, n, s* és *k* egyaránt preferálja a palatális és a veláris vokálisokat is; (c) a *t* és az *l* viszont az alsó nyelvállású és veláris, illetőleg alsó nyelvállású és palatális magánhangzókat kedveli. E látszólag kaotikus – mert egyedül a fonémák minőségével aligha indokolható – állapotra a következő magyarázatok hozhatók fel:

(a) A *v+A* preferenciáról már kimondtuk (**1.2.**), hogy morfémagyakorisági tényezők befolyásolják (a finnben is); az *r+U* preferencia, ti. a többi alveoláris mássalhangzó, de különösképp a másik likvida viselkedésével szemben sem fonémagyakorisági, sem pedig morfémagyakorisági okokkal nem magyarázható, nyelvspecifikus tény.

(b) A palatális és veláris magánhangzókat is preferáló öt vokális viselkedésének magyarázatát megkönnyíti, ha (**1.2.**-ben közölt értékek alapján) megnézzük, vajon a palatális avagy a veláris vokálisokat kedvelik-e inkább:

	I	U
p	+19.08	+43.11
m	+21.03	+3.83
n	+41.45	+10.49
s	+13.13	+53.97
k	+18.54	+1.97

A *p+U* magasabb preferenciáját az összetevő elemek magas gyakorisága magyarázza (de ahogyan a finn esetében az imént utaltunk is rá, még egyéb, említendő tényezők is e kedveltség mellett szólhatnak); az *m+I* preferenciája, az elöl képzett hangok egymásutániságával, fonetikai mintát követ; ugyanez mondható el az *n+I*-ről is, hozzátéve, hogy itt a fonémagyakoriság (vö. **1.**) még csak növeli az értéket; az *s+U* preferenciát sem fonetikai általánosítások, sem fonéma- vagy morfémagyakoriságok nem magyarázzák, a jelenség feltehetően megint nyelvspecifikus; a *k+I* preferencia, ellentmondva a fonetikai elvárásoknak, nyilvánvalóan a fonéma- (s talán morféma-) gyakoriságra vezethető vissza.

(c) A *t* viselkedéséről már megállapítottuk, hogy ellentmondásos, amennyiben eltér a többi dentálistól. Az *+A* és az *+U* kedveltsége közötti különbséget a fonémagyakoriság nem indokolja,

mivel a számításba vendő vokálisok mind a leggyakoribbak közé tartoznak; hacsak valamilyen univerzálé-gyanús hivatkozási lehetőséget nem találunk (l. 3.), azt kell mondanunk, hogy nyelvspecifikus jelenséggel van dolgunk. Az *I* esetében az *I+I* -vel szemben megmutatkozó *I+A* magasabb értéket nyilvánvalóan a fonémagyakoriság magyarázza.

Amint láttuk, a magyarázatok változatosak, s nyomukban mindenképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a perferált szekvenciák kialakulására jóval gyakrabban hatnak fonémamegterheltségi tényezők, mint fonetikaiak. Ebből adódik az is, hogy egy, a finnéhez hasonló tendenciának a kirajzolása – ti. a mássalhangzóknak a képzéshely szerinti csoportosítása révén – jószerivel el sem végezhető. Az már más kérdés, hogy e két nyelv közötti különbség milyen mértékben tükrözi a történeti előzményeket és/vagy univerzális tendenciákat. A továbbiakban ezt fogjuk megvizsgálni.

2. A finn és a magyar *CV* szekvenciáiról eleddig elmondottak már elegendőnek tűnnek ahhoz, hogy elvégezzük a finnugor alapnyelvi tendenciákkal való összevetésüket, előbb azonban érdemes jellemezni az alapnyelvet témánk szempontjából.

A finnugor alapnyelvi *#CV* szerkezetek kirajzolta tendencia feltűnően egyértelmű, nem csupán a finnben és a magyarban látottakhoz viszonyítva, hanem abszolút értelemben is: a szekvenciák tisztán követik a fonetikai mintát. Elhagyva az értékmegjelöléseket, s az előbbi állítás igazolása kedvéért az összes (morfémakezdő) konszonánst felsorakoztatva, az alapnyelvi tendencia a következő (BAKRÓ 1993):

	I	U
LAB	+	–
KAK	+	–
DENT/	+	–
ALV	–	–
ALVP	–	+
VEL	–	+
GLD **w*	–	+
**j*	+	–

Az elöl képzett konszonánsok (azaz a labiálisok, kakuminálisok és dentálisok) után az elöl képzett vokálisok a kedveltek, az alveolárisok az összetevő fonémák gyakoriságának megfelelően viselkednek, a hátul vagy hátrább képzett (azaz alveopalatális és veláris) mássalhangzók viszont a hátul képzett vokálisokat preferálják. Külön csoportot képeznek a félmagánhangzók (glide-ok), amennyiben nem a saját csoportjuknak megfelelő preferenciákat mutatják, hanem éppen az ellenkezőt: a **w* a veláris, a **j* a palatális magánhangzókat kedveli, aminek magyarázata nyilvánvalóan éppen a félmagánhangzósságban rejlik.

Bizonyosak lehetünk benne, hogy ez a kiegyensúlyozott, sőt, mondhatni ideális állapot igen nagy mértékben a rekonstrukció elkerülhetetlenül homogenizáló módszeréből fakad, mindazonáltal kimondható, hogy az alapnyelvben a *#CV* szekvenciák szerkezete általában nem jósolható meg az összetevők gyakoriságából. (A 3. pontban mondandókat némileg előre vetítve ehhez még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a labiálisok közül a *p* bizonyosan, de az *m* is szembenáll az általánosan megfigyelhető tendenciákkal, s ugyanez vonatkozik a dentálisok közül a *t*-re is; a *k* követi az általánosan megfigyelhető trendet. A labiálisok tekintetében ez a szembenállás azért figyelemre méltó, mert itt inkább az alapnyelvi trend, nevezetesen az elöl képzett mássalhangzó + elöl képzett magánhangzó egymásutánisága képviseli a „kisebb erőkifejtés" elvét.)

Az összevethetőség érdekében kiemelt alapnyelvi fonémák preferencia-megjelölései most már ezek (az értékeket l. BAKRÓ 1993-ban):

I. LAB

	I	U
*p	+	–
*m	+	–

II. DENT/ALV

	I	U
*t	+	–
*n	=	=
*s	=	=
*l	=	=
*r	=	=

III. VEL

	I	U
*k	–	+

Mivel a dentálisok közül az **n*, valamint az alveolárisok a gyakoriság alapján megjósolhatóan viselkednek, a finnel és a magyarral való összevetés szempontjából velük kapcsolatban csak annyi jegyezhető meg, hogy a két leánynyelv az alapnyelvitől alaposan eltér. A ténylegesen értékelhetőeket egymás mellé állítva a következőket kapjuk:

s
PFU

	I	U
	+	–

Finn			Magyar		
I	A	U	I	A	U
+	–	+	+	–	+

Csupán az alapnyelvi *s+I* preferencia folytatódik a mai nyelvállapotokban, a veláris vokális nem kedvelése csak az *A* tekintetében mutatkozik meg.

m
PFU

	I	U
	+	–

Finn			Magyar		
I	A	U	I	A	U
+	–	–	+	–	+

Tisztán csak a finn követi az alapnyelvi mintát, a magyar csupán az *A* tekintetében.

t
PFU

	I	U
	+	–

Finn			Magyar		
I	A	U	I	A	U
–	+	–	–	+	+

A finn csupán az *A*-t tekintve folytatja az alapnyelvi állapotot, a magyar viszont éppen az ellenkező preferenciáról tanúskodik.

k
PFU

	I	U
	–	–

Finn			Magyar		
I	A	U	I	A	U
–	–	+	+	–	+

A finn követi az alapnyelvi mintát, a magyar csupán az *U* tekintetében.

E megfigyelések – melyek a konkrét értékek figyelembevételével még tovább finomíthatók lennének – summázataként megállapíthatjuk, hogy az alapnyelvi tendenciához a finn áll valamelyest közelebb, mint a magyar. S ezzel lényegében a bevezetőben felállított hipotézist igazoltuk.

3. Amikor azt tekintjük át, hogy a finn és a magyar sajátosságai milyen mértékben vannak összhangban általános tendenciákkal, célszerű előrevetnünk, hogy melyek is ezek a tendenciák (JANSON 1986. 193):

I. „...the frequency of CV sequences cannot be entirely predicted from the frequency of C and V. The deviations are not randomly distributed, but follow similar patterns..."

II. „...the clear trends mostly concern front and/or back vowels: sequences with the low vowel A are erratic or close to the predicted values."

III. „...the clearly favoured combinations are (a) dental/alveolar consonant+front vowel; (b) liquid+front vowel; (c) labial consonant+back rounded vowel; (d) velar consonant+back rounded vowels."

(Az értékelhetőség kedvéért meg kell jegyeznünk még azt is, hogy mindaz, amit itt általános tendenciaként citálunk valójában öt, ám igen célszerűen kiválasztott nyelv elemzésén alapul.)

Az I. tendenciával mind a két nyelv egybevág, mégha különböző mértékben is, hiszen a magyarban több esetben kellett a foném a-, illetőleg morfémagyakoriság hatását (is) megjelölnünk (nevezetesen a *p*, a *v*, az *n*, a *k* és az *l* elemzésekor), mint a finnben. Ebből következik, hogy az idézett tendenciában megfogalmazott hasonló (ti. fonetikai szempontú) minta követése ugyancsak a finnben markáns, a magyarban éppen a fonémagyakoriság hatása fedi el – ezt kíséreltük meg kibontani **1.3.2.** alatt –, ami azonban nem jelentheti azt, hogy a magyarban ez a (fonetikai) tendencia nincs jelen. A **II.** tendencia is megerősíthető a magyar és a finn alapján, mindössze egyetlen mássalhangzónak, a *v*-nek a kivételével, ahol tudniillik a palatális és veláris vokálisokkal szemben megmutatkozó igen erős *v+A* preferenciának morfémagyakorisági okát tudtuk adni.

A **III.** tendenciában foglaltakat érdemes kissé részletesebben szemügyre venni. (a) azt állítja, hogy általában a dentális/alveoláris+palatális magánhangzó-szekvenciák a kedveltek; ehhez azonban még hozzá kell fűznünk annyit, hogy a *t* kibújik ezen általánosítás alól, mert a *t+I* szekvenciák a nem-kedveltek közé tartoznak, a *t+A* és *t+U* szekvenciákról pedig nem lehet ilyen határozott állítást tenni (JANSON 1986. 187). Mindezek értelmében azt mondhatjuk, hogy

⇒ a *t* tekintetében a finn és a magyar megfelel e tendenciának annyiban, hogy a *t+I* szerkezeteket valóban nem kedveli. Akkor, amikor felhívtuk a figyelmet arra, hogy a *t* eltérően viselkedik (**1.2.**), mint a többi dentális és alveoláris mássalhangzó, utaltunk arra (**1.3.1.**), hogy okai nem feltétlenül nyelvspecifikusak: úgy tűnik, itt mindkét nyelv megerősíti a *t* kivételezettségét;

⇒ az *n* esetében a finn is és a magyar is követi az általános tendenciát;

⇒ az *s*-re érvényes tendenciának csak a finn felel meg, a magyar nem: **1.3.2.** alatt arra a következtetésre jutottunk, hogy e mássalhangzó viselkedése nyelvspecifikus, s ez az állítás itt csak megerősíthető.

(b) szerint a likvidák szívesebben állnak együtt palatális vokálisokkal: az *l* esetében mindkét nyelv megfelel e tendenciának (az eltérő magyar *l+A* preferenciát **1.3.2.** alatt fonémagyakoriság hatásával hoztuk összefüggésbe), az *r+I* preferenciát viszont a magyar nem támasztja alá (vö. **1.3.**; s itt még foném- vagy morfémagyakorisági indokok sem sejthetők).

(c) azt mondja ki, hogy a labiális konszonánsok szívesebben állnak együtt veláris labiális vokálisokkal; ehhez még hozzá kell tennünk annyit, hogy e tendencia csak igen kevéssé markáns

(JANSON 1986. 189–190). Az *m* esetében a finn is és a magyar is tisztán ellentmond neki, a *p* és a *v* preferenciáit tekintve viszont összhangban állnak az általános megfigyeléssel.

(d) szerint a veláris konszonánsok a veláris vokálisokat preferálják: a magyar reprezentációja ezzel ellentétes (vö. **1.3.2.**), a finn viszont követi a tendenciát.

E fenti megállapítások konklúziójaként azt mondhatjuk, hogy a finn hívebben felel meg az általános tendenciáknak, mint a magyar (ami természetesen abból a tényből is fakad, hogy az itt bemutatott általánosítások kialakításában a finn eleve részt vett): a finn csak egy, ti. az *m* esetében tért el, a magyar viszont az *s*, a *k*, és az *r* esetében is. Minthogy e fenti eltéréseknek legalábbis egy részét fonémagyakorisággal hoztuk összefüggésbe, az általános tendenciaként megállapítható fonetikai minta alól a magyart sem kell kivonnunk.

4. A bevezetőben – részben hipotézisek formájában megfogalmazott – kérdéseket tettünk fel, amelyekre, az itt vizsgált, részrendszernek nevezett anyag alapján a következő válaszok adhatók:

⇒ a CV szekvenciák szerkezete nem jósolható meg egyszerűen összetevő elemeinek gyakorisága alapján; a szerkezetek felépítését erőteljes fonetikai kritériumok diktálják; erről határozottabban a finn tanúskodik;

⇒ a két nyelv közül a finn őrzi hívebben az alapnyelvre érvényesíthető (s az előző megállapítással összhangban álló) tendenciát, eltekintve azoktól az esetektől, amikor az alapnyelvi tendencia ellentmond az

⇒ általánosan megfigyelhető tendenciáknak; ez utóbbiakkal kapcsolatban is állítható, hogy a finn az, amelyik többször igazodik ezen általánosításokhoz, mint a magyar.

A fenti konklúziókhoz vezető érvelések során mindvégig igyekeztünk elválasztani egymástól s külön kezelni azokat a tényezőket, amelyek bizonyíthatóan felelősek a szekvenciák szerkezetének a kialakulásáért. Ugyanakkor kézenfekvő, hogy az itt nem vizsgált részrendszerek elemzése fog hozzásegíteni egy sor, itt nyitva hagyott kérdés vagy bizonytalan állítás tisztázásához.

Irodalom

BAKRÓ-NAGY, M. (1992), *Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System.* Harrassowitz, Wien.

BAKRÓ-NAGY, M. (1993), PFU *#CV.* In: BAKRÓ-NAGY M. – SZÍJ E. (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. MTA NyTI, Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes, 15. Budapest: 33–40.

JANSON, T. (1986), *Cross-linguistic trends in CV sequences.* Phonology Yearbook 3: 179–195.

LESKINEN, H. (1993), *Quantitative Untersuchung der expressiven Lexik im Finnischen und seinen nächstverwandten Sprachen.* Finnisch-Ugrische Forschungen 51: 87–124.

Legendamesék egy alföldi kéziratos gyűjteményből

(Adatok a Folklore Fellows magyar osztályának működéséhez)

BARNA GÁBOR
Szeged

A folklorisztika egyik legjelentősebb és legrégibb nemzetközi szervezete a Folklore Fellows Association (Folkloristischer Forscherbund, Fédération des Folkloristes, Folkeminde-Forskere – mindegyik rövidítése: FF), a „Folklór Barátainak Egyesülete" 1907-ben alakult meg Helsinkiben a finn Karle Krohn, a svéd Carl W. von Sydow és a dán Axel Olrik kezdeményezésére.[1] Célja, hogy folyóiratán, a Folklore Fellows Communication hasábjain keresztül hozzáférhetővé tegye az egyes országok népköltészeti, népszokás- és néphitanyagát. A skandináv kezdeményezést a magyar néprajztudomány örömmel üdvözölte. A társaság megalakulásáról Katona Lajos adott hírt az Ethnographia 1908-as évfolyamában, s javaslatára a Magyar Néprajzi Társaság még abban az évben tagja lett az egyesületnek.[2] A Folklore Fellows magyar osztálya azonban csak 1911-ben alakult meg Sebestyén Gyula és Bán Aladár vezetésével.[3]

A két szervező 1912-ben kérdőívet és útmutatót[4] szerkesztett és adott ki a szervezett magyarországi folklórgyűjtések megindítására, amelyet később bővített és módosított formában még többször megjelentettek.[5]

Céljaikat vándorgyűlésen népszerűsítették, amelyeket a Magyar Néprajzi Társasággal közösen tartottak. 1912-től kezdve több magyar városba: Sárospatakra, Egerbe, Pápára, Győrbe, Kaposvárra, Csurgóra, Csáktornyára, Komáromba, Kecskemétre, Kisújszállásra, Nagyszalontára, Gyulára és Kassára is eljutottak.[6] Az 1912–1914 közötti akcióik ezekben az iskolavárosokban eredményesek voltak, számos diákot és tanárt megmozgattak, gyűjtésre sarkalltak. Az egri vándorgyűlés eredménye az alább ismertetendő, mindmáig kéziratban lévő kunszentmártoni és mesterszállási „Néphagyomány Gyűjtemény".

A gyűjtemény szép példája annak, hogy a Folklore Fellows magyar osztálya érdekes és értelmes célok kitűzésével meg tudta mozgatni a diákságot. Jelzi egyúttal azt is, hogy a magyar folklorisztika fontos feladata, hogy ezekből a kéziratos gyűjtésekből az arra érdemeseket mielőbb a kutatók széles köre számára hozzáférhetővé tegye.

Az 1913 januárjában összeállított kéziratos gyűjtemény lejegyzője Kiss Péter III. éves kunszentmártoni származású teológus volt.[7] A Kiss család Kunszentmárton módosabb gazdái közé tartozott. Birtokuk nemcsak Kunszentmárton szűkebb határában, hanem a tőle viszonylag távol – 20 km-re – fekvő, de a város gazdáinak birtokában lévő Mesterszálláson is volt. Mindkét település Jász-Nagykun-Szolnok megyében fekszik.

Kiss Péter kéziratos füzetei a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában találhatók az EA 461 leltári szám alatt. Négy egybekötött korabeli iskolai füzetben 74 oldalon tartalmaz szövegeket.

A címlapon ez áll: „Néphagyomány Gyűjtemény a Folklore-Fellows céljaira. Kiss Péter III. é. theol. gyüjt. Jásznagykunszolnok vm-nek Kunszentmárton és Mesterszállás községeiből. (4 füzet, egyben)". Kiss Péter nem írja, hogy munkája során használta-e a Folklore Fellows tájékoztatóját, ám a kézirat szerkezete, az érintett műfaji csoportok, valamint a gyűjtő előszava révén úgy gondolom, hogy igen. A bevezető szóhasználata azt mutatja, hogy Kiss Péter odafigyelt az egri vándorgyűlésen elhangzottakra, s tudja használni a néprajzi terminológiát. Ezt olvassuk:

„Jelen gyüjtemény Jásznagykunszolnok vármegyének Kunszentmárton és Mesterszállás községeiből állíttatott össze. A két hely lakósága között semmi sajátos különbség nincsen, mert az utóbbi egy 20 km távolságra fekvő új telepítése az anya-helységnek. Aki ismeri ezt a jómódú kún-vidéket, az tudja, hogy hagyományos szokásaiból már majdnem teljesen kivetkőzött, viseletében a divattal tart lépést, szellemi táplálékát régóta a mindennapi újság és a ponyvatermékek képezik. A mai nemzedék tehát egy ős szellemből keveset mondhat magáénak. Nyelvsajátosságaikról, tájszólásról sem igen beszélhetünk, mert egyike azon helyeknek az országban, hol a nyelvet az irodalmihoz legközelállóbban használják. Szóval elég hálátlan terület a Folklore Fellows céljaira. Mégis megpróbáltam egyet-mást összeszedni, azért fogadja jóakarattal e csekélységet is a F.F.C. Magyar Osztálya. Eger, 1913. jan. 26. Kiss Péter III. é. theologus".

A kéziratban a következő műfaji besorolást alkalmazza, ahogy az a tartalomjegyzékből – amely egyúttal tárgymutató is – kitűnik:

„I. Régi közmondások, szóllásmódok és babonás szokások. (101 drb.) II. Dalok. a/ Szerelmi dalok (58 drb.) b/ Katonadalok (10 drb.) c/ Pásztor és betyárdalok (5 drb.) d/ Bordalok (4 drb.) e/ Kortesdal f/ Gúnydalok (4 drb.) g/ Köszöntő h/ Lakodalmi nóta i/ Dajkarím k/ Reggeli ének l/ Halotti ének. III. Ráolvasások. IV. Legendák. V. Jeles napok. a/ Luczaszék, b/ Vöröshagyma naptár. c/ Patkányelhajtás. VI. Házasság. a/ Leánykérő nóta. b/ Jegyváltásra. c/ Lakodalmi szokások leírása. d/ Menyasszonyi búcsúztató. e/ A vőfény szerepe, rigmusa a vőlegény házánál."

E felsorolásban jelzi az alkotások lapszámát. Gyűjtése során Kiss Péter legtöbb esetben arra törekedett, hogy hiteles néprajzi dokumentumot készítsen. Azaz a gyűjtés időpontja mellett feltünteti az adatközlők nevét, foglalkozását vagy társadalmi státuszát. Technikailag ezt úgy oldotta meg, hogy az adatközlők adatait mindig a füzet számozatlan bal oldalára írta, míg a tőlük lejegyzett szövegek a jobb oldalon olvashatók.

A gyűjtést 1912. július 3. és augusztus 29. között végezte, azaz a nyári szünet idejét használta fel erre a célra. A két hónap alatt 27 napot töltött kutatással. A fentebb leírt mutató alapján összesen 138 folklórszöveget jegyzett le (folklórszövegnek tekintve a lakodalom és néhány más ünnepi szokás, ritus leírását is). A lejegyzés, azaz a gyűjtés módjára csupán egyetlen utalás található a kézirat 8. oldalán: „diktálta Molnár Julianna". Ebből valószínűsíthetjük, hogy Kiss Péter többszöri elmondás, diktálás után írhatta le a szövegeket. Dallamlejegyzést vagy ad notam utalást azonban egyetlen esetben sem készített.

A 27 nap alatt 28 embert kérdezett meg, 24 férfit és 4 nőt. Huszonegynek közli a foglalkozását vagy társadalmi helyzetét, hét esetben (3 nő, 4 férfi) azonban ez ismeretlen oknál fogva elmaradt. A 21 ember foglalkozása hozzávetőleges metszetét adja a századforduló kunszentmártoni mezővárosi paraszti és iparos társadalmának: gazdálkodó, földműves 4, birtokos 1, béreslegény 1, kocsis 1, arató 3, cseléd 3, számadó 1 (nem tudjuk meg, hogy milyen pásztor), juhász 1, bognármester 1, faragómester 1, szappanos 1, kovácslegény 1, sírásó 1, muzsikus 1.

Életkor szerint inkább a 20 és 50 év közötti korosztályok szerepelnek, a legfiatalabb 17, a legidősebb megkérdezett ember 84 éves volt: 10–19 év között 2 személy, 20–29 év között 6, 30–39 év között 4, 40–49 év között 8, 50–59 év között 3, 60–69 év között 2, 70–79 év között 2, 80 év fölött 1 fő. A 28 személyből 15 kunszentmártoni, 13 mesterszállási lakos volt. Két mesterszállási személytől (Doba Gergely és Szarvák Borbála) több szöveget is leírt.

A lejegyzett szövegek is nagyjából hű tükrei a XX. század eleji mezővárosi folklórnak: a népdalok mellett sok népies műdal, nóta, katonadal, kortesdal és egyházi népének található köztük. A közmondások és szólások mellett nagyon sok regula is olvasható, a prózai műfajokat azonban csak a legendamesék (vagy eredetmondák) képviselik. Mutatványként ezeket a szövegeket olvashatjuk:

„Legendák. (1912. aug. 27. Szarvák Borbála 50 éves Mesterszállás)

1.) Mikor Krisztus Urunk a földön járt, sorba megkérdezte az állatokat, hogy melyik hány évig szeretne élni. A kutya azt felelte, hogy ő kér 10–15 évet. A szamár gondolta magában, ő többet fog kérni és kért 20 évet. A ló kért 24–25 évet, az ökör 18–20 évet. Mikor az emberre került sor, ő kívánt 30 évet. Az oroszlán kívánt 40–50 évet, a medve 60–70 évet és az elefánt 100–120 évet. Akkor az ember megijedt, hogy ő olyan keveset kért. Elment az ökörhöz kért tőle kölcsön 10 évet és az átengedte neki. Azután ment a szamárhoz és a kutyához és azoktól is kért 10 évet. Így sorba összekéregette 70–80 esztendőre. Innen van, hogy 30 évig ember az ember, 50-ig dolgozik, mint a szamár és az ökör. Azontúl pedig mint házőrző eb, semmit sem bíznak rá.[8]

2.) Krisztus urunk egyszer elindúlt szt. Péterrel és útközben elhaladtak egy nagyon szép kikalászolt búzavetés mellett. Azt mondja szt. Péter: nézd Uram Teremtőm de szép búzavetés ez! Ezt holnap elveri a jég. Oh Uram Teremtőm miért veretnéd el? Jézus azt felelte: majd megmondom később. Rájuk esteledett beértek egy faluba, kerestek szállást és végre bementek egy fényes, gazdagon díszített házba. Itt a gazda szivesen fogadta és nagyon megvendégelte őket. Volt a gazdának egy fia. Kérdezte az Úr Jézus, hogy minek akarja nevelni. A gazda azt felelte, hogy ügyvédnek. Ezután mentek tovább és mondá az Úr Péternek: látod azért veretem el jéggel a búzát, hogy ne tanítassa ügyvédnek a fiát.[9]

Mentek tovább akkor találkoztak egy lánnyal, aki a folyón ruhát mosott. Mondja az Úr: hallod-e lány, hozzál nekünk vizet! A leány vitt vizet. Mentek tovább. Találtak egy almafát tele gyümölccsel és alatta egy lusta ember feküdt. Azt mondja szt. Péter: Uram teremtőm, de lusta ember ez, hogy még arra sem képes, hogy felvegye az almát, hanem várja, majd a szájába esik.

Azt mondja az Úr: annak a lánynak, aki vizet adott, ez lesz az ura. Azt mondja szt. Péter: oh Uram Teremtőm, ne verd meg vele. Úgy élnek meg, Péter![10] Mentek tovább egy szerzetes lakáshoz, ott is kaptak nagyon jó vacsorát. Itt az Úr elvette a szerzetes pelikánját, vagy aranypoharát. Az úton mutatta Péternek. Péter azt kérdezte: miért vetted el Uram, hiszen ebben volt minden öröme? Éppen azért vettem el, mert nem tudott imádkozni miatta. Addig mentek, amig egy nagyon szegényes kunyhóhoz értek. Azt mondja az Úr: no Péter ide betérünk! Bementek, hát ott volt egy szegény családapa gyermekeivel. Vizet kért az Úr, de nem tudtak mibe adni. Ekkor az Úr elővette az aranypoharat és adaadta nekik. Mentek tovább, mondja szt. Péter: ugyan Uram minek adtad neki azt a poharat. Azt mondja az Úr: legalább kenyeret vesz az árán![11] Ekkor egy erdőbe értek. Egy remetével találkoztak, aki a halálos ágyán feküdt. Egy rabló volt a szerzetes mellett, aki azt mondta, hogy jaj de jó neked, hogy ilyen szép halállal halsz meg! Mert a remete mellett angyalok voltak. A remete azt felelte: Miért nem voltál te is ilyen jó, mint én? Ekkor mondja az Úr Péternek: látod Péter, ez a remete elkárhozott, a rabló pedig megüdvözült, mert ő felfuvalkodott. És én azokat megalázom, a jókat pedig fölmagasztalom.[12]„

Rövid közlésünk csak figyelemfelhívás, szükséges e kéziratos népköltési gyűjtemény mielőbbi kritikai kiadása.

Jegyzetek

1 KOVÁCS 1979, 188–189.
2 KATONA 1908, 374–375.
3 SEBESTYÉN 1914.
4 SEBESTYÉN – BÁN 1912, 200.
5 SEBESTYÉN – BÁN 1920.
6 KOVÁCS 1979, 188–189.
7 Kiss Péter 1891. január 26-án született Kunszentmártonban. Teológiai tanulmányait Egerben végezte, 1914-ben szentelték pappá. Segédlelkész, hittanár volt 1914–1945 között Tiszaeszláron, Jászapátiban, Miskolcon, Polgáron, majd 1945-től kunszentmártoni plébános. Itt halt meg 1975. december 8-án. (JÓZSA LÁSZLÓ szíves közlése)
8 Vö.: KOVÁCS ÁGNES (szerk.) Magyar Népmesekatalógus 3. A magyar legendamesék típusai. Összeállította és a bevezetőt írta: BERNÁT LÁSZLÓ. Budapest 1982. A továbbiakban: MNK 3. – AaTh 828 Az ember éveiről. MNK 3. 85.
Lásd még: NAGY 1988, 123–124.
9 AaTh 759x A vendégszerető özvegy tehenének elpusztítása. MNK 3. 45. E motívummal rokon a fenti mesterszállási történet is, de elmarad a tanulság levonása, azaz az úrnak nevelt fiú hálátlansága.
10 AaTh 822 A rest legény és a szorgalmas lány. MNK 3. 81–83.
11 AaTh 759 A remete és az angyal. + AaTh 822 + MNK 7560x. Vö.: MNK 3. 44–45.
12 MNK 756Gx – AaTh 759 – AaTh 822. Vö.: MNK 3. 42–43.

Irodalom

KATONA LAJOS 1908, *Nemzetközi folklorista-szövetség („F. F.").* Ethnographia XIX (1908) 374–375.

KOVÁCS ÁGNES 1979, *Folklore Fellows magyar osztálya.* In: ORTUTAY GYULA főszerk., Néprajzi lexikon 2. Budapest, Akadémiai, 188–189.

KOVÁCS ÁGNES 1982, *Magyar Népmesekatalógus 3.* A magyar legendamesék típusai. Összeállította és a bevezetőt írta: BERNÁT LÁSZLÓ. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet (Rövidítése: MNK 3.)

NAGY ILONA 1988, *Eredetmagyarázó mondák.* In: VARGYAS LAJOS főszerk., Magyar néprajz V. Magyar népköltészet. Budapest, Akadémiai, 102–132.

SEBESTYÉN GYULA 1914, *Négy emlékirat a hazai néphagyomány emlékeinek országos gyűjtése tárgyában.* Budapest

SEBESTYÉN GYULA – BÁN ALADÁR, *Tájékoztató a Folklore Fellows néphagyományt kutató nemzetközi tudományos szövetség magyar osztályának.* Budapest

Zu den rhetorischen Fragen im Tscheremissischen

HANS-HERMANN BARTENS
Göttingen

1. Unter dem traditionsreichen Begriff rhetorische Fragen sind Fragesätze mit verschiedenen Funktionen subsumiert worden, denen gemeinsam ist, daß sie nicht auf eine Beantwortung durch den Hörer abzielen, u. a. Fragen, die gestellt werden, um die Aufmerksamkeit des Adressaten auf ein bestimmtes Problem zu lenken (z. B. in Überschriften von Zeitungsartikeln), um dem Sprecher selbst die Möglichkeit zu eröffnen, durch eigene Beantwortung Argumente vorzubringen und zu diskutieren. Für die Darlegung derlei stilistischer Mittel wie eben angeführt bieten die ganz überwiegend folkloristischen Texte, auf denen nachfolgende Ausführungen beruhen, keine geeignete Grundlage, auch wenn insbesondere die Lieder auf einige davon zurückgreifen. Es sollen hier nur die rhetorischen Fragen im engeren Sinne sowie die Erwägungsfragen (deliberative Fragen) behandelt werden, insbesondere solche, in denen infinite und (sonstige) modale Verbformen als Prädikatsglied vorkommen.

2. Unter rhetorischen Fragen im engeren Sinne sind indirekte Deklarativsätze – J. Meibauer einschränkend: indirekte Behauptungen (1986: 163) – zu verstehen, die „ihrem Adressaten das Dual ihres propositionalen Gehalts zu verstehen (geben)" (BUßMANN 1990: 650). Die Dualität wird sichtbar, wenn die Frage mit ihrer assertiven Lesart verglichen wird (die nicht mit einer eventuellen Antwort gleichzusetzen ist); zwischen beiden besteht eine Umdeutungsbeziehung (vgl. nachfolgende Beispiele).

Die rhetorischen Fragen des Belegmaterials haben überwiegend Präsensform. Partizip Futur als verbales Glied ist nur 6 mal belegt, davon stammen 5 Belege aus B (Koz; Texte von Wichmann, Ramstedt), 1 Beleg aus O (Malm). Auch die entsprechend wenigen Belege mit nezessivem Infinitiv stammen ganz überwiegend aus B (Koz; Beke), 1 Beleg ist aus M Čeb notiert; alle Verbformen weisen die Endung *-mə̑la* auf. Wie bei den Belegen mit Ptz. Fut. ist auch der nez. Inf. Prädikat eines eingliedrigen Satzes. Agens der durch das Ptz. Fut. ausgedrückten Verbhandlung ist immer eine 1. Person, z. B. (1) B Koz (Der Kaufmann gibt den Rat, lieber Handel zu treiben.) *ə̑rγə̑zə̑-βələštə: ma-δonə̑ torγejäš təŋgälšäš, oksa uke manə̑t* 'Die Schneider sagen: „Womit sollten wir Handel (zu) treiben (anfangen)? Wir haben kein Geld."' (RAMSTEDT BS 189; Übersetzung hier wie gelegentlich auch später gegenüber Original etwas verändert; affirmative Frage umgedeutet in einen negierten Deklarativsatz: 'Wir haben nichts, womit wir Handel zu treiben anfangen könnten'). Gleiches gilt mit einer Ausnahme für die durch nez. Inf. bezeichnete Verbhandlung, zumindest wenn der Satz in direkte Rede übertragen würde. Bei der Ausnahme handelt es sich um ein Agens in 2. Ps. Sg., das in diesem Falle auch durch ein Pronomen im Dativ ausgedrückt wird: (2) B Koz (Der Vater schmäht Iwan nur:) *kə̑šk ə̑ tələt təškə kemələ run neret ton?* 'Wozu (eig. wohin) willst du hingehen, du mit deiner rotzigen Nase' (BEKE Vd 208; —> Es gibt für dich keinen Grund oder Es macht für dich keinen Sinn hinzugehen).

Bei den etwas zahlreicheren, aber überwiegend aus den Texten aus Uržum stammenden Belegen (M) – daneben auch mehrere Belege in Rybakov (OS) – für rhetorische Fragen mit (Grund-)Inf. als Prädikat ist mehrmals eine 1. Person, also der Sprecher, als Agens anzusetzen, in der Mehrzahl ist jedoch eine 2. Person (Hörer) als Agens anzusehen, das in einem Teil der Fälle auch durch Personalpronomen im Dativ ausgedrückt wird. Bei mehreren Belegen impliziert der

Inf. eine dynamische Modalität, d.h. die Frage impliziert die Möglichkeit oder Fähigkeit des Agens zu der durch den Inf. ausgedrückten Handlung: (3) M Urž *oj eryəm, kuštə kuɣuža üδərəm nalaš?* 'Ach, mein Sohn, wie (eig. wo) könntest du die Königstochter heiraten?' (Beke M 353; —> Du kannst sie nirgendwie heiraten). Diese Implikation ist keine Eigenart des Inf. in rhetorischen Fragen, sondern kann auch bei anderer Verwendung des Inf. als Prädikat auftreten. Häufiger ist allerdings der Ausdruck der dynamischen Modalität (Possibilität) durch rhetorische Fragen mit *kertam* 'können', vereinzelt kommt auch *lijam* id. vor.

Die Frage: „Vertraust du deiner Frau?" wird in Beke M 574 (M Urž) einmal mit der rhetorischen Gegenfrage beantwortet: (4) *kuz'e inanaš?* 'Wie sollte ich vertrauen? (mit Inf.), ein andermal mit ebenfalls rhetorischem (5) *min' βatəlan kunam om inanə?!* 'Wie sollte ich meiner Frau nicht vertrauen?!' (Präs.; entsprechend M 573), denen dann Begründungen für die darin zum Ausdruck kommende Auffassung folgen; (4) —> Ich kann ihr nicht vertrauen (, ich heiratete sie ja erst vor nicht langer Zeit), (5) —> Ich habe guten Grund, ihr zu vertrauen (, ich lebe (nämlich) sieben Jahre mit ihr). (5) zeigt, daß der negierten Frage in umgewandelter Form ein affirmativer Deklarativsatz entspricht. Die Negation der rhetorischen Frage ist also rhetorisch und nicht propositional. In allen Belegen meines Korpus mit negierter Verbform ist die Negation rhetorisch, eine – im Deutschen belegbare – propositionale Negation, der in der Umwandlung ebenfalls eine Negation entsprechen würde, findet sich nicht. Wenn Negation auftritt, wird in der Regel eine finite Verbform (wie in (5)) verwendet. Ausnahme in meinem Material ist (6) OS (Du, Serapi, bist eine alte Bekannte.) *Tələnet kuze polšaš oɣəl?* 'Wie könnte ich dir nicht helfen?' (—> Ich muß dir einfach helfen). Entsprechend von außerhalb der Texte: (7) OS *Molan moktanaš oɣəl mələnna!* 'Warum sollten wir nicht prahlen!', ALHONIEMI 1993: 127, mit Pronomen als Agensausdruck; —> Wir haben guten Grund zu prahlen).

Negierte Verbformen kommen in rhetorischen Fragen häufig dann vor, wenn sie, wie bei (5), Gegenfragen darstellen oder Reaktionen auf Behauptungen u. dgl. sind. Hier wird ein Charakteristikum der rhetorischen Frage ausgenutzt, nämlich eine emphatische „Variante" eines entsprechenden Aussagesatzes zu sein. Insofern ist in (8) B Koz. *mam əštəmlä ti əδərämäš ton? n'i-maat əštäš ak li* 'Was soll ich mit dieser Frau anfangen? Nichts kann ich [mit ihr] anfangen' (BEKE Vd 152) der nachfolgende Aussagesatz, der der Umwandlung der Frage gleicht, keine bloße Wiederholung des in der Frage Ausgedrückten. Die Emphase zeigt sich auch darin, daß es Übergänge zum Ausrufesatz gibt (vgl. Interpunktion nach (6) und (7)). Sie hat Bezug zu dem perlokutiven Aspekt der Sprechhandlung, der sich in einer Reihe von Belegen darin äußert, den Sprechpartner zu tadeln und zu demütigen, ihm z. B. Fähigkeiten abzusprechen. Damit in Einklang stehen Anreden wie *durak* '(du) Dummkopf' als Einleitung zu rhetorischen Fragen. Daß das Hervorrufen einer solchen Wirkung und allgemein die Emphase im Vordergrund steht, könnte ein Grund dafür sein, daß im folkloristischen Textmaterial im allgemeinen auf eine Kennzeichnung des Tempus bei Vergangenheitsbezug verzichtet wird. So reagieren die Brüder auf die von ihnen als unwahr eingestufte vorsichtige Behauptung des vermeintlichen Narren, vielleicht sei es ja er gewesen, der auf dem Pferd mit der goldenen Mähne saß: (9) M Urž *eša tin' tuškə šunet? kuštə talat tiɣe kajaš?* 'Du willst dort hinkommen? Wie könntest du so [dorthin] kommen?' (BEKE M 518; einziger eindeutiger Beleg für Desiderativ (Präs.) sowie Inf.). Auch in (10) O Malm *aβana šočən, ačana šočən, malana molan šočšaš?* 'Unsere Mutter kam zur Welt, unser Vater kam zur Welt, warum mußten [auch] wir zur Welt kommen?' (BEKE T IV, 118, Lied; Ptz. Fut.) wird kein Vergangenheitsbezug ausgedrückt. Der einzige Textbeleg mit 1. periphrastischem Imperfekt wiederum ist konditional: (11) OS *ulat ɣən, təɣaj šümδəmo jumo lijən kerteš əl'e mo?* 'Wenn du [Gott] existiertest, könnte Gott so herzlos sein?' (RYBAKOV 43; entsprechender Beleg Muter III

s. v. *kušan*). In (12) M Čeb *mom nalmə̑la ə̑l'e?* 'Was hätten wir mitnehmen sollen?' (BEKE T I, 622; einziger Beleg für nez. Inf. + *ə̑l'e*) kommt durch das Hilfsverb zum Ausdruck, was in der Vergangenheit hätte geschehen müssen, in der unmittelbaren Fortsetzung aber finden sich zwei rhetorische Fragen mit Präsensform von *kertam*, die sich auf die gleiche Situation in der Vergangenheit beziehen.

3. Häufiger als in rhetorischen Fragen im engeren Sinne finden sich die schon in 2 genannten infiniten Formen in Fragen, in denen Erwägungen in bezug auf eine Handlung angestellt werden, die in allen Belegen mit infiniter Form futurisch ist. Bei Verwendung dieser Formen gilt auch Subjektgleichheit von Matrix- und eingebettetem Satz bei abhängiger Frage und im allgemeinen auch von Redeeinleitung und Fragesatz bei Hauptsatzfrage in direkter Rede. Subjekt (bzw. Agens) ist ein Mensch oder sich ein wie ein Mensch verhaltend gedachtes, d.h. zu Überlegungen fähig gehaltenes Tier (der Märchen), generische Subjektausdrücke kommen nicht vor. Ausnahmen hiervon sind (13) O Birsk *kuš kajaš-at akə̑lžə̑ βə̑ta* 'Er weiß nicht (eig. verliert seinen Verstand), wohin er gehen soll' (BEKE T IV, 440), ein offenbar jedoch elliptischer Satz, in dem das Possessivsuffix immerhin auf dieselbe Person weist, die Agens der Infinitivhandlung ist, sowie (14) M Urž *i kaja šonen: „kuz'e ti šürtə̑ δenə̑ βin'erə̑m kuaš" šona* 'und (der Vater) geht nachdenkend weg: „Wie [könnte man] von diesem Faden Leinwand weben?", denkt er' (BEKE M 413; denkbar wäre auch: Wie könnte sie/kann sie nur ..., die Tochter nämlich, die den Auftrag zu weben erhalten hat). Angesichts allgemein geltender Subjektgleichheit ist der explizite Ausdruck des Agens der infiniten Handlung durch einen Dativ Ausnahme und besonders motiviert (Fokussierung): (15) NW Jar (Der Vater ging in Gedanken versunken.) *kŭce-βu mə̑länem-ät teɣek küeštäš tŭmemäš?* 'Wie [könnte] auch ich so backen lernen?' (BEKE T I, 49).

Als Verb des Matrixsatzes oder in der Redeeinleitung (die jedoch nicht immer zu finden sein muß – insofern spiegeln die Texte auch unmittelbar die gesprochene Sprache wider) findet sich häufig *šonem* 'denken, nachdenken, überlegen', in Belegen aus B stattdessen meist *tumajem*, oder ein anderes Verb, das ein Nachdenken oder ein Verwundertsein ausdrückt, ein Verb des Sagens oder aber auch, bei abhängiger Frage, 'nicht wissen'. Auch das Verb des Fragesatzes unterliegt offenbar semantischen Beschränkungen, indem es nach Ausweis des Belegmaterials eine Handlung ausdrückt, die aktives Wirken seitens des Agens, also ein Agens im Sinne der semantischen Rolle, voraussetzt. Die hier gemachten Angaben zu den Erwägungsfragen mit infinitem Prädikatsverb stimmen weitgehend mit den Bedingungen überein, die HAKULINEN–KARLSSON als Voraussetzungen nennen, unter denen im Finnischen ein indirekter Fragesatz zu einer Infinitivkonstruktion komprimiert werden kann (1979: 361). Allerdings ist tscheremissischerseits insgesamt nur ein Teil der Infinitverbvorkommen damit zu erfassen.

Bei rhetorischen Fragen im engeren Sinne war die Verteilung der infiniten Formen so, daß Ptz. Fut. und nez. Inf. überwiegend im Westen (B), der (Grund-)Inf. die Hauptform für M war. Für die Erwägungsfragen gilt eine solche Verteilung nicht oder nur eingeschränkt. Zwar kommen nez. Inf. auch wieder überwiegend (8 Belege) in B (Koz; Beke) vor und sonst in M Čeb (3 Belege), und die Endung ist auch stets *-mə̑la*, doch die Belege (18 Textbelege) für Ptz. Fut. verteilen sich gleichmäßig auf B und M; diese Form ist aber auch, wie aus der Sammlung „Tscheremissische Sätze" von Wichmann hervorgeht, in O zu finden. Der wesentlich häufiger vorkommende (Grund)- Inf. ist nicht nur aus M und O, sondern auch aus B (Koz; Texte von Wichmann) und NW belegt. Bei Ptz. Fut. ist als Agens gewöhnlich eine 1. Person anzusetzen, z. B. (16) M Urž (das sich allein wähnende Kind:) *„tačə̑ mom kočkaš oβeδə̑m lə̑štə̑šaš?" man ol'en, „ala munə̑m šoltə̑šaš ala n'emə̑rə̑m šoltə̑šaš ala pučə̑mə̑šə̑m šoltə̑šaš" manə̑n* '„Was soll man sich [ich mir] heute zum Mittagessen machen? Soll man sich [ich mir] Eier oder Hafermehlbrei oder Hafergrütze

kochen?", hat es gesagt' (WICHMANN Vd 163), zugleich Beleg einer Alternativfrage; die große Mehrheit des Materials wird aber durch Ergänzungsfragen ausgemacht (auch einige Entscheidungsfragen).

Auch bei den anderen infiniten Formen gibt es Belege, in denen eine 1. Person als Agens anzusetzen ist, allerdings mit weniger großem Anteil. Daß eine 2. Person nicht üblich ist, ergibt sich aus obigen Angaben zum Auftreten von Erwägungsfragen mit infiniter Verbform.

Ein Hilfsverb ist in den in Rede stehenden Fragen nur einmal belegt, und zwar *ə̑l'e* bei Ptz. Fut.: (17) M Čeb *eχ, küze erla d'əmə̑štaržaš ə̑l'e tiδe ə̑mn'əm?* 'Ach, wie soll ich morgen dieses Pferd müde reiten?!' (BEKE T I, 606).

Von besonderem Interesse sind die Belege, in denen dem Fragepronomen ein indefinitisierendes Element vorangestellt wird, z. B. B Koz (18) *ə̑ndc am pälə̑, ta-mam əštəšäš* 'Jetzt weiß ich nicht mehr, was ich anfangen soll' (BEKE Vd 234, Ptz. Fut), (19) *ta-mam nälmələ ak pälə̑, ta-ma δon toryejəmlä* 'Er weiß nicht, was er kaufen soll, mit was er handeln soll' (BEKE Vd 278, nez. Inf.), vgl. ALHONIEMI *tama* 'irgendein(es), etwas (innerhalb des Kenntnis- oder Beobachtungsbereiches' (1993: 88). Das Auftreten eines indefinitisierenden Elements ist nicht auf die abhängige Frage beschränkt, wie sich für Ptz. Fut. an WICHMANN TS Nr. 424 zeigt: (20) REGULY *ala kužak pöštešaš*, Koz *än'ät kə̑šak pištəšäš*, Jar *n'ät küš pəštəšäš*, Urž (Sernur) *ala kušan pə̑štə̑šaš*, [Morki] *ala kuž-ak pə̑štə̑šaš*, Malm *ala kušak pištəšaš* 'Ich weiß nicht, wohin [das] zu tun ist', wobei mit *ala, än'ät* in den aus den verschiedenen Dialektgruppen des Tscheremissischen stammenden Sätzen andere Elemente als *ta-* auftreten, die als Affixe von Indefinitpronomina begegnen. Entsprechende Belege mit nez. Inf. sind (21) B Koz *„ma-n'arə̑m kə̑čet?" – „ta-ma-n'arə̑m kə̑čə̑mlä?"* '„Wieviel verlangst du?" „Ich weiß nicht, wieviel ich verlangen soll"' (BEKE Vd 236) und (22) M Čeb *ala küze ə̑mn'ə̑žə̑m on'čə̑mə̑la?* 'Ich weiß nicht, wie ich die Pferde betreuen soll' (BEKE T I, 603). Nez. Inf. verbindet sich relativ häufig mit indefinitem Pronomen. In (23) O Čur *sanatβlak aptranenə̑t nə̑-mom ə̑štašat* 'Die Senatoren wurden verlegen, [sie wissen nicht], was tun' (PAASONEN TT 26) tritt negiertes Indefinitpronomen auf. Ein solches Pronomen mit *n'i-* begegnet auch bei *öram* (M Čeb, O Malm) – bei dem sich aber auch Interrogativpronomina (M Jar Urž) und Pronomina mit *ala-* (M Jar) finden – sowie auch in allen einschlägigen Belegen mit dem Verb *tünem* (alle aus M Urž), z. B. (24) M Čeb *βara ija n'i-mom štaš örə̑n* 'Der Teufel wußte dann nicht, was er machen soll' (BEKE T I, 624).

Neben den infiniten Formen finden sich einige Belege mit *küleš* 'ist notwenig, muß, soll', bei denen der gleiche Bedingungsrahmen gewahrt bleibt, innerhalb dessen die infiniten Formen auftreten. Beispiel: (25) NW Jar *tünäm starik tönü küβa šuku šanaš təŋə̑lə̑n ülüt, mam lə̑štäš kə̑leš* 'Da begannen der Alte und seine Frau viel nachzudenken, was sie tun sollten' (BEKE T I, 56). Dagegen gilt dieser Rahmen bei *kertam*, wie auch bei anderen, nichtmodalen finiten Verbformen, nicht, wie (26) O Čur *sanat aptranen šonen ojla: „kuze tə̑δe mə̑n'ə̑m šolə̑št kerteš?" maneš* 'Der Senator spricht sich wundernd und überlegend: „Wie kann dieser mich stehlen?", sagt er' (PAASONEN TT 20) belegt, wo die Subjektgleichheit von Redeeinleitung und Frageverbalhandlung nicht gegeben ist. Auch kann das Tempusverhältnis der Fragesatzhandlung ein anderes als ein futurisches sein.

4. Fragepronomen und Ptz. Fut., nez. Inf. oder (Grund-)Inf. sind Elemente, die sowohl in rhetorischen Fragen im engeren Sinne als auch in Erwägungsfragen vorkommen, die aber auch in echten den sog. erotetischen Fragen begegnen (darüber hinaus auch in anderen Satztypen). So wird mit (27) WICHMANN TS Nr. 423 REGULY *mošku pöštešaš?*, Koz *kə̑škə̑ pištəšäš?*, Jar *küš pəštəšäš?* usw. 'Wohin soll [dies] getan werden?' offensichtlich nach dem Willen des Hörers gefragt, und auch (28) M S-M *ol'at: „kuze tunə̑kt ə̑man mlanna kalasə̑!"* 'Sie sagen: „Wie muß man

(die Frau) lehren, erzähl es uns!" (JEVSEVJEV 158) ist eine echte Frage. Es ergibt sich also das Problem, was macht eine Frage mit infiniter Verbform, aber ebenso auch eine mit finiter Verbform, zu einer rhetorischen oder einer Erwägungsfrage, was läßt den Gesprächspartner Fragen als solche erkennen und trägt somit zum Gelingen der Interaktion bei? MEIBAUER hat für die rhetorischen Fragen des Deutschen eine Skala von sprachlichen Anzeichen ausgemacht, die als rhetorizitätserzeugend, rhetorizitätsverstärkend oder als bloße Indizien für Rhetorizität einzustufen sind (1986: 184), von denen als rhetorizitätserzeugend gewertete rhetorische Verneinung wohl auch für das Tscheremissische als solche angesetzt werden kann. Ein Indiz wäre die häufig „mitgelieferte" Begründung, vgl. z. B. Satz (1), (4–5), zu prüfen wäre aber auch z. B. die Rolle des Zeitbezugs, vgl. Satz (9–11), der Verwendung von 2. Person (= man). Bei den Erwägungsfragen sind Verben wie *šonem* in Matrixsatz oder Redeeinleitung deutliche Hinweise. Dagegen sind Indefinitelemente, auch wenn ein Vergleich von (27) und (20) dies suggerieren könnte, kein klares Indiz, denn wie (29) OS *ala-kuδo uremδšte ila, δnde mondenam* 'Ich habe vergessen, in welcher Straße er wohnt' (Muter I s. v. *ala-kuδo*) zeigt, kommen sie auch sonst vor. – Modalpartikel begegnen im Material nicht häufig, von ihnen gibt *βara*, das dann nicht temporal ist, in affirmativer rhetorischer Frage einen Hinweis auf indirekte negative Lesart, womit es aber noch nicht Indiz für Rhetorizität selbst wäre.

Für eine eingehendere Untersuchung des Problems ist das Belegmaterial nicht umfangreich genug und auch von der Qualität her nicht ausreichend, da u. a. auch die Tonmuster berücksichtigt werden müßten, natürlich auch die nicht-rhetorischer Fragen. Es hat jedoch den Anschein, daß kontextuellen und situativen Faktoren eine (noch) größere Rolle zur Identifizierung zukommt, als dies etwa im Deutschen der Fall ist.

Abkürzungen

OS = östliche Schriftsprache;
B = bergtscheremissische,
M = mittel- oder wiesentscheremissische,
NW = nordwestliche,
O = osttscheremissische Dialekte;
Čeb = Čeboksary,
Čur = Čuraeva,
Jar = Jaransk,
Jar–Urž = Jaransk–Uržum,
Koz = Kozmodemjansk,
Malm = Malmyž,
S-M = Sernur–Morki,
Urž = Uržum.

Quellen- und Literaturverzeichnis

ALHONIEMI, ALHO 1993: *Grammatik des Tscheremissischen (Mari).* Hamburg.

BEKE M = ÖDÖN BEKE: *Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen.* MSFOu 76. Helsinki 1938.

BEKE T I, III, IV = ÖDÖN BEKE: *Mari szövegek – Tscheremissische Texte. I.* Budapest 1957, III. ebd. 1961, IV. ebd. 1961.

BEKE Vd = ÖDÖN BEKE: *A cseremisz (marik) népköltészete és szokásai – Volksdichtung und Gebräuche der Tscheremissen (Maris). I.* Budapest 1951.

BERECZKI, GÁBOR 1990: *Chrestomathia Ceremissica.* Budapest.

BUßMANN, HADUMOD 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft.* 2., völlig neu bearb. Aufl. Stuttgart.

GENETZ, ARVID 1889: *Ost-Tscheremissische Sprachstudien. I. Sprachproben mit deutscher Übersetzung.* JSFOu 7. Helsinki.

HAKULINEN, AULI – KARLSSON, FRED 1979: *Nykysuomen lauseoppia.* SKST 350. Helsinki.

JEVSEVJEV = *Timofej Jevsevjevs Folklore-Sammlungen aus dem Tscheremissischen. I. Märchen, Sagen und Volkserzählungen.* Hrsg. von ALHO ALHONIEMI und SIRKKA SAARINEN. MSFOu 184. Helsinki 1983.

KANGASNIEMI, HEIKKI 1992: *Modal Expressions in Finnish.* Studia Fennica. Linguistica 2. Helsinki.

MEIBAUER, JÖRG 1986: *Rhetorische Fragen.* Linguistische Arbeiten 167. Tübingen.

MOISIO, ARTO 1992: *Marilais-suomalainen sanakirja – Marla-finnla muter.* Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 41. Turku.

Muter = *Marij muter – Slovar' marijskogo jazyka.* I (A–Z), II (I–K), III (K–L). Joškar-Ola 1990–1994.

PAASONEN TT = *Tscheremissische Texte.* Gesammelt von H. PAASONEN, hrsg. von PAAVO SIRO. MSFOu 78. Helsinki 1939.

PAASONEN, H. 1948: *Ost-Tscheremissisches Wörterbuch.* Bearb. und hrsg. von PAAVO SIRO. LSFOu 11. Helsinki.

PORKKA, VOLMARI 1895 = *Volmari Porkka's tscheremissische Texte mit Übersetzung.* Hrsg. von ARVID GENETZ. JSFOu 13. Helsinki.

RAMSTEDT BS = G. J. RAMSTEDT: *Bergtscheremissische Sprachstudien.* MSFOu 17. Helsingfors 1902.

RYBAKOV = MIKLAJ RYBAKOV: *Ergəmlan kuzək. Tragikomedij.* Ončyko 1987, 7–44. Joškar-Ola.

SAVATKOVA, A. A. 1981: *Slovar' gornogo narečija marijskogo jazyka.* Joškar-Ola.

SCHWITALLA, JOHANNES 1984: *Textliche und kommunikative Funktionen rhetorischer Fragen.* Zeitschrift für germanistische Linguistik 12, 131–155. Berlin.

WICHMANN TS = *Tscheremissische Sätze.* Gesammelt von YRJÖ WICHMANN, hrsg. von ALHO ALHONIEMI und SIRKKA SAARINEN. MSFOu 163. Helsinki 1978.

WICHMANN Vd = YRJÖ WICHMANN: *Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen.* MSFOu 59. Helsinki 1931.

ZAEFFERER, DIETMAR 1984: *Frageausdrücke und Fragen im Deutschen. Zu ihrer Syntax, Semantik und Pragmatik.* Studien zur theoretischen Linguistik 2. München.

Suomalais–permiläisten kielten fysiologisten ja psyykkisten tuntemusten ilmauksista

RAIJA BARTENS
Helsinki

L. Hakulinen on käsitellyt suomen kielen yksipersoonaisia verbi-ilmauksia (SKRK 3 p. 455–460). Hän ei pidä kaikkia rakenteita samanikäisinä, mutta tyyppi sinänsä on hänen mukaansa vanha: „runsas käyttö ja vastaavien rakenteiden tuttuus sekä lähi- että etäsukukielissä osoittaa yksipersoonaisen, subjektittoman lausetyypin kielikunnassamme ikivanhaksi" (s. 459). Yksi Hakulisen mainitsemista rakenteista käsittää „fysiologista ja psyykkistä tunnetta ilmaisevat, tavallisesti partitiiviobjektilliset verbit" (s. 457).

Seuraavassa muutamia Hakulisen esimerkeistä: *mieltäni etoo, päätä huimasi, kurkkua karvasteli, silmiä kirvelee, suuta kuivi, päätä on särkenyt, hampaita oli vihlonut.* Hakulisen esittämien fraasien sanajärjestys, OV, on suomen kannalta muuten ohitettu, arkaainen tyyppi. (On jokin vastaesimerkki: *säärestä veti suonta.*) Fraasien verbit ovat peruskäytöltään intransitiivisia, mutta fraasin kontekstissa transitiivisia. Niille on kuitenkin vain kontinuatiivisen aspektin ilmaisu mahdollinen ja siksi ne ovat aina partitiiviobjektillisia. Objektinominin semanttinen rooli on TEEMAn rooli („a participant which is characterized as being in a state or position, or changing its state or position" – ANDREWS 1985/1992. 70).

Vastaavanlaisia subjektittomia, mutta objektin sisältäviä rakenteita on muissakin suomalais–permiläisissä kielissä. Esim. saame: *mūst suonâ nu gēsii* 'minulta veti niin suonta' (NIELSEN 1926. 301), mari: *ðnde moγðrðm kðlmðktaš tüŋal'e* 'nyt (koko) ruumista alkoi palelttaa' (VASIL'EV 1926. 196a), udmurtti: *kötme čogja* 'vatsaani pistää', *synyrez kyske* 'suonta vetää', *pydme kyske* jalkaani vetää = 'jalastani vetää suonta' (GSUJa. 1970. 198, 199), komi: *kokös cösödö* 'jalkaa kirveltää', *jurös potködö* 'päätä särkee', *koskös žugödö* 'ristiselkää vihloo' (SKJa. 152).

Mordvasta esimerkkejä ei ole löytynyt. Siellä rakenteen muodostavat ilmeisesti aina subjekti ja predikaatti, esim. *sval ser'ed'ekšn'i to pr'azo, to ked'enze–pil'genze čulks'et'it'* 'aina hänellä särkee joko pää, tai kädet ja jalat vihlovat' (ERV 632b). Muissakin kielissä subjektillinen rakenne on käytössä: suomi: *pääni särkee kovin*, mari: *oŋ koršta* 'rintaa särkee' (SMJa. 1961. 157), komi: *kosköj vis'ö* 'selkäni särkee' (WICHMANN 1942. 336b).

Subjektilla on näissä ilmauksissa sama semanttinen rooli kuin objektillakin, molemmissa saa ilmauksensa TEEMA. Roolina TEEMA on tyypillinen niin subjektin kuin objektinkin asemassa ja siihen perustuu rinnakkaisten rakenteiden mahdollisuus. TEEMA objektina ei edellytä subjektia kuten esim. PATIENTTI, joka objektina edellyttää AGENTIIVI-subjektia. Tähän perustuu subjektittomien TEEMA-objektillisten lauseiden olemassaolo. Viime kädessä subjektillisen ja objektillisen rakenteen rinnakkaisuus selittyy ilmauksen semanttisesta sisällöstä: tällä semanttisella alueella, fysiologisen tai psyykkisen tuntemuksen ilmauksessa, lähtökohta ja kohde ovat erottamattomat.

Verbiä voi määrittää obliikvikin, se on semanttiselta rooliltaan LOKATIIVI: *tästä pistää, silmissä mustenee, korvissa soi,* udmurtti: *pel'yn žongete* 'korvissa soi' (GSUJa. 199). Tuntemuksen lähtökohta, tuntemuksen kohde, tuntemuksen paikka ovat yhteneväisiä. Tästä ilmauksen diffuusista semantiikasta johtuu, että se voi muodostua pelkästä verbistäkin. Hakulisella on esimerkkiensä joukossa sellainenkin: *Kun syön, niin raukaisee, kun herään, niin hiukaisee.* Pari muuta esimerkkiä suomesta: *huimaa kovin, närästää.*

Uscin fysiologisia ja psyykkisiä tuntemuksia ilmaisevissa rakenteissa ilmoitetaan tuntemuksen kokija. Subjektin asemassa semanttinen rooli KOKIJA on tavanomainen (esim. suomi: *minä suren sitä*), mutta KOKIJA on objektin roolina myös yleinen; onhan uscin asiantilan kuvauksen lähtökohtana AIHE: *se surettaa minua*. Suomalais-permiläisissä kielissä fysiologisia ja psyykkisiä tuntemuksia voidaan kuvata myös yksipersoonaisina ilmauksina silloin, kun mainitaan tuntemuksen kokijakin. Tällöin ilmaus sisältää KOKIJA-objektin.

Hakulisclla on mainitussa teoksessaan suomesta mm. seuraavat esimerkit: *lasta itketti, lasta haukotti, haukotutti, pikku miestä hävettää, kaikkia jo nukutti, sairasta pyörrytti*. Sanajärjestys on siis tässäkin ilmaustyypissä OV. Hakulisclla on myös sellainen esimerkki, josta KOKIJA eksplisiittisesti puuttuu: *Paukkui että hirvitti*. Edellä olleiden esimerkkien verbit ovat kausatiivijohdoksia ja kantaverbi on myös käytössä (*itkeä, haukkoa, hävetä, nukkua, pyörtyä; hirvitä*).

Niin kantaverbi kuin johdoskin edellyttävät aina elollista, yleensä inhimillistä, tekijää; kyseessä on nimittäin aina verbin ilmaiseman tapahtuman kokija. Kantaverbin ohella KOKIJA on subjektina; kantaverbi on intransitiivinen. Kausatiivisen johdoksen ohella KOKIJA on objekti. (Kausatiivisen verbin subjektihan olisi jo kausatiivin määritelmän mukaan AIHEUTTAJA.) Tällaiseen kausatiivijohdokseen sisältyy siis aina informaatio siitä, että tapahtuman kohde on elollinen KOKIJA. Esimerkkilauseesta *Paukkui että hirvitti* voi KOKIJA-ilmaus puuttua, koska kausatiivijohdos muutenkin viestii elollisen KOKIJAn liittyvän tapahtumaan; KOKIJA selviää kontekstista, jollei sitä ole eksplisiitisti tuotu ilmi.

Muutkin suomalais-permiläiset kielet käyttävät vastaavanlaisia yksipersoonaisia kausatiivisia ilmauksia. Kun KOKIJA ilmaistaan eksplisiitisti, se on objektina. Se voi kuitenkin lauseesta puuttua ja ilmetä vain kontekstista.

Esim. saame: *mū vuovsetii* 'minua oksetti', *mū čâimâtii nū âtte* 'minua nauratti niin että' (NIELSEN 1926. 301; kantaverbit ovat *vuok'set, čâib'mât*). Saamessa on toinenkin kausatiivijohdin. Se on seuraavissa inarinsaamen johdoksissa: *muu šluddod* 'ich fühle mich verlegen', 'minua nolottaa' (E. ITKONEN 4753; kantaverbi *šluddo*δ 'traurig, schlapp, matt, verlegen werden'), *muu vajbad* 'ich bin müde', 'minua väsyttää' (kantaverbi *vajba*δ 'ermüden, sehr müde werden', 'väsyä'). Sukukielistä suomi ja mari käyttelevät omissa kausatiivirakenteissaan edellisen johtimen, permiläiset kielet jälkimmäisen johtimen vastinetta.

mari: *čə̑tə̑rə̑kta* 'värisyttää, puistattaa, viluttaa', *türwə̑nčə̑kta* 'aivastuttaa', *kokə̑rə̑kta* 'yskittää', *ukšə̑nčə̑kta* 'oksennuttaa' (SMJa. 1961. 156; kantaverbit *čə̑tə̑ra* 'tutisee, vapisee, värisee, värähtelee', *türwə̑nčeš* 'aivastaa, aivastelee', *kokə̑ra* 'yskii, köhii, rykii' – MOISIO 1992, *ukšə̑nčeš* 'oksentaa' – VASIL'EV 1926. 227b), *oŋ koršta, kokə̑rə̑kta* 'rinta on kipeä, yskittää' (SMJa. 1961. 157), *mə̑jə̑m wakə̑kta* 'minua oksettaa' (MOISIO 1992. 21a; kantaverbi *waka* 'oksentaa').

udmurtti: *noš ik mone kutskiz kez'egjatyny* 'taas minua alkoi puistattaa' (GSUJa. 1970. 199; kantaverbi *kez'egjany* 'Fieber haben' – WICHMANN 1987. 101b), *mone gurd'z'yte* 'minua röyhtäyttää' (kantaverbi *gurd'z'yny* 'röyhtäistä'), *mone džožomyte* 'minua harmittaa' (kantaverbi *džožomyny* 'harmistua, olla harmissaan'), *mone džokate* 'minua tukehduttaa' (kantaverbi *džokany* 'tukehtua'), *mone s'ulmas'kyte* 'minua huolestuttaa' (kantaverbi *s'ulmas'kyny* 'huolestua, olla huolissaan'), *mone malpas'kyte* 'minua mietityttää' (kantaverbi *malpas'kyny* 'miettiä').

komi: *menö pös'ödö* 'ich schwitze' (WICHMANN 1942. 201a; 'minua hiottaa'. Kantaverbiä ei löydy, löytyy sen sijaan korrelaatti *pös'avny* 'tulla hikiseksi' transitiiviselle *pös'ödny* 'tehdä hikiseksi' verbille. Verbejä ei ehkä tarvitse selittää denominaalisiksi, *pös'* 'hiki' -sanasta johdetuiksi – ja *pös'ödny*-verbiä siten faktitiivisiksi. Vrt. seuraavan esimerkin kantasanaan.), *menö šogödö* 'minua ylenannattaa, mir ist übel' (WICHMANN 1942. 263b; Wichmann tuntee verbille

korrelaatin *šogavny* 'krank werden, krank sein', mutta myös kantaverbin *šogny* 'betrübt od. traurig sein', joka on samavartaloinen kuin nomini *šog* 'Trauer, Sorge, Betrübnis, Langeweile, Ermattung, Schwäche, Übelkeit, Neigung zum Erbrechen' mts.), *menö kyzödö* 'minua yskittää, ich muss husten' (WICHMANN 1942. 113a; kantaverbi *kyzny* 'husten'), *menö vosödö* 'minua oksettaa' (WICHMANN mts. 348a; kantaverbi *vosny* 'sich erbrechen'. Tämänkin verbin rinnalla on samavartaloinen substantiivi: *vos* 'Erbrechen; Ausgebrochenes' mts.) J. Stipa on kahdessa yhteydessä käsitellyt vastaavia komin verbejä (1962. 583–, 1970. 210–). Hän on tulkinnut johdokset denominaalisiksi (1970. 211), mutta tähän ei ole syytä. Niissä tapauksissa, missä kantaverbiä ei löydy, on muodoste ilmeisesti analoginen.

Mordvasta ei ainakaan toistaiseksi ole siis löytynyt tätä rakennetta lainkaan. Mordvan fysiologisia ja psyykkisiä tuntemuksia ilmaistaan subjektillisilla rakenteilla. Mordvassa edellä olevien esimerkkien merkitysvastineet ilmaistaan usein turkkilaistyyppisellä rakenteella, jossa subjektina on deverbaali nomini ja predikaattina *sams* 'tulla' verbi: *E pejd'imam sas'* 'es bringt mich zum Lachen, es macht mich lachen' (PAASONEN, Wb. 1588a; siis 'minua naurattaa' = "nauramiseni tuli"), *udomat si* 'sinua nukuttaa' (ERV 567a; "nukkumisesi tulee"), *kin' si is't'amo veste udomazo* 'kuka haluaa tällaisena yönä nukkua, ketä nukuttaa tällaisena yönä' (mts., "kenellä tulee nukkumisensa"). Voi kysyä, onko tarve selittää rakenne turkkilaisperäiseksi, koska esim. suomessakin on rakenne "minun tulee uni". Mordvan rakenteen tulkintaan on kuitenkin vaikuttanut olennaisesti se, että mordvan substantiivi on aina samaa muotoa oleva verbaalinomini. Saman turkkilaisperäisen rakenteen tuntee marikin (esim. BARTENS 1979. 123): *ukšučmo šueš* 'oksettaa' (VASIL'EV 1926. 227b), *jümem šueš* 'minua haluttaa juoda, janottaa' (MOISIO 1992. 391a) ja udmurttikin (esim. BARTENS 1979. 211): *s'ieme ug poty* 'ich habe keine Lust, sie (eine Kirsche) zu essen' (WICHMANN 1987. 206b).

Fysiologisten ja psyykkisten tuntemusten ilmauksissa ei objektillisia yksipersoonaisia rakenteita ole mistään ugrilaisesta kielestä löytynyt, ei TEEMA-objektillisia eikä KOKIJA-objektillisia. On toinen semanttinen alue, joka useissa kielissä ilmaistaan samaan tapaan kuin nämä fysiologiset ja psyykkiset tuntemukset: meteorologiset ja luonnonolosuhteita kuvaavat ilmaukset. (BARTENS: *Die meteorologischen Ausdrücke in den finnisch-ugrischen Sprachen.* SUSA. Painossa.) Suomalais-ugrilaisten kielten meteorologisten ilmausten joukossa on myös laajalle levinnyt yksipersoonainen objektillinen rakenne. Unkari ei sitä tunne, mutta obinugrilaisissa kielissä on siitä reliktejä. Meteorologisen objektillisen rakenteen tuntee mordvakin. Meteorologisten ilmausten ja fysiologisten ja tunnetta merkitsevien ilmausten rakenteelliset yhtäläisyydet selittyvät niiden semanttisen rakenteen yhtäläisyyksistä. Mikäli meteorologisiin ilmauksiin subjekti tai objekti liittyy, sekin on semanttiselta rooliltaan TEEMA, silloin kun nominille semanttista roolia voidaan olettaa. Kaikissa ilmauksissa semanttinen sisältö on diffuusi, tapahtuman lähtökohta, kohde, paikka yhteneväisiä.

Ilmausten semantiikka antaa mahdollisuuden eri rakenteiden muodostukseen. Monissa muissakin kielissä fysiologisia ja psyykkisiä tuntemuksia kuvaavat ilmaukset on muodostettu objektirakenteina. Stipa viittaa latinan *me pudet*-rakenteeseen (1962. 577), Rédei on viitannut venäjän ja saksan rakenteisiin: *menja znobit, mich fröstelt, menja rvet, mich ekelt* (1970. 214).

Suomen ja komin rakenteita verrannut Stipa päätyy siihen tulokseen, että rakenteilla ei ole geneettistä yhteyttä: „Daß solche Ähnlichkeiten in diesen Konstruktionen des Fi. und Sy. bestehen, bedeutet nicht einen genetischen Zusammenhang, sondern nur, daß beide Sprachen die Ausdrucksmöglichkeiten benutzten, die die Kausativsuffixe in den fgr. Sprachen bieten" (STIPA 1970. 211). Ei Rédeikään geneettistä yhteyttä oleta, mutta hän pitää sekä suomen että komin rakennetta vierasperäisenä, lainatavarana: „In beiden Sprachen sind sie unter fremdem –

im. Fi. unter germ. und im Sy. unter russ. Einfluß entstanden. (Es ist zu bemerken, daß dieser Typ der unpersönlichen Sätze in manchen fgr. Sprachen: Ung., Wog., Ostj. ganz und gar unbekannt ist und in anderen nur selten – auch nur unter fremdem Einfluß – auftritt.) Es ist völlig ohne Belang, daß an den indoeuropäischen Verben – obwohl sie meistens eine kausative Bedeutung haben – kein kausatives Element zu finden ist. Unter dem Gesichtspunkt der syntaktischen Interferenz ist wesentlich, daß die (mit einem persönlichen Objekt verbundenen) Zeitwörter vom Typ *mich fröstelt/menja znobit* – eine transitive Bedeutung haben. Im Sinne des Gesagten faßten die zweisprachigen sy. Sprecher die ein transitives Verb enthaltende Konstruktion als kausativ auf und gaben sie in ihrer eigenen Sprache mit einer entsprechenden Konstruktion wieder." (RÉDEI 1970. 214.)

Oletettu germaaninen vaikutus perustuisi siis rakenteeseen, joka ei germaanisella tahollakaan ole yksinomainen tai ylivoimainen, vrt. suomen *minua nauratti*, saamen *mū čâimâtii*, saksan *ich mußte lachen*, norjan *jeg måtte le*. Oletettu venäjän vaikutus taas olisi tuntunut marissa ja udmurtissa, mutta ei mordvassa? Oletus vieraasta vaikutuksesta ei tunnu todennäköiseltä.

Edellä on eri yhteyksissä tähdennetty, kuinka näiden ilmausten semantiikka on omiaan tuottamaan tietyt ilmaustyypit. Niin semanttinen rooli TEEMA kuin semanttinen rooli KOKIJA on omiaan sekä subjektiksi että objektiksi; ilmausten semantiikasta aiheutuu myös, että TEEMAn sijasta voikin LOKATIIVI saada edustajan rakenteeseen. Toisin sanoen, näiden ilmiöiden semantiikka voi tuottaa eri kielissä samoja rakenteita niiden ilmaisemiseksi.

Suomalais-permiläisten kielten fyysisiä ja psyykkisiä tuntemuksia kuvaavissa ilmauksissa käytettyjen kausatiivijohdosten produktiivi luonne, toisaalta kantaverbin ja toisaalta kausatiivijohdoksen sisältävien ilmausten systeeminluonne – vrt. suomen *minä yskin : minua yskittää*, saamen *mun vaibam* 'minä väsyn' : *muu vajbad* 'minua väsyttää', marin *mə̑j wakem* 'minä oksennan' : *mə̑jə̑m wakə̑kta* 'minua oksettaa', udmurtin *mon kez'ekjas'ko* 'minä olen kuumeessa' : *mone kez'ekjate* 'minua kuume puistattaa', komin *me n'esja* 'minä aivastan' : *menö n'esjödö* 'minua aivastuttaa' – on niin selvä ja yhdenmukainen, että tuntuu väkinäiseltä olettaa, että eri suomalais-permiläisten kielten rakennetyypeillä ei olisi mitään tekemistä keskenään. Nämä suomalais-permiläisille kielille niin luonteenomaiset paralleelirakenteet ovat venäjässä tuntemattomat – mikä sekin osaltaan tekee oletuksen venäläisestä lainavaikutuksesta epätodennäköiseksi.

On myös mahdollista, jopa luontevaa olettaa, että seuraavat sanaparit ovat kantapermiläistä perua: udmurtin *öskyny : öskytyny* ja komin *vosny : vosödny* (udmurtti *mon öskis'ko* 'oksennan' : *mone öskyte* 'minua oksettaa' ja komi *me vosa* 'oksennan' : *menö vosödö* 'minua oksettaa'). Saamen vastaavassa sanaparissa, (inarinsaame) *vyeksiδ : vyeysittiδ* (*mun vuäysàm* 'minä oksennan' : *muu vyeysit* 'minua oksettaa' – ITKONEN 5685), kausatiivijohdin näyttää olevan toista tyyppiä. Kausatiivijohdoksen sisältävien rakenteiden iän suhteen on kuitenkin mahdollista tehdä se johtopäätös, että tämä fysiologisia ja psyykkisiä tuntemuksia kuvaava ilmaustyyppi palautuu suomalais-permiläiseen yhteisaikaan. Objektillisia meteorologisia ilmauksia voi olettaa ehkä vielä vanhemmiksi.

On mielenkiintoista, että venäjäkin käyttää rakenteita, joissa KOKIJA on siirretty objektiksi. Toisaalta siinä on myös rakenteita, joissa KOKIJA ilmaistaan datiiviobliikvilla (*mne ne spitsja* 'minua ei nukuta', *nam xočetsja pit'* 'meitä janottaa'); tunnetusti venäjä, kuten suomalais-ugrilaisetkin kielet, käyttää modaalirakenteissa datiiviobliikvia. Eli venäjä ja suomalais-ugrilaiset kielet osoittavat samaa tendenssiä siirtää KOKIJA subjektin sijalta pois. Siinä on yksi niiden yhteisistä piirteistä.

Lähteet:

ANDREWS, AVERY: *The major functions of the noun phrase.* – Language typology and syntactic description I. Ed. by TIMOTHY SHOPEN. Cambridge (1985) 1992.

BARTENS, RAIJA: *Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaation infiniittisten muotojen syntaksi*. SUST 170. Helsinki 1979.

ERV = *Erzjan'–ruzon' valks. Erzjansko–russkij slovar'.* Moskva 1993.

FOKOS–FUCHS, D. R.: *Syrjänisches Wörterbuch I–II.* Budapest 1959.

GSUJa. = *Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka. Sintaksis prostogo predloženija.* Iževsk 1970.

HAKULINEN, LAURI: *Suomen kielen rakenne ja kehitys.* 3. painos. Helsinki 1968.

ITKONEN, ERKKI: *Inarilappisches Wörterbuch I–IV.* Herausgegeben von ERKKI ITKONEN unter Mitarbeit von RAIJA BARTENS und LEA LAITINEN. Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki 1986–1991.

KOLJADENKOV, M. N.: *Grammatika mordovskih (erzjanskogo i mokšanskogo) jazykov. II. Sintaksis.* Saransk 1954.

— " — : *Struktura prostogo predloženija v mordovskih jazykah.* Saransk 1959.

MOISIO, ARTO: *Marilais–suomalainen sanakirja.* Turku 1992.

MUNKÁCSI, BERNÁT: *A votják nyelv szótára.* Budapest 1896.

NIELSEN, KONRAD: *Lærebok i lappisk. I. Grammatikk.* Oslo 1926.

PAASONEN, H.: *Ost-tscheremissisches Wörterbuch.* Bearbeitet und herausgegeben von PAAVO SIRO. Lexica Societatis Fenno–Ugricae. Helsinki 1948.

— " — : *Mordwinisches Wörterbuch.* I, II, III. Zusammengestellt von KAINO HEIKKILÄ. Unter Mitarbeit von HANS-HERMANN BARTENS, ALEKSANDR FEOKTISTOW und GRIGORI JERMUSCHKIN bearbeitet und herausgegeben von MARTTI KAHLA. Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki 1990, 1992, 1994.

RÉDEI, K.: *Korreferat.* Symposion über Syntax der uralischen Sprachen 15.–18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen. Göttingen 1970.

SKJa. = *Sovremennyj komi jazyk. 2. Sintaksis.* Syktyvkar 1967.

Slovar' marijskogo jazyka. Marij muter. 1, 2, 3. Joškar-Ola 1990, 1992, 1994.

SMJa. = *Sovremennyj marijskij jazyk. Morfologija.* Joškar-Ola 1961.

Sovremennyj russkij jazyk. Moskva 1971.

Sovremennyj tatarskij literaturnyj jazyk. Moskva 1969.

Sravnitel'nyj slovar' komi-zyrjanskih dialektov. Syktyvkar 1961.

STIPA, GÜNTER: *Impersonale Ausdrucksformen.* – SUST 125. Helsinki 1962.

— " — : *Impersonalia im Syrjänischen.* – Symposion über Syntax der uralischen Sprachen 15.–18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen. Göttingen 1970.

Udmurt–d'z'uc slovar'. Udmurtsko–russkij slovar'. Moskva 1983.

VASIL'EV = Ypðmarij (V. M. VASIL'EV): *Marij muter.* Mosko 1926.

WICHMANN, YRJÖ: *Syrjänischer Wortschatz.* Aufgezeichnet von YRJÖ WICHMANN. Bearbeitet und herausgegeben von T. E. UOTILA. Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki 1942.

— " — : *Wotjakischer Wortschatz.* Aufgezeichnet von YRJÖ WICHMANN. Bearbeitet von T. E. UOTILA und MIKKO KORHONEN. Herausgegeben von MIKKO KORHONEN. Helsinki 1987.

Kiitän tutkija Bibinur Zaguljaevaa häneltä saamistani udmurttia koskevista tiedoista.

Zangura

BELLON TIBOR
Karcag–Szeged

Ezt a különös hangzású szót kunnak tartjuk. Eddig két forrást ismerünk, amelyik említi. BLANÁR János (Nyr. 37. 1908. 375.) Hajdúnádudvarról, a mai Nádudvarról tájszóként sorolja fel: „*zangura* (= gulászta): a tehénnek ellése után való pár napi sűrűbb teje." Ezt az adatot veszi át HERMAN Ottó a magyar pásztorok nyelvkincsének a számbavételekor. (HERMAN O., 1914. 439.) Anélkül, hogy bővebb magyarázattal szolgálna, ő is csupán utal arra, hogy jelentése megegyezik a *gurászta* szóval, amelyiknek több változatát is közli. (HERMAN O. 1914. 434–435.) Az első tej szerepét a bőségvarázslásban sokan tárgyalják a néprajzi irodalomban. A kérdést legteljesebben FERENCZI Imre foglalta össze. (FERENCZI I., 1970. 25–41.) Újabb adatokkal ismereteinket BERECZKI Ibolya gazdagította Szolnok megyéből (BERECZKI I,. 1982. 73–77.) A Magyar Néprajzi Lexikonban PÓCS Éva foglalja össze tömören a kérdést. (PÓCS É., 1977. 677.) A TESz a *gulászta* kultúrtörténetét megrajzolva a szót a románból eredezteti, összefüggésbe hozva a vlach pásztorok tevékenységével (TESz I. 1967. 1104–1105.).

Tanulságos az, hogy valamennyi forrás a szarvasmarha tejével hozza összefüggésbe a szót. CSŰRY Bálint is a tehénhez kapcsolja (CSŰRY B., I. 1935. 335.) Szegeden is a pöctejből pöcpitét sütnek, melyet minél több embernek meg kell kóstolnia, hogy sok tejet adjon a tehén. (BÁLINT S. 2. 1977. 151.) BALLAGI Mór csak annyit írt, hogy a fecstej összement tej, de nem szól arról, hogy melyik jószágnak a teje. (BALLAGI M., 1867. I. 471.)

A TESz értelmezésében szereplő vlach eredetből gyanítjuk, hogy a szarvasmarha mellett a juhtejet is számba vehetjük. A vlach pásztorokat mint juhászokat tartja számon a néprajztudomány. A vlach jog sajátos kiváltságot jelentett a későközépkortól fogva, melyek elsősorban juhtartó gazdaságokhoz köthetők. (FÖLDES L., 1982. 5. 586–587.) A magunk adata ezt erősíti meg!

A *zangura* szó második, forrás értékű említését GYÖRFFY Istvánnak köszönhetjük. (GYÖRFFY I., é. n. II. 167.) A Magyarság Néprajzában ezt olvashatjuk: „Mikor a tehén megellik, első teje nagyon sűrű, hevítve könnyen *összemegy, megaggik, megaggasztalódik.* Ezt az első tejet – melyet *gurásztának, fecstejnek,* a Nagykunságon *zangurának* (kiemelés B. T.), a palócok *urdának* neveznek – megeszik." GYÖRFFY István a *zangura* szót nem magyarázza. Gyanítjuk, hogy még otthonról, a nagykunsági Karcagról vagy Túrkevéről hozta magával annak ismeretét. Természetes használatából ez valószínűsíthető. A szót egyébként egyik tájszótárunk sem vette fel a jegyzékébe. Mint láttuk, eddig két helyről közölték: Nádudvarról és a szomszédos Nagykunságból. A magunk adatával is ezt a lokalizációt tudjuk tovább erősíteni. Az élő nyelvből eddig több utánjárással sem sikerült utolérni. Úgy tűnik, hogy a GYÖRFFY közölte fél évszázad alatt ez is kikopott a beszélt nyelvből. Levéltári forrásokban kutatva azonban néha értékes adatokra bukkanhatunk.

Az itt elbeszélt történetet majdnem két évszázaddal ezelőtt vetette papírra Kunmadaras nótáriusa. Akkor még a nagykunsági tájakon nagyrészt a víz volt az úr. A Tisza, a Berettyó, a Körösök tájunkon kiterjedt rétéket, hatalmas mocsarakat tápláltak. Ezekben a végtelennek tűnő rétekben, nádasokban vertek tanyát a telelő pásztorok, de itt fészkeltek a jószág legádázabb ellenségei, a rétifarkasok is. GYÖRFFY István és SZŰCS Sándor nagy időt megélt pásztorai sok

történetet őriztek meg a farkasokkal való hadakozásukról. Mára ez a forrás is kiapadt. Kiszáradtak a rétek, eltűnték a nádasok, a farkasoknak sem maradt irmagjuk sem.

Ezért is becses az itt következő történet.

1802 áprilisában M. Berczi István gazda a madarasi tanács előtt bepanaszolta öregebb szolgáját, Nagy Mihályt. A panaszt így adta elő: „Egy éccakára juhait reá bízván, melyek a Nagy mezei földbirtokán voltak, mégpedig éccaka, melyen a hold világosított, ezen szolgának gondviseletlensége, restsége avagy juhaitól lett eltávozása miatt 41 juhait, 9 tokjókat, 2 örüket, 41 bárányokat az farkasok széjjel hánytak s meg öldöstek, nékije mint gazdának sérelmes kárával, mivel 6 s 7 juhainál több nem maradt, ezek is megsebesítve voltak. Ezen cselédnek hűségtelenségét pedig és onnat származó gondatlanságát, vigyázatlanságát abból világosítja, hogy nemhogy az káron mint jószívű cseléd megszomorodott volna, sőt inkább a szomszédságba menvén csúfosan azt mondotta: no, nem eszik Berczi *zangurát*, mert széjjelhányta juhát a farkas. De azonban nemhogy ezen kárból szolgálattyával valamit vissza kívánt volna téríttetni, hanem inkább gazdáját fél időben elhagyta, henyélésre s gúnyán való élősködésre adta magát." Kéri a gazda a kára megtéríttetését a szolgával amit így számolt össze: „41 juha ára 4 forinttal 176 rénes forint, 9 tokjó ára 24, két örü ára 8 forint 30 krajcár, összesen 208 forint 30 krajcár. A bárányok árát nem tévén ezen summához."

De hát a régi tanácsbeli uraimék tudták és gyakorolták a latin bölcsességet: auditur et altera pars! – avagy hallgattassék meg a másik fél is! Nagy Mihály előadásából egészen mást tudunk meg. Valószínűleg ez lehetett az igazság.

„Ő nemhogy örült volna Berczi István gazdájának juhaiban vallott kárán, sőt inkább az bánat és szánakozás miatt ereje is úgy elment, hogy a szekérre csak egy juhot is nehezen tehetett fel. Nem is volt egy gazdájának is kárt tévő cselédje, valamint Berczi István gazdájának sem, mert azt lehet inkább mondani, hogy egyedül magának gazdájának cselekedete által esett a szerencsétlenség, mert jó helyen voltak juhai az előtt karámban más gazdákéval együtt megtelepítve, ti. az Üllő parton, melyeket onnan nem kell vala külön szakasztani, s a Nagy mezőre hajtani, kivált osztán tilalmas helyekre, az ugarokra szoktatni. Maga parancsolta neki – az mint előadja – gazdája, hogy éccakára hajtsa az ugarbeli vetésekre, mert – úgymond – ott többet esznek. Mikor mondotta, hogy nem jó oda hajtani, mert odaszoknak, és azután nem lehetne megtartani az oda való menetteltül, az minthogy a veszedelem meg is történt. Mert másnap a juhokat a Nagy mezőn kezdette legeltetni sokáig, szintén éjfél utánig. De a juhok csak őgyelegtek, nem maradhattak, mindig mentek volna, de talpon lévén nem engedte. Mindenkor a szekér mellé támasztott kevés nádból álló karámhoz fordítgatta úgyhogy azok ott megfeküdtek, és osztán éccakára ő is elaludt. Azalatt pedig a juhok felkerekedtek, elindultak az ugarbeli vetésekre, és éppen azon uttyokban esett meg rajtok a veszedelem. Hirtelen észre sem vehette, mert fel nem serkent, mikor pedig felserkent már, és utánok ment, a juhok túl voltak az ország útján, és ugyancsak az ugarföldön hányták őket széjjel a farkasok, aminthogy a döglött juhokat is ott találván, ott rakták fel a szekérre. Mentségére előadja a szolga Nagy Mihály azt is, hogy a juhok közül egyen sem volt kolomp, pergő vagy csengő, sem pedig kutya nem volt azok mellett, mert ha lett volna, az midőn azok szökésnek vették magokat, úgy a pergő vagy az kutya lármájára felserkent volna, és azokat megoltalmazta volna. Azon mentségét is előadja, hogy abban sem volt hibás, hogy szolgálattyát félben szakasztotta, mert gazdája mondotta, hogy ha széllel élne sem tartaná. Azért minthogy nem is tartóztattatott, hogy gazdájának kedve ellen kenyerét ne egye, elment tőle édesanyja házához."

Hihető a szolga előadása. A gazda a telelő juhainak őrzését bízta rá, s hogy jobban éljenek az állatok, külön legeltette őket, sőt arra kényszerítette pásztorát, hogy éjjelente a tilosba, az

ugarvetésekre hajtsa a juhokat. Erre utal az, hogy kolompot, csengőt vagy pergőt nem engedett a juhokra tenni, sőt még kutyát sem tarthatott, nehogy elárulja őket, hogy tilosban járnak. Így eshetett meg a kár.

Hogy végül a bírák hogyan ítélkeztek, nem tudjuk. Mindenesetre a lelkiismeretes nótárius jóvoltából gazdagabbak lettünk egy szép, kerek történettel és talán egy újabb kun szóval.

Irodalom

BÁLINT Sándor, 1977.
A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete II. Szeged

BALLAGI Mór, 1867.
A magyar nyelv teljes szótára I–II. Budapest

BERECZKI Ibolya, 1982.
Bőségvarázslás a Tiszazugban. Múzeumi Levelek 39–40. 73–77.

BLANÁR János, 1908.
Tájszók (Hajdúnádudvarról) Nyr. 37. 374–375.

CSŰRY Bálint, 1935.
Szamosháti szótár I–II. Budapest

FERENCZI Imre, 1970.
Egy bőségvarázsló rítus elterjedése a Dél-Alföldön. Néprajz és Nyelvtudomány XIV. 25–41.

FÖLDES László, 1982.
Vlachok. in: Magyar Néprajzi Lexikon 5. 586–587.

GYÖRFFY István, é. n.
Gazdálkodás. in: A magyarság néprajza II. 15–273.

GYÖRFFY István, 1984.
Nagykunsági krónika. Karcag

HERMAN Ottó, 1914.
A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest

PÓCS Éva, 1977.
Első tej. in: Magyar Néprajzi Lexikon 1. 677.

SZŰCS Sándor, 1957.
Pusztai szabadok. Rajzok a régi Alföld életéből. Budapest

A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–IV. Főszerk. Benkő Loránd

Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltár. Protokollum Kunmadaras, 1802. április 17. 25–26/64. és május 8. 31–32/75.

Adalékok a finn-volgai és a cseremisz névszóragozás történetéhez

BERECZKI GÁBOR
Udine

A szerző szívességéből még megjelenése előtt megismerkedhettem RÉDEI KÁROLY *Az uráli–finnugor névszóragozás történetéből (a koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában)* című kiváló cikkével. A dolgozat alapvető megállapításaival messzemenően egyetértek, az alábbiakban néhány részletkérdést szeretnék jobban megvilágítani, s egy-két további adattal kiegészíteni.

Az elatívuszi és ablatívuszi funkciót betöltő cser. ny. *kəc(ən)*, *γəc(ən)*, k. *kə̑č̑(ə̑n)*, *γə̑č̑(ə̑n)* morfémákról BEKE a következőket írja: ... tkp. még félig-meddig névutó, de mivel a *-lec'* ragot lassanként kiszorítja, már egész rag számba megy (BEKE 1911: 216).

BEKE szövegkiadványaiban mindig egybeírja a főnévvel a szóban forgó morfémákat. GENETZ, PAASONEN és WICHMANN is így tesz, RAMSTEDT gyakran kötőjelet használ. A cseremisz irodalmi nyelvben mindig külön írják, s a szótárak, nyelvtanok névutóként kezelik őket.

Így szerepelnek az utóbbi évek során Finnországban és Magyarországon megjelent cseremisz kézikönyvekben is (l. ALHONIEMI 1985: 64–66; BERECZKI 1990: 32). Én (l. i. h.) megjegyzem, hogy a cseremisz nyelvterület több pontján kezd a *kəc/kə̑č̑* esetraggá fejlődni, sőt a *wŭtkŭč* 'vízből', *wujγuč* 'fejből' típusú esetekben, ahol a tárgyalt morféma magánhangzója illeszkedik, már esetragnak tekinthető.

A kérdés alaposabb elemzése korábbi álláspontomtól eltérő eredményre vezetett: a *kəc/kə̑č̑* morféma a cseremisz nyelvterület túlnyomó részén és az irodalmi nyelvben esetragnak tekinthető, névutó jellegű vonásai nem számottevők. Viselkedése sok tekintetben megegyezik a *-lec(ən)/-leč(ən)* ablatívuszragéval, amit a cseremisz nyelvterület jelentős részén kiszorított a használatból.

A *kəc/kə̑č̑* névutó volta mellett BEKE felhozza, hogy ... – a kP.-ben is észrevehető még, hogy nem teljesen vált raggá, mert az *-e, -o, -ö*-végű szóknak néha íly végű alakjához járul, nem pedig eredeti redukált hangzójú alakjához (i. h. 216).

Ezeket a teljes hangú szóvégeket, pl. *məlande* 'föld' ~ *məlandeγəc; küz'ö* 'kés' ~ *küz'öγəc'ən* BEKE (i. h. 217) mind GENETZnek az ún. permi nyelvjárásváltozatból származó adataiból idézi. GENETZ néha az ablatívusz *-lec'* ragja előtt is teljes magánhangzót ír, pl. *ošolec'* ['fehérből'], *kečelec'* ['naptól'], de ezeket sajtóhibáknak tartja (i. h. 214). Az esetek többségében GENETZ redukált magánhangzót ír a szóban forgó morféma előtt, pl. *müškəržö* 'hasa' ~ *müškərž ə γəc'*.

A permi nyelvjárásváltozatban a hangsúlynak a szóvégre tolódása következtében nagyfokú a redukált magánhangzók teljes hanggá válása. Talán ez az oka, hogy GENETZ néhány példájában teljes hangot találunk a szóban forgó morféma előtt.

A mezei irodalmi nyelvben, mivel a normatív nyelvtanokban a *kə̑č̑(ə̑n)* morfémát névutóként kezelik, külön írják, s ez esetben az előző szó végén álló *-e, -o, -ö* a helyesírási szabálynak megfelelően teljes hang marad, de ez az írásmód nem tükrözi a helyes kiejtést. ALHONIEMI (l. i. h.) irodalmi nyelvi példáiban latin betűkkel transzliterálja a cirill betűs eredeti szöveget, s természetesen meghagyja a teljes hangot jelölő betűt.

BEKE szövegeiben – a legkeletibb nyelvjárások kivételével, ahol bizonyos hangtani helyzetekben más esetragok előtt is teljessé vált a redukált hang – mindig redukált magánhangzót ír a tárgyalt morféma előtt, WICHMANN úgyszintén.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy nincs hangtani akadálya annak, hogy a *kəc/kə̑č̆* morfémát esetragnak tartsuk.

A morféma esetrag volta mellett szóló legsúlyosabb érvnek a birtokos személyjellel alkotott kapcsolatának a módját tartom. A cseremiszben a birtokos személyjel a névutós szerkezetekben – bizonyos kivételektől eltekintve – a főnév után áll, pl. *kitše δene* 'kezével' (ha a birtokos személyjel determináló funkcióban van, más is lehet a sorrend). A főnév + irányt jelölő morféma + birtokos személyjel sorrend esetén az irányt jelölő morféma csak esetrag lehet. A cser. *kəc/kə̑č̆* a nyelvterület legnyugatibb vidékeitől a legkeletebbikig előfordul a birtokos személyjel előtt is. WICHMANN az esetragok és a birtokos személyjelek együttes előfordulását bemutató paradigmában (WICHMANN 1953: 114) a hegyi dialektusból két elatívuszi alakot ad meg: *kiδemγəc(ən)* ~ *kitk əcem* ['kezemből'].

WICHMANN példamondataiban az alábbi három példa a cseremisz nyelvterület Jaranszktól Morkiig, Szernurig húzódó széles sávjából származik: J *ələm-wärγə cənä mündür aγəl:* U *ilə̑mašk ə̑čna münDür oγəl;* T *ilmaš k ə̑čna mündər oγəl* 'das ist nicht weit von unserem Wohnort' (WICHMANN 1978: 190). A PxPl1 *-na, -nä* végződése mindhárom esetben a szóvégen áll.

A felsorolt példák gyűjtőhelyeitől délre, a Volgához közel eső vidékekről származnak BEKE itt következő példái: ČN *mari ijam towar δen šüγə̑čšö rual šua* 'az ember fejszével levágja az ördög fejét' (BEKE 1957: 588). A PxSg3 *-šö* itt is a szóvégre került. Teljesen hasonló az előbbivel keletről szomszédos nyelvjárásváltozatból idézett példa CK *lupšal γolδenam wujγə̑čšo* 'fejbe vágtam' (BEKE Szótár).

A felsorolt példák behálózzák úgyszólván a Mari Köztársaság egész területét. A baskíriai és a permi cseremiszek nyelvéből is idézhetnék hasonló példákat.

Fentebb csak olyan eseteket soroltam fel, amelyekben a birtokos személyjel a helyjelölő morféma után áll. A legtöbb helyen az ellenkező sorrend a gyakoribb. Ugyanaz az adatközlő hol az egyik, hol a másik lehetőséggel él, pl. UJ *wüčkaltem ərwez əm... tupkə̑č̆ənžo* 'a gyereknek megveregetem a hátát'; *imn'əm wüčkalten kolta tupšə̑γə̑č̆* 'a ló hátát megveregeti' (BEKE Szótár). Az első példában a birtokos személyjel a szóvégen áll, a másodikban megelőzi a helyjelölő morfémát.

A birtokos személyjel helyének hasonló ingadozását figyelhetjük meg a datívusz esetében is, az ablatívusz *-lec/-leč̆* ragja viszont mindig a birtokos személyjel után következik, csupán a személyes névmások ragozásánál más a sorrend, pl.: *melečem* 'tőlem', *tə̑lečet* 'tőled' stb. Nyilván ez utóbbi esetek őrzik az eredeti állapotot.

Az esetragok és a birtokos személyjelek eredeti sorrendje CxPx volt a finn-volgai nyelvekben. A sorrend megváltozását, ill. ingadozását a cseremiszben én intenzív permi hatással magyarázom (l. BERECZKI 1986: 73–74).

A *kəc/kə̑č̆* esetében is a CxPx sorrendet kell eredetinek vennünk, s ez egyértelműen amellett szól, hogy a szóban forgó morféma eredetileg esetrag volt. RÉDEI is ezen a véleményen van említett, megjelenés előtt álló cikkében.

BEKE megjegyzi a *kəc/kə̑č̆* morfémával kapcsolatosan: – A kCar.-ban van egy példa, amelyben a mutató névmás genitívusza áll előtte: *tuδən γəč* ['attól'] (BEKE 1911: 216).

Ez amellett szól, hogy a szóban forgó morféma névutó, de az ablatívusz *-lec/-leč̆* ragját, amelynek rag voltát senki sem kérdőjelezte meg, szintén megtaláljuk hasonló használatban: J *tiδənlec* ['ettől'] (WICHMANN 1978: 126); J *nününlec* ['tőlük'] (WICHMANN 1978: 132); U *nə̑-γön-leč̆* ['senkitől'] (WICHMANN 1978: 130). Igaz, a *kəc/kə̑č̆* a személyes névmásokkal kapcsolatosan is név-

utóként viselkedik, míg a *-lec/-leč* ragként; J *memnängəc*, U *memnangə̑č*, M *melečna* ['tőlünk'] (WICHMANN 1978: 174). A *kəc/kə̑č* tehát a személyes névmás genitívuszához járul, mint a névutók.

Bonyolultabb kérdés a hegyi cseremisz, ahol a *kəc* morféma nem illeszkedik, pl. *sola γəc* 'faluból'. Itt most nem óhajtok részletesen foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy névutónak vagy esetragnak tekinthető-e a tárgyalt morféma ebben a nyelvjárásban. Eredetét tekintve azonban a *kəc/kə̑č* kétségkívül esetrag, s a cseremisz nyelvjárások keleti csoportjában és az irodalmi nyelvben, egy-két nem jelentős, névutóra jellemző sajátossága ellenére ma is az.

RÉDEI az esetrag > névutó irányú fejlődésnek az okát abban látja, hogy a *kəc/kə̑č* fonotaktikailag ugyanúgy CVC struktúrájú, mint egyes névutók. Ezt a megállapítást én is elfogadom azzal a kiegészítéssel, hogy ehhez a CxPx sorrend megváltozása, ill. ingadozása is hozzájárult.

RÉDEI a *kəc(ən)/kə̑č(ə̑n)* morfémát az ur. **-k* latívusz- és az ur. **-ta/-tä* ablatívuszrag összetételeként magyarázza. Ez a legkézenfekvőbb feltevés, amelyet lentebb a magam részéről további érvekkel igyekszem alátámasztani.

A *kəc(ən)/kə̑č(ə̑n)* alakok végén előforduló *-n* csak az ur. **-n'* latívuszrag folytatása lehet, mivel az ur. **-na/*-nä* lokatívuszrag magánhangzója valamilyen formában kivétel nélkül megőrződik a cseremiszben.

Van a cseremiszben egy *-šec(ən), -šeč(ən), -šeč(ə̑n), -žeč(ə̑n)* alakú, csak névmásokon előforduló elatívuszi és ablatívuszi funkciójú rag, pl. P B UP UJ *kušeč(ə̑n)*, M *kušeč(ən)*, CÜ *kužeč*, CK Č *kužeč*, CČ JT *kušec(ən)*, K *kə̑šec(ən)* 'honnan'; P B *tə̑šeč(ə̑n)*, M *tišeč(ən)*, UP *tišeč(ə̑n)*, UJ *tə̑šeč(ə̑n)*, *tišeč(ə̑n)*, CČ JT *tə̑šec(ən)*, CÜ Č *tə̑žeč(ə̑n)*, CK ČN *tižeč(ə̑n)*, K *tišec(ən)* 'innen' (BEKE Szótár).

A *-šec(ən)/-šeč(ə̑n)* rag felépítését tekintve pontosan megfelel a *kəc(ən)/kə̑č(ə̑n)* morfémának. Az *-š* a finn-volgai **-s* latívuszrag folytatása, a *-c*, *-č* az ur. **-ta/*-tä* ablatívuszragé, a fakultatív használatú *-n* pedig, mint fentebb láttuk az ur. **-n'* latívuszragból származik.

A *-šec/-šeč* rag végeredményben azonos a finn *-sta/-stä* elatívuszraggal. Az őscseremiszre két különböző alakú, de azonos funkciójú elatívuszragot tehetünk fel, közülük a *kəc/kə̑č* vált szélesebb körben használatossá, a másik megmaradt a névmások körében.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a balti finn nyelvek **-sta/*-stä* elatívuszragjának már a cseremiszek őseinek a finn-volgai közösségből való kiválása előtt meg kellett lennie.

A *kəc/kə̑č* ~ *-šec/-šeč* párhuzamához hasonlítható az alábbi két latívuszi funkciójú, csak névmásokon előforduló esetrag: P B CČ JT *tə̑šak*, M *tišäk*, UP *tišak*, CK ČN *tižak*, Č *tə̑žak*, JO V *təšäk*, K *tišäk* 'ide'; P B UJ *tə̑šan*, UP USJ *tišan*, JT *tə̑šan*, *tišan*, JO V *təšän* ua.

A *-šak/-šäk* és a *-šan/-šän* ragok *š* eleme a finn-volgai **-s*, az *n* az ur. **-n'* latívuszrag folytatása, a *k* pedig az ur. **-k* latívuszragé.

A *-šan/-šän* a balti finn **-sen* illatívuszrag pontos megfelelője, tehát ez a rag is megvolt már a finn-volgai egység felbomlása előtt. A *-šak/-šäk* változat, úgy látszik, belső fejlődés eredménye, akárcsak a *kəc/kə̑č*.

Irodalom

ALHONIEMI 1985 – ALHONIEMI, A., *Marin kielioppi.* Helsinki.
BEKE 1911 – BEKE Ö., *Cseremisz nyelvtan.* Budapest.
BEKE 1957 – BEKE Ö., *Mari szövegek I.* Budapest.
BEKE Szótár – BEKE ÖDÖN kéziratos cseremisz nyelvjárási szótára.
BERECZKI 1986 – BERECZKI G., *Permische Einflüsse in der tscheremissischen Phonetik und Morphologie.* FUM 10. Hamburg.
BERECZKI 1990 – BERECZKI G., *Chrestomathia Ceremissica.* Budapest.
WICHMANN 1978 – WICHMANN, Y., *Tscheremissische Sätze,* gesammelt von YRJÖ WICHMANN, herausgegeben von ALHO ALHONIEMI und SIRKKA SAARINEN. SUST 163. Helsinki.
WICHMANN 1953 – WICHMANN, Y., *Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriß.* 2 Auflage. Helsinki.

Kalevala-fordításaink alliterációban lévő metaforáiról

BÜKY LÁSZLÓ
Szeged

A Kalevala alliterációi a magyar műfordításokban nem kis gondot okoztak. Barna Ferdinánd fordítása után századunkban három magyar nyelvű Kalevala született, ezek (szép)irodalmi értékűek. – Az alliterációval, illetőleg szerepével a finn népi eposzban számos tanulmány(részlet) foglalkozott, s nyilvánvalónak tartható, hogy az eposznak mint szövegműnek szerves és bizonyos mértékig pragmatikai szövegösszetartó erőt szervező tulajdonsága a benne fellelhető számos alliteráció, vö. VIKÁR BÉLA: *A Kalevala és a székely népköltés* (1899.). In: NYIRKOS ISTVÁN [szerk.], Utunk Pohjolába. Kalevala-kutatások Magyarországon. Békéscsaba, 1985. 19; BÁN ALADÁR: *A Kalevala és új fordítása* (1910.). In: NYIRKOS ISTVÁN i. m. 36; DOMOKOS PÉTER: *Az új magyar Kalevaláról.* Nagyvilág XVIII [1973.], 1094; A. MOLNÁR FERENC: *Bevezető.* In: Uő. [szerk.], Régi Kalevala (Reguly Antal fordítástöredéke). Kecskemét, 1985. 8; HAJDÚ PÉTER – LIISA RUMOHR-NORIO – VILJO TERVONEN: *Budenz József a Kalevaláról.* Népr. és Nyelvtud. XXXV [1994.], 42.

Az alliteráció (parhomoeon) beszédhangok ismétlődése a szavak elején és jobbára egy versszoron belül, l. GÁLDI LÁSZLÓ, *Ismerjük meg a versformákat.* Budapest, 1961. 191–2; FÓNAGY IVÁN: *alliteráció.* VirLex. I [1970.], 220–4; LÁSZLÓ ZSIGMOND, *A rím varázsa.* Budapest, 1972. 43–103; ZOLNAI BÉLA, *Nyelv és hangulat.* Budapest, 1964. 83–9; SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN, *Verstan.* Budapest, 1981. 78–9. – Az alliteráció használatának a magyar költészetben való megítélése két álláspont köré csoportosítható. Játékos díszítmény gyanánt tartja számon például J. SOLTÉSZ KATALIN (*Babits Mihály költői nyelve.* Budapest, 1965. 69), TÚRÓS ENDRE (*A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben.* In: SZABÓ ZOLTÁN [szerk.], Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 171). TÖRÖK GÁBOR azonban a modern lírában kiemelő, figyelemkeltő szerepét hangsúlyozza (*József Attila-kommentárok.* Budapest, 1976. 301–2). Bizonyára mindkét vélemény többé-kevésbé igazolható válogatott példaanyaggal, azonban arra a körülményre figyelnie kellene a kutatásnak, hogy az alliterációk gyakorisága – a parallelizmussal és a figura etimologicával kapcsolatosan is – növeli a szóképek, főként a metaforák és a metonímiák számát. A szóképekben bővelkedő szöveg szemantikai felépítésének többsíkúsága bizonyos stílushatást eredményezhet.

A Kalevala magyar fordításainak szövegét költői szövegműként tekintve (nem figyelve a fordítás tényére és az eposz különféle tulajdonságaira) az alliterációk gyakoriságának és a szóképek gyakoriságának összefüggőségét az első ének azon alliterációival kívánom bemutatni, amelyekben metafora van. Vikár Béla fordításában (*Kalevala.* Budapest, 1962.[2] – VB) ilyen alliterációk a következők (előfordulásuk rendjében; a szövegmegszakítást sem itt, sem a következőkben nem jelzem):

Egymaga *ér* az *éj hozzánk* (VB 9, i)

[a szűzet] *Tenger* dombossá *teremti* (VB 9, ii)

Teste *kemény kínnal* teli (VB 10, i)

maradtam volna bárcsak
Levegő ég leányának (VB 10, ii)

[szabadítsad] Hajadont *hasa hevétől* (VB 10, iii)

[telt az idő] Egy *picinyke pillanatig* (VB 10, iv)

Homályos habok hegyiben [anyja méhét rója] (VB 13, i)

„Hozz ki, hold, szabadíts, óh nap (VB 13, ii)

Hogy a *hold se hozta volt ki* (VB 14, i)

Már *idejét idegennek* [érzi] (VB 14, ii)

Kezc *harcol a habokkal* (VB 14, iii)

Hős a *habok hatalmában* [marad] (VB 14, iv)

A Nagy Kálmántól való fordításban (*Kalevala.* Bukarest, 1972. = NK) a mondott szövegbely alliterációban lévő metaforái:

[az ég leánya] *habok hátára* leszállott (NK 9)

terhessé teszi a tenger (NK 10, i)

öle *terüs teljességét* [hordja] (NK 10, ii)

[vergődik] hasa-*gyomra gyötrelmével* (NK 10, iii)

[szüntesd] *hánykolódó hasa* kínját (NK 11)

„Hozd ki most, *hold* (NK 13)

Kihozni a *hold se hozta* (NK 14)

Rácz István átültetésének (*Kalevala.* Budapest, 1980. = RI) a megfelelő szövegrészben fellelhető alliterációban lévő metaforái:

[született] *levegőég leányától* (RI 6, i)

szépséges szűz, *levegőég lenge lánya* (RI 6, ii)

[élt] *mezein magos mennyeknek* (RI 6, iii)

[nem szenvedte] *szüzleányként száradnia* (RI 7, i)

vihar vágtatott keletről (RI 7, ii)

habos *hullámok hintázták* [a szüzet] (RI 7, iii)

tenger *tajtékzó térein* (RI 7, iv)

Szél a szüzet megszerette, *tenger teherbe ejtette* (RI 7, v)

tüz tépi vajúdó *testét* (RI 7, vi)

hasát görcsök *hasogatják* (RI 7, vii)

hasát hasgató kínjától [szabadítsd meg] (RI 7, viii)

Illant az idő sietve (RI 8, i)

perdült pár piciny pillanat (RI 8, ii)

Tenger tiszta tündérének (RI 8, iii)

Fürgén fordultak az évek (RI 9, i)

anyja méhének mélyében, *szüleje szük szobájában* (RI 9, ii)

Halavány hold, *nagyságos nap!* (RI 10, i)

Halavány hold, nagyságos nap. *Segítsetek, siessetek* (RI 10, ii)

mutass utat *börtönéből* e *buroknak* (RI 10, iii)

ments ki e *fájó fészkemből* (RI 10, iv)

[ments ki] *szorongató szállásomból* (RI 10, v)

a halavány holdat, *nagyságos napunkat* nézze (RI 10, vi)

Megjegyzendő, hogy a formai szempontból nem egészen szabályszerű alliterációk kimaradtak, például: „Kihozni a *h*old se *h*ozta" (NK 14), „*Sz*él a *sz*őzet megszerette" (RI 7), ámbár az igekötő zavaró hatásától éppenséggel el lehetne tekinteni, vö. FÓNAGY IVÁN i. m. Ugyanígy nem kerültek a példatárba a lexikális metaforát tartalmazó alliterációk sem. Ha azonban az ÉrtSz. is jelzi az átvett használatot, a metafora be van sorolva a példák közé, mint az RI 10 i, ii, vi.

A három fordítás azonos szövegrészének alliterációiban lévő metaforái mennyiségi különbséget mutatnak (VB: 12, NK: 7, RI: 22), e különbség ugyan statisztikai szempontból nem értékelhető, azt azonban jelzi, hogy a szövegjelentésre rámintázott metaforaanyagban Rácz István fordítása a leggazdagabb. – Egyébként a metaforák egy része meglehetősen közel van a lexikális metaforákhoz – VB 9, i; VB 10; VB 14, iii; NK 10, ii; NK 11; RI 7, iii; RI 7, vii, viii; RI 8, i; RI 10, i; RI 10, vi –, más részüket a parallelizmus megléte hozta vagy hozhatta létre – például: RI 9, ii; RI 10, iii; RI 10, iv; RI 10, v, amelyek mint körülíró metaforák ('uterus') az *anyja méhének mélye* (RI 9) szerkezettel rendre szemantikai párhuzamban vannak, s együttesen alkotják a szövegrész izotopikus folytonosságát. Hasonló szövegépítésű rész és efféle a metaforikus fölépítése is a VB 9, ii; VB 10, i; VB 10, iii sorozatnak, amely a „levegő ég leányának" terhességéről szól (metonimikus háttérrel és körülíró metaforákkal). E szövegrész ugyanígy van magyarrá téve az NK 10, ii és NK 10, iii helyén, továbbá az RI 7, vi–vii–viii helyen is. Ennek a határozott egyezésnek a fordításban nyilván az eredeti szöveg az oka.

A Kalevala szövegvilágát a megszemélyesítés, az antropomorfizmus jellemzi, vö. OTTO KUUSINEN: *Utószó*. In: Vikár Béla i. m. 617. A példaanyag metaforáiban is tükröződik ez, megszemélyesítéseknek, illetőleg tárgyiasításoknak tarthatók a VB 9 *i–ii*; 13; 14, i; 14, iii; 14, iv; a NK 10, i; 13; 14; és a RI 7, ii; 7, v–vi; 8 i–ii–iii; 9, i; 10, i–ii, iv, vi. E tekintetben a Rácz-fordítás szövegrésze a leggazdagabb.

Ha a Kalevala szövegének az alliteráció lényegi szövegszervező, -felépítő eleme, amely a párhuzamosságokkal együtt elősegíti a szöveg metaforagazdagságát, akkor a szövegösszefüggés szemantikai elemeinek kell e metaforák esztétikai minőségét magyarázniok, l. UMBERTO ECO: *A metafora szemantikája*. In: Uő., A nyitott mű. Budapest, 1976. 324. Az viszont meglehetősen nehezen volna bizonyítható, hogy az eposz szövege kimondottan esztétikai megfontolásokból tartalmazza az alliterációkat és a bennük lévő metaforákat. Ha a metaforák szemantikai tartománya visszavezethető metonimikus kapcsolatokra – amint ezt az újretorika is tartja –, akkor voltaképpen a szövegnek metonimikus láncolata van, amelyhez szemiotikus ítéletek tartoznak, l. UMBERTO ECO i. m. 323. Ilyenféleképpen értendő és érthető a Kalevala szövegének felépítése, hiszen abban egy meglehetősen ősi világkép van rögzítve mintegy szemiotikai ítéletek rendszerében. E rendszerszerűség következménye a párhuzamosságok, gondolatritmusok sűrű alkalmazása. A Kalevala magyar fordításaiban is valószínűleg e rendszerszerűség visszaadása az alapja a nem szemantikai hálózategységekkel – így az alliterációkkal – kapcsolatos metaforaalkalmazásnak.

Orosz nyelvi hatás a déli osztják szintaxisban

CSEPREGI MÁRTA
Budapest

0. Déli osztják szövegeket hárman jegyeztek föl: az 1880-as évek végén Sz. Patkanov (Patk. II.), a századfordulón pedig K. F. Karjalainen (KV I.) és H. Paasonen (PV I–IV.). A három forrás közül Karjalainen szövegeiben található a legtöbb orosz jövevényszó. Elképzelhető, hogy Patkanov, aki bő tíz évvel korábban gyűjtötte szövegeit, érintetlenebb nyelvállapotot talált. Paasonen főleg kötött szövegű énekeket gyűjtött, melyek eleve archaikusabb nyelvet feltételeznek.

Karjalainen déli osztják szövegeinek olvasásakor érdekes jelenségre figyelhetünk fel. A szövegekben előforduló, orosz eredetű szavak világosan két csoportra oszlanak. Az egyik csoportba azok az igék és névszók tartoznak, melyek önálló szemantikai egységként kerültek az osztjákba, szófajuk és mondattani funkciójuk azonos az átadó és az átvevő nyelvben, osztják ige- és névszóragokat vesznek föl, s nem változtatják meg a mondat struktúráját. Mivel a szövegek hagyományos műfajúak, bennük az ilyen orosz jövevényszavak száma kicsiny, előfordulásuk szórványos. Jelen tanulmányban nem foglalkozunk velük, sem a kölcsönzések művelődéstörténeti, hangtani, alaktani vonásaival.

Általános nyelvészeti és mondattani szempontból az a csoport az érdekes, melybe kötőszók, módosítószók és segédige-szerű elemek tartoznak. A kölcsönzés oka itt nem az, hogy nevet kell adni egy–egy addig ismeretlen tárgynak, fogalomnak, hanem itt parole-szinten végbemenő nyelvi hatással van dolgunk. Az orosz mondatfűzés és az analitikus gondolkodásmód hatott az osztják nyelvre, és ez változásokat idézett elő a mondat szerkezetében. A megváltozott szintaktikai szerkezet igényelte a segédszók átvételét is. Ezeket a változásokat vesszük sorra az alábbi tanulmányban.

1. Orosz eredetű kötőszók

1.1 Alárendelt összetett mondatokban használatos kötőszók

A hagyományos szerkezetű osztják mondatban egyetlen verbum finitum van, mely a mondat állítmánya. A többi cselekvést igenév fejezi ki. Az igeneves szerkezetek különböző határozói, feltételes, tárgyi mellékmondatok rövidítésére szolgálnak. Karjalainen szövegeiben ez a legjellemzőbb mondatfűzés. Előfordul az is, hogy az időben egymást követő cselekvések mindegyikét ragozott ige jelöli, a mondatok, illetve mondatrészek azonban kötőszó nélkül kapcsolódnak egymáshoz.

Mindezek mellett sokkal kisebb számban ugyan, de összetett mondatokat is találunk. Arról, hogy ezek orosz hatásra jöttek létre, a tagmondatokat bevezető kötőszók árulkodnak, melyeket a mondatszerkezet-típussal együtt vett át a beszélő.

Az alábbiakban párhuzamos példákkal illusztrálom a szintetikus és az analitikus mondatszerkesztést.[1]

Logikai tárgy kifejezése igeneves szerkezettel:

1 Példáim forrása Karjalainen déli osztják szöveggyűjtése (KV I). Az első számjegy az oldalszámot, a második a szövegsor számát jelöli. Több előfordulás esetén is csak egy helyet idézek.

(1) DN *təw χŏw mənmət χojnə wojaj* (KV I: 56/2)
ő hosszú megy-Partc3Sg ki-Loc tud-Pass3Sg
'hosszú ideig ment-e, ki tudta'

(2) Ts. *əj ət məriwə pərtəj ... sümət tiwtə* (KV I: 76/10–11)
egy éjszaka idő-Abl parancsol-Pass3Sg nyírfa nő-Inf
'megparancsolta, hogy egy éjszaka alatt nőjön egy nyírfa'

Tárgy kifejezése mellékmondattal és *što* < что 'hogy' kötőszóval:

(3) DN *mən mənə semγətämət wojem što təw utəp tipənə omsot* (KV I: 43/6)
én magam szem-Du1Sg-Instr lát-Subjc1Sg hogy ő hálósátor belsejében ül-Subjc3Sg
'saját szememmel láttam, hogy ő a hálósátorban ült'

Idő- és célhatározó kifejezése igeneves szerkezettel:

(4) DN *poreţ pərətəmitət kemnə əktəštə jəwət t'aŋγę urt məγə t'ət'ət məntə* (KV I: 56/12)
áldozati-lakoma-PxSg3Pl bevégez-PartcPl3Pl után gyülekezik-Inf kezd-Subjc3Pl Tyange hős ország-Lat megy-Inf
'miután bevégezték áldozati lakomájukat, gyülekezni kezdtek, hogy haddal menjenek Tyange-hős országába'

Célhatározói mellékmondat *štopi* < чтобы 'azért, hogy' kötőszóval:

(5) DN *jŏχ ti nərot štopi χetitətnə ət ăjəttəj* (KV I: 11/5)
haza ím fut-Subjc3Sg hogy unoka-PxPl3Sg-Loc ne észrevesz-TPassSg3
'besietett, hogy unokái ne vegyék észre'

Feltételes mód kifejezése igenévvel és feltételes partikulával:

(6) Sav. *wăχsəmep juχ ənt utəmnə̑ čupa murtot ătaŋ* (KV I: 148/4)
vas-belső-Adj fa nem van-Partc-Loc szét tör-Subjc3Sg volna
'ha nem lenne vasbelsejű fa, széttört volna'

Feltételes mellékmondat *tək* < так 'úgy, akkor' és *χun* 'mikor, amikor' kötőszóval:

(7) Sav. *wətεγətəm titŋə jətəm tək wətəm, χun χătə̑m tərtə təjətən* (KV I: 146/8–9)
rénszarvas-PxDu1Sg eleven-Lat jön-TSubjc1Sg úgy elvisz-TSubjc1Sg mikor hal-TSubjc1Sg itt rothad-Imperat2Du
'rénjeim, ha élve visszajövök, elviszlek bennteket, ha meghalok, itt rothadjatok el'

Hasonlító kötőszóként egy alkalommal a *kak* < как 'mint' is előfordul:

(8) DN *joχtə̑t tərtittə jəwət, kak t'əprak sŏχ* (KV I: 52/9)
íj-Px3Sg feszít-Inf kezd-ObjcSg3Sg mint rongy bőr
'amikor íját feszíteni kezdte, olyan volt, mint a rongy vagy a bőr'

Időhatározói alárendelő mondat ebben a nyelvállapotban csak akkor alakul ki, amikor az időhatározó feltételes árnyalatot is kap. Ekkor viszont belső fejlődésű kötőszóval találkozunk, mint a (7) mondatban is, vagy a következőben:

(9) DN *χun joγaten t'utnə sărmapa ti jətən* (KV I: 48/11–12)
mikor elveszt-ObjcSg2Sg az-Loc halott-Lat ím válik-Subjc2Sg
'amikor (ha) elveszted, akkor bizony meghalsz'

Az 'amint, mihelyt' jelentésű *küš* szó a DEWOS tanúsága szerint (588) szintén orosz eredetű, a хоть nyj.хошь 'noha, bár, akár' átvétele. A szó az egész osztják nyelvterületen elter-

jedt (KT 443a). Valószínűleg régebbi átvétel, mint a többi kötőszó, hiszen jelentésbeli és hangrendi változás is történt benne:

(10) Kr. *təw küš χota tŏkət, ortimənə tŏttə pătχəmttaj* (KV I: 208/11)
ő amint ház-Lat csik-Subjc3Sg szolgálóasszony-Loc ott üldöz-Pass3Sg
'amint a házba csett, a szolgálóasszony legott üldözni kezdte'

A *küš* szóból saját partikula hozzátételével 'bárcsak' jelentésű módosítószó is alakult: Kr. Sav. *küšpa*, vö. pl. a (25) mondatban.

1.2 Mellérendelt összetett mondatokban használatos kötőszók

Mint már említettem, Karjalainen déli osztják szövegeiben szép számmal fordulnak elő több ragozott igealakot tartalmazó mondatok, melyek egymással kapcsolatos vagy ellentétes viszonyban állhatnak. A szövegkohéziót különféle partikulák biztosítják:

(11) Kr. *mäntpä wəjätə pəŋətiwət* (KV I: 195/11)
én-Acc-is vesz-Imperat2Pl oldal-Abl
'engem is vigyetek magatokkal'

(12) Kr. *us mänt t'ərtä* (KV I: 191/11)
is én-Acc jósol-Imperat2Sg
'nekem is jósolj'

(13) DN *təwt'e χŏčapa χän'ätəmen utot* (KV I: 24/1)
ő-de alagút-mellékága-Lat elbújik-Ger van-3Sg
'ő viszont elbújt az alagút egyik mellékágába'

(14) DN *təwjä ikə ... jästətä ti jəwot* (KV I: 33/117, 122)
ő-és, de öreg ... mond-Inf ím kezd-Subjc3Sg
'ő meg, az öreg ím megszólalt'

Kapcsolatos mellérendelő kötőszóként az orosz eredetű *i* < и 'és, is' is használatos:

(15) DN *χŏw mənot wän mənot i təwet nämsəta pitot* (KV I: 55/8)
hosszú megy-Subjc3Sg rövid megy-Subjc3Sg és ő-Dat gondolat-PxSg3Sg-Lat csik-Subjc3Sg
'hosszan ment, röviden ment, és eszébe jutott'

Nem került be a déli nyelvjárásokba az orosz но 'de' kötőszó. Itt a *no* szócska 'na, no, nos' jelentésben szerepel. Az ellentétes mondatokat összekapcsoló kötőszók közül átvették viszont az *a* < а 'de, hanem, viszont' a *s'otaki* < всё таки 'mégis' és az *otnako* < однако 'ugyanakkor, ellenben' kötőszókat. A következő példában a három alak egymás utáni mondatokban jelentkezik:

(16) DN *χoš jäste χoš ät jäste, a tăm s'otaki əntäm män t'ät'em, män otnako məntäm* (KV I: 48/2–3)
akár mond-ImperatObjcSg2Sg akár ne mond-ImperatObjc2Sg de ez mégis nincs én apa-Px1Sg én ellenben megy-TSubjc1Sg
'ha akarod, mondd meg, ha akarod ne, de ez mégsem az én apám, én viszont elmegyek'

A *χoš...χoš* szópár az orosz хочешь 'akarsz' igéből rövidült, s mint ilyen összefügg a (10) mondatbeli *küš* szóval, de sokkal későbbi átvételnek tűnik. A fenti mondat jó példa arra, hogyan vonzza az analitikus mondatszerkesztés az idegen eredetű segédszókat. A kötőszó használatának igénye olyan eseteket is előidézhet, hogy egy-egy jövevényszó az orosztól eltérő je-

lentésben fordul elő, mint a *tošo* 'de, mégis' (KV I: 46/7), vö. тоже 'szintén, is'. Választó mondatban az *ili* < или 'vagy' kötőszó jelenik meg:

(17) Kr. *mən χujem təγət' jəta nămδsδt il'i ənta* (KV I: 191/9–10)
én férj-Px1Sg ide jön-Inf gondol-ObjcSg3Sg vagy nem
'gondolja-e férjem, hogy idejöjjön'

A választó mondatok csírái az olyan ismétlésekben találhatók meg, mint a 'hosszan ment, röviden ment' szerkezet is a (15) mondatban. Itt nincs szó valóságos alternatíváról. A parallel mondatok kohézióját ismétlődő szócskákkal lehet növelni:

(18) Sav. *ətə χow tewγən ətə χow jən't'γən* (KV I: 156/10)
akár hosszú eszik-Subjc3Du akár hosszú iszik-Subjc3Du
'sokáig ettek vagy sokáig ittak'

Ebbe a szerkezetbe könnyen beleillik az orosz eredetű *toli...toli* < толи...толи 'vagy...vagy' kötőszópár:

(19) Ts. *toli təw ikesə təptət toli kət kesə təptət* (KV I: 98/4)
vagy ő egy-szer-Lat etet-ObjcSg1Sg vagy két-szer-Lat etet-ObjcSg1Sg
'vagy egyszer etette, vagy kétszer etette'

Az ismétlődő mondatrészek összetartozását esetenként hasonlóan orosz eredetű kérdőszó-ill. tagadószópárok biztosítják:

(20) Ts. *χow li wən li enmot, otkem li kət ot kem li enmot* (KV I: 71/4–5)
hosszú e rövid e nő-Subjc3Sg év mintegy e két év mintegy e nő-Subjc3Sg
'sokáig vagy rövid ideig nőtt-e, egy vagy két évig nőtt-e'

(21) DN *t'utnə mən n'e titəŋ n'e χŭtδm* (KV I: 63/11)
az-Loc én nem eleven nem hal-Partc
'akkor én sem élő sem holt nem vagyok'

2. Orosz eredetű módosítószók

A modalitás kifejezésére számos lexikai, morfológiai eszköz található az osztjákban. Az igemódok mellett igeképzők, módosító partikulák, módosítószók is találhatók a Karjalainen-feljegyzette szövegekben, mint pl. *ataŋ* 'feltételes partikula' (170/6), *mətt ənə* 'úgy tűnik, mintha' (85/5), *mətti tə* 'úgymond' (78/1), *us, üs* 'is, még, ismét' (16/3, 98/6), *jətpə* 'újra' (62/5), *ət'əw* 'szintén, ismét' (192/6), *ət'əwpə* 'talán, viszont' (191/3). Ismert az *-a* kérdő partikula, s a majdnem végbement cselekvést összetett igealakkal is ki lehet fejezni. A *-pa, -t'e, -sər* simuló szócskáknak is volt modális tartalmuk, pl.:

(22) DN *nŏγδt' ettitəsər* (KV I: 62/13–63/1)
föllfelé néz-Imperat2Sg-nosza
'nézz csak föl!'

Mindezek mellett a Karjalainen által följegyzett déli osztják szövegekben a következő orosz eredetű módosítószókat találjuk: *opat'* < опять 'ismét' (2/4), *ješo* < ещё 'még' (60/8), *uš, üš* < уже 'már' (24/2, 188/9), *tol'ko* < только 'csak' (2/4), *pošti* < почти 'majdnem' (207/4), *wopse* < вовсе 'egyáltalán' (89/11). Simuló szócskával bővült alak: *χošpa* < хошь 'akár' (157/2). Mondatértékű, igenlést kifejező alakok: *latno* < ладно 'jól van' (77/10), *prawto* < правда 'igaz' (89/11), *werno* < верно 'helyes, biztos' (72/9). Bizonytalanság kifejezésére: *li* < ли '-e kérdőszócska' (94/10), *što li* < что ли 'vagy mi a csuda' (200/10), *n'eš* < неужели 'vajon, netalán' (62/11). Orosz eredetű tagadószó csak páros kötőszóként vagy kifejezés részeként fordul elő:

(21), (25), (26) stb. mondat. A (10) mondatbeli kötőszóval azonos eredetű a Kr. Sav. *küšpà* 'bárcsak' módosítószó:

(23) Sav. *küšpà ătaŋ wərtə wojə̑ χowgmaŋ* (KV I: 170/6)
bárcsak felt.partikula vörös állat felmerül-ParticCond
'bárcsak felbukkanna a vízből a vörös állat!'

A sorból némileg kilóg a 'lehet, hogy > talán' jelentésfejlődésen keresztülment *mošot* alak, melynek átvételekor szófajváltás is történt: az orosz может 'tud' ige az osztjákban ebben a formájában teljesen elveszítette igei funkcióját:

(24) DN *tə̑w mošot ənt utot tə̑ttə̑* (KV I: 43/4)
ő talán nem van-Subjc3Sg itt
'talán ő nem volt itt'

A módosítószók esetében a kölcsönzés oka valószínűleg a gyakran hallott, sajátos jelentésárnyalatú, lefordíthatatlannak tűnő szavak vonzereje volt, ahogyan a magyarban is meghonosodott a latin *per se*, a német *muß sein* vagy az angol *OK*. Az oroszból átvett módosítószók a mondat szerkezetét nem változtatták meg, csak a modalitás kifejezésének eszköztárát bővítették. A fejlődés iránya mégis az analitikus mondatszerkesztés felé mutat: a módjelek, igeképzők, simuló szócskák mellett egyre több önálló lexéma jelenik meg a mondatban, lazábbá téve annak szerkezetét.

3. Morfológiailag jelöletlen jövevényszók

3.1 Esetleges átvételek

Az átvételek egy csoportjában a szintaktikai szerkezet nem, hanem annak csak egy eleme került az osztjákba, s a kölcsönszó idegenül, szervetlenül áll a mondatban. Az or. мне не охота делать что-нибудь 'nincs kedvem csinálni valamit' kifejezésből pl. csak a *n'e oχota* maradt meg szintaktikai kapcsolatok nélkül:

(25) Ts. *mə̑ χoŋem kŏrten tə̑pə̑ttə̑ n'e oχota* (KV I: 123/6)
én gyomor-PxSg1Sg nem-bír-ObjcSg2Sg táplál-Inf nem kedv
'meguntál táplálni engem, nincs kedved'

A не рад 'nem örül' kifejezés az oroszban főnévi igenévvel vagy что-kötőszós mellékmondattal áll, az osztjákban viszont a *jə̑-* 'válik valamivé' ige bővítménye 'rosszkedvű' jelentésben:

(26) DN *iket n'e rə̑t jə̑wmen nŏχ ti omtot* (KV I: 41/1)
férj-PxSg3Sg rosszkedvű válik-Ger fel ím ül-Subjc3Sg
'férje bosszankodva felülit'

Megkockáztathatnánk, hogy a fenti példákban nem jövevényelemekről, hanem nyelvkeveredésről van szó. Az esetlegesen használt idegen kifejezéseket a nyelv még nem idomította saját szerkezetéhez. Mint a következő mondatban is, melyet úgy is fölfoghatunk, hogy az eleje osztják, a vége orosz:

(27) Ts. *nüŋə̑ weren kə̀k χoš* (KV I: 123/5)
te dolog-PxSg2Sg ahogy akarod
'a te dolgod, ahogy akarod'

Máskor a nyelv morfológiájával nem egyező alakok kerülnek a nyelvbe, mint a középfokú *lüče, luče* < лучше 'jobb' (101/10; 185/4), a felsőfokot kifejező *samoj* < самый 'leg-' (201/3), *perwoj* < первый 'első' (82/8), *na eto* < на это 'erre' (95/7) stb. Az átvétel oka itt is, mint a módosítószók esetében, az orosz szóban vélt sajátos jelentésárnyalat lehet.

3.2 Segédige-szerű jövevények

Az előző példáktól némiképp különböznek azok az esetek, amelyekben a jövevény elem az orosz szerkezet tükörfordítását is indukálja. Az alábbi mondatban az orosz szó bővítményei (dativusban lévő személynévmás és főnévi igenév) osztják alakok, s ezek együtt addig ismeretlen szerkezetet hoznak létre:

(28) Ts. *mənem sărjənk tetə məγjənk tetə n'ekowta* (KV I: 105/2–3)
én-Dat házisör eszik-Inf mézsör eszik-Inf nincs mikor
'nekem házisört inni, mézsört inni nincs időm'

A 'nincs időm csinálni valamit' jelentés kifejezésének eme új módja a hagyományos melléknévi igeneves szerkezetek variánsaként jelenik meg. Az alábbiakban bemutatandó szerkezetek hasonlóképpen infinitivust tartalmaznak. Egy másik tanulmányban érdemes lenne számszerűsíteni azt az általános tapasztalatot, hogy az újabb szövegekben megnőtt a főnévi igenevek aránya – esetenként a participiumok rovására.

3.21 *n'e mok*

A képesség, lehetőség kifejezése az osztjákban hagyományosan igeneves szerkezettel történik, ahol a folyamatos melléknévi igenév valamilyen 'képesség, lehetőség' jelentésű szónak a jelzője. Ilyen szerkezetek a Karjalainen-szövegekben is előfordulnak:

(29) DN *mənt ăttə̑ morə̑mat ən mətən* (KV I: 40/4)
én-Acc alszik-Partc alkalom-Instr nem ad-TSubjc2Sg
'nem hagysz aludni'

(30) Kr. *sos turə̑mikə ... mənt omatə̑t əntăm* (KV I: 231/5)
Hermelin-bálványapó ... megy-Partc képesség-PxSg3Sg nincs
'Hermelin-bálványapó nem tud menni'

A fenti szerkezetek mellett megjelentek azok a főnévi igeneves szerkezetek is, ahol a verbum finitum helyén az orosz мочь 'tud' ige ragozott alakjai szerepelnek. Az időre, számra és személyre való utalás az orosz nyelvtan szabályai szerint történik, így a jövevényszó az osztjákban alaktanilag jelöletlen:

(31) DN *t'əw kemnə ăs jəčəjə̑ mošə̑š nopə̑tta* (KV I: 36/169)
az után Ob közép-Lat tudsz sodródik-Inf
'aztán az Ob közepére sodródhatsz'

(32) DN *nin əj urtat n'e mokli prawittətə̑* (KV I: 24/6)
ti ketten egy hős-Instr nem tudtatok elbánik-Inf
'ti egy hőssel nem tudtatok elbánni'

(33) DN *n'e mok ewitən soχran'ittətə̑* (KV I: 62/10)
nem tudtad lány-PxPl2Sg megőriz-Inf
'nem tudtad lányaidat megőrizni'

Az utóbbi két mondatban a főnévi igenév is orosz kölcsönszó. Egyébként is szembetűnő, hogy a szövegekben az orosz eredetű szavak általában bokorban jelentkeznek.

3.22 *nato*

Adatom nincs rá, csak sejtésem van róla, hogy a szükségességet is a képességhez hasonló igeneves szerkezettel fejezték ki korábban. A passzív ige felszólító módja s a passzív folyamatos melléknévi igenév is tartalmaz necesszív jelentésárnyalatot. A *mos-* 'kell, szükséges' állítmányú mondatnak szerintem eredetileg csak névszói alanya volt, mint a következő mondatban:

(34) DN *mətöjə nŏŋen mos ... wəjc* (KV I: 55/13)
valami te-Dat kell ... vesz-ImperatObjc2Sg
'ami kell neked, vedd el'

A szövegfejegyzések idejére azonban elterjedt a *nato* < надо 'kell' + infinitivus szerkezet, ahol a logikai alany orosz mintára dativusban van:

(35) DN *nato mŏŋɐwpa məntə̀* (KV I: 2/9)
kell mi-Dat-is megy-Inf
'nekünk is mennünk kell'

Ezek után a *mos-* ige is megjelent hasonló szintaktikai szerkezetekben:

(36) Ts. *tetə̀ jə̀n't'ə̀ most* (KV I: 79/8)
esz-Inf isz-Inf kell-T
'enni, inni kell'

3.23 *tawaj*

A *tawaj* < давай 'nosza, gyerünk' kölcsönszó kétféle, az oroszban is létező jelentésben gyökeresedett meg, és vált kedveltté az osztjákban. Ragozott ige mellett a felszólító mód körülírására szolgál, főnévi igenév mellett pedig a cselekvés kezdését kifejező, morfológiailag elemezhetetlen szó. A következő mondatban mindkét funkció előfordul:

(37) Ts. *"tawaj tăχəntt'əmən." tawaj tăχəntta, tăχəntəɣən imətə jetən it ənt kerŋət.* (KV I: 101/3–4)
nosza vereked-T-Subjc1Du nosza vereked-Inf vereked-Subjc3Du egyik sem
le nem csik
'Verekedjünk meg! Verekedni kezdtek, verekedtek, de egyikük sem tudta a másikat földhöz vágni'

Mivel a *tawaj* szónak sem idő-, sem szám-, sem személyvonatkozása nincsen, mindez csak a szövegösszefüggésből derül ki, amikor a mondat ragozott ige nélkül marad. Ha alany is szerepel a mondatban, azt nincs mivel egyeztetni:

(38) DN *t'aŋŋɐ urt tawaj jaɣətta* (KV I: 51/6)
Tyange hős nosza merít-Inf
'Tyange-hős meríteni kezdett'

A *n'e mok, nato* és *tawaj* alakok a mondatok állítmányai, így a ragozott ige funkcióját töltik be anélkül, hogy morfológiailag megformáltak lennének. De míg a 'verekedni kezd' típusú szószerkezetekben az infinitívuszi bővítmény hagyományosan megelőzi az igét, az orosz eredetű segédigék maguk mögé utalják a főnévi igenevet, így a szórend is megváltozik.

4. Összefoglaló megjegyzések

A Karjalainen feljegyezte nyelvállapotban az orosz eredetű kötőszók, módosítószók és szintaktikai szerkezetek valószínűleg a részleges kétnyelvűség hatására jelentek meg. Hasonló jelenséget lehet tapasztalni ma is az osztjákok körében. A hagyományos életmódot folytató, oroszul jól–rosszul beszélő hantik a hétköznapi nyelvben sűrűn használnak olyan orosz szavakat, mint a наверно 'bizonyára', точно 'biztosan', конечно 'természetesen' stb. A kétnyelvűség vezethet az oroszosodáshoz, ahogyan ez az Irtis, a Konda és a Demjanka vidékén történt. Szerencsés esetben azonban a jövevényszavak árnyaltabbá tehetik a stílust, gazdagíthatják a szókincset. Bízzunk benne, hogy ott, ahol még él az osztják nyelv, ennek a folyamatnak vagyunk a tanúi.

A források:

KV I: *K. F. Karjalainens südostjakische Textsammlungen.* Neu transkribiert, bearbeitet und herausgegeben von EDITH VÉRTES. Band I. MSFOu 157. Helsinki 1975.

Patk. II.: *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie von S. Patkanov. II. Teil.* St. Petersburg 1900.

PV I–IV.: *H. Paasonens südostjakische Textsammlungen.* Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und herausgegeben von EDITH VÉRTES. MSFOu 172–175. Helsinki 1980.

KT: *K. F. Karjalainens Ostjakisches Wörterbuch I–II.* Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. TOIVONEN. Helsinki 1948.

DEWOS: WOLFGANG STEINITZ: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* Berlin 1966–1991.

Az idézett déli osztják nyelvjárások:

DN – felsődemjankai
Kr. – krasznojarszki
Sav. – szavodnijai
Ts. – cingalai

A ritkább grammatikai rövidítések feloldása:

Subjc – alanyi ragozás (utána az alany személye és száma)
Objc – tárgyas ragozás (utána a tárgy száma, az alany személye és száma)
T – időjel (a déli osztjákban a jelen idő jelölt, a múlt idő jelöletlen)

A *Mikola* családnév európaközi összefüggései

DÉCSY GYULA
Bloomington

A magyar *Mikola* név etimológiájánál újabb munkák is PAIS DEZSŐ magyarázatára (MNy. 30 [1934]: 116–117) szoktak hivatkozni (így KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1993: 737, bal oldali oszlop fent). Pais egy olvasó kérdésére válaszolva MELICH *Szláv jövevényszavaink* c. munkájának (1:2, 119 és 197–198) adatait adja vissza, határozottan állítva, hogy a név szláv eredetű a magyarban. Melich nézete szerint a *Mi-* kezdet az eredeti görög–latin *Nikolaus* névben nyugati szláv (szlovák, cseh, lengyel) sajátság. Ez a nézet mai ismereteink szerint nem helyes, a *Mi-* kezdet a *Miklós* névben a magyarból is megmagyarázható (vö. UAJb. 50 [1978]: 49). A (római) katolikus Közép-Európa névadási tekintetben a középkorban és az új- meg legújabb korban is (lényegében a 20. század elejéig) egységes provinciát alkotott. Éppen ezért helytelen bizonyos hangváltozásokat – különösen a közös latin eredetű nyelvkincsben – egyes mai nyelvek vagy nyelvcsoportok kizárólagos sajátjának tekinteni. Az tudomásom szerint nem vitás, hogy a *Mi-* az eredeti *Ni-* helyén a *Mihály (Michael, Michal, Michel)* hatására ment végbe mindenütt (így a magyarban is, a nyugati szlávban s a katolikus délszlávban is). Megjegyzendő, hogy az újabb orosz (tehát ortodox egyházterületi) névtárak is közölnek *Mikita (<Nikita), Mikola (<Nikola), Mikolaj (<Nikolaj)*, sőt *Mikifor (<Nikifor)* alakokat is (PETROVSKIJ 1984: 157, UNBEGAUN 66). A *Ni- > Mi-* a *Nikolaus* név ottani alakjaiban is megtörténhetett bizonyos esetekben, bár a hivatalos névhasználatba e nevek nem törtek be ott úgy, mint a magyarban, szlovákban, csehben és lengyelben. A (részben régi) német keleti (sziléziai, lausitzi, szászországi) területeken voltak elterjedve olyan nevek, mint *Micksch, Mikusch, Micka* (népetimológiailag > *Mücke*), továbbá *Mickan* és *Mickat*, amelyek mind a *Nikolaus*-ra mennek vissza (talán a szó elején szláv–litván befolyást jelezve, vö. BAHLOW 338). Mindez bizonyítja, hogy a *Ni- > Mi-* a *Nikolaus* helyi nyelvi változataiban semmiképpen sem kizárólagos katolikus nyugati szláv sajátság. Melich fenti nézete tehát helytelen.

A *Mihály* ótestamentumi (közelebbről héber) név; jelentését Ladó úgy értelmezi, hogy 'Istenhez hasonló'; pontosabban azonban mondatnévről van szó, amelyhez elsődlegesebb források 'wer ist wie Jahwe' (MACKENSEN 1983: 126) és 'who is like God' (WEBSTERS, HUNKS–HODGES 366) jelentéseket szoktak megadni. Az eldöntendő kérdés alkalmazása a régi héberben az Isten iránti tiszteletadás egyik formája. Senkit sem volt szabad Istenhez hasonlónak minősíteni, hanem csupán kérdőleg utalni e lehetőségre.

A "fő-ős–Michael" nyilván *Michael* arkangyal, mitológiailag/teológiailag Izrael védelmezője, a keresztyén hagyományban a mennyei jó hírek meghozója, rendszerint harsonával ábrázolva az egyházi művészetben; egy másik *Michael* Kr. e. 8. századbeli próféta volt (egyebek közt a 12 kis próféta egyike az ótestamentumban). A mitológiai és a történeti (ótestamentumi) *Mihály* neve aztán a hagyományban nemigen választódott szét. A *Mihály* név régiesen *Micah/Mikah* és *Miikaa(jah)* alakokban is szerepel (HUNKS–HODGES 366), a *Michael* formát a görög–latin keresztyén használat kodifikálta. Ez az alapja a név keresztyén elterjedésének mind a nyugati, mind a keleti egyház területein. A pedáns németek még mindig a latinos *Michael* formát írják és ejtik (jóllehet a névnek sok változata él a népnyelvben, vö. MACKENSEN

i. h.; pld. *Michaelis* 'Mihályfi' közismert német lutheránus humanista név). A franciában *Michel* lett belőle, a (kasztíliai) spanyolban és a portugálban *Miguel* (a katalánban *Miquel*), az olaszban *Micelli* (sok más változata is van), a finnben *Mikko* (mellékalakok: *Miko, Miika, Miikka, Mika*, de van *Mikki* és *Mikkeli* is, ez utóbbi ismert helynév is, vö. SNK 117–118), az észt forma *Mihkel* (M. E. Ilja közlése). Az angolok a latin hagyomány alapján *Michael*-t írnak, de *Mijkel*-t vagy valami hasonlót ejtenek (becéformája a közkedvelt *Mike* = *Májk*); az angol *Michael* "tudós szó" (mot savant), angol népi formája *Mitchell*, ami az ófrancia–normann *Michel* folytatása a brit angolban (közismert Amerikában is, vö. HUNKS–HODGES 30).

Nézetem szerint a közismert *Kelly* családnév a *Michael* második szótagjának *-li (-lc, -lee, -ly)* germán toldalékos származéka, az angol családnévetimológusok azonban egy ír *Caellach* névből származtatják (ennek apellatívum-jelentése az írben 'troublesome, contentious'). Az angol névetimológusok egyben hasonlítanak a magyarokra: amit csak lehet, nem az anyanyelvükből (angolból, germánból, franciából), hanem obskúrus kelta formákból magyaráznak (egyenlő esélyeknél is). A magyar akadémiai szómagyarázók viszont a jó magyar etimológiák helyett folyton nehezen elfogadható szláv egyeztetéseket részesítenek előnyben. Az idegen, úgy látszik, mindig jobb, mint a hazai.

Az örményben a *Michael* közkedvelt formája *Miko* (vö. *Mikojan* 'Mihályfi'). A román *Mihai* (a 16. századi oláh nemzeti hős és a száműzetésben élő jelenlegi román király neve) nyilván a magyarból való, ugyanúgy, mint a régi horvát *Mihal* (vö. *Mihalovics*, közismert családnév elmagyarosodott horvátok körében). Az orosz *Mikhail* a bizánci görögből jött, talán bolgár közvetítéssel; ez vagy egy ehhez hasonló forma lehetett az ortodox románoknál is elterjedve a Havasalföldön és Moldovában; a *Mihai* a románban természetesen Erdélyből származik. Megfigyeléseim szerint a *Michail* stb. a keleti egyház területein az utóbbi évszázadokban nem volt annyira népszerű, mint a *Michael* és változatai nyugaton, jóllehet Szent Mihály tiszteletе köztudomásúlag a keleti egyház felől terjedt nyugat felé. Az egyházi naptárban szeptember 29. a napja, e nap a nyár végét jelentette sokfelé, Magyarországon korábban a nyári mezőgazdasági idénymunkások szerződése "Szemmihánapkor" (kiejtés szülőfalum, Negyed nyelvjárása szerint) fejeződött be.

Fontos megemlíteni a későbbiekre való tekintettel, hogy a *Michael*-nek a régi magyarban volt egy *Mikál* vagy *Mikhál* formája is (KÁZMÉR 731 és 736). Azt hiszem, egy e formában nem adatolt **Mikel* is feltehető magyar forma lehet. Ezeknek származékos családnévi (részben becéformákból) képzett alakjai: *Mika* (egy *Mik* alakból?), *Mikacs, Mikai, Mikcse, Mike, Mikecs, Mikei, Mikely, Mikes (Mikesi), Mikla (<Mikola?), Mikle (<Mikele?), Mikló, Mikó, Mikócsi, Mikócsa, Mikola, Mikos, Mikus, Miksa, Mile, Milye* (Kázmér, i. m.). Kázmér a legtöbb esetben nem tud dönteni, hogy e szavak a *Mihály* vagy a *Miklós* származékai-e.

A *Miklós* a görög *Nikolaos*-ból származik (etimológiája: *niké* 'győzelem' + *laos* 'nép', jelentése tehát 'néplegyőző' volt, vö. MACKENSEN 1983: 131). A keresztyén *Miklós*-hagyomány két legendás személyiségre megy vissza. Az egyik Szent Miklós Myra (Lükia) püspöke (a 4. század elején), a másik Miklós Sion apátja és Pinara (ugyancsak Lükia) püspöke (meghalt 564. december 10-én). A két Szent Miklós legendás tetteit a hagyomány egynek veszi. Szent Miklós volt a tengerészek, kereskedők, pékek és diákok védőszentje, ő viszi az ajándékot a gyerekeknek december 6-án. Ilyen minőségben *Mikulás* a neve (ami a magyarban szlovák apellatívumi átvételnek számít, vö. TESz. 2: 921). Nevének a különböző európai nyelvekben meglepően sok, nehezen felismerhető becéző és egyéb alakja van; a megfelelő változatokból a németben gyakran családnév lett, így *Nick, Niklas/Nicklas, Niks* (*Nix*, vö. *Nixon* 'Nikfi'), *Nietzsche, Klaus,*

Klaas, Klass, Klose, Collin (also *Koll*, ez például a *Collinder* név alapja, vö. UAJb. 61 [1989]: 127), *Keil* stb. E neveket német bevándorlók vitték azután Amerikába, ahol elég közismertek.

A személynév hivatalos formája a németben *Nikolaus*, az angolban *Nicholas*, a franciában *Niclas* (más formák is, a provenszálban *Nicol*), a spanyolban *Nicolás*, az olaszban *Nicol*. Skandináviában *Nils, Niels, Nisse* az ismertebb alakok, a finnben ugyancsak *Nisse* (vö. *Nissilä* 'Nisseház, Miklósház', *Nissinen* 'Nissifi'), de van *Niilo, Niko, Niiles, Nikke, Nille, Nikkis* formája is (SNK 121–122). A lappban főleg *Nilla* és *Nila* van elterjedve (SNK 122). A *Nikolai* a finnben orosz jövevény (belőle való a finnes háznév *Nikola* és *Kola*, SNK 122). Érdekes, hogy a Miklósnak M. E. Ilja közlése szerint nincs helyileg fejlődött észt változata (a *Nikolaj* orosz, a *Klaus* német névnek számít észt viselőiknél).

A cseh és szlovák *Mikuláš* – miként a magyar *Mikulás* is – latin *s*-ezéses formából ered. (E két nyelv latin jövevényszavaiban elég gyakori az *s*-ezés, ugyanúgy, mint a bajor–osztrákban is, vö. szlovák *omša* 'mise', cseh *mše* 'ua.'). A második szótag magánhangzójának kivetése a *Miklós* szóban (**Mikolas*) Közép-Európában kizárólagos magyar sajátságnak látszik. Ezért *Miklosich*, a varazsdi születésű híres szlovén szlavista neve (aki azt mindig így, magyarosan írta), tövében (első két szótagjában) csak magyar eredetű lehet.

A *Mikołaj* a lengyel forma (LINDE 3: 113), ebben feltűnő a szóvégi *-š* (lengyel helyesírás szerint *-sz*) hiánya, ami esetleg keleti, ortodox eredetre utal (*<Nikolaj*).

A *Nikolaus* régi magyar megfelelőiben nyilván megvolt az újításos *Mi-* kezdet mellett az eredeti *Ni-* is, ez az újabb anyaggyűjtések világában lett nyilvánvalóvá. Kázmér Miklós új könyve alapján idetartozhat *Nicki* (1395 Sopron, Nagyszombat), *Nickilaki, Nikes, Nikházi, Niklai* (a *Nikla* a *Nikola* magyar rövidülése lehet, vö. alább a helynévi formát), *Nikos, Nyikó* (Szatmár), *Nyikos* (Szatmár). E neveket Kázmér a *Nikodémusz*ból magyarázza; *Nikodémusz* azonban nem volt elterjedt név Magyarországon. A *Nikolaus*ból való származtatás ezért meggyőzőbb (vö. KÁZMÉR 1993: 771 és 776). A helynevek közül idetartozhat *Nikcse/Nekcse*, a középkorban feltehetően magyar etnikumú szlovéniai *Našica* hivatalos neve 1228 és 1750 között (KISS 1988. 2: 223, aki a nevet a szlávból magyarázza, vö. azonban újabban UAJb. 61 [1989]: 121), *Nick* (eredetileg valószínűleg *Nik*, KISS 1988. 2: 240), *Nikla* (Kiss Lajos a szlávból magyarázza), *Nyika, Nyikó* és *Nyikom* (uo. 254). A mai horvát területekről (főként Szlavóniából) adatolt *Niki, Nikić, Nikičić, Niklić, Nikolaš, Nikolašević, Nikolić, Nikša* (vö. ehhez a fenti *Nikcse* alakot!), *Nikšić* formák összefüggbetnek a régi magyar–horvát *Nik* alakokkal (Leksik prezimena 458), a kisszámú horvátországi *Nikolaj*-féle adat (ugyanott, itt nem idézem őket) viszont szerbek, esetleg elhorvátosodott (katolizált) szerbek családneve lehet (mind Szlavóniában, mind Dalmáciában).

A *Mikola* családnevet – mint fentebb már említettem – természetszerűleg a *Miklós* névvel tartják együvé tartozónak (KÁZMÉR 1993: 736), jóllehet az a *Mihály* régi alakjából (vagy annak olyan származékaiból, mint *Mikál, Mikel, Mikó*) egyszerűbben magyarázható.

Az egyik magyarázat: a *Mikó* alakhoz (amely nézetem szerint inkább a *Mihály*nak, mint a *Miklós*nak becealakja) hozzáadták az *-l* vagy a *-la* képzőt. Csak egy a tergo névszótár fogja kimutatni, milyen gyakori a *-la/-le* képző a magyar hely- és családnevekben (vö. *Szomola*, ami valószínűleg egy **Szomolé* alakra mehet vissza, adatok UAJb. 56. 72–107). Az majd vagy megerősíti, vagy gyengíti e magyarázatot. A *-la/-le* képzőben a magánhangzó lehet egy régi birtokosjel maradványa: *Mikolé > Mikola*. A magyarázat fő erőssége, hogy a második szótag magánhangzója, az *-o-* problémátlan benne.

A másik magyarázat: a régi *Mikál* alakhoz hozzátettek egy birtokos jelet: **Mikálé*. Ebből aztán magánhangzó-illeszkedéssel **Mikálá > Mikála*, majd *Mikala* s végül *Mikola* lett.

Problémát jelent itt az *á* > *a* > *o* változás a második szótagban. Kázmér Miklós az 1449 és 1721 közti időszakaszból hoz adatokat a *Miklós* névre (KÁZMÉR 734–735). Adatgyűjteményében feltűnik, hogy a szó nincs **Mikolos* alakban feljegyezve. Ez az alak analógiásan kezdeményezhette volna az *á* > *o* változást a *Mikála*-ban. Érdekes módon a *Mikulás* alakra sincsenek adatok nála. (Talán, mert szlováknak tekintette az adatokat, s ezért nem vette fel a szótárába.) Apellatívumi jelentésben ('télapó, aki december 6-án a gyerekeket megajándékozza') 1856 óta adatolt (TESz. 2: 921). Tulajdonképpen várható volna egy *Mikula* forma is magyar adatként. Megjegyzendő, hogy Horvátország nagy családnévszótárában ilyen adatok vannak a *Miklós* szó származékaira: *Miklaić, Miklaj (<Miklai), Miklauić, Miklaužić, Miklec, Miklin, Miklis, Mikloš* (többnyire Kelet-Szlavónia); *Miklosich* (Fiume!), *Miklošević, Mikloši, Mikloušić* (*ou* a magyar *ó* reflexe), *Miklóška, Miklóško, Miklovic, Miklus* (sic! mellékjel nélkül, Fiume), *Mikluš* (Zágráb), *Mikluševac* (Erdőd), *Miklušević* (Zágráb), *Miklušic* (főleg Kelet-Szlavónia), *Mikšaj, Mikše, Miklja* (*<Mikla<Mikola!*, vö. Leksik prezimena 426–442).

De ugyanott találunk egész sor adatot *Miko*-formákra is: *Mikoš, Mikoša, Mikolić, Mikološa, Mikolji* (fontos adat a *Mikál*-ból való etimológiánk számára; Petrinja és Zágráb a családok lakóhelye), *Mikolaus* (sic! mellékjel nélkül), *Mikolaš, Mikolaj* (valószínűleg lengyel bevándorló neve), *Mikolin, Mikota, Mikotich* (Fiume), *Miko, Mikoč, Mikočak, Mikoć* stb. Fontos adat *Mikula* (Csáktornya, Zágráb, Eszék, Kapronca, Udvar stb.) és *Mikulus* (így, mellékjel nélkül!).

Bárhogy legyenek is a dolgok, nézetem szerint az a legvalószínűbb, hogy a *Mikola* családnév a *Mihály* szóból, s nem a *Miklós* szóból ered. A Mikola hat hangjából öt azonos a *Miklós* hangjaival (*mikl*, az *o/ó* különbség nem jelentős), de csak kettő (a *mi*) azonos a *Mihály* mai alakjának hangjaival.

A nagyfokú hangsori azonosság a *Mikola* és a *Miklós* mai formái között természetszerűleg szuggerálja a közös eredetet. Ha viszont a régi *Mikál* 'Mihály' formából indulunk ki, a hangsorazonosság négy egységre emelkedik a *Mikál* és a *Mikola* között (*mikl*). A *Miklós* szóból való eredeztetés nem magyarázza meg az *o*-t a *Mikola* második szótagjában (ha csak nem teszünk fel létező *Mikola* alakokat a *Miklós* becceformájaként, amire a szlavóniai magyar adatok feljogosítanának). A *Mikál*-ból való magyarázat esetén a második szótagbeli *-o*-ra a magyarázat ugyan nem kielégítő, mégis több, mint amit a *Miklós* esetében Kázmér magyarországi adatai alapján tudunk nyújtani. A szlavóniai adatok – ha azok valóban magyar nyelvi tükröződések – eléggé változatosak a második szótag magánhangzóját illetően (*o/u*). Azok további vizsgálatának eredményei esetleg erősíthetik a *Miklós*-pártiak táborát.

Egy régi magyar *Mikel* alakból való magyarázat a *Mikola* mélyhangúsága miatt nem jöhet tekintetbe (a kinduló alak itt **Mikele* lenne).

Megjegyzendő, hogy a finnben is van egy *Mikola* családnév (legrégibb adat rá: 1551–1552), ennek közkeletűbb változata a *Mikkola* (1540–1582-ből adatolt egy ilyen nevű személy, vö. SNK 528 és 527). Mindkét formát a *Mikael* 'Mihály' névből származtatják. A *Mikola* szó finn kapcsolata támogatja tehát a *Mihály*ból való eredeztetést a magyarban is. Remélem, hogy ez a finnekhez vezető szál Mikola Tibornak is örömet szerez.

Végső szemantikai konklúziónk pedig az, hogy akár *Mihály*, a jó hírek meghozója, akár *Miklós*, a diákok védőszentje van a *Mikola* név hátterében, mindkettő elemi erővel jellemzi a humanista Mikola Tibor tevékenykedését. *Nomen est omen.* Az *omen* itt az egyik angol szótári meghatározás szerint: *to forebode/foretell ... good events.* S ez az, amit Mikola Tibor tett és tesz életében a tudományban és oktatásban. *Ad multos annos.*

Felhasznált irodalom:

BAHLOW, HANS: *Deutsches Namenlexikon*. Godrom Verlag. Bayreuth, 1980.

HUNKS, PATRICK & HODGES, FLAVIA: *A Dictionary of Surnames*. Special Consultant for Jewish Names: David L. Gold. Oxford University Press. Oxford & New York, 1991.

KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.

KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest, 1988.

LADÓ JÁNOS: *Magyar utónévkönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1972.

Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatska. Nakladni zavod Matice Hrvatske. Zagreb, 1976.

MACKENSEN, (a keresztnév nincs megadva): *386 Vornamen*. Südwest Verlag, München, 1983.

PETROSKIJ, NIKANDR ALEKSANDROVIČ: *Slovar' russkih ličnyh imen A-Ja*. Russkij Jazyk. Moskva, 1984.

Suomalainen nimikirja. Etunimet: KUSTAA VILKUNA, avustajat Marketta Huitu ja Pirjo Mikkonen. Sukunimet: PIRJO MIKKONEN, SIRKKA PAIKKALA. Suomen kielen sanakirjat 6. Otava. Helsinki, 1984.

TESz.: *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967–1984.

UNBEGAUN, BORIS O.: *Russian Surnames*. Clarendon Press. Oxford, 1972.

Szoszvai vogul szövegek

DOLOVAI DOROTTYA – SIPŐCZ KATALIN
Szeged

1994 június–júliusában a Hanti-Manszijszki Obi-ugor Kutatóintézet segítségével nyelvi gyűjtőúton vettünk részt néhány, vogulok lakta Ob, illetve Szoszva menti településen. A következő falvakban gyűjtöttünk szövegeket: Peregrobnoje (Ob), Igrim és Anyejeva (Szoszva). Az alábbi szövegrészlet és mese ennek az anyagnak az első megjelenő darabja, amelyet szándékunk szerint továbbiak követnek. Mivel egyetemi éveink során mindketten folytattunk vogul nyelvi tanulmányokat Mikola Tanár Úrnál, első szövegközlésünket tiszteletére ajánljuk.

Jelen írásunkban közölt szövegeinket a Szoszva egyik mellékfolyója mellett fekvő parányi vogul településen, Anyejevában rögzítettük 1994. július 3-án. Mivel a faluban csak rövid időt tölthettünk, és adatközlőnk türelmét sem vehettük túlságosan igénybe, nem volt arra lehetőségünk, hogy a szöveget helyben lejegyezzük, és ellenőrizzük. A magnó- és videófelvételen rendelkezésre álló szöveget utólag írtuk le, ehhez segítséget nyújtott Raja Partanova, a fent említett kutatóintézet fiatal, vogul származású munkatársa, aki utunk során kísérőnk volt. Ő – bár a vogul nyelvű rádióadások készítőjeként tapasztalattal rendelkezik a szövegértésben – bizonyos szavakat, kifejezéseket, archaikusabb (például szenvedő, műveltető) szerkezeteket már nem ismert. Mindezek miatt lehetségesnek tartjuk, hogy leírásunkban előfordulnak apróbb félrehallások, téves értelmezések.

Szövegközlőnk adatait az itt következő rövid szövegrészlet tartalmazza, ezt az általa elmondott mese követi.

namәm aktoχ, ruś pinәm nam, rukov ōpariś-nam, a amki nam kal'ka, a otčestvo vasiljevič. āśәm armit alwes. pērvava mārta χōtpan tālәm ta joχti. āńa pāwәlәt tit samәn patsәm, χańistaχtasәm tit, at klass končitasәm. ań tolųŋkw, wōrajaŋkw patsәm. at tāljγ jēmts, kak pēnsijan minasәm. no ta koni-pal ōs alәśleγәm, χul alәśleγәm. tēli ōs, jāŋk joli-pālt alәśleγәm χul, wōrәn jalanteγәm. lāγlәm āγmiγ jēmts, at wērmi wōrt josa χartuŋkwe.

Nevem akárcsak egy orosz [egyformán, oroszul rakott][1] név, Rukov a családnevem, saját nevem pedig Kaljka, apai nevem Vasziljevics. Az apám meghalt a háborúban [a seregben megölődött]. Március elsején leszek hatvan éves [hatvan évem jön]. Itt Anyejevában születtem, itt tanultam, öt osztályt fejeztem be. Aztán halászni, vadászni kezdtem. Öt éve [öt év lett], hogy nyugdíjba mentem. De azután is még halászom, halat fogok. Télen is a jég alatt halászom, az erdőbe járok. A lábam megbetegedett [beteggé lett], nem bírja az erdőben a sítalpat húzni.

sampiltal ōjka mojt

ēkwaγ ōjkaγ ōlsiγ. ōlnitәn-χūlnitәn χalt ōjkat śakā aliślaχtәn ōjka ōls. uj-χul kātәn patti, tēli. no ńōwl ōńśēγ, ńōwl pājtēγ.

ēkwate wāŋkli, nājjiw χārti kūťuw. (1) *a taw ań at aliślanetet χaltitten* (2) *tit śipriś ōńśas. a sipәt χotal' ta tāχwsi. josaγ jot taχamti, jolal' ta nujawe. samaγe χot-lēγmatijaγiten, taγite taγmatijaγ, ta taχamti. taχamti, ta nujawe nālwal'. sampiltal nālw joχti,*

1 A fordítás során szögletes zárójelben adjuk meg a kifejezés szó szerinti megfelelőjét, a kerek zárójel pedig a vogul szövegben nem szereplő, de az értelmezéshez szükséges szavakat tartalmazza.

nālw joχti, a pāγ ēri minuŋkwe χotmos. ta rōŋχi: „samaγum, uχχ", to jest' (3)*: „samaγum ukrūkk!" samaγe pujin sujtēγ: „uχχ!" ta śir pāγle ta jōmi. pāγle jōχti, ōs ta taχamti sampiltal. ōs ta rōŋχi: „samaγum uχχ!", samaγe lawεγ: „ukrūkk!" ta śir pāγle ta jōmi. akw χōtaliγ jēmts, ēkwaten nabljudajtawe* (4)*: „mar taw wāri?" sol' tāχwsi. taχamtas, samaγe taγmatsaγe. samaγe taγmatsaγe, takos rōŋχi: „samaγum, ukrūkk, ukrūkk!" – aťi, at ńikak at atwičəjtēγ* (5)*. ti sampiltal pāγ at χōntχati. ēkwat lāwi: „naŋ mār wārēγən?" „samaγum – lāwi – χotal' taγətālsajimət, ānum – lāw – χotal' tōtiγpawesiγ, at ta wāγlum." taw lāwi* (6)*: „ulĺi χottə – law – ūjriśətn ālməjawesiγ, wōrən ta tōtwesiγ, sampiltal patsən, wāssiγ mar..."*

pāγle ta wāntəste, pāγle wāntəste, a ēkwaten samaγe ālməjawesiγ, juw totwesiγ, jōrn χūriγ pattan tuw-nariγtasaγe. a tit ta perežiwajti (7)*: „χui, χui, aṅ sampiltaliγ patsəm, mar wāssiγ wārēγəm?" ēkwate ńōwl pājti, nājiw toti. ńōwl pājti, wōrəŋuj ńōwl. jiw āni, janiγ jiw āni kit ōwəlnettən* (8) *χūnawe ńōwle, koĺlettən* (8) *solwəl wit wārawe. wōrəŋuj ńōwəlt ēkwa takināten χūnijane, χūrəm surəm ńōwl-potalt ōjkate āni ōwlen pinijane. aṅ ōjka tēŋkw pati. surəm ńōwl pūri, maniγti. ēkwate wōrəŋuj ńōwl tēγ, kāmiṅt ńōwl, nas ńāmśəltaχti. ēkwate nūpəl lāwi: „ānum tiγĺel tapa surəm ńōwləl tittilen, nānki tēγən, nas ńāmśaltaχtēγən, naŋki nas morijirəjtēγən* (9)*, kos manərēγən sitampəl". „am poŋkəm mā joli-pāl, am tit puŋk at oṅśēγəm, taji māγəs nas taj ńāmśəltaχtēγəm."*

ja-ti, ēkwate nājiw mini. taw tit ta ūnli, ta perežiwajti: „sōrṅi samaγum χotal'sol' ūjriśətn noχ-ālmijawēsiγ!" akw χōtaliγ jēmts, ēkwat nājiw minas. „am, śar, samaγum rōŋχuwlaγəm". ta rōŋχuwlasi: „samaγum, ukrūkk!" akw-mat, sām pattat sujtilēγ: „ukk!" „aha, ti mā joli-pāl ēkwa, taw ti manər winowat (10) *wārəs." ta rōŋχim, ta minas kol sāme nūpəl. tit χot-malə́slaχts, jōrn χūriγ pats. jōrn χūriγ noχ-χiləs, ta χōntiγpasaγe, noχ ta masapasaγe. aṅ ēkwate ak-ti nājiw minas. najiŋəl joχts, ja-ti ta χumuś taw welatite: „samaγum manəriγ tūjtsən!" samaγe katn patsaγe, alχatseγ, manəraseγ, jomasmaχtaseγ. aṅ ti suṅeγ...*

A szem nélküli öreg meséje

Öregasszony, öregember éltek. Éltükben–haltukban [élésük–halásuk közben] az öregember nagyon jó halász volt [nagyon halászó öreg volt]. Vadat–halat zsákmányul ejt [vad–hal kézre kerül, lesz]. Hát, húsuk van, húst főznek.

(Ha) az asszony megakad, a tűzifát a kutya húzza. Ha nem halászik [nem halászása közben], csirkét tart [csirkéje van]. (Egyszer az öreg) a dombon valahová csúszik. A síléceivel csúszik, valahová lerántják [lerántódik]. A szemei kipattannak [kihúzódnak], az ágakon fennakadnak, (az öreg tovább)csúszik. Csúszik és lerántják [lerántódik]. Szem nélkül lejut, a domb aljához érkezik, de valahogy fel kell mennie. Kiabál: „szemeim, hóóó", azaz „szemeim, hahóóó". A szemei fenn hallatszanak: „hahóóó". Így ballag felfelé. Felérkezik, és megint csak lecsúszik szem nélkül. Ismét kiált: „szemeim, hahóóó". Szemei mondják: „hahóóó". Így ballag felfelé. Eltelik egy nap [nappá lesz], az asszonya nézi: „(cz meg) mit csinál?" Bizony csúszik. Csúszott, szemeit felakasztotta, a szemeit felakasztotta, hiába kiabál: „szemeim, hahóóó, hahóóó!" – nem (bizony), sehogy sem válaszolnak. Így szem nélkül fel nem talál. Az asszony így szól: „mit csinálsz?" „A szemeim – mondja – valahová fennakadtak [fennakadva vannak], hová tettem azokat [általam – mondja – hová vitettek], nem tudom. Amaz mondja: „bizonyára – szól – a madarak valahová elemelték, az erdőbe vitték [a madarak által felemeltettek, az erdőbe vitettek], ezután már (ilyen leszel)".

Felvezette, felvezette, és az asszony a szemeit elvette, hazavitte [az asszony által a szemei elvetettek, hazavitettek], a bőrzsák [nyenyec zacskó] mélyére bedugta. (Az öreg) meg aggódik: „jaj, jaj, most megvakultam [szem nélküli lettem], mit csináljak ezután?" Az asszony húst főz,

tűzifát hoz, húst főz, medvehúst. Egy fatál, nagy fatál két végébe meri a húst [a hús meretik], a közepébe sós vizet készít [sós víz készíttetik]. A medvehúsokat az asszony magának kimeri, három kemény húsdarabot a férje tál-végébe helyez. Most az öreg enni kezd. A kemény húst rágja, tépi. Az asszony a medvehúst eszi, a puha húst, csak (úgy) csámcsog. (Az öreg) a feleségének mondja: engem ilyen kemény hússal etetsz, te pedig eszel, csak csámcsogsz, te magad valami rosszban sántikálsz, ahogy itt csendben valamit csinálsz. „Az én fogam (már) a föld alatt van, nekem fogam itt (már) nincsen, csak ezért csámcsogok így".

Nos, az asszony tűzifáért megy, az (öreg) meg itt ül és aggódik: „arany szemeim a madarak valahová bizonyára felemelték [madarak által felemeltettek]!" Eltelt egy nap [nappá lett], az asszony tűzifáért ment. „Én bizony hívom a szemeimet". És felkiáltott: „szemeim, hahóó!" Egyszer csak a sarokban felhangzik: „hóóó". „Aha, ez a föld alá való asszony, csinált valami bűnt". Így kiáltva a sarok felé ment. Itt tapogatózott, rálelt a bőrzacskóra, a bőrzacskót felhasította, és megtalálta (a szemeit), felöltötte. A felesége éppen tűzifáért ment, a tűzifával megérkezett, nos, hogy megveri őt! „Miért dugtad el a szemeimet?" A szemeit kézre kerítette, veszekedtek, valamit csináltak, kibékültek. Most is élnek...

Megjegyzések: (1) Az alany állítmány mögé kerülése a vogul nyelvben szokatlan szórend. (2) E szerkezet a vogul nyelvtani leírások alapján nem világos. (3) Orosz átvétel. (4) ua. (5) ua. (6) A *w* ejtése olykor a *j*-hez közelít. (7) Orosz átvétel. (8) E kifejezések nyelvtani szerkesztésmódja nem világos. (9) E szót a szótárak nem tartalmazzák, jelentését adatközlőnk magyarázata alapján adjuk meg. (10) Orosz átvétel.

*

A mese tartalma alapján archaikusnak tekinthető, idegen átvételre utaló elemek, meseforduIatok (lakodalom, a cár lányának, gazdagságának megszerzése stb.) a Munkácsi által gyűjtött vogul mesékkel ellentétben nem jellemzőek rá. Azonban a fő motívum, azaz a főhős megvakulása és becsapása oly módon, hogy társa kemény hússal eteti, míg maga a finom húst eszi, egyéb vogul és más rokon népek meséiben is megtalálható. (Például: Ekva–Pigrisz megmenti a szankvaltapot. In: SZESZTALOV: *Medveünnep közeledik.* Budapest–Užgorod–Bratislava 1986; A sztálló és szolgája. In: *A varázsdob és a látó asszonyok.* Budapest 1966.) A mese megértéséhez ismernünk kell, hogy a medve a vogulok szent állata, ezért húsából a nők nem ehetnek.

Jojka, versjojka, jojkavers, vers a számi (lapp) költészetben, valamint ezek fordítási problémái

DOMOKOS JOHANNA
Szeged

Bevezetés

A számik esetében az orális kultúrának az írottal szembeni egyértelmű dominanciájáról beszélhetünk egészen a XX. század első évtizedéig. Ennek egyik fő oka a lapp irodalom viszonylag kései indulása, amely kapcsolatban áll az írás-olvasás képességének elterjedésével a lappok között, azaz az anyanyelvű iskolák létrehozásával s nem utolsó sorban kisebbségi helyzetükkel, nomád életmódjukkal, területi elhelyezkedésükhöz viszonyított alacsony lélekszámukkal.

A lapp írásos kultúra létrejöttében a hagyományos orális kultúra segítő szerepet játszott. Egymáshoz való viszonyukat sajátosan meghatározza az, hogy a számi írott kultúra kialakulása a tradicionális lapp életmód eltűnésének időszakára esik. Ebben a dolgozatomban a lapp nyelvű folklór és irodalom viszonyát elemzem, ezt is leszűkítve a jojka és vers kapcsolatának vizsgálatára. Habár ezzel a témával foglalkozó tanulmányról nincs tudomásom, a jojka és a lapp nyelven írt vers kölcsönhatására több szerző itt-ott utal (l. DOMOKOS 1985, KERESZTES 1984, HONKO 1993).

Ha a jojka és a vers kapcsolatának elemzésében – elválaszthatatlanul annak pszicho-szocio-kulturális kontextusától – elkülönítenénk **mély-** (pl. mint írott és orális tudatformák okokozati összefüggései), **felszín-** (pl. léteznek-e átmeneti műfajok a jojka és vers között, mi egyedieszíti őket a jojka és vers mellett) és **manifesztumszinteket** (pl. egy-egy konkrét alkotás vizsgálata), akkor e dolgozatban főleg a felszínszintet próbálom megvilágítani (l. az I. 1., 2., 3., 4. alfejezeteket). Természetesen ezek a szintek kölcsönösen meghatározzák egymást.

A dolgozat második részében, mint ahogy a cím is előrevetíti, a jojka, jojkavers, versjojka, vers fordítási problémáira térek ki. Azért tekintem lehetségesnek, hogy egy dolgozat keretében mindkét, látszólag eltérő problémával foglalkozzam, mivel a lapp költészettel megismerkedni szándékozók zöme nem rendelkezik a lapp nyelven való könnyed olvasás képességével, a lapp költészet szélesebb kontextusának némi ismeretével. Márpedig a behatóbb tanulmányozás esetén minél több, forrásnyelvi szövegre vonatkozó adatra van szükségünk. Ugyanakkor a szöveg szerző és olvasó közötti útjába beépül a fordító közvetítő szerepe. Márpedig a fordítás tudvalevő első lényeges momentuma az eredeti szöveg viszonylag helyes fordítói interpretációja.

I.

1. Jojka

A jojka a lapp folklór legsajátosabb, használatát tekintve legelterjedtebb lírai, ma is produktív rögtönzési formája. A jojka különböző típusainak eltérő textuális jellemzőiként kiemelendő pl. a déli lappoknál az érzelmi állapotot nyomatékosító partikulák majdnem egyeduralkodó és nagyon árnyalt rendszere, a keleti lappoknál az epikus elemek nagyarányú előfordulása, az északi lappoknál pedig e kettő ötvözése (vö. *vuolle, leud, luohti*). Tartalmuk szerint délen az állatjojkák, északon a természet, a rén és az ember viszonyáról, keleten az emberrel megtörtént eseményekről szóló jojkák a dominánsak.

A jojkában a verbális szöveg azonban kevésbbé releváns. Az üzenet tartalmát, a kódot elsősorban a jojka kis hangközökre épült dallama és egy dalon belül is változékony ritmusváza

hordozza, így hát a jojka kommunikációs funkciói innen közelítendők meg. Az érzelmek és gondolatok e különleges kifejezési formája mellett ki kell emelni azt is, hogy a jojka hagyományozódásában épp ezért nem szövege, hanem éneklési módja, azaz a sajátos dallam és ritmus átörökítése a fontos. A jojka így megmarad viszonylag bárki által rögtönzhető műfajnak. A vershez a jojkát a beszélt nyelvtől eltérő kommunikációs strukturáltsága, improvizatív és szubjektív jellege, kötetlen formája rokonítja és teszi lehetővé, hogy sajátos előtörténete legyen a lapp műköltészetnek, sőt a lapp szabadversnek is.

A jojka betöltött társadalmi funkciójának vizsgálatakor történetileg legalább négy korszak különíthető el:

1. a kereszténység lappoknál való terjesztése előtti időszak, azaz a XV. századig,
2. a kereszténység terjesztésének első, viszonylag eredménytelen korszaka, azonban a hagyományos szami hitvilág elsorvadása, azaz XV–XVIII. századok,
3. a lappok megkeresztelkedése, a lesztadionizmus térhódítása, azaz a XIX. század és a XX. század első fele,
4. a vallás társadalmi relevanciájának visszaesése, azaz a XX. század második fele.

E korszakok alatt a jojka a zavartalan, természetes megnyilvánulástól (pl. mágikus énekként a samanisztikus szertartások alatt), a külső, vallási hatalom általi (az ördög szavának bélyegezve, halálos büntetéssel), majd a lesztadionus lappok általi tiltásán át a szabad használatig tart. Funkcióját tekintve lényeges változás abban vehető észre, hogy a kereszténység előtti lapp hitvilágban betöltött rituális szerepe teljesen eltűnik, megmarad azonban az énekes érzelmeinek, gondolatainak egyik megnyilvánulásaként, sőt napjainkban a szami kultúra fontos jelképének tekintik maguk a lappok is.

A jojka történetében fontos mozzanat a XIX. században megindúló jojkagyűjtés, amelyben különösen svéd, norvég, finn és magyar etnográfusok, nyelvészek vettek részt tevékenyen. Kezdetben a jojka szövegleírás általi rögzítése azért tekinthető kissé paradoxonnak, mivel zeneileg rögtönzött műfajról van szó. A technikai vívmányok lassan azonban a jojka zenei rögzítését is lehetővé tette. Tagadhatatlan, hogy a jojkák lejegyzése hasznos és szükségszerű volt, mert a jojka elméleti elemzését lehetővé tette.

A következő alfejezetben felvetett versjojka műfaji elnevezést nem ezekből a jojkalejegyzésekből vonatkoztatom el, habár a versjojkának kétségtelenül egyik legfontosabb aspektusa a jojka írott formájának elterjedése.

2. Versjojka

A lappok hagyományos életmódjának többé-kevésbé erőszakos és kényszerű megszűnésével a jojka társadalmi kontextusa is megváltozott. A jojkálás mint mesterség, a jojka mint művészeti műfaj tűnik fel. A jojkálók tudatosan viszik tovább a jojkálás hagyományait. A szerző dalának textuális részét gyakran írásban rögzíti pl. *Nils-Aslak Valkeapää* jojkalemezei szövegbetéttel jelennek meg.

Eme jelenségért látom szükségesnek a versjojka-megjelölés bevezetését, amellyel az újonnan született, lejegyzett jojkákat jelölöm. Ez már átmeneti műfajnak minősíthető a népköltészet és műköltészet között, nézőpont és az ábrázolt téma szerint azonban közelebb áll a népköltészethez. Jojkafesztiváloknak, modern hangszerelési és rögzítési lehetőségeknek tulajdoníthatóan a jojka elterjedtsége popularitásában mutatkozik meg. A jojkaénekesek, jojkaegyüttesek közül különösen nagy sikert *Mari Boine Persen*, valamint az *Angeli nieiddat* előadásai, lemezei értek el.

3. Jojkavers

A jojkavers a versjojkához hasonlóan a jojka és vers – mondhatni – mint nyílthalmazok metszetében foglal helyet, történetileg pedig fontos szerepet játszik a műköltészet kialakulásában. Aszerint, hogy a jojka a versbe mint jelölt (1. csoport), vagy mint jelölő (2. csoport) épül be, a jojkavers meghatározásában két jelentést különítek el.

1. csoport

Azon versek tartoznak ide, amelyek a számi költészet kezdeti, szorványosan induló szakaszában születnek, amikor a szerző nem tudja elhatárolni magát a jojkától, és a vers átcsúszik a jojka felé. Jojkára jellemző témavariációval, felvetéssel, és ábrázolással találkozunk. Ide sorolható a CSV mozgalom költőinek számos alkotása, amelyek inkább mint mentalitástörténeti dokumentumok értékesek. Gyakran találkozunk a szerző saját versének jojkaszerű előadásával is.

2. csoport

E csoportba azokat a verseket sorolom, amelyekben a szerző tudatosan rájátszik a jojka jellemzőinek versbeli beépítésére. Ide sorolható számos Paulus Utsi-, Nils-Aslak Valkeapää-, Kirsti Paltto-vers, amelyekben a kollektív érzékenység, a jojkatémák kedvelése és ezek jojkaszerű láttatása mellett a költői nézőpont egyénivé, érzékenyebbé válik. A jojka versbeli kitapinthatósága itt emeli a vers minőségét, míg a korábban idézettek esetében lehúzza azt. Azaz a második csoportba sorolt alkotások elemzésekor kimutatható egy olyan másodlagos (konnatív) jelentéssík, amelynek alap-(denotatív)-síkja szintén lebontható. Így a jojkavers azt az átmeneti műfajt jelöli, amely a népköltészet és a műköltészet között helyezhető el, az egyik a népköltészethez áll közelebb, a másik pedig a műköltészethez, de mindkettő a műköltészeten belül, mint verstípus különíthető el.

4. Vers

A lapp vers elemzésére Nils-Aslak Valkeapää (1943-) költészetének és helyének rövid felvázolásával próbálkozom, hiszen a modern lapp nyelvű költészet általa jelentkezik először a lapp irodalomban. Versmondatainak intencionális tartalma már nem a valódi ítéletmondatok látszatának felkeltésére törekszik, hanem kvázi ítélet jellegű. Költészetében kimutatható a konnatív jelentéssík radikalizálódása, amelynek közvetlen denotátuma a tradicionális, már letűnt számi kultúra. Valkeapää az első olyan lapp költő, akinek költészete átlépi a csupán népi, nemzeti érték és jelentőség szintjét egy általánosabb, egyetemesebb költészet felé.

Versvilága lebontható és felépíthető mind a számi, mind egy más közösség egyedei által. Egyszerre realisztikus és világ nélküli, esszenciális, elementáris, mélységesen humánus költészet. Olyan témákat választ és szólaltat meg kötetciben, amelyek a számi költészetben a népies ábrázolás színvonalát addig nem haladták meg. A versek felépítésére szabad sortördelés, formai kötetlenség, erős belső ritmus, ismétlés és szabad variálás, erős képiség és auditivitás jellemző. Mondatai egyszerűek, olykor hiányosak. Gyakran hajlik át az egyik sor a másikba, ami által a mondatok is átszövődnek.

Összefoglalásként az I. 1., 2., 3., 4. alfejezetekről elmondható, hogy a jojka és vers megkülönböztetésének egyértelmű szempontjaival szemben kissé nehezebb a versjojka és jojkavers elhatárolása. Azt az összetett példát idézem most, amely a számi költészetben az egyetlenegynyire összetett jelenség. 1673-ban Frankfurtban Schefferus két jojkát publikál *Lapponia...* című híressé vált könyvében. Közlőnek Olaus Sirmat jelöli meg. Mivel Sirma írta le ezeket a jojkákat, amelyeket feltételezhetően saját maga stilizált, ezek versjojkáknak minősíthetők, ugyanakkor költői alkotásokként is kiemelkedőek, azaz jojkaversek és versek is egyben.

II.

Ami a lapp költészet fordíthatóságáról általánosan elmondható, az nagyon közeli, azaz részterülete a költészet fordíthatóságának, ugyanakkor maga a fordításelmélet eléggé ellentmondásokkal teli területének. Ez utóbbiban történetileg elhatárolhatunk egy klasszikusnak (szövegközpontúnak) és egy modernnek (fordítóközpontúnak) nevezhető korszakot, azonban egyikben sem találunk érdemleges megjegyzéseket a lapp költészet fordíthatóságával kapcsolatban. Mindössze egy-két fordítói megjegyzést (pl. P. Sammallahti a Beaivi, *Ahcazan* című N.-A. Valkeapää kötet finn fordításának előszavában), nyelvészek által emelt kifogást találunk (pl. DOMOKOS PÉTER, 1978) erre vonatkozóan. Az előbbi, mivel konkrét anyagra vonatkozik, nehezen általánosítható. Az utóbbi viszont megreked a fordítás, mint nyelvről nyelvre történő fordítás, a szótagszámegybevetések szemléleténél, a hűség és szépség követelményeinek eléggé semmitmondó hangoztatásánál. Figyelembe kell venni mindenesetre a fordításelmélet (akár traduktológia, fordításstudomány, translation studies stb. elnevezéssel illetve is) néhány lassan evidenciává váló észrevételét, azt például, hogy nem nyelvről nyelvre történik a fordítás, hanem szövegszinten, azaz egy szövegnek a fordítás során létrehozunk, létrehozni próbálunk egy másnyelvű szövegekvivalenset. Így hát az az álláspont, amely szerint könnyebb az alacsonyabb nyelvi szinteken fordítani, szintén kiigazítást kíván.

Példának rögtön a jojka fordíthatóságát hozhatjuk fel. Ha nyelvi felépítését vesszük szemügyre, azt tapasztalhatni, hogy egyfelől ott van az érzelmi nyomatékosító partikulák gazdag rendszere, és ezeket a partikulákat nem lehet és nem is kell fordítani, mivel ezek szupraszegmentális elemeknek minősíthetők. Másfelől pedig a jojka verbális egységei gyakran csak egy szóból vagy szószerkezetből, egyszerű mondatokból állnak, amelyek fordítása gyakran a lapp nyelv sajátos szemantikai valóságtagolásának nehezen visszaadható elemei (pl. a rénelnevezések, domborzati formák megnevezései). A jojka fordítási problémái azonban nem ilyen szinten jelentkeznek, mivel a jojka jelentésegységei, mint korábban is láttuk, nem pusztán verbális szinten realizálódnak. A probléma annyira sem egyszerű, mint például más európai népek népdalainak szövegfordítása. Mindenesetre nemcsak a jojkának, hanem a lapp költészetnek más nyelvekre való fordíthatóságát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy legkönnyebbnek egy finn nyelvű ekvivalens létrehozásának kellene lennie, mivel nemcsak azonos kultúrzóna más-más nyelvű költészetei ezek, hanem a nyelvek közeli rokonságot is mutatnak. Azonban rögtön meg szeretném jegyezni, Albert Sándorral egyetértve, hogy az eredeti és fordításának összevetésében a befogadó szempontjait is figyelembe véve nem az ekvivalencia a legfontosabb kritérium, hanem a funkcionalitás.

A lapp költészet fordításainak történetében a fordító és fordítás szerint három korszakot különböztethetünk meg.

A XVII–XVIII. században többé-kevésbbé neves költők közvetítő nyelv segítségével tudták megközelíteni a lapp eredetit, az eredmény pedig a kor irodalmi fordítási stílusának megfelelően inkább átköltés, gyakran az eredetinek felismerhetetlen változata lett. Érdekes példaanyagot szolgáltat erre Kelletatnak az 1982-es Trajekt című folyóiratban megjelenő versgyűjteménye, amely Olaus Sirma jojkáinak főleg korabeli lírai átköltéseit hozza.

A második korszak a XIX–XX. század, ez az utóbbinak kb. a második feléig tart. A fordításokat általában olyan nyelvészek, etnográfusok készítik, akik saját gyűjtéseikből adnak szemelvényt. Ezek inkább nyelvközpontú nyersfordításoknak minősíthetők, tulajdonképpeni műfordításokról itt sem beszélhetünk. Ezek a fordítások általában nyelvészeti folyóiratokban, tanulmányokban jelentek meg, a szélesebb olvasóközönségtől elzárva. A korábbi korszakhoz viszonyítva azonban nemcsak az eredeti szöveg nagyobb tisztelete jelent előrelépést, hanem a

fordítások jóval nagyobb száma, valamint a tudományos fórumokon való gyakoribb témafelvetés is. Kiemelkednek a finn, svéd, norvég és magyar kutatók tevékenységei.

A harmadik korszak a XX. század második felére tehető. Ekkor jelennek meg műfordítási célzattal készített fordítások. Emezek elemzésekor figyelembe kell venni, hogy a lapp a kevésbbé ismert nyelvek és kultúrák csoportjába tartozik még a fenno-skandiai részen is. A vele való kapcsolatba kerülést, a lapp nyelv elsajátítását hosszú ideig csak a rengeteg fizikai erőfeszítéssel járó terepmunka tette lehetővé. Így az amúgy épp tehetséges műfordító, amikor lapp nyelvből fordított, általában nemcsak, hogy a nyelvet nem ismerhette, hanem annak tágabb pszicho-szocio-kulturális kontextusát sem. Ez pedig könnyen mehetett épp a műfordítás rovására, hiszen a műfordító nyelvi, sőt adott kulturális kompetenciája szintén lényeges. Ilyen jellegű előnnyel norvég, finn, svéd fordítók rendelkeztek, akiknek gyakran számi felmenőjük is volt. A magyar műfordítók közül, Domokos Péterrel (1978) egyetértve, Képes Géza fordításai emelkednek ki. Azzal a megszorítással, hogy bár nyersfordításokból dolgozott Bede Anna az 1984-es lapp költészeti antológia hatalmas anyagának elkészítésekor, az ő teljesítménye szintén meglepően jó eredményt mutat.

Az e dolgozat első részében (I. 1., 2., 3., 4.) közöltek beépülhetnek a fordító munkájába, a kész fordítás viszonylag megfelelő olvasatába, pontosabb szerepét azonban a fordítási kiindulópont, az eredeti szöveg fordítói interpretációjában jelölhetjük meg. Azaz a lapp költészet egy olyan vonatkozási rendszerére próbáltam rávilágítani, amely szükséges lehet a megfelelő konnotációk kiválasztásában, azonban tisztában kell lenni azzal is, hogy a művészi jelentések elsősorban magában a szövegben realizálódnak, fordítás során is ez, ehhez hasonló menthető át, hozható létre.

Irodalom

DOMOKOS P. (1985) *A fordítás és műfordítás kérdései a gyakorlatban.* in: DOMOKOS P. A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Budapest. 264–291.

HONKO, L. (1993) *Oral Poetry: The Comparative Approach. in: The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages.* ed. HONKO, L. – TIMONEN, S. – BRANCH, M. Picksämäki. 43–61.

KELLETAT, A. F. (1982) *Brautlied. Kulnasatz, mein Ren.* in: Trajekt. 1982/2.

KÉPES G. (1978). *Napfél és Éjfél.* Budapest.

KERESZTES L. (1984) *A számi (lapp) költészet.* in: Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet. ed. KERESZTES L. trans. BEDE A. Budapest. 507–541.

SAMMALLAHTI, P. (1992) *Kuva sanassa.* in: Valkeapää, N.-A. Aurinko, Isäni. trans. SAMMALLAHTI, P. Vaasa. 7–8.

Kazány szerepe a finnugor népek történetében és a finnugrisztikában

DOMOKOS PÉTER
Budapest

Tudománytörténeti tett, hogy a finn kollégák megtervezték és megrendezték a finnugor történészek első nemzetközi kongresszusát. 1993 nyarán Oulu volt a színhelye a többszáz fős találkozónak. Ez a rendezvény (az irodalmárok konferenciáival együtt) megtöri azt a hagyományt, amely a finnugrisztikát a finnugor összehasonlító nyelvészettel azonosította. Több mint 120 éve sajátította ki a finnugrisztika egészét a nyelvészet, s azóta az összes többi tudományág művelése csak mellékes (szinte hobbi) tevékenységnek számított. Ha – még napjainkban is – szemügyre vesszük a Földkerekség finnugor tanszékeit, műhelyeit, a tényleges státuszokon mindenütt szinte kizárólag nyelvészeket találunk. – A folkloristák, zenekutatók, irodalmárok, régészek, szociológusok egyéb munkahelyeken tevékenykednek, s csak az utóbbi 30 esztendőben jutottak szóhoz – hivatalosan – nagy nemzetközi kongresszusokon vagy helyi rendezvényeken.

Nem vagyok nyelvészetellenes. Hiszem és vallom, hogy a finnugor tudományok alapját az összehasonlító nyelvészet jelenti. Szerepe és jelentősége a jövőben is meghatározó lesz, de nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a vizsgált nyelvek létező népekhez kötődnek. Ezeknek a népeknek pedig saját, egyedi múltjuk, műveltségük is volt, van – s remélhetően lesz is. Nyelvüket ma is beszélik, írják, fejlesztik, s e tekintetben is ezernyi gonddal küszködnek (pl. belső forrásból újítsák-e meg szókészletüket vagy jövevényszavakból; tartsák-e meg a cirillikát vagy térjenek át a latin ábécére?). – Valódi aktuális kérdések ezek, amelyek mindenképp azt bizonyítják, hogy a finnugrisztika különféle ágai csak egymás segítve tevékenykedhetnek sikeresen.

Közhelynek tűnhet föl mindaz, amit fentebb leírtam, de, sajnos, igaz. Magyarországon még mindig uralkodó a tudomány legmagasabb szintjén a konzervatív nyelvészeti ortodoxia, amely kizárólag önmagát nyilvánítja valódi és hiteles finnugor diszciplínának.[1]

Magam irodalmár vagyok, de pontosan tudom, hogy történeti ismeretek nélkül az irodalomtudomány sem érhet el megalapozott eredményeket.[2]

Azt a témát, amelyről most röviden szólok, egyik fő témául ajánlottam az 1995-ös jyväskyläi Nemzetközi Finnugor Kongresszus szervezőinek. Meggyőződésem ugyanis, hogy Kazány kiemelkedő szerepet játszott a finnugrisztika történetében, e tudomány minden ágazata valamilyen formában kapcsolódik a nevezetes Volga-parti városhoz. A finnugor népekhez tartó nyugat-európai tudósok legtöbbje oda- és visszaútjában is átutazott Kazányon (hosszabb–rövidebb időt el is töltve ott). A Volga övezetében élő finnugor népek sorsa, műveltsége évszadokon át elválaszthatatlan volt az oroszok irányította tatár fővárostól. Ezt a tényt felismerte és meg is írta már több kiváló munkájában Seppo Lallukka is.[3]

Kazány korai történetéről most nem kívánok szólni. Csupán azt jegyzem meg, hogy a tatár kánság megdöntésében s Kazány elfoglalásában – a cár oldalán – több más etnikum mellett mordvin, cseremisz és votják „csapatok" is részt vettek. Mindhárom nép folklórjában számos emléke él ennek az ostromnak. Nyilván csak kevés nyelvrokon népben tudatosult, hogy voltaképp „csöbörből vödörbe" kerültek. A kánok uralmát *lényegében* máig tartó cári fennhatóságra cserélték.

Kazány elfoglalása után Moszkva hamarosan hatalma alá vonta a Volga-táji türk és finnugor népeket, amelyek azóta *nemzetiséggé* (és – vagy *inorogyeccé* azaz 'másfajtájú'-vá) minő-

sültek a hivatalos orosz terminológiában. A város fontosságával, centrális jelentőségével a Moszkva–Ural–Kaspi-tenger közötti háromszögben a cári udvar nagyon is tisztában volt. Ezért folyamatosan tovább fejlesztette a hatalmas terület ipari, kereskedelmi, kulturális központjává, s mindehhez létrehozta a szükséges intézményeket is.

Kazány történetéről, fejlődéséről viszonylag kevés lényeges információ olvasható a különféle finnugor forrásokban (ezek egy része főleg útibeszámoló, levél, naplójegyzet), érthetően lényegesen több az idevágó adat, ismeret a turkológiai szakirodalomban és az orosz tudománytörténetben.

A korai és viszonylag kevésbé ismert előzmények után voltaképp a XVIII. század közepétől a második világháború kitöréséig játszott ez a város igen fontos szerepet az Oroszország területén élő finnugorok (a balti-finnek kivételével) történetében, sorsának alakításában. Magától értetődik persze, hogy a birodalomban a tényleges központot Szentpétervár jelentette, s több más kisebb helyi város (Ufa, Vjatka, Jelabuga, Vologda, Perm stb.) szerepe sem volt csekély. Kazány azonban minden tekintetben „bizalmat élvezett", mind a világi adminisztráció, mind a pravoszláv egyház, mind a gazdasági élet meghatározó tényezői körében. Miben nyilvánult ez meg? Kormányzósági központtá, püspöki várossá, kereskedelmi–ipari–közlekedési bázissá, egyetemi és iskolavárossá formálódott a jelzett periódusban. Üzleteiben, de főként piacain több tucat nyelven árusított és vásárolt az „area" számos nemzetisége. (A vásári jeleneteket, a kazányi portéka különlegességét a népi emlékezet dalok és életképek sokaságában őrzi.) A továbbiakban csupán felsorolásszerűen említek meg néhány tényt:

1. A finnugrisztika utazó–gyűjtő nagyságainak (közöttük a nyelvészeknek) a többsége Kazányon át érte el úticélját. Így – csupán néhány nevet kiragadva – Castrén és Reguly, Munkácsi és Wichmann, napjainkban pedig Bereczki Gábor és Vikár László is. S nem csupán tranzitállomásnak bizonyult. Hivatalos okmányokat, ajánlóleveleket kaptak itt, szakemberekkel, kollégákkal tanácskoztak, még gyűjtőtevékenységet is folytathattak, kísérőket, útitársakat, tolmácsokat adtak mellékük, ritka könyveket, néprajzi tárgyakat vásárolhattak, s érdemi kutatómunkára is lehetőségük nyílt.

2. Legalább a XVIII. század közepétől a környékbeli finnugor népek civilizálásában is fontos szerepet kapott Kazány. Az ide kinevezett püspökök közül külön is említést érdemel Venjamin Pucek–Grigorjevics, akinek múlhatatlan érdemei vannak az 1775-ben (egyébként Szentpétervárott kinyomtatott) cseremisz és votják nyelvtanok összeállításában. Segítői, nyelvmesterei minden bizonnyal cseremisz és votják származású papnövendékek lehettek. Kilétükről ezideig semmi adat nem került napfényre.

3. Kazány a pravoszláv misszionáriusképzésnek is egyik központja volt. Ma még ismeretlen az a szám, amely a különféle nemzetiségekből kiképzett pópákra utalna, de a szám nyilvánvalóan nagy. Az otthoni környezetükből összetoborzott ún. pogány fiatalokból itt vakbuzgó ortodox lelkészeket neveltek, akik aztán gyakran népüket is megtagadták. A cél, persze, az volt, hogy a pravoszláv hittételeket anyanyelvükre fordítsák, illetve e tanokat hirdessék és terjesszék népük körében. E körből Johann Wasiljev votják származású lelkészt említem meg példaként, akinek egyik kötetét a helsinki Finnugor Társaság is publikálta.[4]

4. Talán még a Papneveldénél is fontosabb intézmény volt a nem orosz ajkú népek cárhű nevelése (s voltaképp: russzifikálása!) céljából létrehozott Nemzetiségi Tanítóképző Intézet. Tevékenységével kapcsolatosan rengeteg a feltárnivaló. Évkönyveiből, különféle dokumentaiból a tanári kar mellett megismerhető a hallgatók nemzetiségi összetétele. Soraikból nem kevesen váltak utóbb népük meghatározó politikusaivá, tudósaivá. Ezért sem minősíthető ez az iskola egészében „reakciós"-nak. Kiváló tudósok, pedagógusok is tanítottak itt. Közülük, talán,

a leghíresebb Nyikolaj Ivanovics Ilminszkij, akinek igen nagyok az érdemei a türk és finnugor népek írásrendszerének szakszerű megtervezésében.[5] – A votják Kedra Mitrej emlékirata érzékletes képet ad a tanintézet század eleji miliőjéről.[6]

5. Viszonylag keveset tudunk arról, hogy az 1802-ben alapított Kazányi Egyetemen a múlt század utolsó éveiben finnugor stúdiumokat is lehetett folytatni. Két kiváló észt tudós, Mihkel Veske és Nikolai Anderson működött itt. Tevékenységük megszűnte után 1925-ig kellett várni arra, hogy a Leningrádi Egyetemen Bubrich irányításával ismét megindulhasson a finnugor filológia oktatása.[7] – De a kifejezetten nyelvész specialisták mellett a finnugrisztika más területeinek is akadtak gazdái a Kazányi Egyetemen. Iván Nyikolajevics Szmirnov neve pl. nem maradhat említetlen, elég csak önálló köteteire utalni a cseremiszekről, a votjákokról, a permjákokról és a mordvákról. Ezek a művek ma sem nélkülözhető forrásai a néprajztudománynak. Kollégáinak s tanítványainak a felsorolására sincs módom, de a századforduló legtöbb finnugor származású kutatója valamiképp kapcsolatban állt vele, illetve hasonlóan kiváló tudós kollégáival.[8]

6. De volt Kazányban több múzeum, működött itt fontos ásatásokat folytató régészkollektíva, folyamatosan jelentek meg a Kormányzóság népeit bemutató, friss eredményekről beszámoló cikkek, amelyek tényleges alapját képezik az oroszországi (majd szovjet) finnugrisztikának.

7. A XX. század elején ugyancsak Kazányban adták ki az első finnugor nyelvű világi műveket, pl. a cseremisz és votják kalendáriumokat, később pedig az első nemzetiségi nyelvű újságokat is. Itt ugyanis adva volt a szellemi kapacitás (a tanulmányaikat folytató fiatalokban), a kiadói és a nyomdai lehetőség is.

8. A finnugrisztika helybeli megteremtői, a finnugor anyanyelvűnek született tudósok közül főként Kazányban nevelődött, Kazányhoz kötődött pl. a mordvin Makar Jevszevjev,[9] a cseremisz Valerian Vasziljev,[10] a votják költők és írók közül többen is, s rövid ideig tevékenykedett itt a legnevesebb zürjén költő, Ivan Kuratov is.[11]

9. A szovjet rendszer s a helyi autonómiák kialakulása után Kazány szerepe fokozatosan csökkent, helyi centrumok léptek a helyébe, s a központi irányítás – a finnugrisztikát illetően – Leningrádba került (ld. Egyetem, az Északi Népek Intézete), majd még később Moszkvába (a Szovjet Tudományos Akadémia különféle intézeteibe, múzeumaiba). Kazányra gyászosabb szerep hárult. Börtönökbe s a Gulágra vezetett innen a beidézettek útja, de olykor éppen itt sikerült meghúzódniuk azoknak, akik valamiképp megmenekültek a GPU karmaiból. (Valerian Vasziljev pl. hosszabb ideig utcaseprésből tengette az életét. – Mindezek friss, szóbeli információk!)

10. A Volga-parti város mindazonáltal ma is kincsestár a finnugrisztika művelői számára. Levéltára, könyvtárai, múzeumai még rengeteg ismeretlen adatot, dokumentumot őriznek, feltárásuk a jövő feladata. A finnugor kutatások hiteles, objektív történetét a kazányi források tanulmányozása nélkül aligha lehet megismerni.

Jegyzetek:

1. HAJDÚ PÉTER: *Pályatercim, avagy: a nyelvészetről – Vx1Sg-ban.* (in: A nyelvészetről – egyes szám első személyben. Budapest, 1991)
2. DOMOKOS PÉTER: *A finnugor történeti kutatások szükségességéről.* (in: Urálisztikai tanulmányok. Budapest, 1983)
3. SEPPO LALLUKKA: *Kazan' Teacher's Seminary and the Awakening of the Finnic Peoples of the Volga–Urals Region.* (Studia Slavica Finlandensia IV. Helsinki, 1987)
   SEPPO LALLUKKA: *The East Finnic Minorities in the Soviet Union.* Helsinki, 1990.
4. JOHANN WASILJEV: *Übersicht über die heidnischen Gebräuche, Aberglauben und Religion der Wotjaken in den Gouvernements Wjatka und Kasan.* Helsinki, 1902. (MSFOu. XVIII)
5. Н. И. Ильминский: *Изъ переписки по вопросу о применении русскаго алфавита к инородческим языкам.* Казань, 1883.
6. Кедра Митрей: *Дитя больного века. Отрывки из автобиографической повести.* (in: Избранное, Ижевск, 1965.)
7. Г. М. Керт: *Дмитрий Владимирович Бубрих.* Ленинград, 1975.
8. *Финноугорский сборник.* Ленинград, 1928.
9. *Научное наследие М. Е. Евсевьева и современность.* Саранск, 1992.
10. *Валериан Михайлович Васильев.* Йошкар-Ола, 1974.
11. Г. И. Тираспольский: *И. А. Куратов и ученые дореволюционной Казани.* (in: Куратовские чтения. том 5. Сыктывкар, 1989)

Moksa-mordvin szövegmutatvány

DUGÁNTSY MÁRIA
Uppsala

Több mint húsz éve, hogy a szegedi Finnugor Tanszék diákjaként mordvint akartam tanulni, s Mikola tanár úr, bár maga nem volt mordvinos, nagy alapossággal és lelkesedéssel vezetett be e nyelv rejtelmeibe. Én elkerültem Szegedről, de maradt a mordvin: ma már, a tanár úr jóvoltából, egy egész mordvin szekció működik anyanyelvi lektorral.

Az 1974/75-ös tanévben, egyéves leningrádi tartózkodásom idején sikerült eljutnom az akkor még nehezen megközelíthető Mordvinföldre. 1975 tavaszán Szuzgjerje (Сузгарье) moksa faluban (Ruzajevkai terület) egyebek között folklóranyagot is gyűjtöttem, amely azonban mindmáig íróasztalom fiókjában hevert. A mostani jeles esemény alkalmából előveszem régi diákanyagom, hogy abból egy első kis mutatvánnyal tisztelegjek kedves mordvintanáromnak.

Szuzgjerje falu a moksa nyelvjárás központi csoportjához tartozik, vagyis ahhoz a nyelvjáráshoz, amelyen az irodalmi nyelv alapul. Ezen belül is ahhoz a csoporthoz, amely a Krasznoszlobodszk, Sztaroje Sajgovo és Ruzajevka közötti háromszögben terül el.

Az anyag a kötetlen beszélgetéseken kívül moksa találós kérdéseket, moksa, valamint néhány erza nyelvű éneket tartalmaz, s egy kis bepillantást ad egy falu énekkultúrájába. A fiatal generáció – a Szaranszkból hazatérő diákok – szívesen énekeltek csasztuskákat, régebbi és modern lírai dalokat. Az idősebb asszonyok néhány lakodalmi siratót énekeltek kórusban, s egy idősebb férfi régi stílusú epikus énekeket adott elő.

Szaranszkban tanuló diáklányokkal utaztam el a szülőfalujukba, ahol az egyiknek a nagymamájánál laktam. A szombat délutáni szaunázás után kimentünk az „utcára", ahol a fiatalság találkozni szokott, s ott harmonikaszóra táncoltak, énekeltek. Másnap elmentünk az egyik lány idős rokonaihoz, ahol néhány asszony együtt volt, és kérésemre énekeltek. Végül a diáklányokkal elmentünk Vaszilij Gavrilovics Buszarovhoz (szül. 1928), aki szerintük sok szép régi éneket tudott. Valóban nagy élmény volt hallani az idős embert, aki egyéni stílusban, beleéléssel, nagy improvizációs tehetséggel adta elő az éneket.

Az epikus énekeket a mordvinok hagyományosan kórusban adják elő. Férfi szólóénekesek pedig ritkaságnak számítanak. Ezért kétszer is érdekes Vaszilij Buszarov produkciója, aki férfi létére szólóban énekli ezeket az epikus énekeket.

Buszarov előadásmódjának jellegzetessége, hogy a szöveget bőségesen teletűzdeli töltőelemekkel, ennek következtében még az ismert énekek is improvizatív hatást keltenek. A leggyakrabban használt töltőelemek itt a *no, ah, oh, eh, aj, oj* indulatszavak, a *son* Sg3 személyes névmás, a jelentést nélkülöző *dad, da* szócskák, valamint a sokáig hangoztatható *ny* nazális és *e* magánhangzó.

A szövegek leírásában segítségemre volt Tatjana Devjatkina moksa anyanyelvű folklorista. Az itt közölt szöveg egy epikus ének bevezető része.

Заϕаркань Улсюсь

1. шачемнядонга, но, эх, Заϕаркань, ой, Улюсь,
ай, сон удалакшнесь, но.
2. удалакшнесь, но...
касомнядонга, но, ой, Заϕаркань, вай, Улсюсь,
ой, сон угадякшневсь, но.
3. угадякшневсь, но...
максомда.сявомда, но, ой, Заϕаркань, вай, Улсюсь,
а, ох, дад, нь, изь угадяв, но.
4. угадяв, но...
сонь максозь-сявозь, но, ох, Заϕаркань, вай, Улюсь
Ай, сяка, да, велети, ах, но,
5. велети, ох, но...
сяка велети, но, ох, Заϕаркань, вай, Улсюсь,
Ай вяре, да, пеняти, ай, но.
6. Пеняти, ай, но...
Вяре пеняти, но, ох, Заϕаркань вай, Улюсь,
Ай, Козя, дад, Ерамти, э, ах, но.
7. Ерамти, э, ах, но...
Козя, дад, Ерамти, но, ох, Заϕаркань, вай, Улюсь,
Нь, Уванонь, Фи.. Филюсь, э, ах, но.

Zafarkina Ulja

1. Születésétől Zafarkina Ulja
Sikeredett, *no.*

2. Sikeredett, *no,*
Felnevelkedése Zafarkina Uljának sikeredett.

3. Sikeredett..*e, vs, no*
Férjhezmenetele Zafarkina Uljának nem sikerült.
A, oj, dad, nem sikerült.

4. Nem sikerült, *no...*
Őt eljegyezték, odaadták, *no, oh,* Zafarkina, *vaj,* Ulját,
Aj, a saját, *da,* falujába, *ah, no,*

5. Falujába, *oh, no...*
A saját falujába, *no, oh,* Zafarkina, *vaj,* Ulját,
Aj, a falu felső végébe, *aj, no,*

6. A falu végébe, *aj, no...*
A falu felső végébe, *no, oh,* Zafarkina, *vaj,* Ulját,
Aj, a gazdag, *dad,* Jeremejhez, *e, ah, no,*

7. Jeremejhez, *e, ah, no...*
A gazdag, *dad,* Jeremejhez, *no, oh,* Zafarkina, *vaj,* Ulját,
Ny, Ivanovna Filját.

És néhány találós kérdés, amelyek tudomásom szerint eddig még nem jelentek meg.

1. Монь улихть конаконе, сембе пухонь понацень лангса удыхть. (кузсь)
   Vendégeim vannak, mindnyájan párnán alszanak. *(lucfenyő)*
2. Киге етай атяня, копейкат явонды. (карьхне)
   Az úton megy egy öreg, kopejkákat osztogat. *(nyírfabocskor)*
3. Рузаванясь кшис куяй. (киптирсь)
   Orosz asszony kenyértől hízik. *(orsó)*
4. Артя-пртя кафта имерювонь кемгафтува. (сявась и прхцкясь)
   Artya-prtya (hangutánzó szó) két imerjuva (lefordíthatatlan) tizenkettő.
   (kecske és kismalac)
5. Перяфть пачка сява наран. (лапась)
   Palánkon át kecskét húzok. *(fésű)*
6. Сонць аф оцоня, а аф ёрдави. (толсь)
   Önmaga kicsi, de kidobni nem lehet. *(tűz)*
7. Аф оцо кукшеня, потмосонза танцти ямня. (пяштсь)
   Kis csésze, benne (valami) ízletes. *(dió)*
8. Вири сувась, а вирьста аф лисеви. (тракторсь)
   Erdőbe megy be, de nem jön ki erdőből. *(traktor)*
9. Эчке, эчке бабась, сядонга эчке жабась. (голландкась и пянакудсь)
   Kövér, kövér öregasszony, még kövérebb gyerek. *(kemence és kályha)*

A jurák denominális igeképzésről

FANCSALY ÉVA
Pécs

A szóképzéssel, mint az alaktan egyik fő részével, a szóalkotás egyik leggyakoribb módjával általában foglakozott minden kutató, aki valamely finnugor nyelv vagy nyelvjárás nyelvtanát akarta megírni. Az uráli szóképzés egészét tárgyaló, átfogóbb munkákban (GYÖRKE 1934; LEHTISALO 1936) természetszerűleg csak részleteiben esik szó a jurák képzőkről. Bár majdnem minden jurák szótár nyelvtani összefoglalójában, nyelvtankönyvben, monográfiában és kresztomátiában megtalálható egy összefoglalás a képzőkről, ezek csak a legproduktívabbakat,alegygyakrabban használtakat említik a teljesség igénye nélkül (PROKOFJEV 1937; PYRERKA 1948; TEREŠCENKO 1965; DÉCSY 1966; HAJDÚ 1968; KUPRIJANOVA 1977). Összefoglaló monografikus mű a jurák szóképzésről mind ez ideig nem készült.

Ezzel a feladattal próbálkoztam meg, amikor összegyűjtöttem a jurák nyelv denominális igeképzőit. Dolgozatomban a jurák nyelv denominális igeképzőit elsősorban szinkrón szempontból vizsgálom, a képzők eredetével általában nem foglalkozom, de mindenütt utalok – ahol lehetséges – Györke (GYÖRKE 1934) és Lehtisalo (LEHTISALO 1936) monográfiájának megfelelő részeire.

A denominális igeképzés vizsgálatát a jurák nyelvben megnehezíti az, hogy az igeképzés speciális esetként sok olyan névszói eredetű igető is található, amely a megfelelő névszótővel azonos alakú „(*jāke* 'füst' – *jākeś* 'füstölni', *poder?* 'heveder' – *poderć* 'befogni'). Olykor az igei alak csak egy tővégi magán- vagy mássalhangzóval különbözik a névszóitól: *māl* 'vég' – *māl'e* 'befejez', *jūdi* 'álom' – *judeś* 'álmodni', *wāda* 'szó' – *wādeć* 'beszélni'" (HAJDÚ 1968. 67), tehát rajtuk semmiféle ismert denominális képzőelem nem mutatható ki. Ugyanakkor nagyon sokszor a denominális és deverbális képzők alakilag is egybeesnek. Így elképzelhető, hogy egyes denominálisnak látszó igei származékokban olyan – csak származékszavaiban létező – igető lappang, amelyhez valójában nem denominális, hanem deverbális képzők járultak.

Ezenkívül a jurákban – mint a többi szamojéd nyelvben és a mordvinban – „a mondat állítmányaként álló bármely névszó igésíthető, azaz bármiféle igeképző nélkül, pusztán az indeterminált igeragoknak a tőhöz csatolásával igeként használható. A predikatív végződések lényegében az indeterminált Vx-ekkel azonosak: pl.: *mań ńuďādm* 'fiatal vagyok' – *ńūďe* 'fiatal'" (HAJDÚ 1968. 47.) A problémával részletesen foglalkozik Hajdú (HAJDÚ 1971), így ezzel nem foglalkozom. A jurákban a denominális igeképzésnek van egy speciális esete, amikor – egyes vélemények szerint – a névszó PlGen-a igei tőként szerepelhetne (a *-? ~ -n* alternáció révén). Erről a képzési formáról a szakirodalomban igen eltérő véleményeket találunk (GYÖRKE 1934; LEHTISALO 1936; HAJDÚ 1958, 1968; KUPRIJANOVA 1977; LABÁDI 1969; MIKOLA 1975; FANCSALY 1983; JANHUNEN 1986), magam is foglalkoztam ezzel (FANCSALY 1983), így most helyhiány miatt erre nem térek ki.

A denominális képzők elsődleges funkciója a kategóriaváltás, és emellett csak másodlagosan, sokszor más, deverbális képzőkkel kapcsolódva látnak el más funkciókat. Ebből következik, hogy e képzők másodlagos funkcióját igen nehéz megállapítani. A denominális igeképzők általában *-CV*, ritkán *-C*, *-C?* alakúak. *-V* alakú denominális igeképző nem mutatható ki a ju-

rákból. A képző tővégi magánhangzója a ragozás során általában nem változik, a hangszíne általában *ā* (*e* variánssal). (Kivétel a *-kō* képző, amelynek *-kū* alakja is van).

A jurák nyelv egyes denominális igeképzőinek felépítése érdekes kettősséget mutat: némely primér képzőnek (*l, r, m, n*) van egy *-C* és egy *-CV* alakú párja is. E párokat funkcionálisan nem sikerült elkülönítenem egymástól. Bizonyos tendenciák kimutathatók használatukban pl.: összetett képzőként általában a magánhangzó nélküli alak jelentkezik: *-mtā, -ntā, -xal'*; de nem mindig: *-śālamś*. A hosszabb vagy rövidebb alak használata nem függ sem a szó hangtestétől, amelyhez járul, de nem befolyásolja az infinitivus végződése sem. Mindkét esetben mindkét változat előfordulhat:

-m' ~ -mā : (HP) *xań* 'fagy': O *xańīmć* 'kalt werden';
O *xańīmādm'* 'ich wurde kalt'
(amennyiben a *-ma* képző, s nem particípium)

-r' ~ -rā : (HP) *xurna* 'csobogás' : *xurnerć* 'csobog (víz)';
japta 'harmat': *japtarāś* 'megnedvesít'

-l' ~ -lā : O *wānū* 'Wurzel': *wānūlā* 'mit Wurzeln anbinden;
Lj. *ŋāpka* 'hohle Hand': *ŋāpkālć* 'mit der hohlen Hand nehmen'

-n' ~ -nā : (HP) *wānū* 'gyökér': *wānūjūnć* 'gyökeret gyűjteni';
(HP) *jāl'e* 'fény, nap': *jāl'enāś* 'fényleni'

A jurák nyelv denominális képzőinek tárgyalásánál – a nyelvjárási hangtani különbségek miatt – az egyes képzőket egy protojurák (**PJ**) alakkal szimbolizálom úgy, hogy a vokálist csak egy *V* jellel jelölöm. A példaanyagot úgy válogattam össze, hogy mind az erdei, mind a tundrai nyelvjárás képviselve legyen – amennyiben ez lehetséges. A forrásokat a szó előtt rövidítve zárójelben jelölöm, kivéve Lehtisalo adatait, ezeket forrásjelölés nélkül közlöm, de a nyelvjárást megadom. A példaanyagban előforduló szavak jelentését azon a nyelven közlöm, ahogy az eredeti anyagban megtalálhatók, de az adatokat átírva adom meg.

A jurák nyelv egyszerű és összetett denominális igeképzői a következők:

I. Egyeleműek:

-jV	*-m'*	*-n', -nV*	*-r', -rV*	*-l', -l'V*	*-kV*	*-tV, -t'V*	*-śV*	*-pV*

II. Összetettek:

-xal'	*-mtV*	*-ntV*	*-rtV*	*-ltV*	*-mpV*	*-tarć*	*-śāl(a)mś*	*-ptV*

1. PJ *-jV

Sem Györkénél, sem Lehtisalonál nincs meg ez a képző. Lehtisalo említ (LEHTISALO 1936. 71) egy **-ja* denominális verbumképzőt, amelynek jelentése 'valamivé lenni': *O ńārjā* 'rot sein' < (**ńār* 'rot'). Az általa hozott példa névszói alapszava azonban nincs adatolva Tereščenkonál sem (TEREŠČENKO 1982), ott is csak *narjana* 'piros' alak van. A képző biztosan adatolt jelentése: 'valaminek szaglani, valamitől illatozni'.

(HP) *ŋamsa* 'hús' : *ŋamsajāś* 'húsnak szaglani'
Kis. *jew* 'Harn' : O *jāwjā* 'nach Harn riechen'
(T) *xal'a* 'рыба' : *xal'aja(ś)* 'пахнуть рыба'

A képzőre nincs sok példa, de ma is produktív, orosz jövevényszavakban is megtalálható:

(P) *kerosin* < or. керосин : (T) *xarasinja(ś)* 'пахнуть керосином'

2. PJ *-mV

Uráli eredetű denominális igeképző. Megfelelői megtalálhatók a finnugor és szamojéd nyelvekben (LEHTISALO 1936. 110–113; GYÖRKE 1934. 46). A leggyakoribb képzők egyike. Főnevekből, melléknevekből képezhetünk velc igéket. Jelentése: 'valamivé, valamilyenné lenni'.

(HP) *p̓ir* 'magasság' : *p̓irāmć* 'magasnak lenni'

O *paṁē* 'scharf' : *paṁēmć* 'scharf werden'

Lj. *ŋoka* 'viel' : Kis. *ŋokamś* 'viel werden'

A képző orosz jövevényszavakhoz is járulhat:

(T) *lucej* < or. рус(ский) : *lucejmś* 'стать русским'

3. PJ *-mtV

Összetett képző: első eleme a denominális **m* transzlatív képző, második eleme pedig a *-ta* tranzitív képző. A képző Lehtisalo és Györke monográfiájában nem szerepel. Főnevekhez, melléknevekhez járulhat. Általában rezultatívuszi funkciója van. Jelentése: 'valamilyenné tenni'.

O *ťāṅū* 'wenig' : *ťāṅumtā* 'vermindern'

P *jiʌ̓īpajxa* 'übler Geruch' : *jiʌ̓īpājxamtī̮* 'er riecht übel, stinkt'

O *ŋāje* 'Körper' : *ŋājemtī̮w* 'ich werde fett'

A képző orosz jövevényszavakhoz is kapcsolódhat:

(T) *saxar* < or. сахар : *saxarmdaś* 'засахарить'

4. PJ *-mpV

Összetett képző: valószínű az **m* transzlatív képző + a *-pa* igeképző. A képzőre denominális funkcióban nagyon kevés példa van. Györke monográfiájában (GYÖRKE 1934. 48) a PU **mp* denominális igeképzőnél a jurákból nem hoz példát. Lehtisalo (LEHTISALO 1936. 113) a PU **m* denominális igeképzőre hoz jurák példákat, de az összetett *-mpV* képzőre nem közöl jurák adatot. A képző jelentése: 'valamilyen állapotba kerülni, valamilyenné lenni'.

O *mōrū* 'Feuerbrand' : *mōrūmbā* 'glutrot sein'

O *māxā* 'Stotterer' : T *māxampīdm?* 'ich stottere'

(HP) *ŋäew* 'kérő' : *ŋäewmbāś* 'kérőnek lenni'

5. PJ *-pV

A képzőre primér alakban nagyon kevés példa van. Györke és Lehtisalo monográfiáiban sem primér, sem szekundér formában nincs adatolva. Jelentése: 'valamilyenné tenni, valamilyenné lenni; valamit valamivel csinálni'.

O *xēnum?* 'Gebet' : *xī̮nūmp̓idm?* 'ich bete'

U *xōsa* 'Sense' : *xōsubi?* 'sie mähen mit der Sense'

O *pal'?* 'dick; dicht' : *paʌ̓ipōś* 'dicht belaubt sein'

6. PJ *-ptV

Összetett képző: a *-p* denominális igeképző és a *-ta* tranzitív képző kapcsolata. Mivel orosz jövevényszavakban is megtalálható, valószínűsíthető, hogy ma már létezik egy önálló *-ptV* alakú denominális igeképző is.

O *tārka* 'Gabelung' : Sjo. *tārkabtaś* 'ausgeschnittene Ornamente aufnähen'

Kis. *taʌ̓ū* 'Ruf' : *taʌ̓eptāŋa* 'er ruft'

A képző orosz jövevényszavakhoz is járulhat:

Kis. *ťāj* < or. чай : *ťājptaś* 'Tee zu trinken geben, Tee anbieten'

7. PJ *-nV

Uráli eredetű képző, az egyes uráli nyelvek megfelelései Györke (GYÖRKE 1934. 51.) és Lehtisalo (LEHTISALO 1936. 131.) műveiben megtalálhatóak. A képzőnek két alakja van, de a hosszabb formára kevés példa van. Jelentése: 'valamilyenné lenni'.

(HP) *jāl'e* 'fény, nap' : *jāl'enāś* 'fényleni'

O *jāmt* 'Nadelzweig' : Kis. *jāmtunna*ŋŋāt 'ich hacke (Edeltannen-)Zweige'

A képző néha kapcsolódik az *r* denominális képzővel, *-norć* alakban:

O *sājū* 'Soldat' : *sājnōrć*; Kis. *xājnorś* 'Krieg führen'

A képző igen gyakran kapcsolódik a *-ta* tranzitív képzővel, ma már önálló *-ntā* denominális igeképzőről beszélhetünk.

8. PJ *-ntV

Összetett képző, a PU **n* denominális igeképző és a *-ta* tranzitív képző kapcsolatából alakult ki. Györkénél (GYÖRKE 1934) nincs rá jurák példa, Lehtisalo a PU **n* igeképzőnél megtalálható *-n* és *-nta* alakban egyaránt. Jelentése: 'valamit csinálni'.

Sjo. *xan* 'Schlitten' : *xanondāś* 'Schlitten bauen'

O *päe* 'Stein' : P *päentaś* 'er haut Stangen für ein Zelt an'

A képző orosz jövevényszavakon is megtalálható:

(T) *sakar* < or. сахар : *sakārondāś* 'просить сахару'

9. PJ *-tV

Uráli eredetű denominális igeképző (GYÖRKE 1934. 18; LEHTISALO 1936. 287–294). Funkciója a szófajváltáson kívül a tranzitivitás, a névszóval végrehajtott cselekvés jelölése; s ritkábban a 'valamivel ellátva lenni'.

O *turōs* 'Hobel' : *turūsatā* 'hobeln'; Sjo. *turūstāś* 'hobeln'

(HP) ŋo 'piros agyag, szín' : ŋo*tāś* 'színez'

Kis. *kān* 'Schlachtopfer' : *kānnūttāś* 'ein Schlachtopfer darbringen'

A képző orosz jövevényszavakhoz is kapcsolódhat:

(P) *militaś* 'szappanozni' < or. мило 'szappan'

O ŋo*l'epādā* 'anstreichen, malen' < or. олифа 'festék'

A képző gyakran kapcsolódik a *-r* frequentatív képzőhöz, s ma már az orosz jövevényszavak alapján talán egy *-tarć*, *-darć* alakú összetett denominális igeképzőről is beszélhetünk:

O *nīśe* 'Vater' : T *nīśetōr*ŋa 'er lebt mit seiner Vater zusammen'

O *xēnum?* 'Gebet' : Kis. *kīnnumtorś* 'beten'

O *tōrowa* Guten Tag! < or. здорова : *tōrōwādarć* 'grüssen'

10. PJ *-tV

Uráli eredetű denominális igeképző. Lehtisalo (LEHTISALO 1936. 292) összetett képzőnek tartja. Funkciója megegyezik a *-tā* denominális igeképzőjével.

O *xäem?* 'kurz' : *xäebimt'ē* 'kurz machen'

O *ńērćuj* 'böse' : *ńērćid'ē* 'etw. nicht lieben, nicht gern haben'

Kis. *sījjā* 'Wetzstein' : *sijotēś* 'mit dem Wetzstein schleifen'

Elkülönülésének szabályszerűségét a *-ta* képzőétől nem sikerült kimutatnom, mivel palatális és veláris környezetben egyaránt jelentkezhet a *-t'ē* és a *-tā* alak is.

(HP) *śer?* 'dolog' : *śertāś* 'csinálni'

(HP) ŋo*l'ep'e* 'festék' : ŋo*l'ep'ādā* 'befesteni'

O *ńēme* 'Schlaf' : Kis. *ńewot'ēś* 'einschlafen'

11. PJ *-lV; PJ *-ltV

Uráli eredetű képző. Megfelelői más finnugor és szamojéd nyelvekben megtalálhatók Györke (GYÖRKE 1934. 40) és Lehtisalo (LEHTISALO 1936. 162–164) művében. A nyugat-erdei dialektusban *-r*, a kelet-erdeiben *-ʌ* alakú, így nehéz elkülöníteni a PJ **-rV* denominális igeképzőtől. A képzőnek – mint a többi primér, egyalakú képzőnek – két variánsa van. Jelentése: 'valamit tesz, csinál'.

O *ŋūdā* 'Hand' : *ŋūdalć* 'frech (in die Hand) nehmen'

P *ńiṗ* 'Angelhaken' : *ńippiʌś* 'mit dem Haken fischen'

Lj. *śeju* 'Atem' : *śejjerś* 'atmen'

O *xādʹū* 'Wunde' : *xādʹūlā* 'verwunden'

O *wānū* 'Wurzel' : *wānūlā* 'mit Wurzeln anbinden'

A képző gyakran kapcsolódik a *-tā* tranzitív képzővel *-ltā* alakban.

Nj. *kättäes* 'Harz' : Lj. *kätartam?* 'ich überziehe mit Harz (meinen Bogen)'

O *śēdʹe?* 'Reif' : *śējoltā* 'es schneit'

12. PJ *-rV; PJ *-rtV

A képzőt Lehtisalo (LEHTISALO 1936. 293) PU eredetűnek tartja, s PU **t > *d >* PJ **r* változást feltételez. Nem valószínű. A képzőt nagyon nehéz elkülöníteni a nyugat-erdei nyelvjárásban a PJ **lV* képző megfelelőitől. Jelentése: 'valamilyen állapotba kerülni, valamilyenné válni'.

(HP) *japta* 'harmat' : *japtarāś* 'megnedvesít, beáztat'; Lj. *dʹaptarāś* 'befeuchten'

(HP) *mej* 'erő' : *mejraś* 'megerősödik'

Az *-rV* képző denominális igeképzőként gyakran fordul elő hangutánzó igékben. Ezekben az esetekben – akkor is, ha van főnévi tő – nagyon nehéz eldönteni, hogy deverbális vagy denominális igei származékokkal van-e dolgunk. Nem lehetetlen, hogy a főnévi tő elvonással keletkezett a cselekvést utánzói igei szóból:

O *māde* 'Bellen' : *mādarć* 'bellen'

(T) *warŋe*'ворона': *warnerć* 'каркать'

(T) *xurna* 'урчание' : *xurnerć* 'урчать'

A képző melléknévből is képez igéket, a part.perf. *-wa* alakjához kapcsolódik *-worć* alakban.

(T) *wesej* 'старый': *wesejworć* 'стариться'

(T) *naj* 'кривой' : *najworć* 'становиться кривым'

Az *r* gyakran kapcsolódik a *ta* képzővel *-rta* alakban:

OP *waŋka* 'Bucht' : Sjo. *waŋkartā* 'sie ist dünnbäuchig'

13. PJ *-kV

Valószínűleg uráli eredetű denominális igeképző. Megfelelői megtalálhatók a finnugor és a szamojéd nyelvekben, bár Lehtisalo nem közöl jurák példákat (LEHTISALO 1936. 380–381). Funkciója instrumentális, általában a főnév által meghatározott tárggyal való cselekvést fejez ki.

O *śānnē̮* 'Stein des Damenspiel' : *śānnōkō* 'spielen'

P *ūlʹlʹūm?* 'Abschlagspiel' : *ūlʹlʹūmkōś* 'Abschlag spielen'

Lj. *wādā* 'Anhöhe, schräger Abhang' : Kis. *wājjekōś* 'bergab fahren'

Egy orosz jövevényszóban is megtaláltam ezt a képzőt:

(T) *meč* < or. мач : (P) *mečkoś* 'labdázni'

A képző nagyon gyakran kapcsolódik az *-m?* translativusi és az *-l?* momentán-inchoatív kép-

zőkkel, *-kVmś, -kVlś, -xVmś, -xVlś* alakban. Ezekre Lehtisalo művében is találunk példákat (LEHTISALO 1936. 354)

Nj. *kārp* 'Feuerbrust' : Kis. *kārkōmś* 'eine Feuerbrust werden'

O *ťēčeda* 'kalt' : *ťēčaxamč* 'kalt werden'

(HP) *pije* 'orr' : *pijexalč* 'tüsszent'

Lehetséges, hogy a *-kalč* képző nincs összefüggésben a *-xalč* képzővel, de a példák kevés száma miatt ezt nem lehet megállapítani (nincsen adatom rá minden nyelvjárásban).

14. PJ *-śa/-ča; PJ *śāl(a)mś

Általánosan elterjedt jurák fosztóképző. Minden névszóból képezhető vele nem-birtoklást kifejező ige.

O *ńe* 'Frau' : *ńēśā* 'unverheiratet sein'

O *ńum?* 'Name' : *ńumča* 'namenlos sein'

A *-śa* fosztóképzőhöz szinte minden igeképző kapcsolódhat, de a sorrend kötött: a fosztóképző után közvetlenül az *-l* kapcsolódik, utána pedig a többi képzők (leggyakrabban az *m* és összetételei):

(HP) *ńā?* 'száj' : *ńānśāś* 'némának lenni'; *ńāńśālamś* 'megnémulni'

O *ji* 'Verstand' : *jīśālmč* 'wahnsinnig sein'

(T) *jeďa* 'боль' : *jeďaśāś* 'быть здоровым'

jeďaśālamž 'стать здоровым'

jeďaśālworč 'становиться здоровым'

jeďaśālmďeś 'заглушить боль'

jeďaśālmďembāś 'заглушать боль'. stb.

Tereščenko megpróbálja az így keletkezett összetett képzők funkcióit megállapítani (*-śālamś* 'a cselekvés kialakulására utal';*-śālmďeś* 'tranzitívvá teszi az igét' ...), de ehelyett azt mondhatjuk, hogy a *-śal-* képzős alak igei tőként viselkedve szinte bármely igeképzővel kapcsolódhat, s így olyan nem-birtoklást kifejező igét képez vele, amelynek aspektusát és akcióját az utolsó igeképző határozza meg. A fosztóképző orosz jövevényszavakhoz is kapcsolódhat:

(P) *asipka* < or. 'ошибка' : *asipkaśaś* 'hibátlannak lenni'

Irodalom

DÉCSY 1966: Décsy Gyula, *Yurak Chrestomathy*. Bloomington, 1966.

FANCSALY 1983: Fancsaly Éva, *A jonć típusú igék és a PlGen.* Uralisztikai tanulmányok Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. Budapest, 1983. 133–137.

GYÖRKE 1934: Györke József, *Die Wortbildungslehre des Uralischen.* Primäre Bildungssuffixe. Tartu, 1934.

HAJDÚ 1956: Hajdú Péter, *Der Stimmbandverschluss im Jurakischen.* UAJb 28: 155–164.

HAJDÚ 1958: Hajdú Péter, *Noch einmal über den Stimmbandverschlusslaut in Jurakischen.* ALH 7: 243–272.

HAJDÚ 1968: Hajdú Péter, *Chrestomathia Samoiedica.* Budapest, 1968.

HAJDÚ 1970: Hajdú Péter, *A nyenyec "nomen-verbumok"-ról.* NéprNytud. 14: 5–9.

HAJDÚ 1971: Hajdú Péter, A *névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben.* I. OK 27: 373–398.

JANHUNEN 1986: J. Janhunen, *Glottal Stop in Nenets.* MSFOu 196. Helsinki, 1986.

KUPRIJANOVA 1977: Z. N. Kuprijanova – M. J. Barmič – L. V. Homič, *Neneckij jazyk.* Leningrad, 1977.

LABÁDI 1969: Labádi Gizella, *A nyenyec többes genitivusról.* NéprNytud. 13: 25–29.

LEHTISALO 1936: T. Lehtisalo, *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe.* MSFOu 72. Helsinki, 1936.

MIKOLA 1975: Mikola Tibor, *Zur Geschichte der Stimmbandverschlußlaute im Nenzischen.* CTIFU I.: 737–741.

PROKOFJEV 1937: G. N. Prokofjev, *Neneckij jazyk.* Jazyki i pis'mennost' narodov Severa I. 5–52. Moskva, 1937.

PYRERKA 1948: A. P. Pyrerka – N. M. Tereščenko, *Russko–neneckij slovar'.* Moskva–Leningrad, 1948.

TEREŠČENKO 1965: N. M. Tereščenko, *Nenecko–russkij slovar'.* Moskva, 1965.

Források

A forrásjelzés nélküli adatok T. LEHTISALO: *Juraksamojedisches Wörterbuch.* Helsinki, 1956. művéből valók. Az innen közölt adatoknál megadom a nyelvjárást. A nem Lehtisalotól közölt adatok forrásai:

(HP): HAJDÚ 1968
(P): PROKOFJEV 1937
(Pyr): PYRERKA 1948
(T): TEREŠČENKO 1965

Adalékok *mese* szavunk eredetéhez

FORGÁCS TAMÁS
Szeged

Két oka is van annak, hogy a Mikola Tibor 60. születésnapjára készülő emlékkönyvbe írott tanulmányomban *mese* szavunk eredetével foglalkozom. Az egyik, hogy a szó feltehetően finnugor eredetű, így illik a finnugor nyelvtudomány jeles művelőjének születésnapjához. A másik, hogy nemrégiben épp egy másik emlékkönyvben, a Bárczi Géza születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent kiadványban (MNyTK. 200, 59–61) Hadrovics László új ötlettel állt elő, belső keletkezésűnek minősítve a szót. A továbbiakban szeretném összefoglalni a *mese* etimológiájára vonatkozó eddigi megállapításokat, s néhány új szemponttal kiegészíteni azokat. Már itt előrebocsátom azonban, hogy a kifejezés eredete körüli bizonytalanságot ezek sem fogják teljesen megszüntetni, inkább arra mutatnak rá, hogy a szó etimológiája továbbra sem tekinthető megoldottnak.

A szó származásának kérdésével először Munkácsi Bernát foglalkozott 1893-ban (Ethn. IV, 254–5). Ő szavunkat ugor eredetűnek tartja (vö. pl. északi vogul *āmis* 'találós mese', *āmisli* 'találós mesét ad fel', északi osztják *āmës* 'találós mese' stb.). Ez a szónak a mai 'Märchen' jelentésnél korábbról adatolható 'Rätsel' jelentése alapján elképzelhető is volna, jóllehet hangtani problémák (a szókezdő *a-* elmaradása, a magyar szó végén jelentkező *-e*) eléggé meggyengítik Munkácsi etimológiáját. Később azonban Gombocz azt is bizonyítja (NyK. XXVIII, 152), hogy a vogul szó kicsinyítő képzős származéka egy a törökből átvett szónak, amelynek a vogulban különböző jelentésváltozatai élnek. Említi Munkácsi *āmis* ~ *mese* egyeztetését is, és bár direkt módon nem cáfolja, közvetett módon mégiscsak elveti, mivel a vogulból kimutatható török–vogul érintkezések egyikét a vogul–osztják nyelvegység korára, másikát a XV. századra teszi (i. m. 148).

Annak az összefüggésnek a gondolatát, amelynek alapján – a ma legelfogadottabb álláspont szerint – a szó mégis ugor eredetűnek tekinthető, de más alapszóból vezethető le, Toivonen vetette fel (FUF. XIX, 181 és XXII, 143). Eszerint a szó a 'Sage, Heldensage, Erzählung, Märchen' jelentésű osztják *mańt', mońt'* kifejezésekkel, ill. a 'Märchen erzählen' *mańt'-, mońt'-* igetövekkel tart rokonságot. Ezt a felfogást találjuk a TESz. (II, 904), a MSzFE. (II, 440–1), sőt legújabban az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (II, 969) mese szócikkeiben is, jóllehet ez az eredeztetés is nem kevés hangtani, sőt részben jelentéstani problémát vet fel.

Az ugor alapalak **mańć3* vagy **mać3* formájú lehetett, meg kell tehát magyarázni a tőben végbement palatalizációt, ill. a lekopott tővéghangzó helyett megjelenő *-e* eredetét. Az első szótagbeli ugor **a* magas hangrendűvé válását a szóbelseji palatális mássalhangzókapcsolat, ill. mássalhangzó palatalizáló hatásának tulajdonítják, azonban az UngEtWb. szócikke is megjegyzi, hogy erre nincs másik példánk a magyarból. Ami a szóvégi *-e* kérdését illeti, csakis valamilyen formáns jöhet szóba: a TESz. szerint valószínűleg kicsinyítő képzővel, esetleg birtokos személyraggal van dolgunk, ugyanezt az álláspontot teszi magáévá a MSzFE. is. Az UngEtWb. már elveti a birtokos személyraggal való azonosítást, s mivel az ugor tőben esetleges nomenverbumot sejt, a kicsinyítő képzői funkció mellett felveti annak eshetőségét is, hogy az *-e*-ben a folyamatos melléknévi igenév képzőjét kell keresnünk. Ehhez még hozzáteszi, hogy ebben az esetben szófajváltás, főnevesülés történt. Ami a jelentéstani nehézségeket illeti: ha a

mese ugor eredetű, akkor eredeti jelentése 'Märchen, Fabel', holott nyelvemlékeinkből jóval korábbról adatolható a – nyelvünkből mára kiveszett – 'Rätsel, Parabel' értelem.

Az ugor eredet mellett felbukkan még a szakirodalomban a németből való átvétel lehetősége is. Borovszky Samu 1894-ben „Német kölcsönszók" című dolgozatában (NyK. XXIV, 339) – igaz, kérdőjellel – a *mesé*-t a középfelnémet „*masche*, Masche, macula retis, rete" szóval próbálja egyeztetni. Magyarázatát azonban már Szarvas Gábor (Nyr. XXIII, 518–9) kifogásolja, mondván, hogy a két szó jelentése össze nem egyeztethető, ezért „az egybeállítás elfogadhatatlan". Ugyanígy tévesnek tartja a német eredeztetést a TESz. is.

Az eddigi megoldási kísérletekhez képest merőben más módon közelít a szó eredetéhez Hadrovics László a Bárczi-emlékkönyvben megjelent cikkében. Szerinte a szó eredetének kérdését reálisabb alapon akkor tudjuk tisztázni, ha az eredeti jelentésből indulunk ki. Ez pedig „a legrégibb adatok tanúsága szerint 'találós kérdés', latinul 'aenigma, problema, propositio, parabola'" (uo., vö. még HEXENDORF: MNy. XLVI, 74–78 is). Ezek után több nyelvemlékes példát idéz, amelyekben a fenti latin kifejezések megfelelőjeként *mese*, ill. *kérdés* vagy *példabeszéd* áll a magyarban (i. m. 59–60). A kérdés megoldását végül a Laskay Jánostól magyarra fordított Aesopus-életrajz egyes adataiban véli megtalálni. Ebben ugyanis többször előfordul, hogy a *kérdés, kérdezkedés* a *mese* szinonimája (pl.: ...az Kiraliok czak az irasnak olvasasaban es az *kerdezkedesekbẽ* auagi *meseknek* meg feiteseben szoktanak vala giõniõrkõdni – H. L. kurziválta). Sőt, néhány olyan adat is található benne, ahol – találós kérdések bevezetőjeként – az egyszerű *mese* alak helyett az ikerített *mese–mese* formát találjuk, pl. Az hetedik illien *meset* vete eleyben. *Mese mese*, egi kis aito nekűl valo hazban lakom stb.

Mindezek alapján szerinte „jogosan felmerülhet az emberben a megfontolás, vajon a *mese*, de különösen a *mese–mese* ikerítés nem lehet-e valamilyen bevezető kérdő formula, mint a mai: *Hát ez mi? Mi is ez?* Azaz régiesítve: *Mi es e?*" (i. m. 61).

A hangtani magyarázat a következő: „Az *is, es* beleolvadása az előtte álló szóba régen gyakori jelenség volt (NySz. *is* alatt), a *te is*-ből lehet *tes, tés, tis*. A közelre mutató névmásnak *ez* mellett volt *e* alakja is." (uo.). Így ennek a megoldásnak Hadrovics László szerint sem tartalmi, sem alaki nehézsége nincs. Elfogadva érvelését *mese* szavunk átkerül az ősi szókészlet elemei közül a belső keletkezésű szavak csoportjába.

Hadrovics magyarázata azonban – bár kétségkívül szellemes – nem igazán meggyőző számomra. Csak részben igaz ugyanis, hogy „az *is, es* beleolvadása az előtte álló szóba régen gyakori jelenség volt". Hadrovics itt a NySz. *is* (I. köt. 1612) címszavára hivatkozik, ha azonban ezt megnézzük, azt tapasztaljuk, hogy az egybeolvadás többnyire csak a két szó közti szünet eltűnését jelenti (*mies, az tőbbies, szolgáies* – az adatok lelőhelyét lásd a szótárban), bár előfordul az egyik magánhangzó kiesése is, mint a hiátus megszüntetésének egyik ismert módozata, igaz, a szótár szerkesztői szerint csak *i* után. Azonban Hadrovics magyarázatában is *i* után áll az *es*, tehát elképzelhető lenne a fent bemutatott megoldás. Csakhogy – az adatok tanúbizonysága szerint – szinte kivétel nélkül *i* található ezekben az összevonódott formákban: *wrays; mys egessegben vagyunk, zolgalnis akarunk; mys, tys* 'et vos' stb. Ez esetleg azzal is magyarázható, hogy talán már nem az eredetibb *es*, hanem zártabbá vált variánsa, az *is* kapcsolódik itt hozzá az előtte álló szóhoz.

Figyelembe véve, hogy az összeolvadó elemek rendszerbeli súlya nem azonos, hiszen az elöl álló szó fogalomszó, az *is* pedig csak nyomósító szerepű határozószó, érthető, ha a fogalomszó őrzi meg inkább eredetibb alakját (vö. pl. a ragok formánssá válásával is). A számos *i*-re végződő példa mellett megtalálni még a szótárban a *te* és az *ő* névmás összevonásos alakjait is,

csakhogy ott csak egyszer találjuk a *tys* formát, inkább a *tes*, ill. a *tés is* alak fordul elő, valamint az *ős es*.

Mire akarok ezzel rámutatni? Arra, hogy tagadhatatlan ugyan, hogy az *es* ~ *is* szócska a régiségben gyakran hozzátapadt az előtte álló szóhoz, ez azonban többnyire nem jelenti az *e*, ill. *i* kiesését, ill., ha ez mégis megtörténik, akkor többnyire a fogalomszó végén levő *-i* kerekedik felül az összevonás során. Ez pedig azt jelentené, hogy ebben az esetben a kapott szó nem *mese*, hanem *mise* kellene, hogy legyen. Lehetne persze védekezni azzal, hogy a latin eredetű *mise* (<*missa*) szavunkkal való zavaró homonímia elkerülése végett itt másként ment végbe a hiátus feloldása, a fentebb a fogalomszó és nyomatékosító elem kapcsán tett megjegyzések azonban ezt a védekezést erősen meggyengítik.

Nem is szólva arról, hogy jelentéstanilag sem teljesen korrekt, amit Hadrovics állít, hiszen – véleményem szerint – a fentebb idézett egyik példájában sem egyszerűen a *mese* a *kérdezkedés* szinonimája, hanem inkább a *meséknek meg fejtése* szószerkezet. Azt kell tehát mondanunk, hogy Hadrovics László új etimológiai kísérlete sem tudta igazán eloszlatni a szó eredete körüli bizonytalanságot.

Láttuk azonban, hogy az ugor származással szemben is számos kifogás támasztható. Kérdés, tudunk-e a szó eredetét illetően valami újat mondani?

Láttuk, hogy korábban Borovszky Samunak volt egy olyan etimológiai ötlete, amely szavunkat a német *Masche* 'háló szeme, csomó, hurok' szóhoz kapcsolta. Ezt azonban, mint puszta összecsengésen alapuló megfelelést elvetették. Kérdés azonban, nem lehet-e itt valami jelentéstani kapcsolatot is találni. Mivel az adatok tanúsága szerint feltehető, hogy *mese* szavunk eredetibb jelentése 'Rätsel' volt, nem lehet kizárni, hogy ilyen kapcsolat létezhetett. Egy *masché*-t, azaz csomót, hurkot ugyanis ki lehet bogozni, fel lehet fejteni, ahogy egy találós kérdést is meg lehet fejteni, értelmét ki lehet bogozni. Kérdés: vannak-e olyan nyelvi adataink, amelyek ezt az elgondolást alátámaszthatják? Csak a NySz. *mese* szócikkében (II. köt. 785) számos ilyet találunk, pl. Mesét *fejteni*: rätsel auflösen; Jollehet een az te meseydet *meg nem feythetem*; A *fejtetlen mese* legtöbb bötsületet vall; Én is mesét mondok, *ódjátok* mesémet (a lelőhelyeket l. a szótárban). Figyelembe véve a két ige eredetibb konkrét jelentését és a jelentésváltozások szokásos irányát (konkrét ⇒ absztrakt), valóban elképzelhető, hogy ezekben a kifejezésekben eredendően tényleg valamilyen (probléma)hurok, (kérdés)csomó konkrét kibogozásáról lehetett szó.

Ennek a magyarázatnak különösebb hangtani nehézségei nincsenek (az átvett szóban hátra ható illeszkedés történt volna (vö. pl. *malaszt* (< szl. *milost*); *megyer* (< *mogyer*) stb.), a szóvégi *-e* pedig analogikusan megnyúlt a tővégi időtartamot váltakoztató tövek mintájára (hasonló idegen nyelvi átvételek volnának *lőre, pöce, kótyavetye* stb. szavaink). Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a Grimm-féle Deutsches Wörterbuch (8. köt. 195–8) tanúsága szerint találhatók a németben olyan kifejezések, mint *Rätselknoten, Rätselschlinge, Rätsel auflösen*, nem lehet teljesen kizárni, hogy a magyarban is élhettek hasonló alakok. Így elképzelhető, hogy a – tényleg adatolható – *találós mese* kifejezés esetleg egy korábbi *találós masche* (kb. *Rätselmasche*) formára mehet vissza.

Ennek a magyarázatnak ellene vethető azonban, hogy ritka az az eset, hogy egy szóvégi *-e* hasonítsa magához a hangsúlyos helyzetben levő illabiális *á*-t, hiszen az elemek erőkülönbsége elég nagy. Sokkal komolyabb gyengéje a magyarázatnak, hogy magának a *Masche* szónak nem mutatható ki a németben 'Rätsel, Parabel' jelentése (vö. Grimm: Deutsches Wörterbuch 6. köt. 1694–5), s bár *Rätselknoten, Rätselschlinge* alakok találhatók a szótárban, *Rätselmasche* nem (ez azonban még nem zárja ki, hogy létezhetett ilyen alak). Ezenkívül a *találós me-*

se kifejezés a 'Märchen' jelentésű *mese* szóból is levezethető: ebben az esetben feltételezzük, hogy mégis 'Fabel' a szó eredetibb jelentése, s ezt szorítja itt meg az eléje tett determináns (*találós*). Az is igaz persze, hogy ennek ellene szól, hogy a 'Rätsel' jelentés mintegy kétszáz évvel korábbról adatolható a 'Märchen' jelentésnél. (Persze ismét fölvethető, hogy az, hogy valami nem adatolható, nem jelenti azt, hogy az nem létezhetett, mégis a viszonylag nagy időbeli távolság a két jelentés megjelenése között elgondolkodtató.)

Látjuk tehát, hogy nem állja meg a helyét az a nézet, hogy a ném. *Masche* ~ m. *mese* megfelelésnek semmi jelentéstani alapja nem lehet, az összevetés igazságértékét ugyanakkor gyengíti az a tény, hogy a *Masche* szónak nincs ilyesféle jelentése a németben.

A szó eredetét illetően azonban fölvetődhet elvileg egy további etimológiai ötlet is: ez – Hadrovics megoldásához hasonlóan – szintén belső keletkezésű szavaink közé sorolná át a *mesé*-t. Elképzelhető ugyanis, hogy ezekben a *találós mesékben, példabeszédekben* szemantikai magként mégiscsak valamilyen 'kibogozandó hurok, csomó' alapjelentés bújik meg. Ebben az esetben a *mese* esetleg egy *mess el!* (metssz el!) felszólító forma alkalmilag főnevesült változata is lehetne (vö. pl. *hiszekegy, légyott* stb.).

Hangtanilag ez az alak is könnyen magyarázható, az *el* igekötő végéről nagyon gyakran elmarad az azonszótagú *-l*, s bár lekopása elvileg hosszú nyílt *-e*-t eredményez, a szóvégi helyzet kedvez a további rövidülésnek. Ráadásul nyelvtörténeti adataink között is találunk olyan formákat, amelyek írásképükben is megfelelnek ennek a magyarázatnak (pl. DöbrK. 483: *messeet*; Veranesics Faustus: *Aenigma... messe* stb.), bár példáinkban nyilvánvalóan intervokalikus nyúlásról is lehet szó.

Megjegyezhető még, hogy a Hadrovics által is idézett *mese–mese* ikerítés ezen az alapon legalább olyan jól magyarázható, mint a *Mi es e?* kérdő formulából, sőt ez magyarázni tudja a *mese, mese meskete* állandósult kapcsolatot is. Ebben ugyanis a TESz. II, 904 a *mese* kicsinyítő képzős, játszi jellegű továbbformálását látja, elvetve Horger korábbi ötletét (MNy. XXV, 372–3), miszerint a *meskete* nem más, mint *mesd ketté*. Bár ilyen alakot Erdélyitől a TESz. idéz is, népetimológiás képződménynek tartja. Ha viszont 'Rätsel' jelentésű *mese* szavunkban esetleg mégis egy *mess el!* alakot kellene keresnünk, akkor a *meskete* nem játszi szóképzéssel alakult.

Ennek a magyarázatnak is van azonban gyöngéje: egyrészt nem bizonyítható egyértelműen a *mese* 'hurok, csomó' szemantikai magja, másrészt nem annyira alanyi ragozású felszólító formát várnánk, mint inkább tárgyasat (*mesd el!*).

Kérdés most már, mi az igazság *mese* szavunk eredetét tekintve? Mint már korábban is jeleztem, saját kutatásaim alapján sem tudom lezárni a szó eredete körüli vitát. Írásommal inkább az volt a célom, hogy rámutassak: *mese* szavunk eddigi magyarázatai közül mindegyikkel szemben merülhetnek fel kételyek. Az eddigi felfogással ellentétben talán nem lehet teljesen kizárni a német eredetet sem (bár komoly kifogások támaszthatók vele szemben), de az is elképzelhető, hogy a szó belső keletkezésű. Az utóbbi esetben természetesen azt kell feltételeznünk, hogy 'Märchen' és 'Rätsel' jelentésű szavaink nem ugyanarról a tőről fakadnak, hanem esetleg konvergens alakfejlődéssel állunk szemben. Ha ugyanis – az írásos adatok kronológiai sorrendje ellenére – feltételezzük a 'Märchen' jelentésű szó ősibb voltát (a hangtani nehézségek ellenére: ugor eredetét), abból levezethető a *találós mese* szókapcsolaton keresztül a 'Rätsel' jelentés, fordítva azonban ezt nem tudjuk megtenni.

Mit mondhatnék befejezésül? Ha már nem sikerült egy biztos etimológiával megajándékoznom az ünnepeltet, hadd kívánjam neki, hogy még sokáig *meséljen* hallgatóinak a finnugor nyelvekről, kutatásaiban pedig *messe el* minél több tudományos probléma csomóját!

Beszéd és megértés között
(Márai Sándor novellájáról)

FRIED ISTVÁN
Budapest–Szeged

> *„A szavak áthatolnak az élet szövetébe, s keringeni kezdenek az óriási test vérkeringésében, mint egy oltás anyaga a vérpályán."*
> (MÁRAI SÁNDOR: *Sirály.* Budapest 1943. 7.)

A finn nő című Márai-novella kötetben először a *Mágiá*ban jelent meg, amelyet Márai Sándor, a Révai Kiadónál, az első ízben 1941-ben adott ki. S hogy a finn nő, a messziről érkező, „rokonait" kereső figura mennyire foglalkoztatta a második világháború első éveiben a *megértés*, a *fogalmazás*, a *hatalmi diskurzus* és az *ellenálló szótár* problémáin töprenkedő írót, azt a mottóul választott mondat és az 1943-ban könyvformában megjelentetett *Sirály* című (valljuk meg: kevésbé sikerült) regény is igazolja, amelynek líriko-epikus anyagával való küzdelmét jól érzékelteti az 1943-ban vezetett *Napló*. Akárcsak a novellában, az alapszituáció az emberek (és allegorikus értelemben véve: a népek, nemzetek) között lehetséges kapcsolat, a szóértés, a hivatalos érintkezés és a bensőséges kontaktus megjelenítése mentén bontakozik ki. *A finn nő* című elbeszélésben vezérmotívumként húzódik végig a megértés lehetősége és lehetetlensége, a hivatalos, nem-autentikus beszéd és a beszéd nélküli egymásra találás egymással szembefeszülő tényezője. Márai pellengérre állítja a felülről vagy csupán iskolásan sugalmazott sztereotípiákat, adott esetben a finn-ugor rokonság jól hangzó, a gyakorlatban, a hétköznapokban azonban nem funkcionáló tézisét:

„Mint minden öntudatos finn, ő is számontartotta a magyar és a finn nyelv közös emlékeit, tudott a «halakról, melyek úsznak a víz alatt», tudott számolni magyarul."

Ez az „ismeret" azonban nem alkalmas az ismerkedésre, hiszen – s itt már továbbviszi az író novellájának vezérmotívumát –:

„A finn és a magyar nyelv az idők során legalább úgy elkalandozott a közös gyököktől, mint a két törzs a közös haza területéről."

Az eddig reménykedőnek tetsző finn nő a pincér szavait „mintha" még megértené, hamar kitetszik azonban, hogy a nyüzsgő pesti nép körében hiába forog, bár a megértés lehetőségét nem adja föl:

„Szavukat nem értette, de örvendezve figyelt."

Hamar szétfoszlik azonban az örvendezés, hiszen senki sem vesz róla tudomást, „kétszer, háromszor is kellett hallatni szavát, míg elhozták [ti. a pincérek. F. I.], amit kért." Ebben a közömbösségben tölti napjait, négy nap alatt végez „a város hivatalos látnivalóival". „Ittléte alatt igazában csak a pincérekkel beszélt néhány szót." Vidékiesnek és elhagyottnak érzi magát; s hiába vár még rá „tíz nap (...) a testvérhazában", a hazatérést fontolgatja. Az alapszituáció érzékeltetése kiteljesedett: az illúzió és realitás, finn-ugor rokonság és nyelvi idegenség, hivatalos tanítás és a megértés lehetőségének hiánya feloldhatatlannak látszó ellentétként mered egymással szembe. S csak a háttérben, mintegy mellékesen vetődik föl a Finnország–Magyarország különbség, amely a finn nőt már az első estén kissé elgondolkoztatja. Részben a félálomban fölmerülő megfigyelés adja a távlatosabb hátteret, előlegezi majd a külsőleges és a bensőséges viszonyok rajzát, a közömbösség és a megértés, a szavak és a szavak nélküli kom-

munikáció között feszülő eltérések messzire hangzó tanulságát. A jelenségek és a lényeg, a csillogás és a tartalom válnak nyilvánvalóvá; és az ellentéteknek e kereszteződési pontján indul el, és lesz példaértékűvé a finn nő budapesti kalandja. „Finnországra gondolt, ahol nincsenek ilyen pompás szállodák, s homályosan és mellékesen az is megvillant álmos eszméletében, hogy talán ilyen nyomorúságos kamrák sincsenek a nagy szállodákban." Hiába várja, hogy bekövetkezzék a csoda: a megértés, „s a szerelem, vagy a szeretet szavával meghívják valamilyen rokoni, vagy annál is bensőségesebb emberi közösségbe", méghozzá a „testvérnép fővárosában".

Kétfelé nyit az idézet: aligha tagadhatóan a magányos finn nő a magánélet problémáinak megoldását (is) várta turistaútjától, nőiségének kinyílhatási lehetőségét; hogy tudniillik megkaphatja azt a „nagy"-világban, amelyet nem kaphatott meg otthon, a „kis"-világban. Hiszen a „nagy"-világ tetszik értéknek, a „kis"-világ csekélyebb jelentőségűnek, jóllehet a szállodai sejtés mintegy inti a finn nőt: ne üljön föl a látszatoknak. A fordulat akkor következik be, amikor már elhatározta, hogy véglegesíti terve kudarcát, a jegyirodában módosíttatja a visszaútra szóló jegyet. Egy baleset során találkozik egy elhagyott öregasszonnyal, akit előbb megszán, részvétet kelt benne „az áldozat". Úgy dönt: hazaviszi. A tömeg felismeri benne a külföldit, „heveny kis tüntetést rendeztek az emberbarát külföldi nő részére. De mosolyogtak is, kissé kajánul és fölényesen. A finn nő nem értette ezt a mosolyt." A jég azonban megtört, megvan az első kapcsolat; létrejött valami, ami a finn nő hátralévő budapesti tartózkodásának tartalmat ad. Az öregasszony lakótársai beszédét *nem érti* a finn nő, őt sem értik, mintha vádolnák valamivel, de már nem érzi „sietősnek", hogy hazautazzon. Németül szólna, de az öregasszony és a rokon meg a szomszéd nem tud németül. *Jelbeszéddel* érintkeznek. „Egyáltalán, az első félóra múltán pompásan megértették már egymást." A „kéz- és arcjáték" közelebb hozza őket egymáshoz. Az öregasszony fia gyanúsan méregeti a külföldi vendéget. „De aztán megértett mindent és ő is mosolygott." A további napok azzal telnek el, hogy a finn nő segít az öregasszonynak, a főzésben meg az esztergályos feleségének, elviszi az öregasszonyt sétálni. „Azt is megszokták, hogy nem tudnak beszélni egymással. Megértették, hogy nem erről van szó." „A tíz nap álomszerűen telt el", az esztergályostól búcsúzáskor ajándékot kap, szép gyümölcsöket, „ahogy egy gazdag nép fiához illett". A vonatúton vonja meg a finn nő utazása mérlegét: „Emberek szólottak hozzám, mosolyogtak (...) Igen, igen. Megismertem őket. Testvéreim."

A megértés, értés feltétele tehát nem feltétlenül a szóbeszéd. A jelbeszéddel, a mimikával történő kommunikáció is elérheti célját (az értést és a megértést), ha nem terheli a konvenció, a hivatalos szóhasználat. A „nagy"-világ sem kínál több kalandot, mint a „kis"-világ, ez utóbbiban is lejátszódhat (vagy ott játszódhat le igazán és méltón) a megismerés kalandja. A finnugor testvériség gondolata válhat frázissá, tartalmatlanná, felszínes beszéddé, emberek egymásra találását, a megértést nem bizonyosan a hivatalos keretek között lehet föllelni. „Finnország, a magány és a csend felé" vágtat a finn nő vonata: a megértés élményével, az agyonterhelt szavak nélküli szó- és érzésértés tapasztalatával. A felszín mögé látott a finn nő, a csillogáson át nem tetszőig vezetett útja. Illúziói helyébe valódi ismeret lépett; hazugnak bizonyult mindaz, amit korábban tudott, amit ki tudja, miféle útikönyvekben olvasott, miféle szállongó hírekből gyűjtött össze magának. Rá kellett döbbennie arra, hogy a beváltnak, elfogadottnak tetsző általános megállapításokkal nincs mit kezdenie. A finn-ugor nyelvészetet az egyetemeken oktatják, onnan való az idézett példamondat a víz alatt úszó halakról. Akár jelentés nélküli kifejezésnek is tekinthetjük, mégis (vagy éppen ezért?) elterjedt, közhasználatúvá vált. Bizonyít egy „tudományos" tételt, valamint e tételen messze túlmutató történeti (és nem kizárólag nyelvtörténeti), egy nép származását igazoló tant. Tehát súlyos a mondanivalója. Annak, ami megfogalmazásában játszi. Vagy azt is lehetne mondani: iskolai célokat szolgáló. Vagy ekképpen is: didaktikailag minősíthető hasznosnak. Mindezzel áll szemben, amiért a finn nő

Budapestre jött. És különösen az, aminek részese lesz. Meg amilyen ismeretet elsajátít. Jelentéktelen, figyelemre nem méltatott nőről van szó, akiről nem látszik a csillogó „nagy"-világ tudomást venni, mivel a „kis"-világ jellegzetességei látszanak öltözködésében, viselkedésében. A „félszegség" mozdulatait, tartását jellemzi. A *Király* finn nője Párizst járta meg, mielőtt Magyarországra, a finn-ugor rokonhoz érkezett volna. A nővel beszélgető férfi (miniszteri tanácsos, akitől a finn nő segítséget kér budapesti munkavállalásához) a nagyvilág versus kisvilág, értés versus beszéd problémakörét kitágítja, a személyestől az európaiságig fokozza, különös tekintettel a magyar–finn viszonylatokra, mint amelyek a „kis népek" sorsát meghatározzák:

„S néha gondoltam arra is, hogy mi, kis népek fiai és leányai, örökké megtűrt, szegény vendégek vagyunk csak ebben a csillogó áradásban, ahol a vagyon, a hatalom Golf-árama melegíti a szerencsés népek hazájának tengerpartjait."

A másik gondolat, amely némileg vitázik *A finn nő* tendenciájával, de amely némiképpen még vitázva is inkább erősíti az egyik lényeges (és a szó meg a beszéd korlátozottságára vonatkozó) véleményt, a mottóként a dolgozat élére illesztett mondatban olvasható. Ennek továbbvitt kifejtése az alábbi:

„mert a rendkívülit és a tüneményt is a fogalmazott és rendszerbe foglalt szavakon át lehet csak igazán megérteni..."

Hiányzik azonban annak megjelölése: vajon kimondott vagy leírt, netán pusztán elgondolt, *gondolati* rendszerbe foglalt szavakról van-e szó. Annál is inkább, mivel az idézett mondat a férfi „belső monológ"-jából, „tudatáram"-ából való, nempedig dialógusból. Mindez (akármiképpen értelmezzük is az idézetet) nem érvényteleníti a finn nő megértést célzó törekvését, amelyben benne foglaltatik, hogy a megértett és a megértő elementáris gesztusa, a megértés szavatolója a mosoly, az összemosolygás, a szavakon túli gesztus, az arcjáték. Amely azonban beszéd-értékű. Ám annyival több (lehet) a beszédnél, hogy nem szükséges hozzá a *nyelv*, a közös nyelv. Hiszen ősibb gondolatcsere-eszközök mozgósíttatnak a megértés, a „szóértés" érdekében. A szó nincs az anyanyelvnek alávetve, a másik nyelv nem-ismerete nem akadálya a megértésnek, hiszen mindenki a saját nyelvén fogalmazza meg a maga számára, és *egész magatartásával* jelzi a másik fél számára, hogy megértette. Nem „a rendkívülit és a tüneményt", hanem némiképpen (szintén kimondott szavak nélkül, csupán gondolatban) a maga számára megfogalmazza: „De bizonyos az is, hogy embereket ismertem meg, embereket, akik szívükbe zártak. Ez minden. Ez a legtöbb."

A vidékiesnek és sutának megrajzolt finn nő tehát mégis élete nagy kalandját kapta meg Magyarországtól, Budapesttől, miként a *Király* hősnője, Aino Laine is. A mezővárosi magányos, negyvenéves finn tanítónő a minduntalan csődöt mondó beszédtől jut el a megértésig, amelyhez immár nem szükséges a beszéd. A képzeletében szőtt élettől a valóságig, a hétköznapokig, a „tündéries Budapest csillogásá"-tól a „szoba-konyhás lakás"-ig. A hotel tüneményétől a külváros realitásáig. Roppant utat tett meg, míg a beszédről lemondva a megértésbe térhetett meg. A finn nő nyugodtan utazhat haza a finn mezővároska csendjébe, mert ugyan nem feltétlenül azt találta meg, amit keresni valaha fontosnak tartott, de megtalálta a további életét megvilágító értelmet: a megértés útján járt.

Talán mégsem egészen írói szeszély Márai Sándor témaválasztása, talán nem feltétlenül az egzotikum keresése öszönözte finn hősnői megrajzolásakor. Konvencionális kifejezés és mélyebb megértés: két magatartásforma, szó, beszéd, nyelv, arc- és kézjáték teherbírását mérte le. A *Király* férfija szerint a fogalmazás „titkos és vajákos mesterség is volt". *A finn nő* nem fogalmaz; legfeljebb önmagában gondolkodik el a látottakon, a tapasztaltakon, az átélteken. A nyelv, a beszéd (ezúttal) elválaszt. A szó összeköt, mert nem hangzik el, a jelenségekre az egész ember válaszol.

A. F. Büsching, ein Berichterstatter über die uralischen Völker im 18. Jahrhundert

István Futaky
Göttingen

Anton Friedrich Büsching, der bedeutende Geograph in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, ist in der uralischen Wissenschaftsgeschichte beinahe unbekannt, obwohl in seinen Werken die finnisch-ugrischen und samojedischen Völker häufig behandelt werden. So widmet ihm G. J. Stipa in der grundlegenden Monographie *„Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neopositivismus"* (Helsinki 1990) lediglich den kurzen Satz „Anstelle der Kosmographien der Renaissance trat die neue Form der 'Erdbeschreibung' (A. F. Büsching)" (195), ohne auf seine Werke einzugehen, von denen auch in der umfangreichen Bibliographie kein einziges genannt wird.

Der 1724 in Stadthagen bei Hannover geborene Büsching kam nach dem Studium in Halle 1749 als Hauslehrer erstmalig für einige Jahre nach Petersburg. 1754 wurde er Professor der Philosophie in Göttingen, folgte jedoch 1761 einer Berufung als Prediger und Lehrer nach Petersburg, wo er bis 1765 blieb. Von 1766 an war Büsching Gymnasialdirektor und Oberkonsistorialrat in Berlin. Er starb dort 1793. Büsching wurde durch seine bahnbrechenden Arbeiten über die politisch-statistische Geographie zu einem der bedeutendsten Geographen seiner Zeit, durch seine Aufenthalte in Petersburg zugleich einer der besten Kenner von Rußland. Er erhielt Unterstützung bei seinen Unternehmungen durch viele Freunde in Rußland, darunter H. L. Chr. Bacmeister, G. F. Müller, P. S. Pallas. Nähere Angaben über ihn und über seine Werke findet man u. a. im Beitrag von P. Hoffmann: *„Anton Friedrich Büschings Wöchentliche Nachrichten"* als Bibliographie der Rußlandliteratur der siebziger und achtziger Jahre des 18. Jahrhunderts (*Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen.* Festschrift für Eduard Winter. Berlin 1966. 312–320).

Die von Stipa erwähnte *„Neue Erdbeschreibung"*, Teil 1–11, 1754–1792, ist die bekannteste Arbeit des Gelehrten; sie erlebte mehrere Auflagen, wurde vielfach übersetzt und nachgeahmt. Populär und ebenfalls mehrfach aufgelegt wurde der *„Auszug aus seiner Erdbeschreibung"*, der von Büsching selbst – vor allem für schulische Zwecke – zusammengestellt wurde. Wir finden im Teil 1. Europa und der nordliche Theil von Asia (Hamburg ^{2}1767) beispielweise die folgenden Abschnitte: Lappland 78f.; Das Großfürstenthum Finnland 79–81; Die im 18ten Jahrhunderte eroberten Länder (Das sind die auch von Ehsten und Finnen bewohnten Gouvernements Riga (=Herzogthum Liefland), Reval, Ingermanland und Wiburg) 108–115; Das casansche Gouvernement 115–117; Das orenburgische Gouvernement 119–121; Sibirien 121–122; Das Königreich Hungarn, mit den einverleibten Ländern, und Siebenbürgen 175–215.

Büsching gab seit 1767 sein *„Magazin für die neue Historie und Geographie"* (Hamburg bzw. Halle) aus, in dessen bis zum Band 25 (1793) herausgegebenen Bänden von den uralischen Völkern öfter berichtet wird. Der Schwerpunkt lag auch in dieser Schriftenreihe auf Rußland, womit Büsching zweifellos einem Bedürfnis des deutschen Publikums entsprach, doch auch andere Länder, darunter Ungarn, wurden ausreichend bedacht. Es handelte sich fast immer um Beiträge, die Büsching von seinen zahlreichen Informanten bekam und zum Teil übersetzen ließ, wie beispielweise P. Rytschkows *„Orenburgische Topographie"* mit den Kapiteln „Von den Mordwinen und Tscheremisen zusammen" und „Von den Wotjäken" (Sechster Theil

Magazin
für die
neue
Historie und Geographie,

angelegt von
D. Anton Friedrich Büsching,
Königl. Preußiſchen Oberconſiſtorialrath, Director des Gymnaſii im grauen Kloſter zu Berlin und der davon abhängenden beyden Schulen.

Sechſter Theil.

Mit Churfürſtl. Sächſiſchen allergnädigſten Privilegio.

Hamburg,
verlegt bey Buchenröder und Ritter 1771.

1771. 498–503, s. Abb.). Eine Ausnahme ist sein 1764 geschriebener Reisebericht über die Finnen der seit dem Frieden von Turku (1743) zu Rußland gehörenden Provinz. Büschings Text möchte ich hier auszugsweise bekanntgeben (Vierter Theil 1770. 479–496):

Kurze Beschreibung der kymenegorodischen Provinz in Finnland, und der Lebensart der Finnen.

Man erwarte von mir keine umständliche Beschreibung, wozu mehr Zeit, als ich auf meiner Reise hatte, wäre nöthig gewesen. Was ich hier beybringe, habe ich aus Unterredungen gesammlet.

Das wiburgische Gouvernement ist getheilt in die wiburgische und kymenegorodische Provinz [Kymen lääni*]. *Die wiburgische Provinz ist die größte, und begreift fast ganz Carelen und den kexholmischen* [Käkisalmi] *District; man rechnet darinn etliche 30 Kirchspiele und Capellanschaften. Die kymenegorodische hat unter sich die Städte Friedrichshaaven* [Hamina], *Nyschlott* [Savonlinna] *und Willmanstrand* [Lappeenranta];

* Die Worterklärungen in eckigen Klammern sind von mir, I. F.

in dieser letzteren stehet der Statthalter, es ist auch daselbst die Canzley. Alle Sachen werden nach den schwedischen Gesetzen tractirt, so wie es war, ehe diese Provinz an Rußland kam. Der Kirchspiele in dieser Provinz sind 16, davon die nahrhaftesten an der Ostsee bey den finnischen Scheeren.

Jedes Kirchspiel hat seine Heymathen zu 100 bis 150. Es sind keine Dörfer zu nennen. Jeder Bauer wohnet mit seiner Familie besonders auf den Bergen und Hügeln, und haben um sich her ihren Acker, Wiese und Wald: das heißen sie eine Heymath [Heimat etwa 'Stammsitz']. *Sie wohnen alle in schwarzen Rauchstuben, deren über 2 bis 3 nicht sind, meistens voller Leute und Kinder. Viele haben des Winters ihr Vieh bey sich, oder füttern es wenigstens in den Stuben mit warmen Getränk und Futter, welches draußen frieren würde: sonst haben sie auch gute Ställe.*

Man siehet durch ganz Finnland alle Felder und Wiesen umzäunet mit schiefliegenden Planken, also daß dieser Zäune unzählig viel sind; sie kosten viel Holz, aber es ist dessen auch überall genug. Durch solche Umzäunung wird das zahme und wilde Vieh abgehalten, es muß außerhalb demselben sein Futter suchen. Der Finnen Heymathen sind nicht umzäunet: warum? sie sind vor Dieben nicht bange, denn es giebt keine. Man fährt Tag und Nacht durch ihre Heymathen. Nur bey der Priesterschaft sieht es etwas ordentlicher aus, die hat ihre Wohnung umzäunt. Es ist doch gewiß, daß man in Finnland von Dieberey und Mord sehr selten höret, welches das größte Lob für eine Nation ist. Sonst haben sie aber auch ihre Untugenden: sie lieben den Brantwein, welchen zu brennen sie die Freyheit haben, ausgenommen die, so keine eigene Heymath besitzen. Doch siehet man auch nur selten jemand, der ihn unmäßig trinkt. Sie sind größtentheils unrein in ihrer Lebensart; sie schlafen ohne Betten auf Stroh, und decken sich mit Pelzen zu. Ihre Speisen sind unsauber, allein sie sind es so gewohnt, und befinden sich dabey gesund; sie gedeihen und haben viel Kinder. Einige trocknen Stroh, stoßen es klein und mischen es unter ihr Mehl, Brod zu backen: wollen sie aber ein delicates Brod haben, so nehmen sie allein die Kornähren dazu, welche sie stampfen und unter das Mehl mischen. Solches ist nur in dieser Provinz gebräuchlich; aber die Tannen- und Fichtenrinde nehmen sie hier nicht darunter, wie im schwedischen Finnland.

Des Sonntags sind die Finnen ordentlicher gekleidet, wenn sie in die Kirche kommen. Die Männer gehen alle in grauen Tuchröcken, haben einen breiten ledernen Gürtel um, mit einer großen meßingenen Schnalle. Sie tragen Pelzmützen und Hüte, oder gestrickte wollene Mützen. Sie gehen in Stiefeln oder Schuhen, keiner aber in Bastschuhen (Lapti) wie die Finnen um Petersburg, welche alle viel unsauberer sind, als die weiter hinein Finnland wohnen. Ihre Weiber und alle Mägde gehen in Schuhen. Ihre Ober- und Unterkleider sind von grauen, meist aber schwarzen Tuche; ihr Kopf ist mit einem weißen Tuche bedeckt; die Unverheyratheten gehen in zusammengeflochtenen bloßen Haaren.

Im Winter gebrauchen die Finnen lange schmale Schlitten, damit ist sehr leicht in dem tiefen Schnee, der oft zwo Arschinen hochfällt, fort zu kommen. Hier fährt man nicht wie in Rußland mit 2 oder 3 Pferden neben einander angespannt, sie würden im Schnee stecken bleiben; sondern wenn der Schlitten schwer ist, spannet man noch eins oder zwey voran. Die Finnen gebrauchen oft 3 Ellen lange und 1/4 breite Schlittschuhe, Suxi genannt, damit sie auf dem tiefsten Schnee überall hingehen, auch dem Wilde nachspüren. Auf den Landstraßen sieht man oft die Spuren von den Suxi, worauf die Leute von einem Heymath zum andern queer über den Weg gegangen seyn.

Die finnischen Bauern essen seltener Fleisch: sie schlachten dann und wann, mehr aber im Herbst und Winter, und salzen das Fleisch mit spanischem Salze ein, welches auch andre Leute von Condition thun, da sie denn immer Fleisch in Bereitschaft haben. Wird man bey ihnen zu Gaste geladen, so ist allzeit das erste Gerichte gesalzen Rind- oder Schöpfenfleisch, so mit Butter und Brod gegessen wird; oder sie setzen anstatt dessen einen Schinken auf: diese sind hier allerdings delicater, weil sie von frischgeschlachteten Schweinen gleich eingesalzen und geräuchert werden; dagegen man andrer Orten mit schon längst gefrornen Fleisch, das man zuvor aufthauet, zufrieden seyn muß. Sie halten ihr eigenes Vieh, davon sie schlachten, wenn sie es nöthig haben. Sonst fehlt es nicht an Milch und Bier, damit alle Bauern genug versehen sind. Das beste Bier wird bey den Priestern gebrauet, und wenn man sonsten irgendwo gutes Bier zu trinken bekömmt, so sagt man: das ist Pappila, d. i. Priesterbier.

Die finnländischen Bauern sind freye Leute, wissen also von keiner Leibeigenschaft, wie die im Ingermannländischen, wo sie entweder der Krone, oder gewissen Herrschaften unterworfen sind. Die Finnen dürfen keine Recruten geben, als zur Zeit der Schweden geschah, da ganze finnische Regimenter aufgerichtet waren. Sie haben es unter rußischer Bothmäßigkeit nicht so schwer. Ihr Tribut besteht in Kopfgeldern, nach der vorigen schwedischen Weise. Die Person sowohl männlichen als weiblichen Geschlechts, giebt jährlich 16 Copecken.

Sie verheyrathen ihre Söhne gern etwas jung. Die Braut muß erwachsen, bey 20 Jahr alt seyn, damit sie kann helfen arbeiten. Ihre Hochzeiten werden insgemein gegen Weihnachten veranstaltet. Sie sind fruchtbar, bekommen viel Kinder. Die Finnen haben fast alle brandgelbe, röthliche Haare: vielleicht contribuieren ihre Rauch- und Badstuben viel dazu, in welchen sie sich den ganzen langen Winter über räuchern. Sie haben keine Kämme nöthig, sondern sie bürsten ihre Haare, und das geschieht nur selten, und wenn sie nach der Kirche gehen wollen. Ihre Schwarzstuben sind insgemein groß, daß zwo Familien können zusammen wohnen. Die Backöfen sind groß, von wilden Steinen gemacht, da mancher einen ganzen Schlitten voll erfordert. Der Fußboden ist ungleich, schwarz, und wird niemals gewaschen. In ihren Stuben an der obern Decke siehet man Strohhalmen hängen, welche die Finnen am Christabend hinauf werfen. Diejenigen, deren Strohhalm zwischen den Schlitzen hangen bleiben, versprechen sich das Jahr ein besondres Glück zur Erndte. Zu eben der Zeit schmelzen sie auch Zinn und Bley, und gießen es ins Wasser, da sie denn aus den Figuren allerley Deutungen machen. Man erzählte, daß die Finnen vor mehrern Jahren noch mancherley heidnische Gebräuche unter sich gehabt, auch Hexereyen und andre Dinge mehr, davon noch das Kockos- oder Johannisfeuer übrig geblieben, welches ihnen noch erlaubt ist; allein andre abergläubische Possen sind ihnen bey Strafe verboten.

Im selben Band 497–512 befindet sich der zweite, ebenfalls 1764 entstandene Originaltext von Büsching: *Nachrichten von der Stadt Archangel und umliegenden Gegend*, worin auf S. 505f. von den Samojeden die Rede ist.

Es würde sich gewiß lohnen, die 'uralischen Teile' in Büschings Publikationen, von denen hier nur ein Teil erwähnt werden konnte, systematisch zu sichten und zu würdigen. Auf dieses Desideratum aufmerksam zu machen, war das Ziel meines kleinen Beitrags, den ich in der Hoffnung schließen möchte, daß seine Lektüre dem Jubilar, der seine wissenschaftsgeschichtlichen Interessen nicht zuletzt durch die Übersetzung von N. WITSENS *„Berichten"* kundtat, Freude bereiten wird.

Dia patentialien Satzmorpheme des Scherkal-Ostjakischen

GERHARD GANSCHOW
München

In den von W. Steinitz veröffentlichten Texten des Scherkal-Ostjakischen (*Ostjakische Grammatik und Chrestomathie; Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten*) finden sich für die Bezeichnung des Patiens fünf verschiedene Satzmorpheme[1]. Diese sind entweder nominal (Typen 1 und 2) oder pronominal (Typen 3, 4 und 5) und erscheinen in der Stammform (Typen 1 und 5), im Nominativ (Typ 3), im Lokativ (Typ 2) oder im Akkusativ (Typ 4). Die nominalen Typen 1 und 2 treten sowohl im aktiven als auch im passiven Satz auf, die Typen 4 und 5 nur im aktiven Satz, der Typ 3 nur im passiven Satz. Die im passiven Satz vorkommenden Typen 1 und 3 sind formal-syntaktisch Subjekt, der Typ 2 ist sowohl im aktiven als auch im passiven Satz formal-syntaktisch ein Adverbiale mit instruktivischer Funktion. Im folgenden werden diese fünf Satzmorpheme mit Beispielen für ihre formal z. T. unterschiedlichen Funktionen belegt.

1. Nomen-Stammform

a) Beispiele für das nominale Stammform-Patiens im aktiven Satz:

χŭt tes 'Fisch aß er' (Chre.[2] 100. 4. 7); *χɔtəptat meγtəs* 'Netze-seine warf-er-aus' (Chre. 100. 2. 4); *taŋkə-pănt ujətsəm* 'Eichhörnchen-Spur fand-ich' (Chre. 84. 6. 1); *ma puškanem wŭsem, taŋkem esətsem* 'ich Gewehr-mein nahm-ich-es, Eichhörnchen-mein schoß-ich-es' (Chre. 84. 6. 10).

b) Beispiele für das nominale Stammform-Patiens im passiven Satz:

ma tĭtem χăś wŭsə 'ich Atem-mein fast genommen-wurde-er'(= 'ich verlor meinen Atem (starb) beinahe'; Chre. 82. 4. 4); *śempər-kew jŭwətsa* 'der śemper-Stein geworfen-wurde-er' (Chre. 89. 7. 4); *kurt tet jɔχtam ĭsat wetsajət* 'Dorf voll Leute-meine alle/ganz getötet-wurden-sie' (= 'die (eig. meine) Leute des ganzen Dorfes wurden alle getötet'; Chre. 89. 7. 6); *ĭj neŋətna uχət kăšta pĭtsa* 'eins Frau-seine-von Kopf-sein (ab)suchen begonnen-wurde-er' (= 'die Frau begann seinen Kopf (nach Läusen) abzusuchen'; Vd.[2] 234. 1); *ăŋket seŋkta pĭtsa* 'Frau-seine prügeln begonnen-wurde-sie' (= (er) begann seine Frau zu prügeln'; Chre. 89.7.5).

c) Als Patiens kommt die nominale Stammform auch in Fällen vor, in denen das passivische Prädikat aus einem Part. Prät. besteht:

wŭrtə jɔχ ewət ĭj χu wetəm 'rot Leute von/aus eins Mann getötet' (= 'einer der „Roten" ist getötet worden'; Chre. 84. 5. 4); *jĭs-χuna taŋkə meγət-peləka ĭχtəm* 'Vorzeit-Mann (= 'Held')-von Eichhörnchen Brust-Seite-an gehängt' (= '(unser) Held hat das Eichhörnchen an die Brustseite gehängt'; Chre. 84. 6. 2. 7).

---

1) Satzmorphem: Terminus der Satzmorphologie, s. G. Ganschow, Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen (Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Abh. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, 1970).

2) Chre. = W. Steinitz, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie, 2. verb. Aufl., Leipzig 1950. – Vd. = W. Steinitz, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten, I. Tartu 1939. – Die Zahlen nach Chre. bzw. Vd. bezeichnen Seite, evtl. Nr. der Erzählung, evtl. Absatz, Zeile.

2. Nomen–Lokativ (*-na*)

a) Beispiele für lokativisches Patiens im aktiven Satz:

pŏχen ĭmənа ɔmsəttətew 'Sohn-dein Frau-mit setzen-wir-ihn' (= 'wir geben deinem Sohn eine Frau'; Chre. 90. 3. 6); *ma nănŋət tŏta wŏχna mătem* 'ich dich dort Geld-mit (be)gebe-ich-dich' (= 'ich gebe dir dort Geld'; Chre. 92. 2. 4); *χutəm kărəplʹana pa mătem* 'drei Schiff-mit wieder (be)gebe-ich-dich' (= 'ich gebe dir wieder drei Schiffe'; Chre. 95. 1).

b) Beispiele für lokativisches Patiens im passiven Satz:

ma ĭmənа ɔmsəttətijəm 'ich Frau-mit gesetzt-werde-ich' (= 'man gibt mir eine Frau'; Vd. 241. 3); *χɔnna kăt kărəplʹana măsijəm* 'Zar-von zwei Schiff-mit gegeben-wurde-ich' (= 'der Zar gab mir zwei Schiffe'; Chre. 94. 3. 3); *aśetna ɔntəpna wersa* 'Vater-sein-von Wiege-mit gemacht-wurde-er' (= 'sein Vater machte für ihn eine Wiege'; Chre. 89. 2. 1).

3. Nominativ des Personalpronomens

Beispiele für den Nominativ des Pers. Pron. als Patiens im passiven Satz:

ma ɔjkana śĭ tetijəm 'ich Bär-von nun gefressen-werde-ich' (= 'der Bär wird mich nun fressen'; Vd. 306. 7. 4.); *ma jŏχ kĭtsajəm* 'ich nachhause geschickt-wurde-ich' (= 'man schickte mich nachhause'; Chre. 84. 5. 6).

4. Akkusativ des Personalpronomens (*-ət*)

Beispiele für den Akkusativ des Pers. Pron. als Patiens im aktiven Satz:

ma tŭwət ănt katl̥tem 'ich ihn nicht halte-ich-ihn' (Vd. 235. 7); *nănŋ manət wɔχsen* 'du mich riefst-du-mich' (Vd. 251. 10); *jurna nănŋət ănt tutem* 'Gewalt-mit dich nicht hole-ich-dich' (= 'mit Gewalt werde ich dich nicht holen'; Vd. 283. 6. 5); *manət at sewra!* 'mich nicht schlage!' (Chre, 91. 3. 7).

5. Demonstrativpronomen

Mir sind nur zwei Belege bekannt:

tăm jŭwəttem ..... kawrəm jĭŋkpə tapət śorəs, ... χut śorəs uχtija 'dies werfe-ich-es ..... heiß Wasser-mit sieben Meer, ... sechs Meer Oberseite-auf/zur' (= 'den werfe ich in (auf) die ..... heißwassrigen sieben Meere, in (auf) die sechs Meere .....'; Vd. 252. 12. 10); *śĭten pa ńuta sĭχe!* 'diesen-dein auch zusammen rolle-ihn!' (= 'roll diesen auch zusammen!'; Vd. 284. 2).

tűz 'Feuer'

GULYA JÁNOS
Göttinga

Leibniz, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány inspirátora (1646–1716) szerint a "tűz" (ignis) a nyelvek legegyszerűbb, illetőleg leghasználatosabb szavai közé tartozik. Azon szavak közé, amelyek éppen e sajátosságuknál fogva – mai szóhasználat szerint: az alapszókincsbe való tartozásuk miatt – alkalmasak a nyelvhasonlításra, a nyelvek egymás közötti összehasonlítására („collocatio linguarum") abból a célból, hogy fényt deríthessünk a népek (és nyelvek) eredetére. Híressé vált írásában Leibniz a "tűz" (ignis) szót a „Naturalia" cím alá sorolja be, a "nix, glacies", illetőleg a "calor, lux, fumus, terra" etc. szavak közvetlen társaságába (G. W. LEIBNIZ, *Collectanea etymologica*. G. G. Leibnitii Opera omnia. Ed. L. DUTENS, Geneva 1768, vol. VI, pars II, pag. 228–230).

Mintegy 250 évvel Leibniz után az amerikai M. Swadesh az 1950-es évek elején glottokronológiai elméletéhez megvizsgálta, hogy melyek a szókincs legkonstansabb elemei, azaz hogy melyek azok a szavak, amelyek a kulturális és egyéb változásoknak a legkevésbé vannak kitéve. Ezekből előbb egy terjedelmesebb, majd egy kritikailag revidcált, rövidebb listát állított össze. Ebben az utóbbi, alig száz szóból álló listában benne van a "tűz" (fire) szó is (M. SWADESH, *Towards Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating*. – International Journal of American Linguistics, XXI, 1955, 121–137).

A Leibniz és Swadesh támasztotta várakozásoknak megfelelően az uráli alapnyelvben kimutathatóan csakugyan van szavunk a "tűz"-re. A szó alapalakjául egy ***tule*** forma tehető fel (UEW 535). A szócsalád tagjai a következők:

Finn. *tuli* (Gen. *tulen*) 'Feuer'; est. *tuli* (Gen. *tule*) | lapp. N *ǫllâ -l-*, L *tållå* K. (659) Kld. Not. A *toll* | mord. E M *tol* 'id.; Funke' | tscher. K B *tâl*, U B *tul* | wotj. S *til*, K *tâl*, G *til* | syrj. S *til* : *t.-kert* 'Feuerstahl', S *tila* 'Neubruch' || sam. jur. (495) O *tū* 'Feuer'; jen. Ch. *tū*, B *tu;* twg. *tui;* selk. Ta. Ke. *tyy*, N *tý*, (LEHT.: MSFOu. 122 : 328) Tur. *tū;* kam. *šuu;* koib. *siü, siu;* mot. *tue-k;* karag. *dui;* taig. *tui*.

Nem kis meglepetésünkre a PU **tule* 'Feuer' szónak az ugor nyelvekben etimológiai megfelelője nincsen (ld. fent). Ugyanakkor az ugor nyelvekben – és csakis az ugor nyelvekben – van egy másik ősi szó, amely szintén 'Feuer' jelentésű, a közismert magyar *tűz* szó a maga rokon osztják és vogul megfelelőivel (UEW 895). A szó ugor alapalakja az UEW szerint **tüγ3-t3* vagy **tüw3-t3* lehetett. A következő megfelelések sorolhatók ide:

Ostj. (OL 129) V *tŏγət*, DN *tüt*, O *tut* 'Feuer' | wog. (WV 5) TJ *täwə·t*, KU *tə̄wt*, P *tāwt* | ung. *tűz* (Akk. *tüzet*) 'id.; Brand; (veralt.) Herd'.

Minden proto-uráli szónak minden utódnyelvben nem „kell" feltétlenül meglennie. Itt azonban valószínűleg a puszta véletlennél többről van szó. Egyrészt a szó egy egész nyelvcsoportból – az ugorból – hiányzik; másrészt a többi nyelvben igen szépen reprezentált. E sajátos kettősség minden bizonnyal összefügg az ugorságnak a többi finnugor/szamojéd csoporttól va-

ló elválásával, végső soron az ugorságnak a „délre" való kerülésével. (A kérdéshez ld. még J. GULYA: *„Loch im Stammbaum?" Zur Urheimat der Ugrier und der Ungarn.* In: Specimina Sibirica, Szombathely 1994, megjelenés alatt.)

A "tűz" szó és fogalom körében maradva, miközben a "füst"-öt és társai szemantikai körét még csak nem is érintettük (ld. UEW 59, 158, 641, 754 és 879), további meglepetések várnak ránk.

Gyakoriságát tekintve a "tűz" szó kétségtelenül az alapszókincsbe tartozik: a magyar szépprózában a *tűz* az SzGySz. szerint a 679. helyen van, a leggyakoribb szavak első ötödének a végén. Ami viszont a "tűz" kultúramentességét illeti, erős fenntartással kell élnünk. Amint ez az alábbiakból (is) következik.

C. D. Buck nevezetes indoeurópai szemantikai-etimológiai szótárában (*A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages.* Chicago/Illinois 1949) a "tűz" (fire) szóra 8 csoportban sorol fel megfelelőket. Ezek közül kettő ősindoeurópai: 1. IE **pewōr*, köztük a német *Feuer* szó is, illetve 2. IE **egni-*, többek között a latin *ignis*-szel. A két indoeurópai szóval T. V. Gamkrelidze és Vjacs. Vsz. Ivanov is részletesen foglalkoznak a szemantikai szempontokat messzemenően érvényesítő indoeuropaisztikai összefoglaló munkájukban (*Indoevropejszkij jazyk i indoevropejcy I–II.* Tbiliszi 1984, 210, 257, 274, 699, 831). E két műből az derül ki, hogy a "tűz" szemantikailag többféle lehet. Lehet a "tűz": „inaktív", illetőleg „aktív". Magyar példával szemléltetve: a tűz *ég*, illetőleg a tűz *éget*. Az utóbbi "tűz" jelentésű szavak gyakran mitológiai vonatkozásúak is lehetnek, mint *tűzisten/tűzistennő*. E "tűz" volt használatos egyebek mellett halottégetésnél is. Egy másik szempont szerint szerepet játszik, hogy a tűzzel valamit készítünk/elkészítünk-e vagy sem. Gyakori a tűz, illetőleg *tűzhely* megkülönböztetés, vagy kapcsolat is. Továbbá a "tűz" jelentésű szavak összefüggése olyan szavakkal, amelyek *tűzvészt, hőséget, fényt* jelentenek, vagy éppen a *Nap* megjelölésére szolgálnak.

A magyarban a "tűz" fogalmára csak egy szavunk van, a *tűz* szó. Egy szó, de számos jelentéscsoporttal, jelentésbeli változattal (ld. ÉSz., TESz.). Csak az általánosabbakat említem meg: gyors égési folyamat, láng, parázs, tűzvész, fény/ragyogás, lelkesedés/szenvedély, láz, erő/zamat. Az UEW (i. h.) tud egy elavult 'Herd' jelentésről is.

Teljesen más a helyzet közeli rokon ugor nyelveinkben, a vogulban és az osztjákban. Különösen a vogulban, ahol a "tűz" fogalomra négy szó is van! A következők: 1. *täwə̑t*, 2. *nāji̯*, 3. *ul'a* és 4. *äraś*.

1. A *täwə̑t* 'Feuer' szó talányos; nyelvjárási előfordulása miatt. A szó ugyanis megvan a vogul nyelvjárások legnagyobb részében (TJ–C, KU–M–O, P, VN–S, LU és LM) (ld. Munk.–Kálm. 664b–666a, Kann.–Liim.–Eiras 360, Steinitz, WogVok. 180), de hiányzik az északi vogulból. Ez az állapot nem legújabb kori fejlemény, ugyanezt találjuk már a XVIII. századeleji forrásokban is. Rombandeeva szerint (Romb.) a vogulban (É. nyj.) 'tűz' jelentésben *nāj* és *ul'a* használatos.[1]

2. A *nāji̯* szó megvan mindenütt. Jelentése (Kann., WogVok. 16): 'Edelfrau, Dame (im Kartenspiel), Feuer, Sonne' (ld. még Kann.–Liim.–Eiras 208, Steinitz, WogVok. 181). Kálmán Béla (Munk.–Kálm. 324a) a szót a jelentés alapján két szóként veszi fel: 1) 'úrnő, fejedelemasszony, gazdasszony', továbbá északi 'anyaméh' és 2) 'tűz' (csak északi), 'Nap'. (Hasonlóképpen Honti, GObugrWok. 167.) Rombandeeva szerint a szó jelentése: 'tűz' (ld. fent). A szó az osztják szókincsnek is jeles eleme, ugyanezekkel a jelentéskörökkel. Így nem nagyon valószí-

[1] 1993-ban megjelent „Isztorija naroda manszi – vogulov – i ego duhovnaja kultura" – Szurgut – munkájában pedig hírt ad egy gyermeknyelvi *täka* 'tűz' jelentésű szóról is. (I. m. 37.)

nű, hogy a felvetett jelentéskülönbség a vogulban jött volna létre. Minden bizonnyal ősi, mitológiailag motivált jelenséggel állunk itt szemben. Ehhez hadd idézzem Csernyecov (és I. Ja. Csernyecova) következő közlését (*Kratkij manszijszko-russzkij szlovar'* 1936): *naj* '1) ogony; 2) zsensesina-bogatyr; 3) geroina; 4) szolnce', majd egyik adatát az összetételek köréből is: *naj ekva* 'pramatyer' ("ősanya", *ekva* 'nő, feleség').

3. Az *ul'a* 'Feuer' (So) viszonylag kis területen ismert. Északon (So, LO) és nyugaton (P, LM) (Munk.–Kálm. 694b, Kann.–Liim.–Eiras 27). Kannisto adatai között van egy parallel-kifejezés, amelynek alapján a szó esetleg megvolt a kondaiban (KM) is (i. h. 360). (A szóra vonatkozólag ld. még Munkácsi: NyK. XXIV, 209.) Sajátos, hogy a szó Csernyecovnál nem fordul elő. A kondaiban pedig Bal.–Vachr.-nál sincs említve. A XVIII. századi adatok is csak az északi és a nyugati nyelvjárásokban való ismertségre utalnak.

4. Az *āraś* (So) szó ismertsége csak az északi és nyugati nyelvjárásokra terjed ki (So, LO, LM, P). Hasonlóképpen, mint az *ul'a* szóé is (ld. fent). Jelentése is valóban 'tűzhely', a szónak 'tűz' jelentése csak a pelimiben (P) van (Munk.–Kálm. 47b, Kann.–Liim.–Eiras 45, továbbá Korenchy, ILOS 53–54).

Nem egyszerű kérdés, mégis érdemes lenne megtudni, hogy mi állhat a vogul szavak e sajátos területi (történeti?) megoszlása mögött. Annál inkább is, mert a felsorolt négy vogul szó közül kettő (*täwə't* és *nāji'*) az osztjákból is ismert, míg a másik, az utóbbi kettő az osztjákban nincs meg.

Az osztjákban a mindennapi 'tűz' jelentésben a (DEWOS 1420–1421) V–Vj *tŏγət* 'Feuer' szót használják. E szó – csakúgy, mint a *näj* is (ld. alább) – minden nyelvjárásban megvan. A DEWOS jelentésmegadása közismerten több, mint példaadó. Már csak ezért is indokolt, hogy itt a DEWOS alapján (rövidítve) a *näj* szó jelentéstartományát bemutassam: 1. Frau oder Tochter eines Helden, Fürsten; weiblicher Schutzgeist; Herrin, Frau des Beamten; vornehme Frau; Weib, Frau (részben: als Anredeform im Tanzlied); Dame (im Kartenspiel); parallel-szó az *ɣrt* 'Held' szó mellett; 2. Feuer (oft personifiziert; a medveműnyelv szava); Gott des Feuers; Sonne (Kaz, Sy, O; az északi területen)' (i. h. 980).

*

Kis írásom tárgyául a *tűz* szót és közvetlen rokon körét nem véletlenül választottam.

Valójában egy kis tüzet szerettem volna vele gyújtani, egy kollégiális barátság tüzét Tibor, Mikola Tibor 60. születésnapján, ami mellett – sok mással egyetemben – legyen hol öreg napjaiban majd melegednie.

Legyen rajta mindvégig az ugorok tűzistenasszonyának védő tekintete!

A régi magyar és finn keresztnévválasztásról

HAJDÚ MIHÁLY
Budapest–Szeged

Az ősi személynévadásra mind a magyar, mind a finn nyelvben a belső keletkezésű nevek használata volt a jellemző. Erről igen alapos és részletes áttekintő képet adott a közelmúltban HAIK ROMETSCH (*A magyar, finn és észt belső keletkezésű keresztnevek*. Bp., 1983. ELTE Magyar Névtani Dolgozatok 53. sz.). Könyvében beszámol az óvónevekről, kívánságnevekről, totemisztikus nevekről stb., majd jelentéseik szerint csoportosítja a különböző nyelvek neveit. Hallatlanul érdekes a hasonlóságok és eltérések bemutatása, különösen ezeknek az ősi neveknek a fölépítése, szerkezete, majd az a párhuzam, ahogyan tudatosan vették újból használatba az ősi, belső keletkezésű neveket (i. m. 29–36). A kezdeti és az újbóli használat között azonban mindegyik nép történetében volt egy olyan kor, amelyben a keresztény nevek szinte teljesen kiszorították az ősi neveket a keresztnévhasználatból. Ez az időszak a kereszténység fölvétele után a martirológiumi nevek elterjedésével kezdődik, s a nemzeti névkincsbe akkor bekerült keresztnevek hosszú időn keresztül kizárólagos használatúak voltak, és természetesen még ma is éreztetik hatásukat a névadásban: ma ezek számítanak hagyományos, régi neveknek.

A kereszténység fölvételének ideje, a térítő papok származása, nyelvi hovatartozása irányt szabott, de meg is határozhatta a nemzeti névkincs kialakulását. Közismert, hogy a magyarok 1000, a finnek 1157 után kezdtek keresztényekké válni, de ez egyik népnél sem ment zökkenők nélkül, s nem a keresztnevek gyors és teljes megváltoztatása volt az egyház elsődleges célja. Magyarországon csak az 1279. évi budai zsinat, Finnországban pedig az 1249-es svéd hódítás után terjedt el a martirológiumi nevek túlnyomó, majd szinte kivétel nélküli használata. Amíg Magyarországon a nemzeti királyság megteremtése és fönnállása következtében a korábbi idegen térítőket fölváltották a hazai, magyar származású papok és szerzetesek, akik a latin nevek magyaros formáit elfogadták, és minden bizonnyal szóban is, de oklevélírási gyakorlatukban mindenképpen használták, Finnország területén még a svéd hatás érvényesült jó darabig. A reformáció megjelenése a római katolikus egyház névadási szabályait is eltörölte, s jóllehet a két népet az új vallási irányzat közel egyidőben, a XVI. század közepén érte el, Magyarországon a kálvinista, Finnnországban a luteránus irányzat lett erőteljesebb, s így később sem közeledett egymáshoz a két névhasználat. Ez azonban majd egy másik dolgozat témája lehet, most a római katolikus vallás teljes elterjedése és a reformáció térnyerése közötti, általam réginek nevezett keresztnevekről szeretnék néhány szót szólni.

A két nép nevei közötti különbséget ma elsősorban a nevek hangalakjaiban látjuk szembetűnőnek. Olyan nagyok néha az eltérések, hogy a nevek egyeztetése nehéz föladat. Erre bizonyítékul hadd mutassak be néhány példát! Adataim a lengyel összehasonlító keresztnévszótárból vettem (WANDA JANOWOWA, ALDONA SKARBEK, BRONISLAWA ZBIJOWSKA, i JANINA ZBINIOWSKA, *Slownik imion*. Wroclaw–Warszawa–Krakow 1991.[2]). A finn adatokat egyeztettem VILKUNA egyik keresztnévszótárával (KUSTAA VILKUNA, *Etunimet*. Otava, 1977.), s az azonos neveknek megadott több alakja közül a leggyakoribb használatút vettem föl. Nem célom az észt neveket is bevonni a vizsgálatba, de fölsorolom azok változatait is a magyar és a finn nevek mellett, hogy szemléletesebb legyen az e kettő közötti eltérés, illetőleg az észt neveknek a ma-

gyar alakokhoz való nagyobb hasonlósága. Az észt névformákat RAJANDI könyvéből ellenőriztem (EDGAR RAJANDI, *Raamat nimidest*. Tallinn, 1966).

Férfinevek

magyar	finn	észt
Ábrahám	*Aapo, Aappo*	*Abraham*
Adalbert, Ábris	*Altti*	*Adalbert*
Adorján	*Ari, Arsi, Atro*	*Aadrian*
Ágoston	*Aku*	*August*
Albert	*Pertti*	*Albert*
Benedek, Bence	*Pentti, Bengt*	*Benedikt*
Bernát	*Penna, Bernt*	*Bernhard*
Bertalan, Berci	*Perttu*	*Pärt, Pärtel*
Dávid	*Taavi*	*Taavet, Daavid*
Ferenc, Feri	*Ransu, Frans*	*Franc*
Fülöp	*Vilppu, Filippu*	*Filipp*
Gábor, Gabi	*Kaappo, Kaapo*	*Gabriel*
Imre	*Emeriiki*	*Emmerich*
István, Pista	*Tapani, Teppo*	*Stefan, Taban*
János, Jani	*Jukka, Juhani, Jussi*	*Jaan, Johan*
József, Jóska	*Juuso, Joosef*	*Joosep*
Lőrinc	*Lauri, Lassi*	*Laarens, Laarits*
Menyhért	*Melker, Melkku*	*Melchior, Melkior*
Miklós, Miki	*Niilo, Niko*	*Niglas, Nigulas*
Orbán	*Urpo*	*Urban*
Péter, Peti	*Pekka, Pekko*	*Peter*
Tamás, Tomi	*Tuomo, Tuomas*	*Toomas*

Női nevek

magyar	finn	észt
Ágnes, Ági	*Agnes, Agneta*	*Agnessa, Agneta*
Ágota	*Agata, Agda*	*Agata, Aeta*
Brigitta	*Piritta, Pirkko*	*Brigitta, Birgit*
Cecília, Cili	*Silja, Siissa*	*Cecilia, Silje*
Judit, Jutka	*Jutta, Juudit*	*Judith, Juta*
Noémi	*Naima*	*Naima*
Zsuzsanna, Zsuzsa	*Susanna, Sanna, Sanni*	*Susan, Susa, Susi*

Természetesen azokat a neveket soroltam föl, amelyeknek nagyobb az alaki eltérése. Az egyes nyelvek közötti eltérések bemutatása és magyarázata a nyelvtörténetnek, hangváltozások kutatásának a föladata. (Ez nem jelenti azt, hogy a névtan elveti a nevek alaki változásainak vizsgálatát. Isten őrizz! Csupán itt most nem ezzel foglalkozom.) A közös eredetű nevekben belső nyelvfejlődés következtében beállt változások kutatásához azt is meg kellene néznünk, hogy melyik nyelvből és milyen alakban került át a név a vizsgált nyelvbe. Ez ismét más dolgozat témája lenne vagy lehetne. Az alábbiakban a nevek használatának arányairól és azok okairól szeretnék írni.

A nevek alaki eltérésénél jellemzőbbnek tartom a korok és népek közötti névhasználati eltéréseket, azoknak a kutatását. Ezt részben a névgyakorisági vizsgálatok eredményeként kapjuk meg, részben pedig a névstruktúra, a névkincs összetételének vizsgálatából. Az előbbire van lehetőségünk a magyar és finn nevekkel kapcsolatban. A magam kutatásai alapján megállapíthatom, hogy a vizsgált korszakban (XVI. század) a leggyakoribb magyar férfi keresztnevek a következők voltak: *János, Benedek, Péter, Mihály, Pál, Gergely, Albert, Kelemen, István, Tamás* stb. Ezek gyakorisági sorrendje vidékenként változott, de általában ezeket a neveket majdnem minden országrészben megtaláljuk ekkor. EERO KIVINIEMI (*Raakan lapsen monet nimet.* Espoo, 1982) szerint ugyanekkor a finnek körében a *Jussi, Olli, Nikki, Lauri, Pekka, Antti* és *Jaakko* volt a leggyakoribb férfinév. Ez pedig majdnem teljesen azonos a korabeli svéd és dán névgyakorisági sorrendekkel (uo.). (A női nevek csekély száma miatt ilyen összehasonlítást nem tehetünk, de föltételezzük az azonos kultúrhatás következtében a hasonló helyzetet.)

A magyar és finn leggyakoribb nevek összehasonlításakor azt tapasztaljuk, hogy csak két etimológiailag azonos név van a két nép névgyakorisági listájának az élén: *János* és *Péter*. A többi igen gyakori név között olyanok is vannak, amelyeket az egyik vagy a másik nép egyáltalán nem ismert vagy csak nagyon ritkán használt akkor is, később is. A magyar nevek között ilyen a *Gergely* (Reko, Reijo), *Benedek* (Pentti), *Kelemen* (Klemetti), *István* (Taponi), a finnek között pedig az *Olli* (Olaf, az ősgermán 'ős+ivadék' jelentésű *Olaifr* < *?Anulaibar* névből), a *Lauri* (Lőrinc) és *Jaakko* (Jákob) nevek nem voltak gyakoriak magyar nyelvterületen, illetőleg az *Olaf* előfordulásáról sem akkor, sem később nincsenek följegyzéseink.

Ennek a nagy eltérésnek az okait hiába keressük a római katolikus névadásban, a korabeli martirológiumokban, nem találjuk. A legvalószínűbb magyarázat a korabeli naptárakban lelhető föl. A finnek legkorábbi fönnmaradt naptára VILKUNA szerint (I. m. 280.) az Åbo-i kalendárium (*Calendarium Ecclesiae Aboensis*. Lübeck, 1488). Ugyanebből az időből öt magyar naptárat vagy naptártöredéket ismerünk. 1. *a Müncheni Kódex naptára* 1439 előttről, 2. *Batthyány Boldizsár misekönyvének naptára* 1489-ből, 3. *a Bolognai Rovásemlék naptára* a XV. század második feléből, 4. *a Winkler Kódex naptára* 1506 körül. Ezeket együttesen mutatja be SÁNDOR KLÁRA *A Bolognai Rovásemlék* című könyvében (Szeged, 1991. 183–199) egymás mellé állítva a napokhoz tartozó ünnepeket. Az ötödik a legrégibb, a XV. század második feléből való magyar csízió lehet, amelyet MELEGDI JÁNOS közölt a Magyar Nyelv hasábjain (XIV, 133–139). Mindezeknek a naptáraknak az egybevetése a névünnepek számát és minőségét mutatja, s megállapíthatjuk belőle a fontosabb és gyakoribb névnapokat a két nép által tisztelt szentek köréből.

Az év rendjén haladva az első közös névnap *Pál* (jan. 25.). majd ezt követi *Mátyás* (febr. 24.), *Fülöp* és *Jakab* apostolok napja (máj. 1.), Keresztelő Szent *János* születésnapja (június 24.), *Péter és Pál* apostolok napja (június 29.), *Jakab* (vagy *Jákob*) napja (július 25.), *Lőrinc* (aug. 10.), *Bertalan* (aug. 24.), *Máté* apostol (szept. 21.), *Mihály* arkangyal napja (szept. 29.), Hitvalló (Assisi) Szent *Ferenc* napja (okt. 4.), *Dénes* mártír (okt. 9.), *Simon* és *Júdás* apostolok (okt. 28.), *Márton* (nov. 11.), *Kelemen* pápa (nov. 23.), Szent *András* apostol (nov. 30.), *Miklós* püspök (dec. 6.), *Tamás* apostol (dec. 21.), *István* protomártír (dec. 26.), *János* evangélista és apostol (dec. 27.).

A névnapok azonossága azt mutatja, hogy természetszerűen voltak azonos ünnepei a két népnek, hiszen ezek azoknak a szenteknek a napjai, amelyeket valamennyi martirológium tartalmazott ekkor. Az eltérések érdekesebbek, hiszen voltak olyan névnapok a legkorábbi finn naptárban, amelyek a magyarokból hiányoznak, és magától értetődőn viszont.

A finn naptárban meglévő, a magyarból hiányzó nevek ünnepei: Kanuti regis m. – *Kanut* király mártír (jan 7.), Henrici ep. m. – *Henrik* püspök mártír (jan. 20.), Sigfridi ep. cf. – *Szigfrid* püspök hitvalló (febr. 15.), Thome de Aqino cf. – Aquinói Szent *Tamás* hitvalló (márc. 7.), Ereci regis m. – *Erik* király mártír (máj. 18.), Eskilli ep. m. – *Eskil* püspök mártír (június 12.), Translatio Henrici ep. m. – *Henrik* püspök mártír (csontjainak) áthelyezése (június 18.). A magyar naptárakban ugyanezeken napokon vagy más szentek nevei szerepelnek, vagy nincs a nap mellett ünnep, illetőleg kimarad a nap a csízióból.

A továbbiakban nézzük meg azokat a névünnepeket is, amelyek a magyar naptárakban szerepelnek, a finnben pedig nem! Remete Szent *Pál* (jan. 10.), Szent *Antal* halála (jan. 17.), *Fábián* és *Sebestyén* mártír (jan. 20.), *Vince* mártír (jan 22.), Szent *Balázs* püspök (febr. 3.), Szent *Bálint* mártír (febr. 14.), Üszögös Szent *Péter* apostol (febr. 22.), Szent *Gergely* pápa (márc. 12.), Szent *Benedek* apátúr (márc. 21.), Szent *Ambrus* püspök (ápr. 4.), Szent *Tiburciusz* és *Valeriánusz* mártír (ápr. 14.), Szent *Albert* vagy *Adalbert* püspök (ápr. 23.), Szent *György* mártír (ápr. 24.), Szent *Márk* evangélista (ápr. 25.), Szent *Vitális* püspök (ápr. 28.), Szent *Péter* mártír (ápr. 29.), Szent *Gothard* püspök (máj. 5.), Szent *János* olajban főzete (máj. 6.), *Szaniszló* Szent *Mihály* (máj. 8.), Szent *Urbán* pápa (máj. 25.), Szent *Barnabás* apostol (június 11.), Szent *Vid* (június 15.), Szent *László* király (jún. 27.), Szent *Benedek* (júl. 11.), Szent *Elek* (júl. 17.), Szent *Illyés* próféta (júl. 20.), Szent *István* protomártír teste leleti (aug. 3.), Szent *István* király napja (aug. 20.), Szent *János* Baptista nyaka vágása (aug. 29.), Szent *Egyed* (szept. 1.), Szent *Gelérd* püspök (szept. 24.), Szent *Jeronimus* doktor (szept. 30.), Szent *Kálmán* mártír (okt. 13.), Szent *Gál* apát (okt. 16.), Szent *Lukács* evangélista (okt. 18.), Szent *Demeter* mártír (okt. 26.), Szent *Imre* herceg (nov. 5.), Szent *Bereck* püspök (nov. 13.).

Egyrészt a naptárok nagyobb számából ered a magyar névnapok nagyobb száma, bár csak azokat a napokat tüntettem itt föl, amelyek legalább két–három naptárban szerepeltek. Kétségtelen azonban az is, hogy a magyar szentek neveivel ezek a naptárak már ki voltak egészítve, s *Imre*, *István*, *László* többször is szerepel bennük.

A *János* névnek valamennyi kalendáriumban való többszöri előfordulása indokolja, hogy mindkét nép nevei között a leggyakoribb. A magyar keresztnevek között még gyakorinak nevezhetők valamennyien előfordulnak a magyar naptárakban. A Benedek-rend népszerűsége, István király szentté avatása indokolja egy-egy név nagyobb elterjedtségét. Ugyanakkor nem tudjuk megmondani, miért lett gyakoribb a *Gergely*, *Mihály*, *Tamás*, mint az *Ambrus*, *Elek*, *Illyés* vagy *Gellért*. Azt mindenképp leszögezhetjük, hogy a naptári nevek váltak gyakoriakká, s a részletesebb kutatások azt is bizonyítják, hogy majdnem minden naptári név előfordult a korabeli személyek nevei között, csak különböző, kisebb–nagyobb megterheléssel. Ugyanezt már nem mondhatjuk el a finn nevekről. Az egyik leggyakoribb névnek (*Olaf*) a vizsgált naptárban nincs ünnepe. A leggyakoribb nevek között egyet sem találni, amelyik csak a finn naptárban lenne megtalálható. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a magyarok naptár alapján választottak nevet, a finnek pedig nem, hanem inkább arra figyelmeztet, hogy jobban meg kellene nézni a régi finn naptárakat, nem csupán a legelsőnek az adataira kell támaszkodni a kutatásban. A végső szó kimondására még alaposabb kutatás (például a svéd és dán régi naptárak egybevetése) után vállalkozhatunk.

Lappáliák[1]

HAJDÚ PÉTER
Budapest

Pontosabban: lapp lappáliák – apróbb észrevételek – e nálunk kissé háttérbe szorult nyelv egy-két morfológiai és szintaktikai jelenségéről. A melléknév egyeztetéséről, megformáltságáról és állítmányi szerepköréről lesz szó.

Kiindulópontunk az az ismert tétel, hogy az uráli nyelvekben nincsen kongruencia a jelző és a jelzett szó között, kivéve a balti-finn nyelveket, ahol a szerkezeti tagok szám- és esetbeli egyeztetése tökéletes.[2] A balti-finn szerkesztési mód a lappban nem ismert, vagy más formában valósul meg. Az 'erős ember, fiatal ember' és hasonló szerkezetekben a jelző változatlan a ragozásban: lpN *giewrâs olmuš*, ill. *nuorra ålmuš* 'erős ember', 'fiatal ember' paradigmájából ezt az alábbi példákon illusztrálhatjuk: illativus *giewrâs olˈbmui*, accusativus, genitivus *giewrâs olˈbmu*, comitativus *nuorra ålˈbmuin* (KORHONEN 1981. 344; BERGSLAND 1976. 48 stb.).

E szabály alól az alábbi fő kivételeket tartják számon: a *buorre* 'jó' melléknév, a *nubˈbe* 'második' sorszámnév, a tőszámnevek és a fontosabb névmások az általános szabállyal ellentétben ún. félkongruenciát mutatnak. A félkongruencia akkép értelmezendő, hogy a tárgyalt kategóriába tartozó szavak jelzői használatban a ragozott alaptag SgGen., Acc., Illat. vagy Locat. formája előtt SgGen. formában, az alaptag PlurGen., ill. Comit. alakja előtt PlGen.-ben állanak (némely nyelvjárásban viszont alkalmilag tulajdonképpeni teljes kongruencia is tapasztalható).

Ezt a különös sokféleséget Korhonen akkép magyarázza, hogy a félkongruencia régi időből származó kövület, midőn az alaptag még belső lokális esetraggal, a jelzője viszont általános helyjelölő raggal volt ellátva. Ilyen példák a svéd-lappból dokumentálhatók: lpD *dân* (lativus) *goåtan* (illativus) 'siihen kotaan' (= 'sen kotaan'), *däńńie* (essivus) *goåtˈəsn* (inessivus) 'siinä kodassa' (= 'sinä kodassa'), *dähtie* (partitivus) *goåtˈəstˈə* (elativus) 'siitä kodasta' (= 'sitä kodasta'). Ez a kiindulási pont másutt átalakult, ti. a belső és külső helyragok – a svéd-lapp kivételével – a többi nyelvjárásban egybeestek, ezenkívül pedig a lativusi *-n* a genitivusi és accusativusi végződésekkel megegyező változásokat produkált, és így e három ragos alak jobbára formailag azonos, legalábbis a kelcti- és a norvég-lappban. A félkongruenciában archaizmust vélő Korhonen azt a feltevést is megkockáztatja, hogy a balti-finn nyelvek teljes kongruenciáját egy korábbi félkongruencia kiteljesedésével lehetne magyarázni, bár e folyamatban (vagyis az általános és teljes egyeztetésben) germán hatásnak is szerepe volt (i. m. 218, 345; lásd még E. ITKONEN 1968. 204 kk., BARTENS 1972. 31 kk.).

Nem vagyok illetékes annak eldöntésében, hogy a jelző általános helyi raggal és a jelzett szó speciális lokális esetraggal történő markírozását mi indokolja, s hogy ennek a „tökéletesedése", ill. visszafejlődése miképpen ment végbe, de Korhonen magyarázatával szemben említést kell tennem BERGSLAND (1946. 265) álláspontjáról, aki a lapp egyeztetést – ahol megvan – szekundér fejleménynek tartja, s ez a vélekedés sem utasítható el egykönnyen.

Annyi mégis bizonyos, hogy a balti-finn kongruencia kialakulásában az idegen (germán, balti?, majd orosz?) hatás szerepét el lehet (kell) fogadnunk. Végső soron a lapp (fél)kongruen-

1 Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán 1994. december 12-én tartott felolvasóülés egyik tételének részletesebb feldolgozása ez a közlés.

2 A magyar mutató névmási jelző egyeztetése kései fejlemény (vö. HB *ez* nopun).

cia ügyére is vonatkozik ez, azzal a különbséggel, hogy itt a finn közvetítésnek is köze volt a lapp gyakorlat kialakulásához.

A lapp inkongruenciát és elterjedtségének magas fokát azonban csak egyetlen módon értelmezhetjük: azzal, hogy a jelző és jelzett szó meg-nem-egyezésében a lapp a többi uráli nyelvhez hasonló eredeti állapotot mutatja – egy kis különbséggel.

Az említett különbség abban áll, hogy a lapp melléknév skizofrén. Ismert módon megkülönbözteti a melléknevek attributív és predikatív formáját. Magyarországon ÁTÁNYI (1943) kísérelte meg a kétféle melléknévi forma alaki vizsgálatát, de e dolgozat megjelenése óta némileg elavult. Átányi – talán NIELSEN (1933) nyomán – disszociált funkciójú Px3-nak véli az attributív melléknév legfontosabb végződését, míg Korhonen puszta melléknévképzőt lát benne, s e vélemény sokkal megalapozottabb.

Az attributív és predikatív melléknevek megkülönböztetésének számos módja van (használatuk nyelvjárásonként is alaposan különbözik), de a sokféle megoldás között van egy nagyon feltűnő, amely szinte az egész lapp nyelvi láncolatban tapasztalható, az ti., hogy a jelzői melléknév *-s* morfémával (vagy ennek allomorfjaival) van megjelölve: *giewˈrâs* attr. vs. *giewˈrâ* pred. 'erős', *muddagis* attr. vs. pred. *muddag* 'illő', *čapˈpis* attr. vs. *čapˈpâd* pred. 'fekete' stb.

Az attributív–predikatív alakpárok közti különbség néha feloldódik, máskor eltérő és bonyodalmas formákba rendeződik, ezek részletes leírása itt nem szükséges. Utalok azonban arra, hogy a változatok általános jellemzését megtaláljuk KORHONENnél (1981. 245–246), a déli lappra pedig HASSELBRINK (1981. 105–109) ad részletes elemzést, aminek a lényegét az alábbi sorokkal vezeti be: „Im Positiv unterscheidet man prädikative und attributive Formen. Jedoch sind Vermischungen häufig, nicht nur bei jüngeren Leuten, sondern auch in älteren Aufzeichnungen. Die Verwendung wechselt auch in verschiedenen Dialekten. Es gibt keine Suffixe, die überall zu Unterscheidung von präd. und attr. gebraucht werden können. Bei gewissen Wörtern wird dieser Unterschied mit gewissen Suffixen ausgedrückt, bei anderen mit anderen." (i. m. 105–106). A helyzet zilált, sőt olykor–olykor pl. az *-s* végű forma egyaránt betöltheti mindkét funkciót, ahogyan ez több példamondatban kimutatható. Ez azonban már vélhetőleg kései kiegyenlítődés eredménye lehet.

Ennek ellenére mégis feltűnő jellegzetessége a lappnak az attributív és a predikatív párok elkülönítése, amiben azután még egy tanulságos jelenséget is tapasztalunk: a predikatív funkciójú melléknév a mondatban állítmányként elég gyakran kopula nélkül tűnik fel. Ez azért érdekes, mert noha a lapp nyelvjárások nagy részében – akárcsak a balti-finn nyelvekben – a névszói állítmány mellett kötelező a létige használata (lpN *dallo læ ođâs* 'a ház /van/ új'), ettől eltérő megoldások a ter-lappban és a déli-lappban találhatók. A kopula alkalmazása a finnből terjedhetett el, ahol ez nyilvánvalóan germán hagyaték (KORHONEN 1981. 343). Korhonen egy déli-lapp példát említ e helyen a kopulát[anságra: *dihtđ boâries* 'ő öreg' ('hän /on/ vanha'), de ugyanott utal ezzel kapcsolatban lpN igenévi eredetű állítmányokra is, amelyek hasonló struktúrájúak lpN VxDu3 *gullâbâ* 'he kaksi kuulevat', ered. < **kūle+pa+n* – 'kaksi kuulevaa', VxPlur3 *gullik* 'he useat kuulevat', ered. < **kūle+ja+t* – 'kuulijat'. A létige nélküli nominális mondat meglehetősen ritkán az inari, lulei és tengeri lappból is dokumentálható (BARTENS 1972. 18–19).

A legtöbb és legszemléletesebb példát mégis a déli-lapp nyújtja. Hasselbrink nagy szótárát forgatva (1981–1985) az alábbi párhuzamokat írtam ki, amelyek az attributív–predikatív használat különbségét, ill. a kopula nélküli állítmányi melléknevekét illusztrálják: attr. *faavruos niëjde* 'ein schönes Mädchen' – pred. *ditte niëjde faavruos* 'dieses Mädchen ist schön' (i. m. 106); attr. *gükkies staavraa* 'eine lange Stange' – pred. *staavraa gükkie* 'die Stange ist lang'

(674); attr. *tjiälge saamie* 'ein echter Lappe' – pred. *ditte dan tjiälges* 'er ist so geschickt' (1313); attr. *tjoâgies jukke* 'ein untiefer Fluss' – pred. *jukke tjoâgic* 'der Fluss ist untief' (1368); attr. *viesjies gaargh* 'schwache Kräfte' – pred. *ditte dan viesjies* v. *viesjie* 'er ist schwach' (1426, 106); attr. *visk's (vüskes) vuoddeh* 'ein gelbes Band' – pred. *daade vuoddeh vüskeke* 'dieses Band ist gelb (1469, 1432, 108) stb.

A ház új szerkezetű mondatok jellegzetességét Erkki Itkonen is elismeri, sőt utal más finn és finnugor nyelvi szerkezetekre is: vepsze *sä võ noŕ* 'sinä /olet/ vielä nuori', zrj *me jona žö jon* 'minäpä /olen/ hyvin vahva', mordv *toso viŕ* 'tuolla /on/ metsä' stb. Az utóbbiakkal kapcsolatban azonban ő is felteszi azt a kérdést, amelyet én a lapp kopula nélküli állítmányokkal kapcsolatban meggondolandónak véltem, hogy nem lehet-e ez a jelenség idegen (orosz) hatás eredménye. Ő is emlékeztet az orosz **ja goloden** típusú szerkezetekre, én is emlékeztettem ehhez hasonlókra (**etot dom viszok, on – cselovek** stb.), de Itkonen azonnal elutasítja ezt a feltevést (1966. 304–305) azzal, hogy a kopula használata régebbi orosz szövegekben általánosabb volt, s ezért ezt az orosz szerkesztést inkább finnugor szubsztrátum emlékeként lehet értékelni. Magam is egyetértek e feltételezéssel, és hozzáteszem a lappra vonatkozólag, hogy a lapoknak éppen az a jelentős része – a déli lapp –, ahol ez a jelenség eleven, szoros érintkezésben sosem volt oroszokkal.

A létige nélküli melléknévi állítmányt – akárcsak rokon nyelveink hasonló jelenségeit – régi urális örökségnek tartom. A lappban ezt a hagyományt azzal hangsúlyozhatták (a vele ellentétes tendenciák kompenzálásaképpen), hogy a melléknév jelzői és állítmányi szerepkörét morfológiailag is jelölték, mégha ez a kettősség egyes nyelvjárásokban már elmosódott, és az alakpárokban bizony nagyfokú keveredések találhatók.[3]

A lapp jelentős teljesítményének tartom tehát, hogy az őt ért sorozatos és a nyelv szerkezetét érintő sok idegen hatás ellenére meg tudott őrizni olyan régi vonásokat, amelyek a baltifinn (meg egyéb) nyelvekből eltűntek.

Irodalom

ÁTÁNYI 1943 – ÁTÁNYI ISTVÁN: *A lapp melléknevek attributív–predikatív alakpárjainak kérdéséhez*, in: Nyelvtudományi Közlemények 51. 307–355.

BARTENS 1971 – BARTENS, RAIJA: *Zur Kongruenz des lappischen Adjektivattributs*, in: Finnisch-ugrische Forschungen 39. 31–40.

BARTENS 1972 – BARTENS, RAIJA: *Inarilapin, merilapin ja luulajalapin kaasussyntaksi*. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 148).

BERGSLAND 1976 – BERGSLAND, KNUT: *Lappische grammatik mit Lesestücken*. Wiesbaden. Harrasowitz.

ENDJUKOVSZKIJ 1937 – ENDJUKOVSZKIJ, A. G.: *Szaamszkij (loparszkij) jazyk*, in: Jazyki i pisz'mennoszty narodov Szevera I. Leningrad. 125–162.

HALÁSZ 1883 – HALÁSZ IGNÁC: *Orosz-lapp nyelvtani vázlat*, in: Nyelvtudományi Közlemények 17. 1–45.

HALÁSZ 1896 – HALÁSZ IGNÁC: *Pite-lappmarki szótár és nyelvtan*. Budapest.

3 A melléknevek két típusának keveredése oda vezetett, hogy Endjukovszkij (1937. 49) a mai álláspontnak szemben – tévesen – a predikatívum jelölését tartja meghatározónak. Ezt a nézetét megtámogathatná a keleti osztják (Trj, VVj, Sal) nyelvjárásokban használt *(ə̂)ki, (ə)ki, (ə)ke* predikatív melléknévi partikula léte, de ez minden bizonnyal új fejlemény (vö. Vértes 1958. 184–19; Honti 1984. 87, 97–98, uő. 1992. 265–267; Székely 1993. 124–127 és 1994. 134–135).

HASSELBRINK 1981–85 = HASSELBRINK, GUSTAV: *Südlappisches Wörterbuch I–III*. Uppsala. AB Lundequistska Bokhandeln – Almqvist and Wiksell.

HONTI 1984 = HONTI LÁSZLÓ: *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest. Tankönyvkiadó.

HONTI 1992 = HONTI, LÁSZLÓ: *Morphologische Merkmale des nominalen Prädikats in einigen uralischen Sprachen*, in: Linguistica Uralica 28. 262–271.

ITKONEN 1966 = ITKONEN, ERKKI: *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki. Werner Söderström.

ITKONEN 1968 = ITKONEN, ERKKI: *Zur Frühgeschichte der lappischen und finnischen Lokalkasus*, in: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. I. Helsinki. 202–211.

KERT 1971 = KERT, G. M.: *Szaamszkij jazyk*. Leningrad.

KORHONEN 1973 = KORHONEN, MIKKO – MOSNIKOFF, JOUNI – SAMMALLAHTI, PEKKA: *Koltansaamen opas*. Helsinki. (Castrénianumin toimitteita).

KORHONEN 1981 = KORHONEN, MIKKO: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

NIELSEN 1933 = NIELSEN, KONRAD: *A note on the origin of attributive forms in Lapp*, in: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 67. 296–307.

SZÉKELY 1993 = B. SZÉKELY GÁBOR: *On the origin of the predicative particles in Eastern Ostyak*, in: Linguistica Uralica 29. 127.

SZÉKELY 1994 = B. SZÉKELY GÁBOR: *Az obi-ugor összehasonlító szintaxis kérdései*. Pécs. (Kézirat).

VÉRTES 1958 = VÉRTES EDIT: *Nyelvtani adalékok a keleti-chanti (osztják) nyelvjárásokhoz*, in: Nyelvtudományi Közlemények 60. 183–191.

Kalevalan vaikutus suomen kirjakielen kehitykseen

KAISA HÄKKINEN
Turku

Suomenkielisiä kirjoja alettiin painaa 1540-luvulla, mutta vielä kolmesataa vuotta myöhemmin maassa oltiin yleisesti sitä mieltä, että suomen kieli kelpasi vain oppimattoman kansan puhekieleksi tai hengellisiin teoksiin. Suomi oli ollut Ruotsin itäinen maakunta Pähkinäsaaren rauhasta (1323) lähtien, ja virallisena hallintokielenä oli alettu käyttää ruotsia. Ruotsin asema haluttiin säilyttää vielä senkin jälkeen, kun Suomi vuonna 1809 liitettiin autonomisena suuriruhtinaskuntana Venäjään. Turun akateemisissa piireissä tosin oli muutamia suomen kielen ystäviä, jotka rohkenivat ehdottaa myös suomen kielen kehittämistä sivistyneistön viestintävälineeksi, mutta tällaiset ajatukset tuntuivat 1800-luvun alkuvuosikymmeninä niin epärealistisilta, etteivät ne saavuttaneet laajempaa vastakaikua. Koulutusjärjestelmä oli perinteisesti ollut kirkon vastuulla, ja keskeisenä oppiaineena samoin kuin opetuskielenäkin oli ollut latina. Valistuksen aikakaudella latina oli osittain saanut väistyä ruotsin tieltä, mutta suomella ei vielä 1800-luvulle tultaessa ollut minkäänlaista virallista asemaa koulu- tai yliopisto-opetuksessa. Sivistyneen ihmisen oli mahdotonta puhua tai kirjoittaa suomea. Suomenkielisen väestön osuus oli maan asukkaista yli 80 prosenttia, mutta sosiaalisen ylenemisen ensimmäinen ehto oli suomen kielen hylkääminen.

Suomenkielistä kansanperinnettä kohtaan oli tunnettu tieteellistä kiinnostusta jo 1700-luvun jälkipuoliskolla. Turun akatemian historian professori Henrik Gabriel Porthan oli oppilaidensa nimissä julkaissut sarjan suomalaista runoutta käsitteleviä väitöskirjoja, joissa perinteinen kansanruno todettiin monin verroin kauniimmaksi ja ilmeikkäämmäksi kuin vieraskielisiä esikuvia kömpelösti noudattelevat yritelmät. Kansanrunojen harrastus sai voimaa Euroopassa kukoistavasta kansallisromanttisesta aatesuunnasta, jonka mukaan kansan syvin olemus ja henkinen voima oli löydettävissä juuri kansan omasta runoudesta.

Vaikka Suomessa sekä olosuhteet että aatteet monin tavoin muuttuivat 1800-luvulle tultaessa, kansanrunouden harrastus säilyi elinvoimaisena. Vanhoja trokeemittaisia runoja kerättiin ja uusia sepitettiin sekä akateemisissa piireissä että kansan parissa. Myös runojen sisältö kiinnosti tutkijoita, jotka kansallisromantiikan hengessä etsivät tietoja kansan muinaisuudesta. Turun akatemian historian apulainen Reinhold von Becker julkaisi runoperinnettä käsitteleviä kirjoituksia perustamassaan sanomalehdessä (Turun Wiikko-Sanomat) ja antoi oppilaalleen Elias Lönnrotille tehtäväksi väitöskirjan Väinämöisestä, muinaisten suomalaisen jumalasta. Väitöskirjatyönsä jälkeen Lönnrot innostui kokoamaan uutta aineistoa sekä Väinämöisestä että muistakin muinaissuomalaiseen maailmaan kuuluvista henkilöistä, ja keräelmien pohjalta hahmottui eräiden pienempien kokoelmien kautta 32 runon laajuinen eepos, ns. Vanha Kalevala, jonka ensimmäinen osa ilmestyi loppuvuodesta 1835. Kansalliseepoksen aseman saavutti kuitenkin vasta teoksen laajempi, 50 runoa sisältävä versio, joka painettiin ensi kertaa 1849.

Kuten yleisesti tiedetään, Kalevala ei ole puhdasta kansanrunoutta, vaikka se perustuukin kansanrunokeräelmiin. Kalevalan kokoonpanoa yksityiskohtaisesti tutkineet A. R. Niemi ja Väinö Kaukonen ovat säe säkeeltä osoittaneet, kuinka Lönnrot yhdisteli aineksia eri runoista lisäten tilkkeeksi jonkin verran myös omia aineksia. Tutkijat ovat myös todenneet, että suu-

rimpaan osaan Kalevalan säkeistä Lönnrot on tehnyt ainakin joitakin pieniä muutoksia. Enimmäkseen nämä koskevat ortografian, kielioasun tai runomitan yksityiskohtia. Merkitessään runoja muistiin ei Lönnrot suinkaan noudattanut sitä samaa tarkkuutta, jolla kansan kieltä on tullut tavaksi tallentaa esim. murretutkimuksiin. Usein hän ehti kirjoittaa vain sanojen alut, joita hän sitten itse jälkeenpäin täydenteli kokonaisiksi sananmuodoiksi. Aitoja itäisiä kansanmurteita olisi tuon ajan oppineissa piireissä tuskin ymmärretty lainkaan, ja tästäkin syystä Lönnrot joutui jonkin verran muuntelemaan aineistoaan yleiskieliseen suuntaan. Alkuperäisen murreasun tunnontarkkaa säilyttämistä ei myöskään pidetty sellaisena itseisarvona, joksi se kohosi 1800-luvun loppupuolella nuorgrammaattisen tutkimussuunnan vaikutuksesta. Kalevalan runot ovat siis sekä alkuperältään että kielelliseesti varsin heterogeenisia.

Tärkeä ero aidon kansanrunouden ja Lönnrotin muokkaaman Kalevalan välillä on myös se, etteivät kansanrunot muodosta yhtä suurin piirtein loogisesti etenevää kokonaisuutta kuten Kalevala. Vaikka Lönnrot Kalevalan esipuheessa selvin sanoin itse ilmoitti järjestäneensä runot eepokseksi ja vaikka hän toteesi samoista aineksista olevan mahdollista koota monia erilaisia eepoksia, uskoivat monet aikalaiset vakaasti, että Lönnrot oli onnistunut löytämään ja kokoamaan sirpaleiksi hajonneen muinaiseepoksen.

Vanhan Kalevalan ilmestyminen herätti valtavan innostuksen suomen kielen ystävien piirissä. Nyt oli osoitettu, että Suomen kansallakin oli omakielistä historiaa ja sellaisia henkisiä voimavaroja, että uskallettiin toden teolla ryhtyä vaatimaan suomen kielen virallisen aseman kohentamista. Teos pantiin merkille ulkomaita myöten. Historiallisen kielentutkimuksen uranuurtajiin kuuluva professori Jakob Grimm luennoi Kalevalasta, L. A. Léouzon Le Duc julkaisi teoksesta ranskankielisen proosamuotoisen käännöksen 1845 ja Anton Schiefnerin saksannos ilmestyi 1852. Kotimaassa Kalevalaa olivat kääntäneet ruotsiksi sekä Lönnrot itse että Matias Aleksanteri Castrén, ja Lönnrot oli helpottanut aiheeseen perehtymistä laatimalla Kalevalan runoista proosamuotoisia summaarioita, joiden kieli oli helpommin ymmärrettävää oman aikansa kirjasuomea. Kalevalaa käytettiin oppikirjana Keisarillisessa Aleksanterin yliopistossa ja vuoden 1841 jälkeen myös oppikouluissa, joissa suomen kieli oli nyt ensimmäistä kertaa virallisesti sisällytetty opetettavien aineiden joukkoon.

Kalevalan kieli oli paikoin niin vaikeaselkoista, etteivät sitä aina ymmärtäneet edes sellaiset lukijat, jotka puhuivat suomea äidinkielenään. Esimerkiksi yliopiston suomen kielen lehtori Karl Niklas Keckman tiedusteli vähän väliä Lönnrotilta vaikeiden kohtien merkitystä, ja Lönnrotkin joutui joskus toteamaan, ettei hän voinut aivan varmaa vastausta antaa. Kalevalan maine tunnettiin paremmin kuin itse teos. Kirjaa oli painettu vain 500 kappaletta, mutta silti sitä riitti myyntiin yli kymmenen vuoden ajaksi. Joka tapauksessa Kalevalasta tuli heti ilmestyttyään suomalaisen kulttuurin keulakuva.

Jo ennen Kalevalan ilmestymistä olivat eräät määrätietoiset suomen kielen kehittäjät, mm. Reinhold von Becker ja Abraham Poppius, alkaneet viljellä kirjakielessä itämurteisia sanoja ja taivutusmuotoja, jotka vanhaan pipliasuomeen tottuneille lukijoille olivat aivan outoja. Murteiden erot konkretisoituivat myös äänne-eroina. Näistä tärkein oli *t*:n astevaihtelupari, joka länsimurteissa oli enimmäkseen *r* tai *l*, mutta itämurteissa kato (*sota : soran, solan* vs. *soan*). Pipliasuomeen oli vakiintunut heikon asteen merkiksi *d*, joka kirjakielen kehityksen alkuvaiheessa oli kuvannut *t*:n heikkoasteisena vastineena esiintynyttä soinnillista dentaalispiranttia mutta joka oli alettu myöhemmin ääntää soinnillisesti klusiiliksi ruotsin mallin mukaan.

Tämä kirjakielen edustus ei kuitenkaan vastannut minkään kansanmurteen kantaa. Itämurteiden kannattajat halusivat jättää *d*:n kokonaan kirjakielestä pois, ja myös Lönnrot oli sitä

mieltä, ettei *d* ainakaan runoihin sopinut. Niinpä Kalevalasta *d*:tä onkin turha etsiä, vaikka eräissä muissa suhteissa Lönnrot kyllä taipui muuntelemaan kieltä vakiintuneen kirjasuomen mukaiseksi, jopa siinä määrin, että eräät kansankieltä suosivat kirjailijat, mm. K. A. Gottlund, J. F. Lagervall ja Antti Puhakka syyttivät Lönnrotia kielivirheistä. Kalevalan *d*:tön kanta ei kuitenkaan päässyt tunkeutumaan kirjakieleen, eikä Lönnrot itsekään pitänyt sitä proosassa asianmukaisena. Itäsuomalaisen *ht*-yhtymän vastineeksi Lönnrot otti johdonmukaisesti kirjakielen *ts*-yhtymän, joka kansanmurteissa oli tuntematon eteläisiä kaakkoismurteita lukuun ottamatta (*ohtani* > *otsani, valihti* > *valitsi*).

Monia muutoksia Lönnrot oli joutunut tekemään lähinnä paranneltakseen runomittaa. Hän oli mm. lisännyt runsaasti *h*-äänteitä vokaalialkuiksi muuttuneille ja mahdollisesti kokonaan kadonneille tavujen rajoille palauttaen näin alkuperäisen tavurakenteen. Yleiskielessä ja varsin usein myös alkuperäisissä kansanrunoissa oli näissä kohdin pitkä vokaali, vokaaliyhtymä tai diftongi (*hetteessä* > *hettehessä; taloon* > *talohon*). Vain niissä tapauksissa, joissa myös edellisen tavun alussa oli *h*, Lönnrot jätti *h*:n lisäämättä. Vanhassa Kalevalassa hän ei merkinnyt edes tavun rajaa (*pihaan*), mutta Uudessa Kalevalassa hän osoitti rajan heittomerkillä (*piha'an*). Partitiivimuodoissa Lönnrot suosi vahva-asteista päätettä myös kolmannen tavun jäljessä (*antajoo* > *antajata*). Yksikön kolmannen persoonan preesensmuotoja hän varusti halukkaasti *-vi*-päätteillä (*katsahtavi, kysyvi*), jota vanhastaan oli kyllä käytetty painetussa kalevalamittaisessa runoudessa mutta ei juurikaan muussa kirjakielessä. Tämä pääte on saavuttanut suosiota mitallisessa taiderunoudessakin, koska sen avulla voidaan sanan tavulukua sopivasti muuttaa (*Hän kulkevi kuin yli kukkien*). Lönnrot korvasi myös itämurteisia vokaalin pidentymästä ja *n*:stä koostuvia omistusliitteitä läntisellä *-nsa/nsä*-tyypillä (*nostakseen* > *noustaksensa; kullalleen* > *kullallensa*).

Eräissä tapauksissa muutoksen syynä lienee ollut ymmärrettävyyden tavoittelu. Morfeemin rajalle muodostuneet *sn*-yhtymät ovat suomen murteissa yleisesti assimiloituneet (*juosnut* > *juossut*), joskin eräissä länsimurteissa myös assimiloitumattomuutta tavataan. Vanhassa Kalevalassa Lönnrot on vielä käyttänyt kansankielen mukaista geminaata-*s*:ää, mutta Uudessa Kalevalassa hän on muuttanut lukuisia konsonanttivartaloisia essiivimuotoja länsimurteiden mukaisiksi, jotta sijapääte tulisi selvemmin esiin (*veny vehnäissä tahassa* > *venyi vehnäisnä tahasna; toissa vuonna* > *toisna vuonna*).

Kirjakielessä assimilaatiomuodot pääsivät voitolle konsonanttivartaloisissa verbeissä (*noussut, pessyt* ym.) ja useimmissa leksikaalistuneissa muodoissa. Taivutusparadigmaan kuuluvassa essiivissä tilanne ratkesi sillä tavoin, että konsonanttivartalon asemesta alettiin johdonmukaisesti suosia vokaalivartaloa (*lapsena, toisena* pro *lassa, toissa*). Morfologista selvyyttä palvelevia muutoksia Lönnrot teki myös monikko- ja imperfektimuotojen *i*-loppuisia diftongeja "restauroidessaan", esim. *siolle* > *sioille; vanno* > *vannoi*. Myös *-inen*-johtimella muodostettuihin adjektiiveihin Lönnrot lisäsi *i*:n, vaikka tätä ei alkuperäisessä runossa olisi ollutkaan (*ijän ikunen* > *iän-ikuinen*). Lönnrot pyrki 1840-luvulta alkaen melko johdonmukaisesti erottamaan deminutiiviset substantiivit (*emonen, neitonen*) ja *inen*-johtimiset adjektiivit toisistaan, mutta kirjakielen ero vakiintui pysyvästi vasta vuosisadan vaihteen tienoilla.

Eräissä tapauksissa Kalevalan kieli ja Lönnrotin henkilökohtainen kanta selvästi edisti nykyisen kirjakielen muotojärjestelmän vakiintumista. Vanhassa kirjasuomessa abessiivin pääte oli useimpien murteiden kannan mukaisesti ollut yksinäis-*t*:llinen (*uneta, kastumata*). Lönnrot halusi kuitenkin yksiselitteisesti erottaa abessiivin päätteen vahva-asteisesta partitiivin päätteestä ja käytti geminaatallista päätevarianttia (*unetta, kastumatta*), joka nyttemmin on täysin syrjäyttänyt aikaisemman *-ta/tä*-päätteen. Nykykielen suuntaan viittasi myös

Lönnrotin ratkaisu ns. *-ea/eä*-nominien (*hopea, korkea*) asun valinnassa. Sekä vanhassa kirjakielessä että yleisesti murteissakin kyseiset vokaaliyhtymät ovat joko *i*-alkuisia (*hopia, korkia*) tai sitten vokaaliyhtymän paikalla on pitkä vokaali (*hopee, korkee*). Vanhassa Kalevalassa oli vielä *ia/iä*, mutta Uudessa Kalevalassa Lönnrot siirtyi *ea/eä*-kannalle. Vei tosin vuosikymmenniä, ennen kuin tämä käytäntö lopullisesti vakiintui kirjakieleen.

Konjunktioiden *kun* ja *kuin* suhde oli Kalevalan ilmestymisen aikoina aivan hämärä. Vanhassa kirjakielessä *kuin* oli ollut käytännöllisesti katsoen yksinomainen sekä temporaalisessa että komparatiivisessa funktiossa, ja samalla kannalla olivat vielä monet 1800-luvun alkupuolen kielimiehet, mm. tunnettu kieliopin kirjoittaja ja koulumies G. E. Eurén. Lönnrot halusi aluksi käyttää kansankielen yleiseen tapaan sekä komparatiivisena että temporaalisena konjunktiona pelkästään *kun*-muotoa, sillä *kuin* sopi hänen käsityksensä mukaan paremmin adverbiksi, mutta myöntyi sitten nykyisen kaltaisen työnjakoon, jota hänen läheinen työtoverinsa ja kieliopinkirjoittaja Fabian Collan kannatti.

Eräissä muissa kohdin Lönnrotin Kalevala sai aikaan pikemmin sekasortoa kuin järjestystä tai johdonmukaisuutta. Verbien refleksiivisiä taivutusmuotoja oli Vanhassa Kalevalassa pitkälti yli sata. Enimmäkseen ne olivat yksikön kolmannen persoonan preesens- tai imperfektimuotoja, kuten esim. *istuksen* 'istuutuu', *loihen* 'heittäytyi, ryhtyi', mutta myös muita, käytännössä harvinaisempia muotoja esiintyi, esim. yksikön ensimmäisen persoonan preesensmuotoja (*mä lyöme* "lyön itseni"), yksikön toisen persoonan imperatiiveja (*vetäite!* 'vetäydy!') ja infinitiivejä (*muutellate* 'muuttua'). Refleksiivimuotoja olivat sekä käyttäneet että tieteellisesti kuvanneet jo Becker ja Poppius, ja monissa muissakin 1800-luvun kieliopillisissa kuvauksissa ne esitettiin, mutta tästä huolimatta muotojen rakenne ja käyttö olivat jääneet enimmille länsisuomalaisille kielenkäyttäjille aivan hämäriksi.

Kalevalan innoittamina niitä pyrittiin käyttämään, mutta lopputulos oli kaikessa sekavuudessaan niin masentava, että esimerkiksi savolaissyntyinen August Ahlqvist, joka itse oli käytellyt refleksiivimuotoja sekä kotimurteessaan että yleiskielisissä kirjoituksissaan, suositteli niiden hylkäämistä kirjakielestä. Esimerkiksi kansankieltä tavoitteleva A. V. Ingman käytti uskonnollisissa käännösteoksissaan refleksiivimuodostelmia, jollaisia ei esiintynyt kansankielessä lainkaan. 1800-luvun lopulla refleksiiviparadigmat jätettiin pois kieliopeista ja esimerkkeinä refleksiivisestä taivutuksesta mainittiin vain muutamia Kalevalan muotoja. Tämä käytäntö on voimassa edelleenkin.

Lönnrotin Kalevalassa on myös runsaasti optatiivimuotoja, joko vahva-asteisella *-ko/kö*-tunnuksella tai tämän heikkoasteisella vastineella muodostettuja. Nykysuomessa optatiivit täydentävät imperatiiviparadigmaa siten, että optatiiveja käytetään kolmansissa persoonissa (*antakoon, antakoot*), varsinaisia imperatiiveja muissa persoonissa (*anna, antakaamme, antakaa*). Tämä jakauma ei kuitenkaan ole alkuperäinen, vaan imperatiiveja ja optatiiveja on voitu käyttää samoista persoonista. Kalevalassakin on kymmenittäin esimerkkejä toisten persoonien optatiiveista, esim. *uiskennellos, ellös menkö* 'uiskentele, älä mene'; *ottootes, vieköötte* 'ottakaa, vickää', eikä monikon ensimmäisen persoonan optatiivikaan ole tuntematon, esim. *laatiome, läkkööme* 'laatikaamme, lähtekäämme'. Optatiiveja voi olla myös passiivi- ja refleksiivimuodoissa, esim. *vietääköhö* 'vietäköön', *vetäitös* "vedä itsesi".

1800-luvun keskivaiheilla ja jälkipuoliskolla ilmestyneissä kieliopeissa käskymuotojen inventaari oli nykyistä huomattavasti laajempi, kun siihen yritettiin mahduttaa myös Kalevalan ja itämurteiden mallin mukaiset optatiivit. Eräissä kieliopeissa (mm. Penttilä, Setälä) on optatiivin laajaa käyttöä esitetty osittain mahdollisena vielä 1900-luvun puolellakin. Erityisesti yksikön toisen persoonan heikkoasteisella tunnuksella muodostettuja ja liitepartikkelilla *-s*

varustettuja optatiiveja (*antaos, ollos, tullos*) on myös suosittu mitallisessa taiderunoudessa, ja esimerkiksi laulujen sanoituksissa niitä saattaa kuulla nykyäänkin.

Uudessa Kalevalassa Lönnrot käytti muutaman kerran eventiiviksi nimettyä modusta, jonka tunnuksena on potentiaalin (*-ne-*) ja konditionaalin tunnuksen (*-isi-*) yhdistelmä: *tuosta sulho suuttuneisi, mies nuori nuristuneisi*. Vastaavia muotoja hän oli itse havainnut vepsän kielestä, mutta todennut, ettei niitä käytetty suomessa. Innokas kielenuudistaja Volmari Kilpinen (Schildt) oli kuitenkin oma-aloitteisesti ottanut eventiivin käyttöön ja suositellut sitä Lönnrotille. Kun Lönnrot tiedusteli, mistä Kilpinen oli muodon saanut, tämä ilmoitti sen itse keksineensä. Yksi ja toinen kielenkäyttäjä seurasi esimerkkiä, mutta eventiivin asema jäi kuitenkin epämääräiseksi. Vuosisadan lopulla Kalevalan eventiivejä tutkiskeltiin Kotikielen seurassa, ja tällöin havaittiin, ettei alkuperäisissä runoissa eventiivimuotoja esiintynyt. Niinpä muotoa ei katsottu voitavan ehdottaa myöskään kirjakieleen.

Kalevalan sanastosta on moni alkuaan outona ja murteellisena pidetty lekseemi kulkeutunut suomen yleiskieleen ja muuttunut kieliyhteisön yhteiseksi omaisuudeksi. Tunnetuimpia esimerkkejä ovat *nuoriso* ja *ongelma*. Kalevalan trokeemittainen kieli on osaltaan ollut säilyttämässä ikivanhaa bahuvriihiadjektiivien tyyppiä (*harvahammas, kyrmyniska, tuliterä, tuppisuu, vääräsääri*), jonka asemesta kirjakielessä useimmiten on suosittu *-inen*-johdoksia (*harvahampainen* jne.). Kalevalassa on huomattavan runsaasti deminutiivisia johdoksia (*poiut, tiehyt, veno, venonen* jne.), jotka tätä kautta ovat ainakin passiivisesti tulleet tutuiksi myös länsimurteiden puhujille. Deminutiivisten johdosten runsaan käytön on sekä suomessa että saamessa havaittu olevan erityisesti itämurteille luonteenomainen piirre.

Koska Kalevala on runoutta, sen kieli ei suoraan ole voinut olla suomenkielisen asiaproosan mallina. Silti sillä on ollut selvä vaikutus eräiden kieliopillisten muotojen ja rakenteiden käyttöön, fraaseista ja sitaateista puhumattakaan. 1800-luvun kieliopeissa ja lauseopeissa mainittiin usein runokielen ominaisuuksia Kalevalaa siteeraten, ja eräitä piirteitä haluttiin yleistää myös kaikkea kirjakieltä koskeviksi. Esimerkiksi komitatiivimuotoisen pääsanan adjektiiviattribuutin muodoksi halusivat useat kielimiehet Lönnrotista alkaen instruktiivia, koska tällaiselle löytyi malli Kalevalan kielestä: oli sanottava *äiti pienin lapsinensa*, koska Kalevalassakin sanottiin *järvet saoin saarinensa*. 1800-luvun lopussa kallistui mielipide kuitenkin komitatiivin kannalle (*äiti pienine lapsinensa*) mm. Setälän muoto-opin ansiosta.

Monet Kalevalan kautta tunnetuiksi tulleet sananlaskut ja sananparret kuuluvat jokaisen tavallisen suomalaisen kielelliseen repertuaariin, esim. *Ei vara venettä kaada, Vanhassa vara parempi* tai *Vesi vanhin voitehista*. Monet alkusointuiset syntagmat, myös sellaiset, joiden täsmällistä rakennetta ja sananmukaista merkitystä nykysuomalainen ei välttämättä ymmärrä, ovat saaneet ratkaisevaa tukea Kalevalan kielestä, esim. *loihe lausumahan, päivät pääksytysten, päästä pälkähästä, yhdellä yrittämällä*.

Kalevalalle ominaisia ovat myös ns. koloratiivikonstruktiot, kahdesta verbistä muodostuvat predikaattirakenteet, joissa jonkin neutraalilla tavalla toimintaa ilmaisevan verbin rinnalla esiintyy toinenkin, selvästi deskriptiivissävyinen verbi. Neutraali verbi voi olla joko infinitiivimuotoinen (*astua taputtelevi, juosta jolkutteli*) tai kuvailevansävyisen predikaatin kanssa samalla tavoin taipuva (*lenti leuhautti, lenti löyhytteli*). Tällaisia rakenteita ei Kalevalaa edeltäneessä kirjakielessä juurikaan esiintynyt, vaikka koloratiivikonstruktioita kyllä esiintyy niissäkin murteissa, joihin vanha kirjasuomi ensisijaisesti perustui. Kalevalan mallin lisäksi konstruktioiden käyttöä on varmasti lisännyt myös kirjakielen yleinen monipuolistuminen, sillä sellaisessa juhlallisen sävyisessä asiaproosassa, jota vanha kirjakieli enimmäkseen edus-

taa, ei koloratiivikonstruktioita myöhemminkään ole käytetty. Luonteensa mukaisesti ne sopivat paremmin epämuodolliseen kerrontaan.

Kun Lönnrot muokkasi ja toimitti Kalevalaansa painokuntoon, oli vielä aivan epäselvää se, millaiseksi suomen yleiskieli tulisi muodostumaan tai syntyisikö sitä lainkaan. Eri murteiden paremmuudesta oli keskusteltu ja kiistelty ankarasti. Lönnrot oli aluksi itse ollut itämurteiden kannattaja, mutta huomattuaan käytännössä ne vaikeudet, joita vakiintuneen kirjakielisen perinteen syrjäyttämisestä näytti syntyvän, hän siirtyi kompromissin kannalle: vanha läntinen murrepohja piti säilyttää, mutta sitä piti tarpeen mukaan parannella ja rikastaa itäisillä aineksilla. Näitä ajatuksiaan hän sovelsi myös Kalevalan toimittamiseen. Sanastoa ja kielen rakennetta ei tietenkään voinut radikaalisti muuttaa, koska silloin koko runoelman mitta ja muoto olisivat romahtaneet, mutta monissa yksityiskohdissa hän saattoi muovata tekstiä oman aikansa kirjasuomen suuntaan.

Kalevalaa toimittaessaan Lönnrot teki myös sellaista työtä, jonka merkitys tieteellisenä metodina selvisi suomalaisille kielentutkijoille vasta 1800-luvun jälkipuolella: hän rekonstruoi. Monet alkuperäiset kansanrunot poikkesivat runomitaltaan puhtaasta nelipolvisesta trokeesta sen vuoksi, että sanojen taivutusmuodot olivat aikojen kuluessa sinänsä luonnollisten reduktiomuutosten takia lyhentyneet ja yksinkertaistuneet. Parannellessaan runomittaa Lönnrot joutui hakemaan alkuperäisen poljennon mukaista eli historiallisesti alkuperäisempää muotoa. Äännehistoriasta ja äännelaeista alettiin suomalaisessa kielentutkimuksessa määrätietoisesti puhua kuitenkin vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. Näin ollen Lönnrotia voidaan pitää ainakin käytännön tasolla vertailevan äännehistorian suomalaisena uranuurtajana.

Kirjallisuutta

HÄKKINEN, KAISA: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia.* Helsinki 1994.

KAUKONEN, VÄINÖ: *Lönnrot ja Kalevala.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 349. Helsinki 1979.

KORHONEN, MIKKO: *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918.* The History of Learning and Science in Finland 1828–1918. Societas Scientiarium Fennica. Helsinki 1986.

KUUSI, MATTI & ANTTONEN, PERTTI: *Kalevala-lipas.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 413. Helsinki 1985.

LÖNNROT, ELIAS: *Valitut teokset. 1. Kirjeet.* Toimittanut RAIJA MAJAMAA. Helsinki 1990.

LÖNNROTH, MARTINA & ÖSTERBERG, MIKAELA: *Elias Lönnrot Uuden Kalevalan kieliasun muokkaajana.* Pro gradu -tutkielma, Åbo Akademi. Turku 1993.

The Enets Text of the Lord's Prayer from Witsen's Book

EUGENE HELIMSKI
Moscow–Budapest

0. „Nicolaes Witsen wurde im Jahre 1641 geboren und starb im Jahre 1717. 1664–1667 weilte er mit einer niederländischen Gesandschaft in Moskau und sammelte Angaben über die Völker in Nord- und Mittelasien, sowie in Nordosteuropa. Er interessierte sich auch für die Sprachen dieser Völker. Sein Buch enthält mehrere Wörterverzeichnisse und das 'Vaterunser' in mehreren Sprachen." (From Tibor Mikola's „Einleitung" in WITSEN–MIKOLA 1975.)

1. Published and reprinted at least seven times (WITSEN 1692, 1705, 1785: 890–891; DONNER 1932: 5–6; WITSEN–MIKOLA 1975: 81–82 + Photomechanischer Nachdruck; NÉMETH 1991: 95), the translation of the Lord's Prayer into the *Turuchansche Samojeden Spraek* did not undergo any detailed linguistic treatment. The words and forms from this text has been excerpted for an Enets vocabulary (KATZSCHMANN–PUSZTAY 1978) and partly discussed in a review of this book (HELIMSKI 1982); a short passage has been devoted to it in a survey of Enets linguistic materials (HELIMSKI 1985: 306). The text certainly deserves more attention – at least as the first attestation of the Enets language, but also due to its unexpectedly high quality and to the presence of certain archaic features that later have been lost in both Tundra (*Somatu*) and Forest (*Bae, Pee-Bae*) Enets. The author of the present paper attempted to interpret and analyze the Enets Lord' Prayer from Witsen in the course of the field work among the Tundra Enets in late 1970s, with the assistance of two native speakers of the language – *Aleksandr (S'un'iku) Tuglakov* (born 1936) and *Xol'u Kaplin* (1910–1980). In some cases, however, the treatment of problematic fragments became possible only after the computer-aided systematization of all Enets field materials has been accomplished, partly also after taking the historical and comparative aspects into consideration.

2. The Enets Lord's Prayer has been published by N. Witsen in Romanized transcription (with some features of the 17th cent. Dutch orthography). This must be a transliteration of the original rendering with Cyrillic letters, which is tentatively – and certainly only very approximately – reconstructed in the second column. This original version could not be completely exact: for example, it lacked the symbol for the glottal stop, a very frequent Enets phoneme; the distinction between word-initial segments *je-* and *e-* was probably lost, because befre the 18th century the Cyrillic *e* was normally used in place of both Modern Russian *e* and *э*. The transliteration brought further complications forth: the Cyrillic *х* was alternatively (and apparently without any system) rendered with *ch* or *cs*, probably also the Cyrillic *ю* with *iu* or *ui*, and the Cyrillic *у* – with *u* or *oe*.

Modi Jeseje,	**моди есее,**
teio	**теио**
nacho naare.	**нахо наре.**
Todi Nilo	**тоди нило**
toreke chuzuiro.	**тореке хуцюро.**
Todi nacsiaro toretusu.	**тоди нахиаро торетусу.**
Todi aguaaro toretusu,	**тоди агуааро торетусу,**
Tone na chonaar,	**тоне на хонааръ,**

i Jachona.	и яхона.
Modi Puiresiudava Kirva	моди пуиресюдава кирва
Toratsui	торацю
mena erecsone.	мена ерехоне.
I Kai	и каи
nena noina oteine,	нена ноина отеине,
tone imodinana kalodie	тоне и модинана калодие
neine oteoponede.	неине отеопонеде.
Iro sirene	иро сирене
ta ora basiedo,	та ора басиедо,
i role sirene	и роле сирене
kodago choro.	кодаго хоро.
Tone Todi Tonea	тоне тоди тонеа
Nasciaro,	нахиаро,
i Nichoro,	и нихоро,
i su Voeraaro,	и су вурааро,
i Reine,	и реине,
Bodera.	бодера.

The left column below contains the suggested reconstruction of the old Enets text in phonemic transcription, and the right one – its literal (partly at the expence of grammatical and stylistic adequacy) translation. However, this literal translation remains so close to the canonical text that any comments to its content are hardly necessary.

(1) *mod'i* (2) *esee?*	Our father
(3) *te?io* (4) *ŋaaχona* (5) *aRe*	in the upper heaven being.
(6) *tod'i* (7) *n'ilo*	Thy name
(8) *tore(?)* (9) *keχut'uRo*	so (is) for worshipping.
(6) *tod'i* (10) *ŋaaχi?aro* (8) *tore(?)* (11) *tôsu*	Thy reign so should come.
(6) *tod'i* (12) *agu?aro* (8) *tore(?)* (11) *tôsu*	Thy grandeur so should come
(13) *tone* (4) *ŋaaχona* (5) *aRe*	as in heaven being
(14) *i* (15) *jaaχona*	also on the earth.
(1) *mod'i* (16) *puoo* (17) *(j)iret'uRowa?* (18) *kirwa*	For our further living bread
(19) *toRat'u* (20) *nena?* (21) *jereχone*	you should give us today.
(14) *i* (22) *kae?*	And leave
(19) *nena?* (23) *nooina?* (24) *oteine?*	to us our debts,
(13) *tone* (14) *i* (1) *mod'ina?* (25) ...	as also we ...
(26) *neine?* (24) *oteo* (27) *ponede?*	our debtors.
(28) *iRo* (29) *s'iRene?*	Do not us
(30) *taora?* (31) *baa* (32) *s'iedo?*	bring into an evil deed,
(14) *i* (33) *roola?* (29) *s'iRene?*	and shelter us
(34) *kodagoχoRo*	from the Arch(-enemy).
(13) *tone* (6) *tod'i* (35) *tonea*	As yours is

(10) *ŋaaχi?aro*	your reign,
(14) *i* (36) *niχoro*	and your power,
(14) *i* (37) *suwuRaaro*	and your perfection / weal,
(38) *(j)irei?ine*	along the lives.
(39) *bodeRa*	That's all.

3. Below the numbered word of the Enets text are listed, being supplied, whenever possible, with parallels from Modern Tundra (T) and Forest (F) Enets based on the author's field records, with references to KATZSCHMANN–PUSZTAY 1978 (KP + number of the word entry in this vocabulary), occasionally also with parallels from other Enets linguistic sources and with comments. It is important to mention that for F we indicate the basic (morpho)phonemic forms, which sometimes differ considerably from those which occur in the usual pronunciation (but appear in the „accurate orthoepic style", mainly among the elderly speakers of Forest Enets). The discussion of certain points of special interest will carried over to the next section of this paper.

(1) *mod'i* 'I, my', *mod'ina?* 'we, our (Pl.): same in T F; KP 745. Concerning the use of *mod'i* in the plural meaning see **4.1.**

(2) *esee?* : cf. T F *ese* 'father', 1Pl. *esea?* ~ *eseba?* ; KP 404. Concerning the preservation of vowel harmony see **4.2.**

(3) *te?io* : T *te?io* 'upper, which is above'; KP 1467. Derived from the adverbial stem *te?i-*, which, according to M. A. Castrén, occurred also in the Baicha dialect (F): B *te?ido*, Ch. *te?iro* 'von oben', etc.

(4) *ŋaaχona* : T F *ŋaa* 'God, heaven', Loc. *ŋaaχane* ; KP 934. See **4.2, 4.3.1.**

(5) *aRe* : T *aδe*, but F *eδe* Part. Praes. of 'to be' (cf. KP 36, 367, 935 with other forms of this verb). See **4.3.5, 4.4.6.**

(6) *tod'i* : T *tod'i* 'thou, thy', but F *uu* ; KP 1498 (and 1606). See **4.4.2.**

(7) *n'ilo* : T F *n'i?* 'name', 2Sg. *n'ilo* ; KP 900.

(8) *tore* (or *tore?*) : F *tore* ~ *tore?* 'так, so'; KP 1487. Cf. T *teino* ~ *teino?*, but M. A. Castrén indicates also Ch. *tołe* 'so', *tołê* (= *tołee*) 'so beschaffen'.

(9) *keχut'uRo* : T *kaχa*, F *kiχo* 'deity, idol'; KP 502. The potential regular verbal derivative of this noun is T **kaχus-*, F **kiχus-* 'to treat/to be treated as a deity, as an idol = to worship/to be worshipped', Part. Debit. T **kaχut'uδo*, F *kiχut'uδo*. It is likely that the corresponding verbal form existed in Old Enets or was easily – and really ingeniously coined to render *да святится* 'hallowed be' from the Russian Lord's Prayer. However, the ambiguous spelling (**-ke chuzuiro**) leaves places also to other conjectures. See **4.3.5** and **4.4.6.**

(10) *ŋaaχi?aro* : T *ŋaaχi* 'tsar, king' (literally 'the celestial one', derived from (4) *ŋaa*). Again, as in (9), we can reconstruct the derivational chain: *ŋaaχi* > VDN *ŋaaχis-* 'to treat/to be treated as a king = to reign' > Nom. Act. *ŋaaχi?a* 'reign, kingdom' > 2Sg. *ŋaaχi?aro* (this form is quite comprehensible to the Tundra Enets speakers, though it does not occur in everyday speach).

(11) *tôsu* : T F *tô-* (in certain paradigmatic forms: *to-*, *tu-*) 'to come', Debit. 3Sg. subj. T *tot'u*, F (?) *tusu* (A. Tuglakov, a speaker of T, identified *tusu* as the F correspondance of T *tot'u*; there was no opportunity to check this information with native speakers of F); KP 1488.

(12) *agu?aro* : T F *aga* 'big'; KP 10. In this case, similar to (9) and especially to (10), the derivational chain is actually attested as T *agu?-* 'to consider big, great, to exalt' > Nom. Act. *agu?a* 'exaltation, glorifying, greatness, grandeur' > 2Sg. *agu?aro*.

(13) *tone* 'as well, as'. This word occurs in the text three times, its spelling and meaning being always the same. Otherwise it does not appear in Enets materials, though can be possibly identified either with *tone, tonne* 'there, then' in Forest Enets sources (KP 1487) or with T *tone* пусть, let it be that'.

(14) *i* : T F *i* 'and, also'; KP 253 (< Russ.).

(15) *jaaχona* : T F *d'aa* 'earth, land', Loc. *d'aaχane*. Concerning the distinctions between the Old and Modern Enets forms see **4.2, 4.3.1, 4.3.2.**

(16) *puoo* : T *puoo* 'which is behind; further (of time)'; derived from adverbial stem T F *puo-* (KP 1136, 1156, 1176). It is worth mentioning that in the traditional Northern Samoyedic worldview the future is what lies behind (not before!) the present day.

(17) *(j)iret'uRowa?* : T *ire-*, F *d'ire-* 'to live,' Part. Debit. T *iret'uδo*, F *d'iret'uδo*, 1Pl. *-(b)a?*; KP 292, cf. also *d'iriču* 'élet' (MIKOLA 1980: 229). See **4.3.3, 4.3.5, 4.4.7.**
Still, the suggested interpretation of **puiresiudava** as (16) + (17) is only tentative. There may be other comprehensible versions e. g. identifying it with (a) T *puo? iret'uδoba?* 'for our living further/into the future'; (b) T *piret'uδoba?* 'for our cooking'; (c) T *puot'uδoba?* 'for our being well-fed, satiated' (or a certain other derivative of the stem *puos-* 'to be satiated'). Our interpretation of **-da-** in **puiresiudava** as *-Ro-* can also raises doubts, cf. the spelling of the same element in (9) *keχut'uRo*.

(18) *kirwa* : T *kiroba* ~ *kiriba*, F *kirba* ~ *kiroba* 'bread'; KP 507. See **4.3.3.**

(19) *toRat'u* : T *teδa-*, F *toδa-* 'to bring, to give (here)', Debit. 3Sg. subj. T *teδat'u*, F *toδat'u*; KP 1502. See **4.3.5** and **4.4.6.**

(20) *nena?* (the first letter in **mena** is obviously a misprint): T (rarely used) F *nena?* 'to us'; KP 883. More common is T *noona?* id. (KP 926). See **4.2.**

(21) *jereχone* 'today': T F *d'ere* 'day', Loc. *d'ereχone*; KP 236. See **4.2, 4.3.2.** Both Modern Enets dialects express the meaning 'today' by the word combination *eke d'ere* or *eke d'ereχone*, but in the 18th cent. the simple Loc. form was common in both Enets dialects: Tur. **jerè chonè**, Mang. **dérehan** 'hodie' (G. F. Mueller, Mscr.).

(22) *kae?* : T F *kae-* 'to leave (vt)', Imper. 2Sg. subj. *kae?* (phonetically often *[kai?, kaj?]*); KP 436.

(23) *nooina?* : T *nooo* 'the one belonging to, the one close to', Pl. + 1Pl. *nooina?*; derived from the adverbial-postpositional stem *noo-* (KP 926), which attested also in the Forest dialect. See **4.2.**

(24) *oteo, oteine?* : T *oteo* 'debt', Pl. + 1Pl. *oteina?* 'our debts'; KP 1010 (with wrong etymological attribution, see HELIMSKI 1982: 145). According to M. A. Castrén, the word *oteo* occurred also in the Baicha dialect (F): Concerning the vowel harmony in *oteine?* see **4.2.**

(25) The interpretation of **kalodie** (or **(-na kalodie**, because the previous word in the text reads **imodinana** instead **imodina**) remains an open question. The meaning must be close to 'to forgive, remit (debts)'. It is possible to think of: (a) a certain derivative of the verb *kae-* 'to leave' (cf. (20)); (b) T *kalodi-* 'to interfere, to be a hindrance', Praes. 1Pl. *kalodia?* (this passes very good phonetically, but is semantically out of place); (c) a form

related to F *nekoro-*, Nen. *nekal-* 'to drag, draw' (this option faces both phonetic and semantic problems), etc.

(26) *neine?* : T F *neo* 'the one belonging to, the one close to', Pl. + 1Pl. *neina?*; the word is related to (20) and other forms given in KP 883. See **4.2.**

(27) *ponede?* : T F *poner-* 'to practise, to produce, to have, to take care of, to wear (etc.)', Part. Praes. Pl. *ponede?*; KP 1135, 1137–1143. The word combination (or compound) from Witsen's text also occurs in both modern dialects: T F *oteo ponede* 'debtor'.

(28) *iRo* : T F *iδo* 'do not!', Imper. 2Sg. of the negative verb; KP 254. See **4.3.5.**

(29) *s'iRene?* : T F *s'iδina?* ~ *s'iδena?* 'us' (objective personal pronoun); KP 1292. See **4.2, 4.3.5.**

(30) *taora?* : T *taara-*, F *toora-* 'to take to, to bring to, to deliver', Conneg. T *taara?*, F *toora?*; KP 1502 (where F *toora-* and *toδa-* 'to bring, to give (here)' are erroneously mixed up). See **4.3.1, 4.4.6.**

(31) *baa* : T *baa*, F *boa* 'bad'; KP 89, 128. See also HELIMSKI 1982: 140. See **4.4.6.**

(32) *s'iedo?* : T F *s'ie?* 'thing, deed', Lat. *s'iedo?*; KP 1272.

(33) *roola?* : T *loola-* 'to shelter', Imper. 2Sg. subj. *loola?*. Neither this verb nor its nominal root (T *loo* 'shelter') seem to be attested in Forest Enets. Concerning *r-* see **4.3.4.**

(34) *kodagoχoRo* : T *kodago*, F *kolago* 'winding, meandering; (T also) cunning, agile', El. T *kodagoχoδo*, F *kolagoχoδo*. It is worth attention that the anonymous translator of the Lord's Prayer into Enets managed not only to find an exact equivalent of the notion 'Arch-enemy, Satan' (cf. also T *kodago amuke* 'devil', lit. 'cunning demon'), but also to render the etymological form of Russ. *лукавый* (*избави нас от лукавого* 'deliver us from the evil one = the Arch-enemy'), which is related to Russ. *лука* 'bend, curve (of a river)'. See **4.3.5, 4.4.5.**

(35) *tonea* : T F *tone-* 'to exist, to be (present)', Praes. 3Sg. subj. *tonea*; KP 1520.

(36) *niχoro* : T F *niχo* 'force, power', 2Sg. *niχoro*; KP 891.

(37) *suwuRaaro* : cf. T *sueδa* ~ *sôeδa*, F *soiδa* 'good', T *sueδaa* 'the best', 2Sg. *sueδaaro*. But cf. also T *sou-* 'to be good' with potential derivational chain: > **souδa-* 'to be good (in the future)' > Nom. Act. **souδaa* 'future weal' > 2Sg. **souδaaro*. See **4.3.5.** However, the ambiguous spelling (su voeraaro) leaves place to other interpretations – all perhaps in connection with the stem *sou-* ~ *soe-* ~ *sue-* 'good, to be good' (KP 1342, 1358).

(38) *(j)irei?ine* : T *ireo*, F *d'iree* ~ *d'irei* 'life', Pl. Prol. T *irei?ine*, F *d'iree?ine* ~ *d'irei?ine*; KP 292. See **4.4.7.**

(39) *bodeRa* : T *bode* 'finish', 3Sg. *bodeδa* (often used as an interjection: 'that's it! it's over!'; KP 132 (Castrén: *bodde* 'nur, allein'). See **4.3.5, 4.4.5.**

4.1. "I" as "we".

In Enets the personal pronouns of 1–2 Du. and Pl. are, from the formal viewpoint, the personal pronouns of 1–2 Sg. supplied with possessive suffixes of 1–2 Du. and Pl.:

T F *mod'i* 'I' – *mod'in'i?* 'we (Du.)' – *mod'ina?* 'we (Pl.)'

T *tod'i* 'thou' – *tod'idi?* 'you (Du.)' – *tod'ida?* 'you (Pl.)'

F *uu* 'thou' – *uud'i?* 'you (Du.)' – *uuda?* 'you (Pl.)'

These forms have probably ousted the original independent forms of non-singular pronouns (cf. Ngan. *mi(i), ti(i), miŋ, tiŋ*).

Apparently due to this transparent relationship between pronouns, the non-marked singular pronoun can be used as an attribute with the non-singular meaning, if its master has

the non-singular possessive marker ('my table-our' instead of 'our table-our = my-our table-our'). Besides the two examples in Witsen's text (under (1)), we can indicate numerous similar constructions attested in Modern Tundra Enets:

mod'i n'inena? 'на нас, above us'; *mod'i d'udanena?* между нами, among us'; *mod'i nooina?* наши ближние, those close to us' (cf. *mod'i noooi?* 'мой ближний, the one close to me'); *mod'i d'igua tiaba?* ' у нас нет оленей, we have no reindeers / our reindeer is absent'; *mod'i d'aana? neone* 'по нашей земле, through our land'; *mod'i neδona? kaneda?* 'от нас уй дут they will go from our place'; *mod'i tôôna sueδa d'erea? aδa* наш может быть хороший день будет, perhaps our day will be good'.

Such constructions are no less correct than those without the omission of *-na?*, *-(b)a?*: *mod'ina? d'udanena?* 'among us', *mod'ina? d'igua tiaba?*. Other possible constructions of the same structure, like *mod'i d'udanen'i?* 'among us two', *tod'i d'udanedi?* 'among you two', *tod'i d'udaneda?* 'among you', are qualified by the native speakers as acceptable, but were not found in recorded Enets texts. There seem also to be no examples for the omission of *-na?* etc., when *mod'ina?* etc. are used not as attributes but as sentence subjects.

For Forest Enets cf. the objective forms of personal pronouns in Du. and Pl. (after PROKOF'EV 1937: 86): *mod'i s'iden'i?* = *mod'in'i? s'iden'i?*, *ū sid'ed'i?* = *ūd'i? sid'ed'i?*, *mod'i s'idena?* = *mod'ina? s'idena?*, *ū s'ideda?* = *ūda? s'ideda?*.

Cf. also the typical emphatic constructions like *mod'iχoriono* / *mod'iχorion'i?* / *mod'iχoriona?* 'even I / we (Du.) / we (Pl.)' – formally 'I + even + Px1Sg./Du./Pl.'); similar constructions are characteristic also of Nenets (Nj. *man'* 'I', *man'n'a?* 'we', *mas'm'ān* 'but I'. *mas'm'ānna?* 'but we' – LEHTISALO 1956: 247) and Nganasan (where, incidentally, they are based on plural personal pronouns: *mił'ianə* / *mił'iani* / *mił'iani?* 'only I / we (Du.) / we (Pl.)' – formally 'we (Pl.) + only + Px1Sg./Du./Pl.'. see HELIMSKI 1994: 215).

4.2. Vowel harmony or its traces.

The study of vowel harmony in Nganasan leads to the conclusion about its Proto-Samoyedic origin (HELIMSKI 1993, 1994: 199ff.), so that the well-known unsystematic phenomena of consonantal harmony in Nenets (cf. for example, *nu-na* < **nu-nta* 'standing' vs. *n'i-n'a* < **i-ntä* Part. Praes. of the negative verb) can be safely regarded as archaic relics rather than innovative developments. A specific peculiarity of the Nganasan, presumably also of the Proto-Samoyedic, vowel harmony must be taken into consideration: it is affecting the vocalism of suffixes (which is determined by the phonetic quality of the last vowel of the stem), while the vowels of the stem itself may be harmonically heterogenous. The modern Enets dialects do not seem to have any systematic traces of the vocal harmony in their morphophonemics. It is therefore of exceptional relevance that we find such traces in Old Enets (OE – below this abbreviation is used for the language of the Lord's Prayer):

- The locative marker (PSam. **kəna* / **-kəne*) appears twice as *-χona*, with velar stems: (4) *ŋaaχona*, (15) *jaaχona*, and once as *-χone*, with a palatal stem: (21) *jereχone*. Both T and F generalized the variant *-χone*.
- The possessive suffixes of 1Pl. (PSam. **-mat* / **-met*, **-nat* / **-net*) appear several times as *-e?*, *-ne?* with palatal stems: (2) *esee?*, (24) *oteine?* (here the "harmonically relevant" vowel is that of the second syllable), (29) *s'iRene?*, and once as *-na?* with a velar stem: (23) *nooina?*. The picture is somewhat spoiled with (20) *nena?* and (26) *neine?*: these two words could be expected to be harmonically similar (*nene?*, *neine?* or – in case if the harmony does not automatically reflect the synchronic phonetic properties of vowels, as

it does not in Nganasan – *nena?, neina?*); possibly it is just a result of mis-spelling (cf. (33) *roola?* – written as **role**). Both T and F generalized for 1Pl. the velar variants.

However, the preservation of vowel harmony in OE was probably only partial. The suffix of Part. Praes. (PSam. **-nta / *-nte / *-ta / *-te*) appears as *-de, -Re* with velar stems: (5) *aRe*, (27) *ponede?* (the same generalization in T F *-de, -δe*).

4.3. Other archaic phonetic features of OE.

4.3.1. OE did not go through the assimilative developments *ao > aa, aχo > aχa*, which are characteristic of both T and F: (30) *taora?*, (4) *ŋaaχona*, (15) *jaaχona*.

4.3.2. OE preserves **j-* as *j-* (cf. T F *d'-*; however, *j-* was still preserved until recent times): (15) *jaaχona*, (21) *jereχone*.

4.3.3. OE has word-medial *-w-* in place of T F *-b-*: (17) *(j)iret'uRowa?*, (18) *kirwa*. However, in the initial position the development **w > b* already took place: (31) *baa*, (39) *bodeRa*.

4.3.4. Like other early Enets sources, OE has word-initial *r-* in place of T F (also Ch. B) *l-*: (33) *roola?*; see HELIMSKI 1981: 128–129, 1985: 305.

4.3.5. Like many other Enets sources (including Ch. after M. A. Castrén), OE has a certain vibrant in place of PSam. **-t-*, T F *-δ-*. This phonetic (rather than phonological) feature has been discussed in detail earlier (HELIMSKI 1985: 305–306). In the transcriptions above I tried to distinguish this vibrant ("*R*") from *r*, though normally they are both marked with the same letter: (5) *aRe*, (9) *keχut'uRo*, (19) *toRat'u*, (28) *iRo*, (29) *s'iRene?*, (34) *kodagoχoRo*, (37) *suwuRaaro*, (39) *bodeRa*. It is, however, very probable that *R* and *r* (**-t-* and **-r- / *-l-*) did never completely coincide in any Enets dialect. At least in one (though problematic) word we have (17) *(j)iret'uRowa?* spelt as **-iresludava**: this may indicate the possibility of perceiving *R* as a *d-* or δ-type sound.

4.4. Dialectologically relevant features of OE.

In an earlier paper I confined myself to the following short remark: „'Turuchansche Samojeden Spraek' bei N. Witsen ... *-r-*Variante des Tundradialekts, vgl. *todi* 'du', *ba* 'schlecht' ..., *-ra* Px3Sg." (HELIMSKI 1985: 306). The situation seems, however, to be somewhat more complicated.

4.4.1. In most cases the OE forms coincide with the forms in both T and F (or are equally similar to both): (1, 2, 4, 5, 7, 9, 11, 14, 15, 17–19, 21, 22, 24, 26–32, 35, 36, 38). We must add here also several instances where the comparable data from F may be lacking simply due to the insufficiency of available linguistic materials (3, 10, 12, 16, 23, 33, 37).

4.4.2. (6) *tod'i* (OE and T) is a common archaism (F *uu* 'you' is borrowing from the Ket language).

4.4.3. (8) *tore(?)* and (20) *nena?* seem to be lexical items only recently lost or half-forgotten in T.

4.4.4. (11) *tôsu* may be a specific verbal form (or an archaism) common to OE and B – if only our information concerning this form is adequate.

4.4.5. In the reflexation of **lt, *rt* OE coincides with T and differs from F: (34) *kodagoχoRo*, stem *koda* < **kərta* (cf. Nen. *χărа* 'curve, bend', En. F *kora* id., *kolago* 'winding, meandering'). Cf. also (39) *bodeRa*, stem *bode* 'finish' < **wəlt-* (cf. Nen. *wălak* id., Ngan. *bəltu* id.).

4.4.6. There are very important, and presumably quite old, distinctions between T and F in the reflexes of certain Proto-(Northern-)Samoiedic vowels (especially of the diphthongs corresponding to *äɛ* in Nenets). There are 5 instances of this type in the text under

examination, and in three cases the reflexes in OE are close to those in T: (5) *aRe*, (30) *taora?*, (31) *baa*: in one case OE and F are opposed to T: (19) *toRat'u*; and in one case OE seems to differ from both T and F: (9) *keχut'uRo*.

4.4.7. The spelling does not give us an opportunity to find out whether the word-initial **i-* has developed before a non-nasal consonant into **ji-* (as in F, which now has *d'i-*) or remained intact (as in T), see HELIMSKI 1985: 304. Therefore above the ambivalent transcriptions have been used in such instances: (17) *(j)iret'uRowa?*, (38) *(j)irei?ine*.

Literature

DONNER 1932: *Samojedische Wörterverzeichnisse*, gesammelt und neu herausgegeben von KAI DONNER. Helsinki (MSFOu 64).

HELIMSKI 1981: Хелимский, Евгений. *Этимологические заметки по энецкой ономастике.* – СФУ 17: 119–130.

HELIMSKI 1982: Хелимский, Евгений. Rev. of Katzschmann–Pusztay 1978. – СФУ 18/2: 135–147.

HELIMSKI 1985: HELIMSKI, EUGEN. *Die Feststellung der dialektalen Zugehörigkeit der encischen Materialien.* – Dialectologia Uralica. Materialien der ersten Internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen, herausgegeben von W. VEENKER. Wiesbaden (Veröffentlichungen der Societas Uralo–Altaica 20). 303–308.

HELIMSKI 1993: Хелимский, Евгений. *Прасамодийские *ə и *ə̈: прауральские источники и нганасанские рефлексы.* – In: Hajdú Péter 70 éves. Budapest.

HELIMSKI 1994: Хелимский, Евгений. *Очерк морфонологии и словоизменительной морфологии нганасанского языка.* – Таймырский этнолингвистический сборник. Вып. 1: Материалы по нганасанскому шаманству и языку. Москва, 190–221.

KATZSCHMANN–PUSZTAY 1978: KATZSCHMANN, MICHAEL; PUSZTAY, JÁNOS. *Jenissej-Samojedisches (Enzisches) Wörterverzeichnis.* Hamburg (Fenno–Ugrica 5).

LEHTISALO 1956: LEHTISALO, TOIVO. *Juraksamojedisches Wörterbuch.* Helsinki (LSFU 13).

MIKOLA 1980: MIKOLA, TIBOR. *Enyec és nganaszan nyelvi adalékok.* NyK 82: 223–236.

NÉMETH 1991: NÉMETH, ZSIGMOND. *96 gleiche Texte in uralischen Sprachen (Vaterunser).* Szombathely (Az uralisztikai tanszék kiadványai 3).

PROKOF'EV 1937: Прокофьев, Г. Н. *Энецкий (енисейско-самоедский) диалект.* In: Языки и письменность народов Севера, ч. 1. Языки и письменность самоедских и финно-угорских народов. Москва–Ленинград, 75–90.

WITSEN 1692, 1705, 1785: WITSEN, NICOLAES. *Noord en Oost Tartaryen.* Amsterdam.

WITSEN–MIKOLA 1975: *N. Witsens Berichte über die uralischen Völker.* Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von TIBOR MIKOLA. Szeged (SUA 7).

Az U/FU alapnyelv paradigmasorainak rekonstruálásáról

HONTI LÁSZLÓ
Groningen

Az uráli és a finnugor alapnyelvnek gazdag morfémarendszere volt: bőséges képzőkészlet, esetragok, számjelek, birtokos személyjelek, idő- és módjelek, személyragok álltak rendelkezésre. A legtöbb mai uráli nyelv hasonlóan gazdag vagy éppenséggel gazdagabb morfémakészletből építkezhet.

Ha az U/FU alapnyelv főnévi morfológiáját tekintjük, 6 esettel, 3 számmal, 3 személlyel, az igénél 2 U és 3 FU idővel, 3 móddal, 3 számmal, 3 személlyel, ill. ugyanennyi suffixummal számolhatunk. Ha az elvben lehetséges összes szóalak létezett az alapnyelvben, akkor egy-egy főnévnek (3 x 6 = 18 az abszolút paradigmában, 3 x 3 x 6 = 54 a birtokos paradigmában, összesen:) 72 alakja, egy-egy igének (2 x 2 x 3 x 3 = 36 + 3 =) 39 U és (3 x 2 x 3 x 3 = 54 + 3 =) 57 FU alapnyelvi alakja volt. Ezek az értékek változhatnak annak megfelelően, hogy – a névszói kategóriát szem előtt tartva – pl. hány casusról bizonyosodik be hitelt érdemlően az alapnyelvi eredet, vagy hogy minden numerusban előfordulhatott-e az összes esetrag. Nem volna érdektelen egy–egy rekonstruált alapnyelvi lexéma teljes, rekonstruált paradigmájával szemléltetni az alapnyelvi morfológiát. Hogy ez mennyiben tűnik ígéretes vagy inkább lehetséges célnak, az alábbiakban a névszói kategórián kísérlem megvizsgálni.

A legtöbb finnugor nyelvre az esetek bősége jellemző: 10–20 esetragjuk van. Az U/FU alapnyelvre minimálisan az alábbi 6 főnévi esetet szokás rekonstruálni (a személynévmások ma gyakran azonos morfémájú esetragokat kapnak, a különbségek – a főnevekhez viszonyítva – elsősorban a számjeleikben vannak; a magyarban viszont csonka a személynévmási paradigma):

nominativus	*Ø
accusativus	*m
genitivus	*n
lativus	*n , *k
locativus	*na/*nä
ablativus	*ta/*tä

(így KORHONEN 1979: 2, 1991: 166, még vö. 168, ITKONEN 1962: 201, 1966: 261). RAVILA (1945: 318) meglepő módon viszonylag fejletlen finnugor alapnyelvi esetrendszerről beszél.

Korhonen megkísérelte ezen esetrendszer egyszerűbb változatát előadni. Ha a genitivus levezethető a lativusból[1], akkor így rekonstruálható az U esetrendszer KORHONEN (1991: 168) szerint:

SO [= subiectum & obiectum] casusok:	nominativus	*Ø
	accusativus	*m
relationalis casusok	lativus	*n (?*k)
	locativus	*nA
	separativus	*tA

1 Itkonen és Korhonen *n-ként rekonstruálja a dativusragot a Hajdú és Rédei által feltett *ni-nyel szemben.

Ha helyes Korhonen elképzelése, akkor az általa feltett állapot inkább csak az uráli alapnyelv korai szakaszára nézve lehetett igaz, hiszen a felbomlás ideje körül már bizonyosan meg kellett lennie a genitivusnak. – Megjegyzem, számomra nem világos, miért tekinti Korhonen a **k* lativusragot bizonytalannak.

A lativusnál két morféma látható. Ha valóban megvolt lativusi funkcióban mind az **n* (vagy **ń*), mind a **k*, ezek semmiképpen sem lehettek egy morféma alternánsai, mint pl. a palatoveláris párok (pl. locativus **na/*nä*): vagy eltérő funkciójúaknak kellett lenniök (márpedig ez esetben két casusról van szó egy rendszeren belül, amint Rédei és Hajdú közli, ld. alább), vagy esetleg pl. más–más szófajú szavak paradigmájában szerepeltek, ami részemről csak puszta feltevés.

Más kutatók a fentinél némileg gazdagabb rendszerrel számolnak. RÉDEI (1975: 133) 9 esetet rekonstruál az U/FU alapnyelvre, HAJDÚnál (1987: 220) nyolc szerepel, sőt Hajdú tkp. még egy uráli **ć* lativus-(translativus-essivus)ragról és egy (?FU) **j* lativusragról is szól óvatosan (HAJDÚ 1961: 130, 1987: 225). Ezek szerint tehát az U alapnyelvre rekonstruált esetek maximális száma nyolc, a finnugorra tíz:

Rédei		Hajdú	
nominativus	**Ø*	nominativus	**Ø*
accusativus	**m*	accusativus	**m*
genitivus	**n*	genitivus	**n*
locativus I	**na/*nä*	locativus I	**na/*nä*
locativus II	**t* (PFU)	locativus II	**t* (PFU)
ablativus	**ta/*tä*	ablativus	**ta/*tä*
lativus-prolativus I	**k*	lativus-dativus I	**ń*
lativus prolativus II	**j* (PFU)	lativus-dativus II	**k*
lativus(-dativus) III	**ń*	lativus-translativus-essivus	? **ć*
		lativus	? **j* (?PFU)

Megjegyzendő, hogy SEREBRENNIKOV (1964) különösen sok alapnyelvi localisi casussal számolt: locativus **na/*nä* (1964: 12), **t* (13), lativus **ka/*kä*, **k* (19), **ń* (23), **s*, **a*, **e* (26), **i* (37).

Azt hiszem, a **j* lativusrag törölhető az esetrendszerből, hiszen minden olyan nyelvben, ahol adatolva van, inkább adverbiumokban jelentkezik (vö. az ALVRE 1987: 73–74 idézte adatokat, valamint HAJDÚ 1987: 225). Ez lehet a helyzet az **s* lativusszal is (vö. ALVRE 1987: 73–74).

Az alapnyelvi morfémáknak nemcsak hangalakja, hanem funkciója is meghatározandó. Ez utóbbival is lehetnek problémák. Collinder a casusok valószínű alapnyelvi funkciójáról, alkalmazásáról így nyilatkozott: „The genitive was a general adnominal case. The accusative seems to have been used, as in Turkic, only in speaking of a definite object. The endings of the locative and the separative [= itt ablativus; H. L.] were preferably combined with pronominal stems, with a few stems used for orientation in space, denoting 'up, down, outside, back', and the like, and perhaps with a few stems denoting a definite point of time. The local cases of other nominal stems, designations of living beings, for instance, were formed by the aid of a derivative ending for designations of localities" (COLLINDER 1965: 33). Az persze aligha elfogadható feltevés, hogy a locativus és a separativus(-ablativus) főleg térbeli viszonyokat jelölő névmásokkal állt volna, ill. hogy az egyéb névszótövek a helyviszonyt kifejező casusokban más, mégpedig képzőmorfémákat vettek volna fel.

Ezzel egyáltalán nem azt állítom, hogy a névszó kategóriáján belül nem lehettek a toldalékolásban szófajok szerinti különbségek. Úgy látom, hogy – s ebben voltaképpen részben rokon a felfogásom Collinderével – a főnév és a névmás némelykor ugyanazon viszony jelölésére más-más morfémát alkalmazhatott. Ilyen volt a mutató névmások pluralisa, amely suppletiv tő alkalmazását jelentette (vö. fi. *tämä* ~ *nämä*), a főnevek nominativusi számjelei különböztek a személynévmásokéitól (pl. **kala* 'hal' ~ **kala-t* 'halak', **mə̆* 'én' ~ **mə̆-k* 'mi'). Ez az értelmezés több-kevesebb bizonytalansággal voltaképpen kihámozható az eddigi szakirodalomból is. Azzal viszont mérőben újat állítok, hogy a többek által esetleg szintén ősinek elismert **t* tárgyrag a személynévmási paradigma eleme volt, míg az **m* accusativusrag az egyéb névszókhoz járulhatott (erről más helyen kívánok részletesebben szólni). Egyébként RAVILA (1950: 312 kk.) is azt a nézetet képviselte, hogy eltérő lehetett a főnevek és a személynévmások ragozása az alapnyelvben, de más meggondolások mondatták ezt vele.

Az U/FU alapnyelvi névszók és igék ragozási paradigmájának rekonstrulására eleddig senki sem vállalkozott,[2] csak az egyes esetragok és számjelek ismertetésére szorítkoznak az alapnyelvi morfológiát tárgyaló munkák (ld. pl. HAJDÚ 1987: 213 kk.), ellentétben az indogermanistákkal (ld. pl. SZEMERÉNYI 1980: 143 kk., BEEKES 1990: 207 kk.). Ennek a következő okai lehetnek:

1. Egyes morfémák eredetét vagy funkcióját valamilyen oknál fogva bizonytalannak tekintik. Ilyen pl. az **m* accusativusrag, amelyet többen a sg. 1. sz. px-szel kapcsoltak össze; zavart az a körülmény okoz még, hogy lehetett ragtalan (tehát nominativusi) tárgy is, amelyek funkcionális különbsége az egyik magyarázat szerint a határozott és határozatlan tárgy jelölése lehetett (HAJDÚ 1987: 223–224).

2. Van néhány olyan suffixum, amelyek gyakorta „kísértenek" a szakirodalomban, noha a legtöbb kutató nem tekinti őket az alapnyelvi paradigmatikus morfémák közé tartozóknak vagy egyáltalán alapnyelvieknek; ilyen pl. a **t* accusativusrag (vö. PATKANOW – FUCHS 1911: 80, KLEMM 1959: 51). Ha ezen elemet nem szófaji kategóriához kötöttnek tekintjük, akkor vajon mi lehetett volna a funkciója, amikor az accusativus jelölésének a *Ø ~ **m* kettőssége is zavarba ejtőnek tűnik?

3. Majdnem általánosnak mondható az a felfogás, hogy az alapnyelvben a főnévnek csak egyes számban volt teljes ragozási sora, a többes szám csak a nominativusra korlátozódott (a dualisi esetragos formákat még kevésbé engedik meg). Ezzel kapcsolatban teljesen jogosnak tartom Hajdú ellenvetését: „In den pluralen (und wo es sie gibt, den dualen) Kasusformen der uralischen Sprachen wiederholen sich im allgemeinen die Singularsuffixe, natürlich ergänzt durch die entsprechenden Numeruszeichen. So liegt die Vermutung nahe, daß sich auch in der Grundsprache nicht anders verhielt. Fraglich ist nur, wie vollständig die grundsprachliche Deklination im Dual und Plural war. Ravila z. B. hält es nicht für begründet, in der Grundsprache mit Dual- und Pluralkaususformen zu rechnen. Dagegen spricht aber, daß die pluralen Stammformen mit *-i* mehrerer verwandter Sprachen höchstwahrscheinlich für uralischen Ursprungs gehalten werden können" (HAJDÚ 1987: 225).

4. Több „szinonim" szuffixum rekonstruálható az U/FU alapnyelvre: Lok. I **na/*nä* Lok. II (PFU) **t*, Lat.–Dat. I **ń*, Lat.–Prol. II **k* (HAJDÚ 1987: 220), pluralisi *t** ~ **i/*j* (az abszolút deklinatióban) ~ **n* (a possessiv deklinatióban) ~ **k* (személyes névmásokban) (HAJDÚ 1987: 232 kk.). De lehet, hogy a „szinonim" esetragok nem mindegyike volt a főnévi esetrendszer része, vö. „In den Deklinationsparadigmen der Grundsprache sind gelegentlich ver-

2 Egy szerény kísérletről mégis tudok: IKEDA (1992: 27) az U possessiv paradigma néhány esetragos alakjával kapcsolatos elképzelését rekonstrumok formájában papírra vetette.

mutlich auch andere Kasussuffixe vorgekommen. So werden aufgrund eines kleineren Beweismaterials für die Grundsprache ein Lat.–Translat.–Ess.–Suffix *-*ć* und ein *-*j* rekonstruiert, doch läßt sich über ihre Einfügung in das Kasussystem nichts Sicheres sagen. Möglicherweise dienten sie nämlich auch damals schon eher als Endungen defektiver Wörter – ähnlich wie ihre heutigen Entwicklungen" (HAJDÚ 1987: 225).

A „szinonim" suffixumok lehettek produktívak is, más–más distributiót mutatva: lehetett vagy szintaktikai természetű (pl. a *Ø ragos tárgy, azaz a tárgyi funkciójú nominativus mint a határozatlan tárgy jelölője ~ *m ragos tárgy mint a határozott tárgy jelölője), vagy kategóriához kötött elem (mint pl. a *t és *m accusativusrag, melyek közül szerintem a *t a személyt jelölő (= személynévmások + 'wer?') névmásokhoz járulhatott, míg az *m az egyéb névszókhoz). A főnévi abszolút paradigmára a *t pluralisjelen kívül többek véleménye szerint egy *i/*j is feltehető. A köztük lévő viszonyra adott Collinder-féle magyarázat elfogadhatónak tűnik: „Some Uralic languages (Fennic, Lappish, SamN) have two different plural suffixes, one for the casus rectus (nominative [-accusative]), the other for the casus obliqui. Thus, the nom. pl. of fi. *talo*, house, farm, is *talot*, but the oblique plural cases are formed by adding case endings to a plural *taloi-*. In all probability, this double way of forming the plural is inherited from the PU" (COLLINDER 1960: 237).

Végül megemlítek egy olyan kérdést, amelyet a szakirodalom évtizedek óta megoldott problémaként kezel, ez pedig az esetragok és a birtokos személyjelek sorrendje a birtokos személyjeles paradigmában. Általános felfogás szerint a finnben látható sorrend az alapnyelvi, míg a magyaré másodlagos. Szerintem azonban ez nem ilyen egyszerű (HONTI 1995: 70–78), s ez valós probléma lehet, ha megkíséreljük az alapnyelvi birtokos paradigma rekonstruálását.

Az igeragozás egyes morfológiai elemei is a névszóiakéihoz hasonló problémákat mutatnak. Megítélésem szerint az alapnyelvi paradigmasorok rekonstruálására vállalkozni mégsem lenne ma már oktalan merészség, inkább megkövetelné egyes nézetek plasztikus megfogalmazását és az azokat előadókkal való hasznos vita kialakulását.

Hivatkozások

ALVRE, PAUL (1987), *Soome-ugri keelte ajalooline grammatika.* I. Sonaliigid. Arvu- ja käändekategooria. Tartu.

BEEKES, R. S. P. (1990), *Vergelijkende taalwetenschap.* Tussen Sanskrit en Nederlands. Utrecht.

HAJDÚ PÉTER (1961), *Lativus és infinitivus kapcsolata a szamojédban.* In: In memoriam Mészöly Gedeon. Szeged. 119–131.

HAJDÚ PÉTER (1987), *Die uralischen Sprachen.* In: Hajdú Péter – Domokos Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Budapest – Hamburg. 21–450.

HONTI LÁSZLÓ (1995), *Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen//finnisch-ugrischen Grundsprache.* In: LESKINEN, HEIKKI (red.), Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Jyväskylä. 53–82.

IKEDA, TETSURO (1992), *On Some Historical-Areal Problems of the Uralic Phonology.* The Journal of Intercultural Studies. Extra Series No. 2: 23–54.

ITKONEN, ERKKI (1962), *Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache.* UAJb. 34: 187–210.

ITKONEN, ERKKI (1966), *Kieli ja sen tutkimus.* Helsinki.

KLEMM I. ANTAL (1959), *A mondat és a mondatrészek eredete.* NyK 61: 45–52.

KORHONEN, MIKKO (1979), *Entwicklungstendenzen des finnisch-ugrischen Kasussystems.* FUF 43: 1–21.

KORHONEN, MIKKO (1991), *Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System.* JSFOu. 83: 163-180.

PATKANOW, S. – FUCHS, D. R. (1911), *Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte.* Budapest.

RAVILA, PAAVO (1945), *Suomalais-ugrilaisten kielten taivutuksen historiaa.* Vir. 1945: 314-326.

RAVILA, PAAVO (1950), *Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen.* MSFOu. 98: 311-323.

RÉDEI KÁROLY (1975), *Der Akkusativ in den uralischen Sprachen.* (Zum Kasussystem der uralischen Sprachen.) In: Hallap, Valmen (red.), Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Tallinn. 133–138.

SEREBRENNIKOV, B. A. (1964), *Osnovnye linii razvitija padežnoj i glagol'noj sistem v ural'skih jazykah.* Moskva.

SZEMERÉNYI, OSWALD (1980), *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft.* Darmstadt.

Морфонологическая зависимость смыслоразличительной функции звонкости–глухости согласных фонем в эрзянском языке

Мария Имайкина
Сегед–Саранск

Одним из фонологических свойств мордовских фонем является звонкость–глухость. Это противопоставление, играя заметную роль в смыслоразличении, имеет большие ограничения. Они связаны, прежде всего, с местом, занимаемым фонемой в слове, а также с морфологической структурой слова. Так, в начале слова, по известным причинам, глухость–звонкость как средство выражения смысла имеет небольшое значение. В середине и в конце слова фонологическая нагрузка данной коррелации возрастает, что теснейшим образом связано с морфологической структурой слова, так как непроизводные слова дают меньше возможностей для раскрытия смыслоразличительной функции рассматриваемых согласных, производные – значительно больше. В ряде случаев относительно непроизводных в современном языке слов можно предположить, что в прошлом в их составе были суффикси. Кроме того, во многих словоизменительных суффиксах звонкость и глухость согласных используется для различения смысла. Самые благоприятные условия для этого противопоставления имеются в середине слова, где можно выделить две фонологические позиции.

1. Между гласными. Здесь активно участвуют в смыслоразличении переднеязычные шумные. Это могут быть звуки корневые, а также суффиксальные: *t – d* (*sotams – sodams* "подсохнуть, впитаться – знать/узнать"), *t' – d'* (*vit'ems – vid'ems* ("поправить, исправить – посеять"), *s – z* (*kasoms – kozoms* "расти/вырасти – кашлять"), *s' – z'* (*es'em – ez'em* "меня самого – скамья"), *š – ž* (*ošon't' – ožon't'* "города этого – желтого этого").

В суффиксах одни из рассматриваемых звуков сохраняют свое качество в любой фонетической позиции, другие меняют его в зависимости от основы. Только две пары звуков (*s – z, s' – z'*) постоянны в отношении звонкости–глухости. Остальные согласные в одних суффиксах чередуются, в других нет. Следовательство, есть суффикси, варьирующие и не варьирующие по звонкости–глухости согласного. Звуки *s – z* противопоставляются в следующих суффиксах: с одной стороны, *-so/-se* (инессив), с другой стороны, *-zo/-ze* с разными значениями (а) посессив): *kudoso – kudozo* "в доме/домах – дом его", *vel'ese – vel'eze* "в селе/селах – село его"; (б) иллатив): *kudoson – kudozon* "в доме моем/домах моих – в дом мой/в дома мои", *vel'esen' - vel'ezen'* "в селе моем/селах моих – в село мое/в села мои"; (в) оптатив): *kandoso – kandozo* "в толстом бревне/в толстых бревнах – пусть принесет", *kel'ese – kel'eze* "шириной – пусть идёт вброд"; (г) иллатив): *toso – tozo* "там – туда", *t'ese – t'eze* "здесь – сюда".

Формы, сопоставимые так, как в пунктах а) и б), образуются от всех имен с гласной основой. Имена с согласной основой отличаются тем, что в посессивных формах номинатива и иллатива перед суффиксами *-zo/-ze, -zo-/-ze-* имеют гласные *o/e*. Формы, представленные в пунктах в) и г), имеются лишь от нескольких слов. Мягкие согласные *s' – z'* в составе суффиксов между гласными не противопоставляются, потому что *s'* в этой позиции не употребляется.

Звуки *t, t', d, d'* также встречаются в суффиксах между гласными: *-ta/-taj* (*šekšataj/šekšej* "дятел", *pez'gata/pez'gun* "стриж" (4: 54); *-do* (*kalado* "прохудившийся", *kalan'a* "рассыпчатый"); *-d-* (*s'ormadoms* "писать", *s'orma* "письмо"); *-t-* (*kajatoms* "раздаться (о звуке)", *kajams* "бросить, кинуть"). В словоизменительных суффиксах, однако, они не бывают в одинаковых фонетических условиях. Аблативный суффикс после гласных имеет только звонкий вариант (*-do/-d'e/-de*). В глаголах в этом месте используются в индикативе *t*-вые суффиксы (*-tano/-t'ano; -tado/-t'ado; -tan/-t'an; -tanzat/-t'anzat; tadiz/-*

t'adiz'), в императиве, наоборот, – только с начальными *d, d'* (*-do/-d'e*). Но противопоставления возможны. Так, притяжательный суффикс датива при обладателе *ton* "ты" - *t'en'* и суффикс собирательности существительного *-d'e-* присоединяются к гласной основе, сохраняя при этом свое качество: (*avat'en' – avid'en'* "матери твоей – мать моя с моими близками").

Губные согласные между гласными по звонкости–глухости противостоят редко, так как *b* в этой позиции почти не встречается, а в суффиксах как *b*, так и *p* не употребляются. Из пары *k – g* звук *g* в суффиксах выступает в трех видах (1: 23): как *g* (словообразовательные суффиксы существительного *-ga, -gaj/-gan* (4: 43, 47), как *v* (суффикс пролатива, наречий, послелогов *-va*, числительных *-ve*), как *j* (суффикс числительных *-je*, присоединительная частица *-jak*).

В большинстве суффиксов наличествует заднеязычный *k*, и это ограничивает возможности использования корреляции *k – g* в качестве смыслоразличителя (*ped'agaj – ped'akaj* "репейник – череда" (4: 47). Звуки *š – ž* имеются в ряде корней, в суффиксальных морфемах *š* в интервокальном положении обнаружен лишь в одном слове (*kečušos'* "ковш этот", *keče* "ковш" (4: 54), поэтому звонкость–глухость этой пары в данной позиции играет незначительную роль. Между гласными могут противостоять, с одной стороны, корневой звук, с другой, – суффиксальный: *s* (в инессиве) – *z* (в корне): *pesan – pezan* "в конце я – мою голову"; *t'* (в корне) – *d'* (в аблативе): *vet'e – ved'e* "пят' – о ночи/ночах". В фонологические отношения могут вступать звуки одного слова и словосочетания: *z' – s'* (*sajiz'e – saji s'e* "взял он его – берет/возьмет тот"); *d' – t'* (*pil'ed'e – pil'e t'e* "за ухо/за уши – ухо это").

2. В сочетаниях согласных. Здесь звонкие и глухие согласные могут оказаться в таких фонетических условиях: 1) между сонорным и гласным; 2) между гласным и сонорным; 3) между гласным и шумным; 4) между согласными. В двух первых случаях звонкость–глухость различает смысл, в последних двух случаях не различает. Противостоящие по звонкости–глухости звуки, как правило, являются суффиксами или частью суффиксов, которые могут быть как словообразовательными, так и словоизменительными.

1) Между сонорным и гласным. В этой позиции наиболее активна пара *k – ǧ*. Большинство суффиксов с заднеязычным согласным, независимо от основы, имеет глухое начало. Ряд суффиксов, чередующихся по звонкости–глухости согласных, здесь выступает в звонком варианте: *-ga* (пролативный, именной словообразовательный), *-gad-* (глагольный словообразовательный), *-ge* (комитативный), *-gak* (присоединительная частица). Эти обстоятельства создают условия, в которых корреляция *k – g* различает грамматические значения. Она входит в состав следующих суффиксов: а) *-ga* (пролативный) – *-ka* (словообразовательный): *par'ga – par'ka* "по кадушке/по кадушкам – кадушка", *pel'ga – pel'ka* "по облаку/по облакам – большой палец", *mazijga – mazijka* "по красивому/по красивым – красавица"; б) *-ga – -ka* (именные словообразовательные): *pandomga – pandomka* "в качестве платы – плата"; в) *-ga* (наречный, послеложный) – *-ka* (адъективный): *alga – alka* "низко, под – низкий"; г) *-ge – -ke* (именные словообразовательные): *sel'ge – čel'ke* "волокно – пыль, след" (4: 45); д) *-gad-* (глагольный словообразовательный) – *-ka* (именной словообразовательный): *jaks't'er'gadost – jaks't'er'kadost* "пусть покраснеют – о свекле своей (они)".

В словах *er'ke – er'ge* "озеро – бусина", *tarkas' – targas'* "место это – тащил/вытащил он; курил он" в современном языке суффикс не выделяется. Но, возможно, что некоторые из них в прошлом были производными и претерпели процесс опрощения. Так, наличие параллелей слова *er'ke* в других финно-угорских языках позволяет в нем выявить утраченный эрзянским языком корень *er'-* (3: 117). Глагол *targams* может быть связан с марийским глаголом *тараш* "отделить, далеко поставить" (3: 99).

Пара *t' – d'* различает следующие формы: а) глагольные (*kir't'an – kir'd'an* "укорачиваю – держы", *kir't'ams < kir'ems* "сократиться", *-t'a-* – суффикс переходности; в глаголе *kir'dems* в современном языке суффикс не выделяется, но соответствия в других языках

дают возможность вычленить корень *kir'-* (3: 36); б) абессив – инфинитив: (*pel't'eme – pel'd'eme* (*ušodoms*) "без тучи/без туч – сучить нитки (начать)"; в) номинатив – аблатив: (*čevt'e – čevd'e* "мягкий – о лучине/о лучинах").

Пара *t – d* различает такие формы: а) глагольные (*valtomat – valdomat* "без слов ты – посветлеешь, просветлеешь ты", первый *t* входит в состав суффикса абессива, морфологическую характеристику звуку *d* как части суффикса прилагательного *-do* можно дать с помощью финнского слова *vaalea* "светлый", *valo* "свет" (2: 77); б) послелог – аблатив: *martonzo – mardonzo* "вместе с ним – о его куче/кучах". Вероятно, эти слова имеют одну и ту же производящую основу – *mar-* "куча". Иногда суффиксальный звук *t* занимает противопоставляемое положение вследствие выпадения предшествующего звонкого *d*: *kantan – kandan* "перенесу/отнесу тебя – несу/принесу". В основе первой формы *kand-* согласный *d* перед суффиксом *-tan* ассимилируется до полного исчезновения, поэтому формы различаются суффиксальный звуком *t* и корневым звуком *d*.

Пары *s – z, s' – z'* в рассматриваемом месте не столь распространены, как предыдущие: *er's'an – er'z'an* "бываю – эрзя я", звук *z'* в современном языке является частью корня, звук *s'* – суффикс многократности; *ejsen'* (*t'er'd'it'*) "меня (зовут)" (инессив) – *ejzen'* (*n'ežed's'*) "ко мне (прислонился)" (иллатив). Звуки *š – ž* в этой позиции редко противопоставляются, и им трудно дать морфологическую характеристику: *keršev – šeržev* "налево – седой". Из пары *p – b* звук *p* после сонорных вообще не употребляется.

Таким образом, между сонорным и гласным в качестве смыслоразличителей чаще всего выступают взрывные *k – g, t' – d'* и *t – d*. При этом они, как правило, входят в состав суффиксов.

2) Между гласным и сонорным. В данной позиции, в отличие от вышерассмотренной, фонологическую функцию выполняет звонкость–глухость конечных согласных основ. В качестве суффиксов выступают сонорные, преимущественно, *n, n'*, редко *– l', r', r, j*; не был обнаружен *l*, хотя диахронически в ряде слов он также выделяется (4: 52). Наиболее распространенные фонемы *n* и *n'* являются суффиксами многократности, уменьшительности–ласкательности, определенности и наречными. Шумные согласные перед суффиксами – последные звуки производящих основ, среди которых не бывают *b* и *g*, лишь иногда (в звукоподражаниях) встречается *p*. Это место не из лучших для проявления звонкости–глухости фонем, но есть случаи, когда она играет смыслоразличительную роль, например, пары: *t' – d', t – d* (*vitn'ems – vidn'ems* "поправлять, исправлять – засевать, сеять (многократно)"; *kotnoms – kadnoms* "кудахтать – оставлять, оставить").

В качестве смыслоразличителей нередко выступают варианты фонем, возникающие в результате фонетических процессов. Так, пары *s – z, s' – z', t – d, t' – d', š – ž* могут разграничивать определенную форму множественного числа и уменьшительно–ласкательную форму имени: [*lasne*] – *łazne* "доски эти – дощечка", [*lasne*] < *łaz-t-ne, s < z*; [*r'ives'n'e*] – *r'ivez'n'e* "лицы эти – лисичка" [*r'ives'n'e*] < *r'ivez'-t'n'e, s' < z'*; [*ket'n'e*] – *ked'n'e* "руки эти – ручка", [*ket'n'e*] < *ked'-t'-n'e, t' < d't'*; [*šušne*] – *šužne* "ячменные хлеба эти – ячмень (в уменьшительной форме)", [*šušne*] < *šuž-t-ne, š < ž*.

Некоторые согласные, например, *s' – z', š – ž*, различают такие глаголы, как переходно–многократный и непереходно–многократный либо переходно–многократный и непереходно–длительный: [*kus'n'ems*] – *kuz'n'ems* "поднимать – подниматься (многократно)", [*kus'n'ems*] < *kuz'-t'-n'ems, s' < z'*; *ešn'ems – ežn'ems* "разогревать (многократно) – греться", [*ešn'ems*] < *ež-d'-n'ems, š < ž*.

В конце слова звонкость–глухость выступает как смыслорасличитель лишь после гласных и в том случае, если хотя бы один из звуков является суффиксом. Возможно, бессуффуксную пару представляют собой, например, слова *es' – ez'* "свой – не". В качестве суффиксов здесь встречаются все глухие согласные, кроме *p*; *c* и *c'* бывают только как варианты фонем. Из звонких шумных суффиксы образует лишь *z'*. Фоно-

логическую роль в конце слова выполняет звонкость–глухость двух пар звуков: *s' – z'* и *t' – d'*.

Пара *s' – z'* различает несколько грамматических форм: а) 3-е лицо глагола прошедшего времени с гласной основой и причастие/деепричастие: *pid'es' – pid'ez'* "варил/сварил – сваренный, варя"; б) номинатив единственного числа определенного имени и причастие/деепричастие: *lazos' – lazoz'* "доска эта – расколотый, коля". Формы, сопоставимые так, как в пункте а), образуются от всех глаголов с гласной основой. У глаголов с подлинной согласной основой форма 3-го лица прошедшего времени и причастие/деепричастие отличаются не только конечными согласными: причастия/деепричастия всегда образуются от гласной основы (*lovs' – lovoz'* "считал он – сосчитанный, считая").Формы в пункте б) противопоставляются лишь при фонетическом совпадении именных и глагольных основ.

Пара *t' – d'* не имеет такого широкого употребления, как предыдущая. Она наличествует только в ряде слов, например: *vet' – ved'* "ночью – вода", *n'et' – n'ed'* "эти – ручка". Звонкий согласный относится к корню, глухой является суффиксом. Единственное и множественное число существительных, оканчивающихся на *d, d',* различаются кратким звонким и долгим глухим звуками: *ked'* – [*ket't*'] "рука – руки". [*ket't*'] < *ked'-t'*, [*t't*'] < *d't'*; *tarad* – [*taratt*] "ветка – ветви", [taratt] < *tarad-t*, [*tt*] < *dt*.

Шумные согласные в конце эрзянского слова преимущественно глухие. Звонкие встречаются после гласных в непроизводных, с современной точки зрения, словах и в ряде глагольных суффиксов. Для большинства парных по звонкости–глухости согласных исход слова – слабая позиция. Но два свистящих (*s'* и *z'*) противопоставляются в важнейших и чрезвычайно распространенных суффиксах, что делает данную позицию достаточно значимой для этой корреляции. Звук *k* также представляет собой один из первостепенных суффиксов, но здесь отсутствует *g*.

Использованная литература

1. Бубрих Д. В. *Историческая грамматика эрзянского языка.* – Саранск, 1953
2. Серебренников Б. А. *Историческая морфология мордовских языков.* – Москва, 1967
3. Цыганкин Д. В., Мосин М. В. *Эрзянь келень нурькине этимологической словарь.* – Саранск, 1977
4. Цыганкин Д. В. *Словообразование в мордовских языках.* – Саранск, 1981

A tazi szölkup *-ku-* „breviatív–momentán képző"-ről

JANURIK TAMÁS
Székesfehérvár

1. Ez a „képző" Prokof'ev munkáiban bukkan fel először a szakirodalomban (PROKOF'EV 1931: 451, PROKOF'EV 1935: 61, PROKOF'EV 1937: 113), majd tőle átveszik más szerzők is (GYÖRKE 1934: 10, LEHTISALO 1936: 383, COLLINDER 1957: 466, PROKOF'EVA 1966: 410–411, HAJDÚ 1968: 151, JANURIK 1981: 251–252).

Semmilyen nyomát sem lehet azonban felfedni a Prokof'evénél korábbi tazi szölkup forrásokban, így például Castrén szóanyagában sem (CASTRÉN–SCHIEFNER 1854, CASTRÉN–SCHIEFNER 1855, CASTRÉN–LEHTISALO 1960), sem pedig a moszkvai kutatóknak a tazi szölkup nyelvjárás részletes leírására vállalkozó összefoglaló művében (KUZNECOVA–HELIMSKIJ–GRUŠKINA 1980), jóllehet e munka szerzői saját, 1973–1977 közötti tazi szölkup helyszíni gyűjtéseik nyelvi anyaga mellett nagymértékben támaszkodtak G. N. Prokof'ev és felesége, E. D. Prokof'eva, valamint tanítványuk, L. A. Varkovickaja korábbi szölkup munkáira is, amelyekben viszont ez a „képző" permanensen jelen van.

Ugyancsak felfedhetetlen ez a „képző" a tomszki–novoszibirszki iskola szórványos tazi szölkup szövegközléseiben (vö. pl. KUZ'MINA 1967: 273–274), valamint az egyéb (középső és déli) szölkup nyelvjárások különböző publikált szöveganyagaiban, illetve a déli-szölkup (egyházi) „irodalmi nyelvben" (vö. pl. MAKARIJ–KATZ 1976, GRIGOROVSKIJ–HELIMSKIJ 1983 stb.).

2. A „képzőt" tárgyaló munkákból az alábbi példaanyagot lehet összegyűjteni:

2.1. (PROKOF'EV 1931: 451)
(1) *mat ḳonDallɛikuläk* 'ich werde auf eine kleine Weile einschlafen'

2.2. (PROKOF'EV 1935: 61)
(1) *qontallɛikuläk* 'ich werde auf eine kleine Weile einschlafen'
(2) *säqallɛikuŋit* 'er steckte (für einen Augenblick) etwas hinein'
(3) *ēt̯irkulä* 'nachdem er ein wenig gesprochen hatte'

2.3. (PROKOF'EV 1937: 113)
(1) *mat qontalleikulæk* 'я засну ненадолго'

2.4. (GYÖRKE 1934: 10)
(1) *mat ḳonDallɛikuläk* 'ich werde auf eine kleine weile einschlafen'

2.5. (LEHTISALO 1936: 383)
(1) *ḳondallɛikuläk* 'dass ich doch (für eine weile) einschlafe!'
(2) *säḳallɛikuŋit* 'er stiess (für einen augenblick) hinein'
(3) *ēt̯irkulä* 'nachdem er (ein wenig) gesprochen hatte'

2.6. (COLLINDER 1957: 466)
— (nincs példaige megadva)

2.7. (PROKOF'EVA 1966: 410–411)
(4) *илы-ку-сак* 'я немного пожил'

2.8. (HAJDÚ 1968: 151)
(1) *qontallej–ku–läk* 'egy kis időre elszundikálok'

(3) *ẽtir–ku–lä* 'szólván'

2.9. (JANURIK 1981: 251–252)

— (nincs példaige megadva)

A „képzőt" tárgyaló munkák példaanyagának ilyen szembesítéséből nyilvánvaló, hogy a szakirodalomban mindössze négy példaige vonul végig: ebből három *(qontalleikuläk, säqqaleikuŋit, ẽtirkulä)* Prokof'evtől, a negyedik pedig *(ilį-ku-sak)* Prokof'evától származik. (Ez utóbbi minden valószínűség szerint Prokof'evának a breviatív képzőfunkció szemléltetésére saját maga által alkotott – meglehetősen szerencsétlen – illusztrációja, amely azonban a nyelvi valóságban így soha nem létezett. Ez az önkényes, mesterséges adat tehát semmiképpen sem tekinthető hitelesnek.)

3. Prokof'ev publikált tazi szölkup szövegei közül a *-ku-* „képző" csak a *„Jompa"* című mesében (PROKOF'EV 1935: 103–109 ~ HAJDÚ 1968: 153–157) fordul még elő, ott is mindössze három példában:

3.1. (HAJDÚ 1968: 155)

(5) *qontalläjkuliŋit* 'most aludhatunk egy keveset!'

3.2. (HAJDÚ 1968: 155)

(6) *qontalläjkuŋit* 'rajta! aludjatok egy kicsit!'

3.3. (HAJDÚ 1968: 157)

(7) *ketikulätit* '(hét nemzetség tagjai) nevezzék így!'

E három utóbbi igealak egyike sem fordul elő a „képzőt" bemutató munkák példaanyagában, az ott található másik három adat viszont valószínűleg Prokof'ev egyéb, publikálatlanul maradt szövegeiből származhat. Prokof'evnek ugyanis 1925–1928 közötti hároméves janovsztani tartózkodása során alkalma volt terjedelmesebb szölkup nyelvi anyag gyűjtésére. Ennek azonban csak igen kis része válhatott tudományos közkinccsé: anyaggyűjteseinek, kéziratainak túlnyomó része (kész doktori disszertációjával együtt) mind megsemmisültek, amikor 1942-ben, a leningrádi blokád idején a lakásukat bombatalálat érte. A példaként felhasznált három igealak eredeti forrása valószínűleg ebben az elégett szöveganyagban lenne fellelhető.

4. Prokof'ev tudományos publikációi mellett a szölkup nyelv elsődleges forrásai közé számíthatók feleségének, E. D. Prokof'evának tazi szölkupra lefordított elemi iskolai olvasókönyvei is (PROKOF'EVA 1935, PROKOF'EVA 1953). Az ezekben található szövegekben is előfordul a *–ku–*"breviatív-momentán képző", igaz mindössze két esetben, és mind a kétszer a már ismert *qontalleiqo* 'elaludni' igéhez kapcsoltan:

4.1. (PROKOF'EVA 1935: 15)

(8) *mat kipaka qontalleikuntak* 'ich werde ein wenig schlafen'

4.2. (PROKOF'EVA 1935: 72)

(9) *ašša qontalleikuqonoqo oriššak* 'ich bemühte mich, daß ich nicht einschlafe'

Minthogy azonban Prokof'eva olvasókönyvei voltaképpen oroszból való „tudós" fordítások, ezeket az adatokat sem tekinthetjük valóban hitelesnek.

5. Prokof'eva (4) *ilį–ku–sak* adatát kivéve valamennyi többi eddig előfordult „képzőadat" megtalálható Erdélyi István tazi szölkup szójegyzékében is, mivel ennek a szójegyzéknek a forrásai a tazi szölkup nyelvre vonatkozó tudományos publikációk mellett éppen a Prokof'evék által kidolgozott északi szölkup iskolai–irodalmi nyelven megjelent kiadványok voltak (vö. ERDÉLYI 1969: 119):

5.1. (ERDÉLYI 1969: 37, 77, 93, 204)

(1)	*qontallɛikuläk*	'ich werde auf eine kleine Weile einschlafen'
(2)	*säqallɛikuŋit*	'er steckte (für einen Augenblick) etwas hinein'
(3)	*ɛtirkulä*	'nachdem er ein wenig gesprochen hat'
(5)	*qontalleikuliŋit*	'wir werden eine kleine Weile schlafen'
(6)	*qontallɛikuŋit*	'ihr schlaft (für eine Weile) ein'
(7)	*kɛtikulätit*	'(die sieben Nationen) werden so sagen'
(8)	*qontalleikuntak*	'ich werde ein wenig schlafen'
(9)	*qontaleikuqonoqo*	'(ich bemühte mich), daß ich nicht einschlafe'

6. 1981 decemberi rövid moszkvai tanulmányutam idején alkalmam volt (az azóta sajnálatosan elhunyt) L. A. Varkovickajával is találkozni, aki szíves készséggel betekintést engedett bajichai szölkup gyűjtéseinek anyagába, valamint lemásolhattam kiadatlan kandidátusi értekezésének három rövid szövegét és öt hosszabb szölkup mesét Prokof'ev gyűjtéséből: ezeket ő még 1941 tavaszán, bajichai tanulmányútja előtt kapta, személyesen Prokof'evtől, a szölkup szövegek helyes lejegyzésmódjának elsajátítása céljából. Ezek a szövegek így túlélték a második világháború pusztításait, publikálásukra azonban mindeddig nem került sor.

Ebben a szöveganyagban fellelhető a három példaige egyike az eredeti szövegkörnyezetben:

6.1. (Sel'kupskie teksty napisannye G. N. Prokof'evym v 1925–1928 godah v Janovom Stane – na reke Turuhan: 1. *Ilqil' tɛttil' ira*)

(2) *...[imakota sepilak elä aj intälqinti] saqqalɛikuŋiti...*
'старуха достаточно будучи тоже в нос запихала'

A másik két példaige végső forrása azonban – bár feltehetően ezek is primér szölkup szövegekből származnak – valószínűleg már örökre titok marad.

7. E szűkös, mindössze *hat eredeti szölkup igealakkal* adatolható példaanyagból egyértelműen belátható, hogy a tazi szölkup *–ku–* „breviatív-momentán képző" csupán G. N. Prokof'ev leleménye (az elnevezés maga Julius Mark észt nyelvész alkotása: vö. PROKOF'EV 1931: 451).

A szövegkörnyezetbe visszahelyezhető négy példaige alapján a *–ku–* morfémát hordozó igealakok sajátos egységet képeznek abban, hogy mind *mágikus* tevékenységgel kapcsolatosan hangzanak el, és mindegyikben valamiféle *buzdítás, ráerőltetés* is jelen van:

(2)	*intäl'qinti säqalleikuŋiti*	'nosza, orrába gyömöszölte'
(5)	*qontalläjkuliŋit*	'nosza, aludjunk el!'
(6)	*qontalläjkuŋit*	'nosza, aludjatok el!'
(7)	*nil'čiksä kɛtikulätit*	'nosza, nevezzék így!'

Nem véletlen, hogy az igealakok közül kettő: az (5) és (7) a futurum jelével van ellátva, ami *„a jövőben bekövetkező cselekvés valószínűségét, ill. az arra irányuló óhajt és buzdítást is kifejezi"* (vö. pl. HAJDÚ 1968: 146–147), egy pedig: a (6) egyenesen felszólító módú. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ezekhez az igealakokhoz a rövid ideig tartó cselekvés képzete is könnyen hozzákapcsolható, legalábbis a (2), (5), (6) igék esetében, a (7) igével kapcsolatosan viszont ez a breviatív-momentán akció az adott szövegkörnyezetbe sehogyan sem illeszthető bele.

8. Véleményem szerint ezek a *–ku–* morfémával ellátott igealakok nem képzőelemmel bővültek, hanem egyfajta *„mágikus adhortatívuszt"* hordoznak, egy, a köznapi szölkupból – lehet, hogy éppen a *–lä–* időjeles futurum szerepének ilyen irányban való átértékelődése révén is – eltűnt egykori igemódot, amelynek csak a sámáni nyelvezetben maradt meg a maga sajátos (*mágikus erőt hordozó*) funkciója.

Módjelként egyébként ez a morféma mind hangalakját, mind feltételezett szerepkörét tekintve tökéletesen összecseng a nyenyec adhortatívusz *–xV–/–ka–* módjelével: *xäe-xe-dm?* 'hadd induljak', *ŋul'i jemb-ka-w?* 'hadd öltözzem fel' stb. (vö. pl. HAJDÚ 1968: 64). Hasonló adatok találhatók az enyecben, nganaszanban, illetve a kamasszban is: a PS **-kV* adhortatívusz a szamojéd utódnyelvek közül egyedül a szölkupban szorult ki a használatból (vö. MIKOLA 1988: 246). Egykori meglétéről ma már csupán e „mágikus" igealakokban megőrződött, megkövült formák tanúskodnak.

Irodalom

CASTRÉN–LEHTISALO 1960: *Samojedische Sprachmaterialien.* MSFOu. 122. Helsinki 1960.

CASTRÉN–SCHIEFNER 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen.* St. Petersburg 1854.

CASTRÉN–SCHIEFNER 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen.* St. Petersburg 1855.

COLLINDER 1957: *Survey of the Uralic Languages.* Stockholm–Uppsala 1957.

ERDÉLYI 1969: *Selkupisches Wörterverzeichnis.* Budapest 1969.

GRIGOROVSKIJ– HELIMSKIJ 1983: *The Language of the First Selkup Books.* Studia Uralo-Altaica 22. Szeged 1983.

GYÖRKE 1934: *Die Wortbildungslehre des Uralischen.* Tartu 1934.

HAJDÚ 1968: *Chrestomathia Samoiedica.* Budapest 1968.

JANURIK 1981: *Die positionelle Produktivität der sölkupischen deverbalen Verbalsuffixe.* CIFU–5. Pars VI: 121–126. Helsinki 1981.

KUZ'MINA 1967: *Dialektologičeskie materialy po sel'kupskomu jazyku.* Novosibirsk 1967.

KUZNECOVA–HELIMSKIJ–GRUŠKINA 1980: *Očerki po sel'kupskomu jazyku. Tazovskij dialekt. Čast' 1.* Moskva 1980.

LEHTISALO 1936: *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe.* MSFOu. 72. Helsinki 1936.

MAKARIJ–KATZ 1976: *Selcupica II. Erzbischof Makarijs 'Besedy ob istinnom Boge i istinnoj vere na narečii obskih ostjakov' von 1900.* VFUS Serie C: Band 3. München 1976.

MIKOLA 1988: *Geschichte der samojedischen Sprachen.* In: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Ed. by D. SINOR. Leiden–New York–København–Köln 1988: 219–263.

PROKOF'EV 1931: *Materialien zur Erforschung der ostjak-samojedischen Sprache. Die Tazovsche Mundart.* UJb 11: 440–452. Berlin 1931.

PROKOF'EV 1935: *Sel'kupskaja (ostjako-samoedskaja) grammatika.* Leningrad 1935.

PROKOF'EV 1937: *Sel'kupskij (ostjako-samoedskij) jazyk.* JPNS I: 91–124. Leningrad 1937.

PROKOF'EVA 1935: *Kniga dlja čtenija. Učebnik dlja vtorogo klassa načal'noj školy. Čast' II.* Moskva–Leningrad 1935.

PROKOF'EVA 1953: *Bukvar' dlja podgotovitel'nogo klassa sel'kupskoj načal'noj školy.* Moskva–Leningrad 1953.

PROKOF'EVA 1966: *Sel'kupskij jazyk.* JNSSSR III. Moskva 1966.

Móva szavunk és jelentésének változatai

JUHÁSZ ANTAL
Szeged

A *móva* kifejezést Ferenczi János Szeged vidéki tájszóközlése (FERENCZI 1873. 92) és néhány más adat alapján már Szinnyei József tájszótára számon tartotta, a következő értelmezéssel: „Móva: kaláka – szomszédoknak, ismerősöknek, jó barátoknak, rokonoknak együttes munkavégzése (szívességből, nem pénzért) s az utána következő vendégség és táncmulatság, amellyel a gazda a fáradságukat meghálálja." (SZINNYEI 1893. 1486.) Hasonló értelmezést adott BÁLINT SÁNDOR (1957. II. 169–170.) és az eddigi közlések nyomán újabb tájszótárunk is (B. LŐRINCZY 1992. 1318.). Bálint a szó más jelentésárnyalatát is számba veszi, amire még visszatérünk. Alább a szó Szeged vidéki elterjedéséhez és jelentéstartalmának változásához kívánunk néhány adalékot nyújtani.

Kiss Lajos – amikor a *móva* szerb eredetét tisztázza – helyesen mutat rá, hogy a magyar *móva* és a szerb *móba* egymással néprajzi vonatkozásban is összefügg. Idézi Vuk Karadzic szótárából a móba értelmezését, melynek néhány részletét szükséges itt is idéznünk: „A szerbeknél az a szokás, hogy nyári ünnepnapokon (amikor a maguk dolgát nem végezhetik) a nagygazdákhoz járnak móvába, azaz ingyenes, csupán étellel-itallal viszonzott munkába. Móvamunkában többnyire aratni, olykor kaszálni, kukoricát kapálni, szénát gyűjteni, szilvát szedni, néha pedig fonni szoktak (...) Móvába leginkább fiatal legények, leányok és menyecskék járnak (...) A móvát általában olyankor rendezik, amikor nincsen böjt. A házigazdának úgy jól kell tartania a móvásokat, mintha csak a háziszent ünnepe volna." (KISS 1959. 1. 106–107.)

Karadzic tartalmas szokásleírása után vegyük számba *móva* tájszavunk Szeged környéki jelentéseit. Célszerű az adalékokat időrendbe szednünk.

1885-ben Samu József a *móvát* így jellemzi: „Bácskában némely helyen még meg van az a jó szokás, hogy barátságból elmennek másnak közösen szántani vagy kukoricát fosztani. Ilyenkor a gazda háza elé egy zászlót vagy zöld gallyat tűz, vagy pedig valakit megbíz annak közhírré tételével. A munkáért nem fizet, hanem a munkásokat enni- és innivalóval látja el. Néha azután a munka bevégzése után tánczra is pendérülnek a munkások. E barátságból végzett munkát nevezik móvának." „Gyerünk móvába szántani vagy kukoricát fosztani." (SAMU 1885. 479.)

Szembetűnő, hogy míg Karadzic a szerb segítségmunkának több alkalmát sorolja fel, addig a bácskai közlés csak két munkaalkalmat említ: a szántást és a kukoricafosztást.

Cserzy Mihály „Szénahordás móvába" című elbeszélésében leírja, hogyan hordták be a tanyai parasztemberek móvában a csengelei tanító szénáját. A leírás az ingyen segítségmunka más alkalmaira is kitér: „Családalapításnál a rokonok, a szomszédok közönakaraton iparkodtak az új párt födél alá hozni vagy ha valakit veszedelem ért (...) vállvetve rótták a munkát, tett, vett, ki ezt, ki amazt és a gyöngébb gyarapodásnak indult... Ez a közös, díjtalan munka volt: móvába dolgozni." (CSERZY 1899. 28.) Ám Cserzy a népi mentalitás változását is megfigyelte: „Ma már nincs így – folytatja. – Ma nagyobbára a pénz uralja a lelkeket (...) az az ember, akinek az öregapja móvába segített a szomszéd tanyáját fölépíteni, ma, ha annak a csirkéjét a maga földjén látja, már megdobja..."

Tömörkény István 1904-ben leírja, hogyan segítettek egy szegény kisbérlőnek „tanyát verni" a szomszédai: „Mert van ugyan eset, hogy az emberek elmennek egymáshoz ingyen dolog-

ba, aminek móva a neve, hanem ilyenkor estére paprikáshúst és bort tartozik adni ingyen napszámosainak a gazda." (TÖMÖRKÉNY 1963. 300.)

A tanyai nép életét kitűnően ismerő két szegedi író a *móva* egyik alkalmaként említi a rokonok, szomszédok házépítéshez nyújtott segítségét, ami más magyar tájakon (pl. a Kisalföldön, Szilágyságban, Székelyföldön) kaláka, segítségmunka, kölcsönmunka néven ismert. A szerb *móba* és a bácskai *móva* leírásában viszont építkezésben segítő *móvások* nem szerepelnek. Ez arra utal, hogy a móva mint ingyen segítségmunka alkalmai tájanként különfélék lehettek. A forráskritika megkívánja, hogy hozzáfűzzük: a korai, 19. századi leírásoktól nem mindig várhatunk teljességet, olyan körültekintést, mint a módszerességre törekvő újabb néprajzi gyűjtésektől. Vagyis lehetséges, hogy az építő móva régebben Bácskában is előfordult. A szegedi határban épp a múlt század végén gyakoriságát az magyarázza, hogy azokban az években nagy területű közlegelőket parcelláztak, ahol a mostoha között megtelepedő kisbérlők igen rá voltak szorulva mások segítségére.

Az 1960-as évek közepe óta folytatott terepmunkánk során a *móva* kifejezést az 1950-ig Szeged határához tartozó ásotthalmi, mórahalmi, röszkei, domaszéki tanyák lakóitól hallottuk. Az ingyenes segítség és a vele összefüggő társasélet formáit ismerték más határrészeken, így Szeged-Felsőtanyán is, de ott nem éltek a móva kifejezéssel. Jellemző, hogy a szerb jövevényszót épp a Bácskával szomszédos és Trianon előtt a szabadkai piacokon, vásárokon gyakran megforduló szegedi tanyák parasztsága használta. Ismerték a kifejezést Tápén is: idősebbek emlékeztek rá, hogy a 19. században közösen, móvában végezték a nádvágást. (JUHÁSZ–MOLNÁR 1971. 261.)

A mómunka alkalmai nem csupán tájanként különbözhettek – különböztek is – hanem koronként, időmetszeteket vizsgálva is eltérések tapasztalhatók.

A szegedi tanyákról nincs adatunk arra, hogy szántani, aratni, kukoricát kapálni móvába mentek volna, viszont paprikaültetéskor, kukoricafosztáskor gyakori volt a mómunka. *„Mikó paprikarakás vót, összemóváztunk."* (Domaszék) Elsősorban testvérek, közeli rokonok, jószomszédok fogtak össze, hogy a palántázást egy helyen minél előbb, lehetőleg egy nap alatt elvégezzék, és másnap más helyen folytatták a munkát. A szegedi népnyelvben *rakodásnak, paprikarakás*nak emlegetett palántaültetés évente ismétlődő segítségmunkája volt a paprikatermesztéssel foglalkozó családoknak. Ilyenkor a gazdasszony főzött ebédet az ingyen munkásoknak. Tyúkot, kakast vágtak: *„Ne mondja a sógor, minálunk nem lakott jó!"* A határ paprikatermelő övezetében általánosan elterjedt ez a társasmunka, de nem mindenki említette *móvának*. Több tanyai ember csak rákérdezésre mondta: *„Evvót az a mómunka, amiér' nem fizettek."* Ha hordás, asztagrakás idején vihar, zivatar közeledett, akkor is kisegítették egymást, de ez alkalmi, szükségből végzett munka volt, nem is mondták *móvának*.

Az 1900-as években, amikor a cséplőgép Szeged határának külső részein megjelent, az átokházi tanyákon úgy csépeltek el, hogy „összeálltak móvába." Azok a tanyai családok adták a cséplőmunkásokat, akiknél sorban elcsépeltek. Nem volt még munkamegosztás közöttük, a gépész irányításával mindegyikük az éppen szükséges munkafázisokat végezte. Néhány év elteltével alakult ki az állandó cséplőbanda ismert szervezete és munkamegosztása.

A századfordulón és a századelőn a szegedi alsótanyákon a *móva* leggyakoribb alkalma a kukoricafosztás volt. Akkoriban még sok háznál tartotta magát az a szokás, hogy a kukoricát „hajasan szödték". Ahol legalább 6–8 kocsirakomány kukorica termett, ott a tanyaudvaron garmadába hordták a hajas kukoricát és fosztani elhívták a szomszédokat: „Teca, Veca, estére lössz kukoricafosztás!"

„Öregátokházán Krisztin András vót a legtöhetősebb embör. Szabadkai fődön volt kukoricája, jó feketefődön. Onnan hozták a hajas kukoricát. Összemönt a nép, úgy fosztották. Főztek gyönge kukoricát nagy üstben. Vót ott bál is, kukoricamóva." (Födi György, szül. 1896.)

Rendszerint olyan gazdák hívták a szomszédokat kukoricát fosztani, ahol nagylány vagy legény volt a családban. Egy mórahalmi gazda így emlékezett: „Azér' csinálták (a fosztást), hogy a fiatalság összemönjön." (Dobó Sándor, szül. 1899.) A századelőn módos gazdahelyen még bőrdudás volt a zenész, azután egyre inkább tamburára (citerára) mulattak, táncoltak a fiatalok. A fosztóka utáni tánc éjfélig, sőt később is eltartott. A kukoricamóva társasmunka, egyben a tanyai társasélet, a szórakozás alkalma volt, ami a tanyaiak nyelvében is tükröződik: némelykor kukoricabálnak említik.

Kukoricafosztót Szeged-Felsőtanyán is tartottak, de ott nem mondták móvának. A szatymazi tanyákon „a fa tetejébe lámpát akasztottak. Onnan látták, hogy ott kukoricabál van. Gyüttek a szomszédok fosztani. Ötték a főtt kokoricát, táncótak." (Paragi Péterné Kovács Katalin, szül. 1907.)

A Bálint Sándor szótározta tollmóvának, vagyis tollfosztásnak (1957. II. 584.) a szegedi tanyákon már az emlékét sem találtuk.

Az első világháború után a kukoricamóvák elmaradoztak. Részint a kukoricát már szárán fosztották, így a fosztó fölöslegessé vált, részint a móvát nem nézték jó szemmel. Hivalkodónak tartották az olyan gazdát, aki kukoricamóvát hívott össze (JUHÁSZ 1974. 95.)

Mórahalmi gazdák móvamunkának mondták azt a társasmunkát is, amikor csapadékos évszakban a vízzel elöntött dűlőutak feltöltésére összetársultak. Ez az önkéntes társulás olyan ingyenmunka volt, ami nem járt evéssel–ivással, mint a móva családokhoz szerveződő alkalmai. Ez tisztán közérdeket szolgáló ingyenmunkának tekinthető.

Bálint Sándor említi (1957. II. 170.) a móvamunka „hanyagul végzett, összecsapott, silány munka" jelentését. Ez a jelentésárnyalat már Ferenczi János példamondatában fölbukkan: „Fogjátok mög a dólog végit, béré' dógosztok, nem móvába." (FERENCZI 1873. 92.) Magam is hallottam a móva kifejezést kedv nélkül végzett munka jelentésben használni, a rabotnak (robot) nevezett ingyenes közmunka, illetve a gazdák által megkövetelt, fizetés nélküli ráadás-munka szinonímájaként.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése után némelyek a közösségben végzett munkákra használták a móva kifejezést. Pl. „Mikó a csoport begyütt, azt mondták: móvába köll dolgozni." Egy hatvan év fölötti, meggyengült tanyai embernek mondta a fia: „Apám, maga nem arra való, hogy móvába' dógozzon." Itt a szót a termelőszövetkezeti közösségben végzett munkára értette mórahalmi adatszolgáltatóm. Tudta, hogy a szövetkezetnek végzett munkájuk nem ingyenes, hiszen természetbeni vagy pénzjuttatás járt érte.

Írott és élőszavas forrásaink alapján megállapítható, hogy Szeged vidékén a móva szó eredeti jelentéstartalma az elmúlt száz év alatt szűkült, ami összefügg a kifejezést használó emberek életformájának változásával. Ahogyan a móva hagyományos alkalmai (építő móva, kukoricafosztás) kiszorultak mindennapi életükből, úgy jellegének hol egyik, hol másik vonása vált meghatározóvá, változó jelentésárnyalattal.

Irodalom

BÁLINT SÁNDOR 1957: *Szegedi szótár I–II.* Budapest, Akadémiai

CSERZY MIHÁLY 1899: *Kinn a pusztán.* Szeged

FERENCZI JÁNOS 1873: *Tájszók. Szeged-vidékiek.* Magyar Nyelvőr II. 92.

JUHÁSZ ANTAL 1974: *Átokháza. Egy tanyasor települése és közösségi élete.* MFMÉ 1972/73–1. Szeged, 83–106.

JUHÁSZ ANTAL – MOLNÁR IMRE 1971: *Gyűjtögetés, vízi élet.* In: Tápé története és néprajza. Tápé Község Tanácsa, 257–270.

KISS LAJOS 1959: *Móva.* Nyelvtudományi Közlemények LXI. 1. 106–107.

B. LŐRINCZY ÉVA (főszerk.) 1992: *Új magyar tájszótár III.* Budapest, Akadémiai

SAMU JÓZSEF 1885: *Tájszók.* Magyar Nyelvőr XIV. 479.

SZINNYEI JÓZSEF 1893: *Magyar tájszótár I.* Budapest

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN 1963: *Tanyaverés.* In: Munkák és napok a Tisza partján. Sajtó alá rendezte PÉTER LÁSZLÓ. Budapest, Szépirodalmi, 297–301.

Anyanyelv, idegen nyelv. Gondolatok és emlékek

KÁLMÁN BÉLA
Debrecen

Szíves elnézést kérek ünnepelt barátomtól, hogy nem gazdag munkásságát méltatom, és nem új felfedezéssel lepem meg.

1. Egyes történészeink szerint Mátyás király uralma alatt Magyarország lakossága nagyobb volt, mint Angliáé. Ez érthető is, – ha igaz – mert akkor volt Magyarország ereje tetőpontján. Anglia pedig az írekkel, vikingekkel és franciákkal háborúskodott. Calepinus 16. századi soknyelvű szótárában a magyar nyelv az angol előtt áll.

Évtizedek múlva azonban hazánk a hosszú török hódoltság alatt állandóan hadszíntér lett. A sok pusztítás idején váraink, falvaink elnéptelenedtek. Anglia viszont akkor győzte le a holland hajóhadat, óriási gyarmatokra tett szert, így századunkban az angol vált világnyelvvé.

2. Mivel minden gyermek édesanyjától tanul meg beszélni, ezt a nyelvet joggal nevezzük anyanyelvnek. A kisgyermek szüleitől ismeri meg a világot, a tárgyakat, fogalmakat. A családban és az iskolában környezetétől sajátítja el a beszédet. Vegyes házasságban előfordul, hogy a gyermek kétnyelvű lesz, más nyelven beszél anyjával és más nyelven apjával. – Tehetős szülők gyakran idegen nyelvű óvodába járatják gyermekeiket. (Századunk elején német vagy francia, közepén német vagy orosz, manapság leginkább angol óvodába.) Az eredmény a gyermek és az óvónő ügyességétől, nyelvérzékétől függ. Egyes kétnyelvű gyermeket megzavarhat, hogy ugyanannak a tárgynak vagy fogalomnak más a neve otthon és más az óvodában. A legtöbb egészséges gyermek azonban elviseli rendszerint a kétnyelvűséget. Könnyen tanul, de ha tisztán anyanyelvi környezetbe kerül, egy idő után el is felejtheti a nem használt idegen nyelvet.

Az első világháború után számos magyar gyerek jutott ki néhány évre Hollandiába. Sokan gyorsan megtanultak hollandul, egyesekben magyar anyanyelvük el is halványult. Mikor hazatérésük után – évek múlva – meglátogatták holland nevelőiket, már alig értették meg őket.

3. Az idegen nyelv tanulását legtöbb iskolában tíz éves korban kezdik. Fiatalon legfogékonyabb a tanuló és az egyetemi hallgató a nyelvek iránt. Hatékonyan segíti a nyelvtudást, ha a tanuló vagy hallgató kijut az illető országba, és az ott töltött idő alatt vele egykorú barátokkal ismerkedik meg.

4. Idősebb korban már egyre nehezebb két- vagy többnyelvűvé válni. Ilyenkor zavart okozhat, mert összekuszálódhatnak a nyelvek, és egyiken sem beszél jól az illető. – Ismerek olyan házaspárt, amelyben egy magyar férfi horvát lányt vett feleségül. Az asszony Budapesten elfelejtette horvát anyanyelvét, de a magyart is csak törte. Mikor Amerikában élő öccse meglátogatta, tolmács segítségére szorult, hogy beszélgetni tudjon testvérével.

Egy másik ismerősöm 1956-ban Amerikába költözött feleségével. Otthon magyarul beszéltek, a férfi jól megtanult angolul, a feleség azonban csak egy „néger argó" nyelvet sajátított el. Az 1980-as évek elején Bécsbe költöztek. A férj németül is jól beszélt. Néhány év múlva özvegyen maradt az asszony. Mivel ő nem tudott németül, visszatért hazájába. Ma Budapesten él, de számos fogalomnak már csak angolul ismeri a nevét, így kevert nyelven társalog.

5. Híres agysebészünkkel beszélgettem egyszer az anyanyelvről és a később tanult nyelvekről. Ő mondta, hogy számos olyan agysérüléses balesetről hallott, amelyben gyógyulása után a beteg csak anyanyelvén tudott beszélni. Ha előzőleg idegen nyelvet is tudott, az kiesett az em-

lékezetéből és újra kellett tanulnia. Ezért föltehető, de még nem bizonyított, – mondta – hogy az anyanyelvi beszédkészség az agy mindkét felén kifejlődik, míg az idegen nyelv csak az egyiken. Így, ha az egyik fele megsérül, a másik fele „kisegíti" az ember anyanyelvi tudását. Az idegen nyelvet azonban újra meg kell tanulni.

Egy amerikai ismerősömtől hallottam, hogy egy sorstársa 1956-ban költözött családjával Amerikába, ott sikeres üzletember lett. Mivel a Rákosi-korszakban sok megaláztatásban volt része, érthető haragjában, szenvedéseit hazájára hárította, és családjával is csak angolul beszélt. Nem tűrte el otthonában sem a magyar szót. Két fiát felesége – titokban – magyarrá nevelte, a fiúk kifogástalanul tudtak magyarul. Az apa autóbalesetben agysérülést és csonttörést szenvedett. Elfelejtette az angolt, akkor kénytelen volt családjával magyarul beszélni.

6. A magyar nyelv változása, századunk második felében, szintén hozzá illik a gondokhoz és gondolatokhoz. Véleményemet megírtam vázlatosan a *„Bárczi Géza emlékkönyv"*-ben (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványa 200. szám. Szerkesztette: SZATHMÁRI ISTVÁN, E. ABAFFY ERZSÉBET, E. LÓRINCZY ÉVA, 1994. *„Megjegyzések a magyar nyelv változásaihoz a 20. században"*. 75–77. lap).

Minden nyelv változik, így természetesen a magyar is.

Magyarországon és Európa más országaiban is a latin (középkori és barokk latin) volt az egyház, a tudomány és a közigazgatás nyelve is. Nyugat-Európában a nemzeti nyelv fokozatosan átvette az ország többségének köznyelvét. Lengyelországban és Magyarországon maradt legtovább hivatalos nyelvnek a latin.

A magyar nyelv első hiteles szövege a Halotti beszéd híven tükrözi a finnugor nyelvek rendszerét. Évszázadok után kialakult ugyan nálunk is a névelő, de ez nem bontotta meg a hagyományos magyar nyelvet. A szókincs kibővült más nyelvekből átvett jövevényszavakkal, ugyanakkor a magyar szókincsből is kerültek át szavak a szomszédos nyelvekbe. A ragok és névutók békésen összeférnek. Volt nyelvújítás, akárcsak a németben, finnben, észtben. A magyar nyelvújítás szavai – más nyelvekhez hasonlóan – csak részben terjedtek el a nyelvjárásokban. A 18–19. századi nyelvújítás ellenére a magyar megőrizte finnugor örökségét.

Századunk első felében a városokban a köznyelv átvett a latinból, németből, franciából és angolból divatszavakat, de a nyelvi rendszerben alig történt változás.

Századunk második felében azonban nyelvtani rendszerünkben ritkulni kezdenek a ragok és sokasodni a névutók. Névutók már korai nyelvemlékünkben is találhatók (*hodu utu rea*). Századunk második felében azonban meginog a ragok helyzete, a nehézkesebb, hosszabb névutók kiszorítják a ragokat.

Az 1950-es években még nevettünk azon, amikor a takarítónő azt mondta a Nyelvtudományi Intézetben, hogy **„majd megmondjuk az igazgató elvtárs felé"**. Akkor azt tanácsoltuk, inkább mondja meg **neki**, hátha jobban megérti. – Ma már a képviselő is **a miniszter felé** mond valamit és **nem neki**.

Ha megnézzük *„A magyar nyelv története"* c. könyvet, (BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN művét, [Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 599. l.]) megfontolt szerzőitől a következő tárgyilagos véleményt olvashatjuk: „Súlyos hibának, nagyfokú nyelvi műveletlenségnek számít a **felé névutó** használata *-nak, -nek* vagy *-hoz, -hez, -höz* rag helyett: **»Javaslatot tesz a minisztérium felé«** helyesen: **a minisztériumnak**... Fontos jelenség azonban, hogy az új magyar korszakban igen megszaporodik névutóállományunk. Igen sok névutó keletkezett vagy van keletkezőben, jelenleg mintegy átmeneti állapotban a határozó és névutó között: *címén, fejében, kapcsán, révén, szempontjából, terén*... **»házasság esetén«**, az **»oktatás terén«** stb. E névutók egy része fölösleges, mert régi ragokat szorít ki nehézkesebb szerkezetekkel: A **vezetés** vi-

szonylatában – a vezetésben stb. ...Másrészt azonban kétségtelen, hogy az új névutók és névutószerűségek sokszor új, finom árnyalatok kifejezését teszik lehetővé... Egyszersmind a nyelv analitikus irányban való fejlődésének jelei." (573. l.)

A könyv szerzőinek megállapításait helyesnek tartom, de nem vagyok abban bizonyos, vajon használ-e ez a magyar köznyelvnek, mert sokan meggondolatlanul használnak rag helyett névutót, nemcsak „finom árnyalatok" kifejezésére. Mit kezdenek a költők ezekkel a nehézkes névutószerűségekkel?

7. Másik jelenség is eluralkodott századunk második felében: az idegen szó kiszorítja a korábbi magyar szót. Ma már csak **demonstráció** van, nem **tüntetés**. Nincs **terv**, csak **project**... Lehetne sorolni a rossz példákat, de nem szaporítom a szót. Én nem cserélem föl a tőlem megszokott magyar szavakat idegenre. **Nyugodt természetű** vagyok és nem **toleráns** (esetleg *toleráncs*).

8. Szerintem ezek a változások nincsenek jó hatással a magyar nyelvre. Jómagam még mindig **valakinek** mondok valamit, **nem valaki felé. Sokszor** gondolok édesanyámra és **nem sok esetben**. Nem **Pécs kapcsán** jut eszembe Vasarely, hanem **Pécsről**.

Így nem Szeged vonatkozásában, hanem Szegedre kívánok Mikola Tibornak, kedves barátomnak, jó egészséget és további sikert munkájához!

Form and Function in Derivation

EEVA KANGASMAA-MINN
Turku

Traditionally derivation is considered a method of producing new words on the basis of words already existing in a language. Except for the Ugric group, in the Finno-Ugric languages derivation operates almost exclusively with suffixes. In addition to the derivational suffixes there exist a number of grammatical suffixes that have a syntactical function: to indicate the syntactical position of the word they are attached to. However, derivational elements may have a grammatical function, e.g. when they make a verb out of a noun and vice versa or cause a verb to change its position on the actor-goal axis: *kasi* 'dew' – *kastaa* 'to make wet' – *kaste* 'dew, baptism' – *kastua* 'to become wet' – *kastattaa* 'to let get wet, to let baptize'. The difference to the grammatical suffixes has its roots in grammatical hierarchy: grammatical suffixes, e.g. case suffixes, operate on the surface while functionally significant derivative suffixes have to be traced to the deep structure. These derivational elements may be called transformers. When they change a verb to a noun or a noun to a verb, they act as intercategory transformers, when they operate exclusively among verbs or nouns, they may be labelled intra-category transformers.

There exist, however, another type of derivation suffixes: those that only modify the semantic content of their base word without any influence upon its syntactical involvements. These modifiers might also be traced back to certain adnominal or adverbal relations, in case of nouns to adjective attributes, in case of verbs to modal adverbials, but here we deal with a surface phenomenon. Besides, it would be of no avail to try to disperse such a derivative into an adjunct – head word – relation, because no paraphrases would be able to attain the descriptive diversity of the derivatives: *silmä* 'eye' – *silmu* 'bud' – *silmukka* 'eyelet' – or *hyppii* 'he jumps' – *hyppelee* 'he keeps jumping' – *hypiskelee* id. – *hyppelehtii* id.

The process of derivation comprises two items: the root stem and the derivative suffix and both have to be taken into consideration. The relation between the root stem and the suffix is distinctive and the new word has to be compared with the root and the structure as a whole. Derivation is a structural as well as a functional phenomenon from diachronic as well as synchronic point of view. Derivation penetrates the whole system of a language, as a chain consisting of phonological, morphological, syntactical, semantical and pragmatic criteria entwined with one another. Accordingly, grouping of the derivative suffixes might be based on several criteria. Of these, morphological and syntactical considerations combined seem to offer the most intelligible results.

Except for a few ambivalent items, the root systems in Finnish may be divided into nouns and potential verbs – potential since they must be activated with a noun suffix before they can act as verb forms, finite or infinite. (KANGASMAA-MINN 1987, 11.) As an illustration may serve e.g. the suffix PA in the Finnish language: it occurs as the ending of the 3. Person Present as well as the marker of the Present Participle: *Linnut lentävät.* 'The birds are flying.' and *lentävät linnut* 'the flying birds'. Likewise, the derived stems may be divided into nouns and potential verbs, the category of the new stems depending on the last derivation suffix added to it. Accordingly, the suffixes may be divided into noun and verb suffixes plus a few

ambivalent suffixes that have no bearing on the category of the word. In Finnish this type is represented by the modifying suffix ISE, which produces both denominal diminutive nouns and deverbal finite verb forms in the conditional mode: *Lintuset laulaisivat havuisissa metsissä* 'There would be birds singing in the conifer forests.'

Generally speaking, however, the derivative suffixes are either noun suffixes or verb suffixes which are attached to either noun or verb stems. Most presentations of the suffixes are based on this quadrilateral system which gives a very lopsided picture of the derivation as a whole. Identical suffixes are listed twice, both as denominal and deverbal elements, not to speak about certain semantical variations. There is no reason to suppose that e.g. MA in the word *ranta*–MA 'shore-bank' would be another suffix than MA in *sata*–MA 'harbour'. There is only one suffix MA (with a parallel form M(e)), occuring both denominally and deverbally. The majority of the primary suffixes, denominal as well as deverbal, belong to this group operating freely among nouns and verbs, in other words, the same noun suffix is attached to both nouns and verbs and the same verb suffix makes new verb from both nouns and verbs. As a contrast there are noun suffixes specializing in nouns and verbs suffixes favouring verb stems. There has been no cross adherences, i.e. no noun suffixes going exclusively to verb stems and no verb suffixes attached only to nouns. Historically all the primary suffixes seem to have been free in their choice of a stem. They may be called denominal or deverbal only in the functional sense of the word, in other words, they occur denominally or deverbally according to the category of their stem word.

The relation of the derivative word to the stem word is based on syntactic and semantic considerations. The derivative suffix acts as a transformer or a modifier. The transformers move the derivative word from one category to another: they make a verb out of a noun or change a verb into a noun. In addition to the transformers operating between categories there are also tranformers at work inside a category having an effect on the syntactic relations of the noun or verb in question. The modifiers, as mentioned before, do not have any bearing on the syntactical function of the new word.

If the derived word may be traced back into the the deep structure, there exists a grammatical relation between the stem and the derivative suffix. This is transparent in certain denominal verb derivatives, in which the stem word may act as a subject, an object or an adverbial to the derived word. The relation of the subject to the verb is obvious in many so-called meteorological verbs: *ukkostaa ja salamoi* 'the thunder goes, the lightning flashes'; stem word as an object occurs in captative verbs, such as *sienestää* and *linnustaa* 'gathers mushrooms, catches birds', while translative verbs such as *lahoaa ja murenee* 'gets rotten and is crumbled down' illustrates a predicative–adverbial relation.

Suffixes acting as intercategory transformers produce deverbal verbs affecting the basic syntactical structure of the utterance since they refer to a causative, passive, reflexive or curative relation, as shown by the following examples: *heittää* 'to throw', *heittyä* 'to get thrown', *heittäytyä* 'to throw oneself', *heitättää* 'to make throw'. As a contrast to these chains of derivatives moving along the actor-goal dimension there exist variations pertaining to the aspect and/or Aktionsart of the utterance: *heitellä* 'to keep throwing', *heittelehtiä* 'to keep throwing oneself (with small jerking movements)'.

Deverbal nouns may be grouped according to three different principles: they may occur as tense forms, verbal nouns or simple deverbal derivatives, that is as finite verb forms, infinite verb forms or ordinary nouns. An example is provided by the versatile deverbally operating noun suffix PA/VA in Finnish. This suffix functions as a tense marker (in the 3rd Person

Present), as the marker of Participle Present and as a noun suffix for both substantives and adjectives: *pätevä etsivä* 'a capable detective'. The same suffix operates denominally as well: *jäntevä orava* 'a sturdy squirrel'. Usually this suffix turns substantives into adjectives and might be considered an intracategory transformer but for the fact that it also has the function of a modifier making substantives out of other substantives (*ora* 'acorn' – *orava* 'squirrel'). It is very difficult to group derivative suffixes operating inside the noun category in transformers and modifiers. This has to do with the fact that many languages do not make a clear distinction between substantives and adjectives. It is more rewarding to base any subdivisions of denominal noun suffixes on semantical considerations. Therefore, the following tentative grouping of the functions of the derivative suffixes shows a lamentable lack of symmetry:

1. **Verb suffixes**
   - 1.1. Intercategory suffixes (by definition always transformers)
   - 1.2. Intracategory suffixes
     - 1.2.1. Transformers
     - 1.2.2. Modifiers
2. **Noun suffixes**
   - 2.1. Intercategory suffixes (deverbal transformers)
   - 2.2. Intracategory suffixes

This scheme reflects the situation in languages such as Finnish which base derivational operations exclusively on the use of suffixes. Languages which use the method of prefixation as well present a more varied picture of the occurence of their derivational elements.

Altogether, derivational affixes are a kind of chameleon elements in the language. As a contrast to the rigid inflection affixes, most of them are productive and able to adjust themselves to the requirements of the situation.

References

HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys.* Neljäs, korjattu ja lysätty painos. Keuruu.

KANGASMAA-MINN, EEVA 1973: *Primaaristen johdinainesten funktioista.* SUST 150. 151–159. Helsinki.

---- 1979: *On the Causative T in the Finno-Ugric Verb Derivation.* Festschrift für Wólfgang Schlachter zum 70. Geburstag. Hrsg. von CHRISTOPH GLÄSER u. JÁNOS PUSZTAY. Wiesbaden.

---- 1982–1984: *Derivaatiokielioppia.* Sananjalka 24–26. Turku.

---- 1987: *Functional Derivation in Finno-Ugric.* Papers on Derivation in Uralic. Szegeder und Turkuer Beiträge zur uralischen Derivation. Szeged.

---- 1988: *Suomalais-ugrilaisia aikasuhteita.* Sananjalka 30. Turku.

---- 1992: *Pienimuotoinen kieliperimämme.* Sananjalka 34. Turku.

KLEMM, ANTAL: *Zur geschichte der. sog. tempora in den finnisch-ugrischen sprachen.* FUF XVII. 265–279. Helsinki.

LEHTISALO, TOIVO 1936: *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe.* SUST 72. Helsinki.

SETÄLÄ, E. N. 1948: *Suomen kielioppi.* Neljästoista painos. Helsinki.

SZINNYEI, JÓZSEF 1910: *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.* Leipzig.

Eine ururalische Kausativbildung*

HARTMUT KATZ
München

1. Das vielleicht größte Verdienst von JANHUNEN 1977 (i. f. J.) ist die weitgehende Klärung des Nebensilbenvokalismus des Ursamojedischen (US), die u. a. das verblüffende, viel zu wenig beachtete Ergebnis erbrachte, daß es in dieser rekonstruierten Sprachform[1] Wortbildungsprozesse gibt, die dadurch gekennzeichnet sind, daß die Ableitung sich vom Grundwort nur durch den Wechsel des Nebensilbenvokals, sozusagen durch einen Nebensilben a b l a u t, unterscheidet. Vgl. z. B.[2]

(J. 55f.) **kə̑tå* 'Nagel, Kralle' : **kə̑tə̑-* 'kratzen'[3]
(J. 47) **jorä* 'tief' : **jorə̑* 'Tiefe'[3]
(J. 157) **tenä-* 'sich erinnern' : **tenə̑* 'Verstand'[3].

Aus diesem Komplex sei in diesem Beitrag ein, allerdings besonders gut belegter, Typ herausgegriffen, die K a u s a t i v b i l d u n g, die im gen. Buch in folgenden klaren Beispielen auftritt:

(J. 54) **kə̑ptə̑-* 'erlöschen' : **kə̑ptå-* 'löschen'
(J. 58) **kåjə̑-* '(zurück)bleiben' : **kåjä-* '(zurück)lassen'[4]
(J. 72) **kitə̑-* 'aufwachen' : **kitä-* 'aufwecken'
(J. 76) **ku(j)rə̑-* etwa 'zusammengebunden sein'[5] : **ku(j)rå-* 'binden, flechten'
(J. 147) **t'ə̑nt'ə̑-* 'lernen' : **t'ə̑nt'å-* 'lehren'
(J. 151) **t'åŋə̑-* 'abgenutzt werden' : **t'åŋå-* 'abnutzen, reiben'
(J. 172) **wåptə̑-* etwa 'umgestürzt sein'[6] : **wåptå-* 'umwerfen, gießen'
(J. 172) **wåtə̑-* 'wachsen' : **wåtå-* 'erziehen, ernähren',

aber doch wohl auch in folgenden – in J. mit Fragezeichen versehenen – angenommen werden darf:

(J. 25) **i̯tə̑-* 'hangen' : **i̯tå-* 'aufhängen'[7] und
(J. 38f.) **jåtə̑-* '(zu Fuß) gehen, entgegengehen' : **jåtå-* 'begegnen'[8].

Der Typ ist also dadurch charakterisiert, daß das Grundwort in der Nebensilbe den reduzierten Vokal **ə̑* zeigt, die Ableitung der Vollvokale **å* oder **ä*, die sich vielleicht auf einen älteren Wert zurückführen lassen, was hier offenbleiben soll.

Diese Art der Kausativbildung ist also im US gut bezeugt, andererseits, soweit ich sehe, einzelsprachlich nicht produktiv, hat schon im US Konkurrenten[9] (die später die Kausativbildung monopolisieren) und ist als im US entstanden kaum erklärbar, müßte also a r c h a i s c h sein und entsprechend auch im F i n n i s c h - U g r i s c h e n (FU) Spuren hinterlassen haben.

2.1. Um den Nachweis solcher Spuren zu erbringen, ist zunächst zu klären, welche Entsprechungen US **ə̑* und **å/ä* der Nebensilbe im FU haben. Unter der Voraussetzung, daß man sich auf die folgenden Etymologien einigen kann, ergibt sich dabei, daß nach ururalischer (UU) e i n f a c h e r K o n s o n a n z in zweiter Silbe (nur sie soll uns hier interessieren) i m N o r m a l f a l l korrespondieren:

a) US **å* (< UU **a*)*/ä* ~ FU **a/ä* (vokalharmonisch geregelt), s. z. B.[10]
(J. 59) **kålä* 'Fisch' ~ fi. *kala* (UEW 119 **kala*)

(J. 23) **emä* 'Mutter' ~ fi. *emä* (UEW 74 **emä*)
(J. 45) **jimä* 'Leim' ~ fi. *tymä* (UEW 66 **δ'i/ümä*)
(J. 126) **pitä* 'Nest' ~ fi. *pesä* (UEW 375 **pesä*)
(J. 86) **mə̑nå* 'Ei' ~ fi. *muna* (UEW 285 **muna*)
(J. 105f.) **ńåmå* 'Hase' ~ lpN *njoamme-l* (UEW 322 **ńoma*)

b) US **ə̑* ~ FU **a/ä* (vokalharmonisch geregelt), s. z. B.

(J. 24) **i̯lə̑* 'Boden, das Untere' ~ fi. *ala* (UEW **ala*)
(J. 38) **jåtə̑-* '(zu Fuß) gehen' ~ lpN *jottet* (UEW 106 **juta-*)
(J. 54) **kə̑rə̑* 'Messer' ~ fi. *kura-s (-kse-)* (UEW 218 **kur*3; JANHUNEN 1981: 226 **kurå(-)*)
(J. 129) **pučə̑* 'Biber(?)' ~ mordw. *pača* 'Otter' (UEW 412 **pəča*)
(J. 125) **pirə̑* 'Höhe' ~ ostj. **pəʌä-t*[11].

Aus dieser Konstellation ergibt sich nach den Gesetzen der Rekonstruktion, daß in dieser Position (im Normalfall also, zu einer Ausnahme s. u. 2.3.) fürs UU **a/ä* in den Fällen unter a), **ə̑* in denen unter b) anzusetzen ist, was impliziert, daß **ə̑* und **a/ä* im FU in **a/ä* (vokalharmonisch geregelt) zusammengefallen sind.

Nach UU Doppelkonsonanz gilt prinzipiell dasselbe, vgl. z. B.

a) (J. 17) **åjwå* 'Kopf' ~ lpN *oai've* (UEW 336 **ojwa*)
(J. 59) **kåntå-* 'tragen' ~ fi. *kanta-* (UEW 124 **kanta-*[3])
(J. 62) **kåtå* 'Großmutter' ~ lpN *goas'ke* (UEW 189 **koska*)
(J. 22) **ejmä* 'Nadel' ~ fi. *äimä* (UEW 22 **äjmä*)
(J. 125) **pirkä* 'hoch' ~ fi. *pitkä* (UEW 377 **piδ(e)kä*)

b) (J. 93) **mi̯tə̑* 'Leber' ~ fi. *maksa* (UEW 264 **maksa*)
(J. 171) **wåŋkə̑* 'Grube' ~ lpN *oag'ge*, fi. *onka-lo* (UEW 583 **woŋkela*)

US **säptə̑* > jurO *śāpt* 'Rinde, Borke' ~ lpN (Friis) *čævddë* 'pellis' (UEW 32 **čäpt*3), doch ist die Rekonstruktionssituation insofern etwas anders gelagert, als hier US **ə̑* auch FU **ə*[12] entsprechen kann, vgl. z. B.

(JANHUNEN 1981: 236) **tutə̑* 'Ski' ~ fi. *sukse-* (UEW 450 **sukse*)
(J. 167) **tumtə̑-* 'kennen, wissen' ~ fi. *tunte-* (UEW 536 **tumte-*)
(J. 43) **jentə̑* 'Bogensehne' ~ fi. *jänne* (UEW 92 **jänte*)
(J. 21) **e̯ptə̑* 'Haar' ~ lpN *vuok'tâ* (UEW 14 **apte*),

während nach einfachem Konsonanten FU **ə* im US **Ø* entspricht, vgl. z. B.

(J. 102) **nim* 'Name' ~ fi. *nime-* (UEW 305 **nime*)
(J. 108) **ńe̯j* 'Pfeil' ~ fi. *nuole-* (UEW 317 **ńe̯le (ńõle)*)
(J. 176) **wit* 'Wasser" ~ fi. *vete-* (UEW 570 **wete*).

Nach den gegebenen Daten[13] ist also für den Vokalismus der zweiten Silbe zu rekonstruieren:

UU **ə* > FU **ə* ~ US **Ø* / VC__
bzw. ~ US **ə̑* / CC__
UU **ə̑* > FU **a/ä* (vokalharmonisch geregelt) ~ US **ə̑*
UU **a/ä* > FU **a/ä* (vokalharmonisch geregelt) ~ US **å/ä*.

2.2. Für unsere Fragestellung ergibt sich also, daß Grundwort und Kausativableitung im FU im Normalfall lautlich zusammengefallen sein müßten, wenn **ə̑* der US Entsprechung des Grundworts auf UU **ə̑* zurückgeht. Man wird a priori annehmen, daß dieses unerfreuliche Ergebnis weitgehend „bereinigt" wurde.

So entspricht

US *i̯tə̂- 'hangen' : *i̯tå- 'aufhängen' (s. o. 2.) im
FU nur *akta- 'aufhängen' (fi. *ahta-* s. SAMMALLAHTI 1988: 536, vgl. UEW 5 [falsch UEW 86]),

umgekehrt

US *jåtə̂- '(zu Fuß) gehen' : *jåtå- 'begegnen' (s. o. 2.) im
FU nur *juta- 'gehen, wandern' (UEW 106, s. o. 2.1.),

d. h. es wurde im FU entweder die Bedeutung des ursprünglichen Grundworts oder die des Kausativs aufgegeben. Es gibt indes doch ein Beispiel, in dem das Alte bewahrt ist:

US *kəpɪtə̂- 'erlöschen' : *kəptå- 'löschen' (s. o. 2.) ~
FU (UEW 214) *kupsa- 'löschen; erlöschen' > lpT *kopse-* 'löschen; erlöschen (tr.; itr.)'[14].

2.3. Zu der Regel b) in 2.1. gibt es nun eine systematische (lautgesetzliche) Ausnahme: nach UU palatalisiertem Konsonanten wird *ə̂ im FU (phonetisch einfach verständlich) zu *ə[15], vgl.

(J. 25) *i̯ńə̂ 'zahm' ~ lpN *vuǫnjâ-s* (UEW 340 *oń3)
(J. 140) *sijə̂ 'Kohle' ~ fi. *syte-*, lpN *čâddâ* (UEW 477 *śi/üδe)
US *e̯sə̂- > jurSjo. *ē̯sa-* 'haltmachen und ein Zelt errichten' ~ fi. *ase-* (UEW 18 *aśe-).

Bezieht man diese Regel auf unsere Problematik, so müßte es im FU Grundverben auf *-VĆə- (< UU *-VĆə̂- > US *-VC/Ćə̂-) gegeben haben, denen Kausativa auf -VĆa/ä- gegenüberstanden.

2.3.1. Durch einen Glücksfall der Überlieferung hat sich auch hierfür ein Beispiel erhalten. Wie RAVILA 1938 gezeigt hat, gehen tscherem. Verben auf (Prs. 1. Sg.) *-a(/ä)m* auf FU *-ə-Stämme, solche auf *-em* auf FU *-a/ä-Stämme zurück. Somit entspricht nach dem oben Gesagten

tscherem. *koδam* '(nach-, übrig)bleiben' exakt
US *kåjə̂- '(zurück)bleiben'

und

tscherem. *koδem* '(ver-, zurück)lassen' exakt
US *kåjä- '(zurück)lassen' (s. o. 2.)[16].

Dieses (und evtl. das eine oder andere, bisher historisch nicht anschließbare) Beispiel hat im Tscherem. offenbar zu einem Paradigma geführt (vgl. LEWY 1922: 93f., RAVILA 1938: 8 mit Lit.).

2.4. Zusammenfassend: Es läßt sich fürs UU eine Kausativbildung rekonstruieren, die nach dem Gesagten (s. aber u. 3.1.) darin besteht, daß Grundwörtern mit *ə̂ in der zweiten Silbe Kausativa mit *a/ä* in dieser Position gegenüberstehen. Sie ist im US, das diese Lautwerte kontinuiert, relativ gut repräsentiert, im FU durch den prinzipiellen Zusammenfall von UU *ə̂ und *a/ä* in *a/ä* zum Aussterben verurteilt, da nun Grundwort und zugehöriges Kausativum gleich lauteten. Nur in FU *kupsa- 'erlöschen; löschen' (< UU *kupsə̂- 'erlöschen' und *kupsa- 'löschen') hat sich ein – semantisch entsprechend hochmarkiertes – Beispiel erhalten, das in tscherem. *koδam* 'bleiben' vs *koδem* 'lassen' ~ US *kåjə̂- 'bleiben' vs *kåjä- 'lassen' ein Pendant findet, wobei hier, abweichend vom Grundmuster, im FU infolge des Lautgesetzes *ə̂ > *ə / VĆ__ *-ə-Stamm statt des sonst zu erwartenden *-a/ä-Stammes beim Grundwort erscheint.

3. Ist der Befund insoweit auch klar, so ist er doch befremdlich: Warum sollten im UU (just) zu Grundwörtern auf *-∂̂- Kausativa auf *-*a/ä*- unter Ersetzung von *-∂̂- gebildet worden sein? Die Frage erheischt eine tiefergreifende Klärung. Ich verknüpfe sie mit der ebenso befremdlichen Konstellation, daß im UU (bekanntlich) zwar Wurzeln vokalisch anlauten konnten, nicht aber Suffixe. Hebt man letztere „unnatürliche" Restriktion für UU Suffixe fürs Vor-UU auf, so kann man für diese Sprachstufe ein Kausativsuffix *-*a/ä*- ansetzen und durch ein Lautgesetz

vor-UU *∂̂*a/ä* > UU **a/ä*[17]

die gegebenen, durch Rekonstruktion aus den Einzelsprachen erschlossenen Werte erreichen[18]:

vor-UU **ka*δ́∂̂- 'bleiben' : kaus. **ka*δ́∂̂-*a/ä*- 'lassen'
> UU **ka*δ́∂̂- : *ka*δ́*a/ä*- (> FU **ka*δ́∂- : **ka*δ́*a*-)

bzw.

vor-UU **kupsə̂*- 'erlöschen' : kaus. **kupsə̂-a/ä*- 'löschen'
> UU **kupsə̂*- : *kupsa/ä*- (> FU **kupsa*- : **kupsa*-)

Das Vor-UU wird dadurch (d. h. durch interne Rekonstruktion) in diesem einen Punkt von einem morphologisierten Nebensilbenablaut (s. o. 1.) befreit, wird ein Stück „agglutinierender".

3.1. Die ganze „Unnatürlichkeit" der Bildung ist damit indes noch nicht beseitigt: es bleibt nach wie vor unerfindlich, wieso gerade zu vor-UU *-∂̂-Stämmen Kausativa auf *-*a/ä*- hätten gebildet werden sollen; d. h. die Konzeption gewönne an Glaubwürdigkeit, wenn das eben angesetzte Lautgesetz

vor-UU *∂̂*a/ä* > UU **a/ä* zu
vor-UU **V̂a/ä* > UU **a/ä*[17]

verallgemeinert werden könnte, wenn in concreto also auch

a) vor-UU *-*a/ä*- (Ausgang des Grundworts) + *-*a/ä*- (Kaus.-Suffix) und
b) vor-UU *-∂- (Ausgang des Grundworts) + *-*a/ä*- (Kaus.-Suffix)

zu UU *-*a/ä*- geworden wären.

Für a) bedeutete dies, daß das Grundwort und sein zugehöriges Kausativum schon im UU zusammengefallen wären. Trotz der zeitlichen Tiefe der hiermit postulierten Entwicklung lassen sich für sie tatsächlich noch Spuren eruieren. So läßt sich aus

US **newä*- > jurP *ńēββᵊà-ś*[19] 'durch Tragen abgenutzt werden (z. B. Haare des Beinlingsstiefels)' : lpL *navvē*- '(ein Fell) enthaaren' ein UU **nəwä*- 'haaren' : 'enthaaren'
< vor-UU **nəwä*- : **nəwä-a/ä*-

erschließen, und auch aus

US (J. 142) **sojå*- 'geboren werden, wachsen' : 'gebären' ein
vor-UU **śoja*- (o. ä.) : **śoja-a/ä*-[20].

Demgegenüber habe ich für b) kein sicheres Beispiel gefunden[21], was daran liegen kann, daß sich keines erhalten hat oder daran, daß ich unfähig war, eines zu finden. Es könnte allerdings auch sein, daß sich in den US Daten unter 2. einschlägige Fälle verbergen, eine Möglichkeit, die in der bisherigen Darstellung vernachlässigt wurde. Aus den Lautgesetzen in 2.1. ergibt sich, daß UU *∂ und *∂̂ in zweiter Silbe nach Doppelkonsonanz in US *∂̂ zusammengefallen sind. Nun haben von den in 2. gegebenen zehn US Grundwörtern auf *-∂̂-, denen ein Kausativ auf *-*a/ä*- gegenübersteht, nur zwei mit Sicherheit UU einfache Konsonanz im Inlaut

(**jåtə̑-*, **kåjə̑-*), gehen also eindeutig auf UU **-ə̑-*Stämme zurück, ein weiteres (**tåŋə̑-*) mit Wahrscheinlichkeit[22].

Die restlichen s i e b e n (**kə̑ptə̑-*, **kitə̑-*, **ku(j)rə̑-*, **t¹ənt¹ə̑-*, **wåptə̑-*, **wåtə̑-*, **ićə̑-*) weisen deutlich oder möglicherweise UU Doppelkonsonanz im Inlaut auf, in der zweiten Silbe kann demnach fürs UU prinzipiell **-ə-* wie **-ə̑-* angesetzt werden. Nur für **kə̑ptə̑-* konnte der Vokal historisch auf **-ə̑-* festgelegt werden (s. o.), in den restlichen s e c h s Beispielen, d. h. der Mehrheit der einschlägigen Fälle, ist auch UU **-ə-* denkbar. Die Gesamtbeweisführung ist somit durch die angesprochene „Beweislücke" jedenfalls fürs US nicht falsifiziert (vgl. zudem u. 3.2.1.).

3.2. Die Semantik von

US (J. 85) **mə̑lä-* > jur. (T) *мале(сь)*

а) 'кончить, окончать, зкончать, завершить что-л.'
б) 'кончаться, окончиться, закончиться, завершиться'

läßt zunächst auf einen Fall von 3.1.a) schließen, also auf vor-UU **mə̑la/ä-* 'zu Ende gehen' vs **mə̑la/ä-a/ä-* 'beenden', doch läßt sich das Grundwort kaum von

jur. (JWb 250b) O *māt*, Nj. *mārᶜ* 'Ende, Gipfel, Wipfel' < urnordsamoj. **mål ə̑*

trennen, das auf US **mōlə̑* zurückführbar ist[23]. Sieht man dies als Grundwort an, so läßt sich US **mə̑lä-* 'zu Ende gehen' (bzw. 'beenden', s. u.) daraus ableiten durch ein weiteres Suffix vor-UU **-a/ä-* für denominale Verben.

Dies Suffix kann auch in dem o. 1. (mit Fn. 3!) angeführten Beispiel:

US **tenə̑* 'Verstand' vs **tenä-* 'sich erinnern' (also < vor-UU **tenə̑-a/ä-*)

angesetzt werden, des weiteren in

US (J. 33) **čünə̑* > jur.(T) *тюн* 'нюх' vs **čünä-* > ju r.(T) *тюне(сь)* 'понюхать, обнюхать', (JWb 522) O$_1$ *t'ʲśünńē*, K *t'шńńē* 'riechen [tr.]'.

Von diesen Belegen können **tenä-* und **čünä-* als einfache denominale Verbalableitungen verstanden werden, angesichts der üblichen semantischen Unbestimmtheit denominaler Verbalableitungen auch **mə̑lä-*, doch ist hier auch eine „Ableitungskette": **mōlə̑* 'Ende' + (denom.) **-a/ä-* > **mə̑lä-* 'zu Ende gehen' + (kaus.) **-a/ä-* > **mə̑lä-* 'beendigen' denkbar, mit r e k u r r e n t e r Anwendung des Lautgesetzes vor-UU **Va/ä* > UU **a/ä*.

3.2.1. Wie dem auch sei, es ist hiermit ein zweites Suffix der Form vor-UU **-a/ä-* gefunden, das allerdings bisher abermals nur an (vor-)UU **-ə̑-*Stämme tritt, d. h. die o. behandelte Problematik wiederholt sich, es sind fürs vor-UU wiederum zu erwarten:

a) Nomina auf **-ə̑* + denominales **-a/ä-* > UU Verba auf **-a/ä-*
b) Nomina auf **-ə* + denominales **-a/ä-* > UU Verba auf **-a/ä-*
c) Nomina auf **-a/ä* + denominales **-a/ä-* > UU Verba auf **-a/ä-*.

Für a) wurden eben schon im US fortgesetzte Beispiele beigebracht. Im FU ergibt sich infolge des Zusammenfalls von **ə̑* und **a/ä* der zweiten Silbe (s. o. 2.1.[24]), daß Grundwort und Ableitung zu einem „n o m e n – v e r b u m" führen mußten. Gleiches gilt für c) schon im UU. Diese Bildungen gingen somit in einem schon gängigen Typ auf und sollen hier nicht weiterverfolgt werden.

Dagegen müßte b) Spuren hinterlassen haben, was auch der Fall ist. Vgl.

US (J. 16) **ə̑ptə̑-* 'Geruch' vs **ə̑ptä-* > jur.(T) *ӈабте(сь)* 'нюхать что-л., принюхиваться к чем-л.' (JWb 11) Sj. *ŋaptē* etc. 'riechen [itr.]' (vgl. zur Semantik 'riechen [itr. und

tr.]' o. 2. US **jårtə̑-* 'gehen' : **jårtå-* 'begegnen' [mit Fn. 8] und [auch zur Ableitung] 3.2. **mə̑lä-* 'zu Ende gehen', 'beenden').

Mit vorderem Vokalismus entspricht im FU lpL *hapsa* 'Geruch', T *aps* 'Geruch, Gestank' (alter **-ə-*Stamm) vs lpN *hâk'se-* 'smell (tr.), know the smell of, smell at', T *a¡pse-* 'stinken, riechen' (FU **-ä-*Stamm)[25] mit i. w. gleicher Semantik,

ferner:

US (J. 65) **kǫm* 'Blut' vs **kǫmå-* > jur. (T) *хэва(сь)* 'пойти (о крови)'

US (J. 175) **wit* 'Wasser' vs **witä-* '(Wasser) trinken' >

jurSjo. (JWb 124a) *jīdə̑-ś* 'Wasser trinken'

und

FU (UEW 157) **künčə* 'Nagel, Klaue' > fi. *kynte-* auch: 'archaische Pflugschar', ostj.V *kŏnč* etc. vs (UEW 663) **künčä-* > fi. *kyntä-* 'pflügen', tscherem.U *kündže'm* 'graben', ostj.VK *kŏnč-* 'kratzen, harken [!]' (Auslaut analogisch; **-ä-* erhalten in V *kŏnčä-nt-* 'kratzen')[26],

letztlich – ein Neuvorschlag –

FU **sosə* 'etwas Feuchtes, Nasses' (UEW 766 'Schneebrei, schwammig, porös') > lpN *ѕuossâ* 'bay ice' vs *sŏsa-* 'feucht, naß werden' (UEW 452 **sŏs*3-) > ostj.Vj. *jăl-* 'id.' (mit analogischem Auslaut; **-a-* erhalten in Trj. 3.Sg.Prs. *лăлa-л, Kaz. лŏлa-*).[27]

Das o. 3.1. (b) erstellte Lautgesetz: vor-UU **ə̑alä* > UU **alä*, das sich im Falle des Kausativsuffixes **-alä-* nach Grundwort auf **-ə̑-* vermuten, aber nicht erweisen ließ, „greift" also beim denominalen Verbalbildungssuffix **-alä-*.

4. Im Vorhergehenden wurden fürs V o r - UU zwei Suffixe rekonstruiert, die aus e i n e m V o k a l bestehen: ein Kausativsuffix **-alä-* und ein denominales Verbalbildungssuffix **-alä-*[28], die beide im UU den stammauslautenden Vokal verdrängten, was auf dieser Sprachstufe „morphologisierten Nebensilbenablaut", (neuentstandene) „Nomen–Verben" und Verben, bei denen Grundwort und zugehöriges Kausativum homonym waren, nach sich zog. Viel ist mit dieser Darstellung noch nicht erreicht: andere „Nebensilbenablaute" (s. z.B. o. 1.) harren ihrer historischen Erklärung ebenso, wie es im Gesamtrahmen wünschenswert wäre, daß sich nicht nur vor-UU Suffixe finden ließen, die a u s e i n e m V o k a l bestehen, sondern auch solche, die v o k a l i s c h a n l a u t e n, also die Form *VC oder *VC(C)V haben.

Fußnoten

**) Der Jubilar hat jüngst in München einen sehr gehaltvollen Vortrag über Kausativkonstruktionen in den ural. Sprachen gehalten. So ist ihm vielleicht ein Beitrag zur morphologischen Seite der Frage nicht unwillkommen, ein Beitrag im übrigen, der sich aus vorgegebenen Raumgründen sehr kurz fassen muß.*

1) Entsprechend natürlich auch, soweit noch erkennbar, in den samoj. Einzelsprachen, aus denen sie erschlossen wurde.
2) Alle zitierten Rekonstrukte werden i. f. kommentarlos übernommen auch dann, wenn Vf. ihrem Ansatz nicht in allen Details beipflichten kann.
3) Das Ableitungsverhältnis wird hier nach J. gegeben. Ob freilich nicht umgekehrt **kə̑tå* von **kə̑tə̑-*, **jorä* von **jorə̑*, **tenä-* von **tenə̑* herzuleiten sind, bleibt zu untersuchen: vgl. zu letzterem schon u. 3.2.!
4) Vgl. zum Rekonstrukt auch JANHUNEN 1981: 274.
5) J. hat: „**kurå-* (? ~ **kujrå-*) 'binden, flechten' ~ **kurə̑-* (? ~ **kujrə̑-*) (intr.)", vgl. zu letzterem jur. (T) *хурёсь* 'быть увязанным' „(< **kujrə̑-jə̑j-*)".

6) J. hat: „**wåptå-* 'umwerfen, gießen' ~ **wåpt∂̂-* (itr.)"; vgl. zu letzterem jurO *wäpćõ* 'umgestürzt sein' „(< **wåpt∂̂-j∂̂j-*)".

7) Tr. **jt̂å-* > jur.(T) *цыдась* vs itr. **jt̂∂̂-j∂̂j-* > jur.(T) *цыдёсь* : diese Daten parallelisieren sich genau jur.(T) *хурась* < **ku(j)rå-* vs *хурёсь* > **ku(j)r∂̂-j∂̂j-* und *вабтась* < **wåptå-* vs *ванмёсь* < **wåpt∂̂-j∂̂j-* (s. Fnn. 5 und 6), deren US Ansatz von J. nicht in Frage gestellt wird.

8) Semantisch kein klassisches Kausativum, sondern eine Art Transitivierung des Grundverbs, wohl ein archaischer Typ.

9) Vgl.
   a) (J. 47f.) **ju-* 'warm, weich werden, schmelzen (itr.) : **jutå-* 'wärmen, schmelzen (tr.)'
      (J. 59) **kån-* 'gehen' : **kåntå-* 'tragen'
      (J. 94) **min-* 'gehen' : **mintä-* 'tragen'
      (J. 81) **låk∂̂jm-* '(auf)kochen (itr.)' : **låk∂̂jmtå-* 'kochen (tr.)'
   b) (J. 80) **l∂̂k3-* 'sich bewegen' : **l∂̂k3ptå-* 'bewegen'
      (J. 83) **let*^{3}*kå-* 'sich spalten' : **let*^{3}*kåptå-* 'spalten'
      (J. 142f.) **sojå-* 'geboren werden, wachsen' : **sojåptå-* 'gebären'
   c) (J. 123f.) **pi-* '(durch Kochen) reifen' : **pirä-* 'kochen (tr.)'
      (J. 142f.) **sojå-* 'geboren werden, wachsen' : **sojårå-* 'gebären'

   u. a.

10) I. f. werden die Rekonstruierte J.s mit den finn. Entsprechungen, die nach allgemeiner Auffassung in den angeführten Beispielen bezüglich des Vokals der zweiten Silbe den FU Lautstand bewahren, konfrontiert, gelegentlich mit den lappischen oder mordwinischen, wobei bekanntlich lpN *-e(-)* finn. *-a/ä(-)*, lpN *-â(-)*, L *-a(-)* finn. *-e-* (*-i*) entspricht. Weiters setzt mordw. *-a(-)* einen FU **-a/ä(-)*Stamm voraus.

11) Vgl. JANHUNEN 1981: 238f., UEW 377, wo aufgrund des Osfi. alter **-∂-*Stamm angesetzt wird. Indes beweisen diesen die „Hauptstützen" finn. Kompar. *pitempi*, Superlat. *pisin, pitene-* 'länger werden', (ma.) *pitevä* 'lang' m. E. nicht (was weiter zu untersuchen wäre), wohingegen urostj. *pəʌä-t* (V *pəlät* 'Höhe' etc.), soweit ich sehe, nur auf FU **-ä-*Stamm zurückgehen kann; **-a/ä-* der urostj. zweiten Silbe, erhalten typisch nach ursprünglichem reduziertem Vokal der ersten Silbe, tradiert mit Sicherheit FU **-a/ä-*Stämme (SAUER 1968), und das einschlägige Suffix (quasi) *-a/ät* findet sich im – wie üblich beweiskräftigen – äußersten Osten des ostj. Sprachgebiet (VVj.) tatsächlich nur nach reduziertem Vokal der ersten Silbe (SAUER 1967: 110ff.).

12) Traditionell **e*, die – evidente – Modifikation nach JANHUNEN 1982: 26f.

13) Sie scheinen mir für die hier angeführten, vorzüglich aufs UU Verb gerichteten Argumentation signifikant zu sein, decken freilich noch nicht alle Daten ab. Die folgenden Regeln seien als erster Versuch (meinerseits) verstanden, die Gegebenheiten lautgesetzlich zu erfassen. Bei weiterführenden Überlegungen sind u. a. auf Analogie beruhende Ausnahmen ins Kalkül zu ziehen. Analogie ermöglichte vor allem der Umstand, daß im US **∂̂* Bindevokal war: **nim* 'Name' (älter **-∂-*Stamm) etwa hatte den Gen. **nim∂̂n*, den. Akk. **nim∂̂m* etc. In solchen Formen fielen US **-∂̂-* und **-Ø-*Stämme zusammen. Daher z. B. US (J. 148) **t∂̂ŋ* 'Sommer' (~ finn. *suve-*, lpN *sâgŋâ*), aber auch (analogisch) **t∂̂ŋ∂̂*.

14) Im Ostj. wird **kupsa-* 'erlöschen' durch V *kăwla-*, Trj. *kŏp∂̂ʌ-* 'id.' fortgesetzt, das Kausativum lautet indes V *kǫw∂̂t-*, Trj. *kŏp∂̂t-*. Man muß hier annehmen (das UEW deutet dies auch an), daß urostj. **-ʌa/-ʌ-* sekundär als Momentansuffix (s. GANSCHOW 1965: 25) aufgefaßt wurde, wodurch ein Stamm **kVp-* entstand, zu dem wiederum ein Kausativum **kVp-t-* (GANSCHOW 41) gebildet wurde.

15) Vgl. zum Phänomen auch JANHUNEN 1981: 238.
Beachte, daß bei UU Wurzeln mit inlautendem *-CĆ- US *$\hat{\partial}$ ~ FU *∂ keine eindeutige Rekonstruktion erlauben, d. h., daß z. B. US (J. 77) *kuns$\hat{\partial}$ 'Harn' ~ FU (UEW 210) *kuńće (fi. *kuse-*) im UU auf *$\hat{\partial}$ wie auf *∂ enden konnten.

16) In syrj. S P *kol'-* 'bleiben; zurücklassen' sind Grundwort und Ableitung lautgesetzlich zusammengefallen, ihre Bedeutungen aber bewahrt. Alle übrigen FU Sprachformen tradieren nur das Kausativum; s. zu den Daten UEW 115f. u. *kaδa- 'lassen, verlassen, bleiben'.

17) Die Regel kann so allgemein formuliert werden, da es im UU keinen Hiatus gab.

18) Die Ansätze wie bisher – gegen meine Überzeugung – (mit Ausnahme des hier interessierenden Auslautvokals) nach UEW.

19) Die jurP-Form ist kaum anders zu interpretieren: zu [ē] (statt des üblichen [ïè], s. u. *ńĭèmpə*3 usw.) vgl. JWb 317 P *ńēnnạ̈u* 'bemerkenswert' vs Nj. *ńĭènnạto-*, O *ńēn̆nạδu*. [^{ə}à]/Ć__Ć ~ [^{ə}ạ̈]/Ć__C sind (freie) Varianten von [ə3], vgl. JWb 213 P *kọ̈śśə*3ŋ 'Ohnmacht' ~ *kọ̈śśəạ̈m mĭ̈ḝ*^{ŋ}"ŋ*ọ* 'wurde ohnmächtig'; US Grundlage ist *ä, vgl. z. B. JWb 219 P *ʌạ́pə́*ə3 'Ruder' < (J. 81) *l$\hat{\partial}$pä, JWb 233 P *ńĭèmpə*3 'Blatt' < (J. 82) *lempä.
Die Transkription *ńewā-* für die Form in UEW 306, die einzig den UU Ansatz *niwa-* (mit *-a-*!) nach sich zieht, ist unhaltbar.
Befremdlich bleibt [ββ] zwischen Vordervokalen, zu erwarten wäre natürlich der palatalisierte Wert (also etwa [β'β']). Sofern hier nicht Dissimilation nach dem anlautenden und/oder auslautenden Palatalisierten vorliegt, müßte ein (Aufzeichnungs-, Druck-)Fehler angenommen werden. Eine Parallele findet sich: JWb 317 P *tạʌʌə*3*m* in: *ńĭènn*^{ə}*i̯śĕạ̈ t.* ŋā 'das ist die Wahrheit' ~ Nj. *ńĭènnĭśśəp tạŕŕem* ŋôß id. (wörtl, 'die Wahrheit ist so'), vgl. ib. 463 P *tạʌʌə*3*m*"^{ə} ~ Nj. *tạŕŕem* (~ O *tạ̄rēm*"^{ə}) 'so'.

20) Zu späteren derivationalen Präzisierungen vgl. Fn. 9 b), c)!

21) Ein Kandidat wäre US *kur- > selk. *kur-* 'laufen' (s. SQ 72, Komm. 16): (ablautend; J. 55) *k$\hat{\partial}$rä- 'verscheuchen' > jur. (T) *хăрecь*, doch scheint mir die Analyse: (J. 76) *ku- 'treiben (itr.)' : (dur.-frqu.) *ku-r-*, (kaus., s. o. Fn. 9 c)) *k$\hat{\partial}$-rä-*, wozu noch (s. Abl. 132) *ku-n$\hat{\partial}$- 'weglaufen, fliehen' (J. 77), eine bedenkenswerte Alternative. Genaueres Nachdenken über diese Dinge (s. auch noch J. 79 *kür$\hat{\partial}$- 'laufen' etc.) ist vonnöten.

22) US *t^{1}åŋ$\hat{\partial}$- 'abgenutzt werden' (: *t^{1}åŋå- 'abnutzen, reiben') vergleicht sich einfach mit urpermisch *dug-*, belegt in (moment., s. KÖVESI 90f.) *dug-di* > syrj., wotj. *dugdi̯-* 'aufhören'; vgl. zur Semantik etwa ostj.(Vj.) *kŏla-* 'abgenutzt werden, zu Ende gehen, abgeschlossen werden' ~ wog.(So.) *χol-* 'aufhören' (DEWOS 473f.). Urperm. *dug- < *taŋka-*. US *-ŋ- ist hier mutmaßlich älter, doch bedarf der Wechsel *-ŋ- ~ *-ŋk- noch eingehenderer Untersuchung.

23) Vgl. zu US *$\bar{o}$ der ersten Silbe KATZ 1987: 339, zum Ablaut *$\bar{o}$ ~ *$\hat{\partial}$ (entpricht Steinitz' *o ~ *ă s. auch o. Fn. 14), ib. 344.
Die US Sippe hat Kognaten im Ostj., vgl. DEWOS 927f. Vj. *mă̤la-k* 'ohne Öffnung, geschlossen', *mă̤la-*γ*ə̤l-* 'enden, aufhören' etc. Die exakte Koppelung der gen. US Formen mit den ostj. bleibt zu leisten.

24) Ein Beispiel für die Ausnahme UU *-$\hat{\partial}$- > FU *-∂- nach *Ć* (s. o. 2.3.) ist mir nicht aufgefallen.

25) Vgl. UEW 83f. LpN (Friis) *afse* 'odor' ist sekundär in den üblicheren „nomen–verbum"-Typ übergetreten.

26) Die auf AHLQVIST 1875: 33 zurückgehende Verbindung von fi. *kynsi* und *kyntää* ist sachlich wohlbegründet (s. VILKUNA 1971: 20ff.) und wird wohl nur wegen des differierenden Aus-

lauts allgemein nicht anerkannt (UEW, das das ostj. Verb nicht berücksichtigt, lapidar: „irrtümlich"). Die übertragenen Bedeutungen (etwa *'Harke' : *'harken') deuten – nebenbei bemerkt – auf Anfänge des Ackerbaus schon in FU Zeit.

27) Die beiden letzteren Beispiele setzen natürlich voraus, daß hier FU *-*a/ä*- auf UU *-*a/ä*-, nicht auf UU *-*∂*- zurückgeht.

28) Daß diese beiden Suffixe letztendlich einen gemeinsamen Ursprung, etwa ein Verb **a/ä*- der Bedeutung 'machen', haben, wäre typologisch wünschenwert.

(Literatur-)Abkürzungen

Abl. = T. LEHTISALO, *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe.* Helsinki 1936. MSFOu 72.

AHLQVIST 1875 = A. A., *Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen.* Helsingfors.

DEWOS = W. STEINITZ, *Dialektologisches Etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* Berlin 1966–.

GANSCHOW 1965 = G. G., *Die Verbalbildung im Ostjakischen.* Wiesbaden.

J. = JANHUNEN 1977

JANHUNEN 1977 = J. J., *Samojedischer Wortschatz.* Helsinki. Castrenianumin toimitteita 17.

JANHUNEN 1981 = J. J., *Uralilaisen kantakielen sanastosta.* JSFOu 77, 219–274.

JANHUNEN 1982 = J. J., *On the Structure of Proto-Uralic.* FUF 44, 23–42.

JWb = T. LEHTISALO, *Juraksamojedisches Wörterbuch.* Helsinki 1956.

KATZ 1987 = H. K., *Zur Phonologie des Motorisch-Karagassisch-Taigischen.* In: K. RÉDEI (ed.), Studien zur Phonologie und Morphologie der uralischen Sprachen. Studia Uralica 4. Wien. S. 336–348.

KÖVESI = A. K. M., *A permi nyelvek ősi képzői.* Budapest 1960.

LEWY 1922 = E. L., *Tscheremissische Grammatik.* Leipzig.

RAVILA 1938 = P. R., *Über die Entstehung des tscheremissischen Konjugationssystems.* FUF 25, 1–25.

SAMMALLAHTI 1988 = P. S., *Historical Phonology of the Uralic Languages.* In: D. SINOR (ed.), The Uralic Languages. Leiden. S. 478–554.

SAUER 1967 = G. S., *Die Nominalbildung im Ostjakischen.* Berlin.

SAUER 1968 = G. S., *Nominalstämme auf *-a/ä- im Ostjakischen.* CSIFU, Helsinki, Part I, 459–461.

SQ = H. KATZ, *Selkupische Quellen.* Studia Uralica 2. Wien.

T = N. M. TEREŠČENKO, *Nenecko-russkij slovarj.* Moskau 1965. [tundrajur.]

UEW = K. RÉDEI, *Uralisches etymologisches Wörterbuch.* Budapest 1986-.

VILKUNA 1971 = K. V., *Die Pfluggeräte Finnlands.* Studia Fennica 16, 5–178.

Anmerkungen zur Suffixverbindung *-na-r-* im Nganasanischen

MICHAEL KATZSCHMANN
Göttingen

Das Nganasanische kennt zahlreiche Suffixkombinationen, die sich zum Teil nur schwer erklären lassen. So finden sich z.B. auch bei Tereščenko, die das Nganasanische sehr ausführlich untersucht und dargestellt hat, entsprechende Lücken. Eine dieser übergangenen oder übersehenen Suffixfolgen ist -na-r-. Obwohl Tereščenko sich ausgiebig mit diversen r-Ableitungen beschäftigt, in denen auch die Suffixfolge -na-r- erscheint, geht sie an keiner Stelle speziell auf -na-(r-) ein. Dies ist umso auffälliger, da die folgenden Belege mit wenigen Ausnahmen Tereščenko entnommen sind.

Sie lassen sich zunächst aufgrund ihrer Lautumgebung unterscheiden. Die erste Gruppe ist postvokalisch. Sie zeichnet sich in der Mehrzahl der Fälle durch einen Stimmbandverschluß [ʔ] aus, der sie vom Stammvokal trennt und nicht zu -na- gehört (vgl. unten):

бӱ"нарсанар	"уходить"	(T79:242,243)
бӱнарса	"уходя; уходить"	(T66:432)
бӱ"наурхонса	"уходить [обычно]"	(T79:243)
коу"наркэтум	"я отставал",	(T79:200)
ту"нарса	"приходить; приезжать; прибывать"	(T79:63,242)
ту"наурхуанту	"приходит [часто]"	(T79:241)
чӱ"нарса	"доходить"	(T79:243)
чӱ"наурхонса	"доходить [обычно]"	(T79:243)
чӣ"няирса	"входить"	(T79:241)
чӣ"няирхянсы	"входить [обычно]"	(T79:241)
бэну"нарса	"уставать"	(T79:224)
дӱгу"нарса	"теряться; пропадать"	(T79:242,266)
нэнсу"нарызэ	"останавливается"	(T73:149)
тутын'арыта	"нутром вверх" [?]	(SN3:4/6)

Daß es sich bei den obigen einsilbigen Belegen um den Stamm handelt, dem -na-r- direkt folgt, zeigen die Infinitive: бӱдя "уехать" (T79:33 passim) neben: бӱся "уйти" (T79:43;T66:428); коуса "остаться" (T79:223); туйся "прийти" (T79:38 passim); чӱдя "дойдя" (T79:267), ч'ӱд'а "подойдя" (SN3:4/6); чӣди "войти" (T79:216 passim).

Bei den anderen Belegen ist zu klären, ob es sich um echte Zweisilber oder bereits abgeleitete Verben handelt. Für бэнудя "устать" (T79:290) und дӱгуса "заблудиться; пропасть" (T79:45 passim) weisen alle bisher belegten Parallelformen auf zweisilbige Stämme (бэну-/дӱгу-) hin. Schon die Aoristformen бэна"а" "устали" (T79:195) und бэнӱ"ӧ "упал" [1] können dies deutlich machen, da -na-(r-) in keinem seiner Belege eine lautliche Veränderung aufweist.

[1] Obwohl die Semantik in der Übersetzung nicht ganz stimmt, handelt es sich doch um denselben Stamm, wie der dazugehörige Syntaxbeleg zeigt: Бэрэзутуозуŋ тӓмэ бэнӱ"ӧ "Крайний (из многих) олень упал" (T79:146), in dem das Rentier wahrscheinlich "vor Müdigkeit fällt". Für "fallen" gibt es im Nganasanischen ohnehin zwei andere Verben (vgl. сохӱ"ӧ "он вышал" (T79:160) und мэнэгэйся "упасть" (T79:223)).

Aber auch für den Stamm дӱку-/дӱгу- läßt sich mit дӱку"о "заблудился" (T79:45, 177) ein Aorist zeigen. Beide Stämme haben übrigens in бэнотаса "усталым быть" (T79:224,290) bzw. дӱку"тэса "блуждать" (T79:238) auch eine weitere Suffixparallele aufzuweisen.

Aufgrund der Belege нэндисы "стоять" (T79:176 passim) und нэнсуди "встать; остановиться" (T79:177 passim), die einen für das Nganasanische typischen Stufenwechsel im Stammkonsonantismus zeigen, kann auch bei нэнди-/нэнсу- von einem zweisilbigen Stamm ausgegangen werden. [2]

Nicht unproblematisch ist тутын'арыта. Es gehört zu einem (singulären) Stamm, der sich in drei aufeinander folgenden Sätzen einer "schamanistischen" Szene findet, deren Bedeutung und somit adäquate Übersetzung (offenbar auch dem Sammler) nicht klar zu sein scheint (SN3:3f./5f.):

> [25] Тэгата н'акаli"е θиги"еты д'аŋказэй тутыптыгуйθи "Тогда она взяла людоедовы челюсти и подбрасывает"
>
> [26] эмты θиги"äна д'аŋказа тутыб'ити н'иныпты"а н'иныма ŋэмθузам "Эта людоедова челюсть если нутром (выемкой) вверх упадет, то я старшего своего брата съем"
>
> [27] Моттӱзу" д'аŋказамту д'ӱбо́д'и тутын'арыта hӱоти" θ'äйбомты танынты θиги"äты д'аŋказа бопта"иза "Шесть раз его челюсть была брошена нутром вверх, а седьмой раз кость людоеда"

Bereits die Zuordnung von тутыптыгуйθи und "подбрасывает" [25] wäre nicht korrekt, wenn "была брошена" und д'ӱбо́д'и [27] zusammengehören. Die Übersetzung von тутыб'ити mit "если нутром (выемкой) вверх упадет" [26] scheint dagegen die Bedeutung des Stammes туты- am ehesten wiederzugeben. So werden "Werfen" und "Fallen" in der russischen Übertragung also vermengt. Dennoch wird deutlich, daß -na-r- auch hier direkt dem Verbalstamm folgt.

Die zweite Lautumgebung, in der -na-r- vorkommt, zeigt jedoch, daß dies nicht immer der Fall sein muß. So steht es in den folgenden Belegen *nach* einem anderen, in diesem Falle einem m-Suffix:

дерымнярсы	"попадать [куда-л., во что-л.]"	(T79:242)
дерымняры"	"попадаются"	(T79:243)
негымнарса	"маркий" [?]	(B89:19)
томнаркучу	"прибирает"	(SN2:111/25).

Zwar gibt es im Nganasanischen Konsonantenstämme auf -m, wie z.B. ŋэм- "есть", nur scheinen die angeführten Belege nicht dazuzugehören. Denn stellt man den "m-haltigen" Belegen, wie:

дерымсы	"попасть [куда-л., во что-л.]"	(T79:177,242)
дерымы"э	"попался"	(T73:35)

solche ohne "m" gegenüber, wie z.B.:

[2] Hier kommt jedoch eine semantische Differenzierung hinzu, wie sie bei бӱдя "уехать" und бӱся "уйти", койди "оставить" und коуса "остатьса" (T79:223) aber auch бэна"а" "устали" und бэнӱ"ӧ "упал" zu beobachten ist (vgl. oben).

деры"сысы	"попадать"	(T79:45)
дерызысы	"попасть/попав в цель"	(T66:428,432)
jarede"áma	"(an)treffen"	(C55:51,291),

so wird klar, daß es sich um einen Stamm деры- handeln muß, дерымняры" somit eine abgeleitete Form darstellt. [3]

Auch für den Beleg негымнарса ist kein m-Stamm anzunehmen. Da Bol'dt негыр "грязь" als Herkunft angibt, würde man zwar zunächst an Belege wie: n'akerumú"am "schmutzig werden" (C55:57,273) oder n'akarumta"ama "beschmieren" (C55:205) denken. Dagegen existiert jedoch auch n'agi"ema "schmieren" (C55:57,273), das eher zu негымнарса paßt. Allein Bol'dts Übersetzung mit "маркий", also als Adjektiv, ist ebenso problematisch wie (wahrscheinlich) falsch. Denn da das Nganasanische keine Adjektive auf -ca (der typischen Infinitivendung) kennt, wohl aber aus Adjektiven abgeleitete Verben, scheint hier ein "марким быть" zugrunde zu liegen. Leider erfahren wir nichts über ihre Quelle.

Zum (singulären) томнаркучу dagegen ist kaum eine Aussage möglich. Hier lassen sich nur seine jurakischen Parallelen, wie тăвдамбă(сь) "прибирать" oder тăвда(сь) "прибрать" anführen (vgl. T65:613). Da einem nganasanischen -m- ein jurakisches -w- entspricht (vgl. T79:21) und da -да- ein häufiges Suffix im Jurakischen darstellt (z.B. als Imperfektiv, vgl. T65:904), wäre zumindest die Möglichkeit nicht auszuschließen, daß том- in diesem Falle den Stamm repräsentiert. Dies allerdings widerspräche nicht der Feststellung, daß -na-r- an den Stamm treten kann.

Daß es aber auch eine mn-Verbindung in nganasanischen Stämmen gibt, zeigen Belege wie: кэмнэ/комна "стая/стада" (T79:250/SN3:28/33) (im Wechsel mit кэмнӱ-/комнӱ-) (T73:69/SN3:28/33), ломнайко "мягкий" (T79:119), wofür nach Tereščenko leider kein Grundstamm mehr existiert, was auch für нӧмнӱ"а "жадный" (T79:119) und das singuläre лӱмняцка"а "лохматый" (T79:37) anzunehmen ist, obwohl es nicht ausdrücklich erwähnt wird. Eine derartige (Konsonanten-)Verbindung ist für die obigen Belege, wie gezeigt wurde, jedoch nicht wahrscheinlich.

In einem Falle bzw. Stamm zeigt -na-r- eine weitere interessante Stellungsvariante: сакэптугуймумбанарса "прикусывать [обычно много раз]" und сакэптугуйнарса "прикусывать [много раз]" (T79:248). Formen wie: сакэптуса "прикусить" (T79: 247,248), сакӱтэса "кусать" (T79:248) oder сакэли"э "она укусила" (T73:35) machen jedoch deutlich, daß der Stamm сакэ-/сакӱ- lautet, sich das untersuchte Suffix also durch mehrere andere Suffixe (-пту-гуй-(мумба-)) vom Stamm getrennt findet. Da in dieser Position der Stimmbandverschlußlaut vor -na-r- nicht auftritt, ist es auch unwahrscheinlich, daß er im ersten Falle zu -na- gehört, wie dies nach Tereščenkos Auflösung der Belege in -"на-р- anzunehmen gewesen wäre.

Ein zwar strukturell passender Beleg, nämlich дясэнырся "олень-производитель" (T79:64), kann schon als Nomen, nicht zuletzt aber wegen seiner abweichenden Lautverhältnisse, die für -na-r- nicht typisch bzw. nachweisbar sind, ausgeschieden werden.

Damit bleibt die Funktion dieser Suffixkombination bzw. des na-Suffixes zu klären, da es Belege gibt, die nur das -r- (übrigens ohne Stimmbandverschluß) aufweisen:

[3]Vgl. T79:243: Кэхы" хӱӧтэ дерымняры" дядитїнэ "Куропатки всегда попадаются в моя силки", wobei -ры" das r-Suffix plus der Personanendung der 3. Person Plural der "subjektiven Konjugation" darstellt.

дӱгурса	"терять"	(T79:242)
ŋəмурса	"есть"	(T79:21)
турса	"приходить"	(T66:432).

Tereščenko (T79:242ff.) stellt verschiedene r-haltige Suffixe dar. So u.a. ein r-Suffix (offenbar) uralischer Herkunft zur Bezeichnung der Pluralität bzw. Wiederholung einer Handlung (Frequentativ), das hier, wie zahlreiche Beispiele belegen, vorliegt.

Dagegen kennt sie kein na-Suffix. Die Ausführungen Bol'dts (1989:33f.) bezüglich eines Suffixes -n/-na scheinen nicht überzeugend. Dennoch gibt es zumindest Hinweise auf ein derartiges Suffix, wie den singulären Beleg ŋамнаму"о "проголодался" (SN4:170/174), in dem das m-Suffix (vgl. oben) sogar dem -na- folgt, das wiederum unmittelbar an den m-Stamm (ŋəм-) herantritt. Da -r- nach Tereščenko (vgl. T79:244) auch vor anderen Suffixen "wegfällt", könnte "ihre Regel" auch hier anzuwenden oder zu modifizieren sein. Bei einem weiteren Beleg: ту"наухуандум [!] "прихожу [обычно]" (T79:241, Fußnote 46), scheint es sich dagegen um einen Druckfehler zu handeln. Das überaus häufige Vorkommen von -na- als silbischer Bestandteil nganasanischer Stämme macht es sehr schwierig, ein "produktives" na-*Suffix* darzustellen.

Leichter dagegen ist es, weitere Suffixpaare zu finden, in denen -na- die erste Position einnimmt. Hier sind das Supinum -нагə- (T79:272f.) und der Optativ -нанту/нæнту- (T79:218f.) zu nennen, zu deren Differenzierung die Negationssyntagmata ein wichtiges Hilfsmittel darstellen. So ist -нагə- ein Suffix, das an das Negationsverb tritt:

н'ин'äго ŋомсалу"	"чтобы (он) не ели"	(SN2:118/40)
н'ин'äгаты кач'емору"	"чтобы (он) её не увидел"	(SN2:120/42)
нинæгəты" бəрəдеры"	"чтобы (они) не порвали"	(T79:155).

Dagegen findet sich -нанту(-) am negierten Verb (vgl. T79:219):

ниндытə" бӱнанду"	"уйти не хотят"	(T79:122)
нинды" лӱŋкӱрӱнанту"	"спрятаться не хочет"	(T73:38, Fußnote 13),

ebenso wie das Suffix -na-r-:

н'исы"ем тӯ"на́ра"	"я не приходил"	(SN2:113/27)
н'исеа тӯ"нара"	"он не приходил"	(SN2:108/23)
нигəты" ту"нарə"	"они не приезжали"	(T73:301).

Bereits Tereščenko (T79:242) hat bemerkt, daß die Verbindung mit -r- bei einigen Verben zu einer lautlichen Veränderung führt. Es handelt sich dabei sowohl um den sog. Stufenwechsel: бызырсы "воду пить" von бытыди "воды выпить", als auch den Vokalismus: толарса "красть" von толыди "украсть". Diese Veränderung bleibt nicht nur dann Bestehen, wenn dem -r- ein Habituativsuffix (-мымбя-/-хон- etc.) folgt: бызырсы "воду пить", бызырмымбясы "воду пить [обычно]" (T79:243), sondern wird in den folgenden Formen durch weitere lautliche Veränderung sogar noch modifiziert:

чӱ"нарса ~ чӱ"наурхонса
бӱ"нарса ~ бӱ"наурхонса

und in Ergänzung:

ту"нарса ~ ту"наурхуанту
чӣ"няирса ~ чӣ"няирхянсы.

Es scheint schon deshalb wichtig auf diese lautlichen Veränderungen besonders hinzuweisen, weil sie die "ursprüngliche" (?) Unabhängigkeit der beiden Suffixe, wie sie in den Formen дӱгурса, ŋəмурса und турса schon feststellbar war, zu belegen vermögen.

Es gibt nur wenige Lautumgebungen für -ur- bzw. -ir-, in denen sich die einzelnen Suffixteile ähnlich ihrer Kombination in -na-(u/i)r- verhalten. Diese zeigen dann jedoch zahlreiche Ähnlichkeiten, so bei Augmentformen:

ани"каурба"а "уж очень большой" (T79:127) (von: ani"e "groß" (C55:43) und (häufiger) abgeleitet: ани"ка "большой" (T79:119 passim));

байка"ирба"а "старичище" (von: байка"а "старик") (T79:109);
сатəрирба"а "очень большой песец" (von: сатəрə "песец") (T79:109),

denominalen Verbalableitungen:

хоурса "ходить за дровами" (T79:115; von: хо̀а "дрова" (T79:15 passim));

бəлирся "выть" (von: бəлы "песню" (T73:141); vgl. [ŋӱлязə] бəлирмӱгətə "от воя [волка]" (T73:35));
хойкирся "бегать" (T79:43) (vgl. хойкузə "бегун" (T79:113) und хойка"иза "(она) побежала" (SN3:4/6]));
байнаирс'ӱӧ" "(они) воевали" (SN2:109/23; von russ.: война "Krieg"),

deverbalen Verbalableitungen wie dem Frequentativ (vgl. oben):

ŋəмурса "естьчто-либо" (vgl. oben);
хозətурмуŋхуантумə "пишу [обычно]" (T79:241, Fußnote 46) (von: хозətəса "писать" (T79:34 passim))

und dem nicht ganz klaren, weil nur bei Caṡtrén vorkommenden:

turs'eirụm "sich mit den Fäusten schlagen" (C55:62), vgl. auch den nganasanischen Stammes-/Sippennamen Турдагиɲ (T79:59)).

Die Vokale -u/i- vor -r- scheinen aufgrund der Belege eher ein weiteres Koaffix zu -r- als zu -na- darzustellen (vgl. oben ту"наухуандум), obwohl Tereščenko in ihren Paradigmata stets -нау-р- bzw. -наи-р- trennt.

Zusammenfassung

Es handelt sich bei -na-r-, wie dargestellt werden konnte, ohne Zweifel um eine Suffixkombination, deren erster Teil sich in seiner Bedeutung nicht exakt definieren läßt, deren zweiter Teil jedoch eine frequentative, durative, iterative Bedeutung widerspiegelt. Das -na-r- kann sowohl direkt (nach einem Stimmbandverschlußlaut) an den Stamm treten (бӱ(")нарса), es kommt jedoch auch nicht selten nach einer (häufig m-)Ableitung (негымнарса) vor. Im einzigen Beleg für ein na-Suffix folgte die m-Ableitung diesem sogar (ŋамнаму"о). Nur einmal findet sich -na-r- nach mehreren Suffixen in "finaler" Position (сакəптугуй(мумба)нар-са).

Seine Verbindung mit -r- scheint die Regel zu sein (ту"нарса). Als sicheres Suffix konnte -na- lediglich einmal nachgewiesen werden (ŋамнаму"о). Das Suffix -r- dagegen kam häufiger "singulär" vor (турса). An der Silbengrenze beider Suffixe sind lautliche

Veränderungen zu beobachten (чӣ"няирхянсы, ту"наурхуанту), für die sich trotz interessanter nominaler Parallelen (ани"каурба"а, байка"ирба"а) jedoch keine Regel finden läßt. Wahrscheinlich gehen diese Veränderungen auf ein Koaffix zu -r- zurück, denn anderer Suffixe, wie z.B. häufige Habituativ, sind hierfür kaum ursächlich (чӣ"няирса, чӣ"няирхянсы).

Eine Verbindung zum Supinum -нагэ- ist aufgrund unterschiedlicher Verhaltensweisen in den Negationsparadigmata unwahrscheinlich. Hier ähneln sich am ehesten der Optativ -нанту- und -na-r-, die beide an das negierte Verb treten.

Obwohl die Existenz eines na-Suffixes erwiesen scheint, gibt es kaum Anhaltspunkte für seine Funktion. Denn diese im Hinblick auf die im Nganasanischen äußerst wichtige Semantik des Verbalstammes herzustellen, ist aufgrund der relativ wenigen Belege nicht möglich. Es handelt sich zwar bei der Mehrzahl um intransitive Verben sowohl der Bewegung als auch der Translativität (m-Ableitungen). Dem widersprechen jedoch die Ausnahmen томнаркучу und сакэпту-. Hier wird ohne muttersprachliche Hilfe kaum eine Lösung möglich sein.

Literaturverzeichnis

B89 Бол'дт, Е. П.: Именное словообразование нганасанского языка. - Новосибирск, 1989.

C55 Castrén, M. A. ; Schiefner, A. (Hrsg.): Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. - [Nachdr. d. Ausg.] St. Petersburg, 1855.

SN2 Сказки народов Сибирского Севера ; 2. - Томск, 1976, S. 37-44, 107-123/21-29

SN3 Сказки народов Сибирского Севера ; 3. - Томск, 1980, S. 3-54

SN4 Сказки народов Сибирского Севера ; 4. - Томск, 1981, S. 159-177.

T65 Терещенко, Н. М.: Ненецко-русский словарь. - Москва, 1965.

T66 Терещенко, Н. М.: Нганасанский язык. - In: Языки Народов СССР ; Ч. 3: Финно-угорские и самодийские языки. - Москва, 1966, S. 416-437.

T73 Терещенко, Н. М.: Синтаксис самодийских языков : простое предложение. - Ленинград, 1973.

T79 Терещенко, Н. М.: Нганасанский язык. - Ленинград, 1979.

A mordvin irodalmi nyelv kérdéséről

KERESZTES LÁSZLÓ
Oslo–Debrecen

1. Az egységes mordvin irodalmi nyelv kimunkálása jelenleg a mordvin nép és nyelv egységesülésének, valamint a mordvinok nemzetté válásának sarkalatos kérdése. A mordvin nyelv két fő nyelvjárása, az erza és a moksa közötti egyezéseket és eltéréseket a szakirodalom alaposan elemezte. (Vö. pl. FEOKTYISZTOV 1960, 63–82; 1966, 172–220; 1975, 248–345; JERMUSKIN 1984; KERESZTES 1987, 53; 1990, 23–79; ZAICZ 1990, 7–13; 1994, 113–121.) Az alapkérdés: hány mordvin nyelv van? A kérdésre adott válaszok megoszlanak. Az erzák korábbi álláspontja szerint kettő: erza és moksa, újabban viszont csak erza, a moksák szerint – a nyelvjárási eltérések ellenére – egyetlen mordvin nyelv létezik. Az utóbbi véleményt osztja a nem mordvin anyanyelvű kutatók többsége.

A mordvin nyelv és nyelvjárások mindmáig legtekintélyesebb külföldi kutatója, a finn Heikki Paasonen egész munkássága során egységesen kezelte a mordvin nyelvi jelenségeket, mind történetükben, mind pedig a mordvin nyelvet bemutató tankönyvében. Az utóbbiban párhuzamosan mutatja be a mordvin grammatika vázlatát (1909, 1–20). A mordvin írásbeliség nem tekint vissza nagy hagyományokra. Az első feljegyzéseket, szójegyzékeket, kisebb szövegeket a 17. sz. végétől latin, ill. cirill betűkkel tették közzé. Az írásgyakorlatban természetesen közrejátszott a lejegyző anyanyelve, helyesírási rendszere, nyelvészeti felkészültsége még a 19. században is. A népköltészet tudós gyűjtői a finnugor átírást alkalmazták, az oroszországi kiadványok pedig az 1917-es orosz forradalom előtt is cirill ábécével jelentek meg. Minthogy szépirodalmi kísérletekről nem nagyon tudunk, az irodalmi nyelv kialakítására, mordvin nyelvi és helyesírási normák megteremtésére irányuló kísérletekről sincs tudomásunk.

2. A mordvin irodalmi nyelv (és a mordvin autonómia) létrehozására az 1920-as években történtek az első kísérletek. Az anyanyelvi tanárok 1925-ös moszkvai értekezletén – valószínűleg „központi" utasításra – elhatározták, hogy két irodalmi nyelvet alakítanak ki. Az erza irodalmi nyelv alapjául a központi területekhez tartozó Kozlovka község (ma Atjasevói járás) nyelvjárását tették meg. A moksa irodalmi nyelv alapjának pedig a központi területekhez tartozó Krasnoszlobodszk és Tyemnyikov környékének nyelvjárását választották. Kozlovka volt a nagy tekintélyű mordvin nyelvésznek, M. Je. Jevszevjevnek a szülőhelye. A tudósnak nagy szerepe volt mindkét irodalmi nyelv kialakításában. Balszerencse, hogy Jevszevjev pl. nem a Szura vidékén született, ahol az erza és moksa nyelvjárások közötti, átmeneti, kevert változatokat beszélnek. Jevszevjev halála után az orosz Bubrih irányította az irodalmi nyelvi norma munkálatait.

Mindkét irodalmi nyelv írása cirill betűkkel történik. Ennek adaptálása főleg a moksában okoz problémákat. Pl. a két alsó nyelvállású magánhangzót (*a* és *ä*) nehéz megkülönböztetni, s egy-egy betű (pl. *o*, *e*) két, sőt három hang jelölésére is lefoglalódott. Ennek következménye még, hogy az első szótagi redukált magánhangzót jelöletlenül hagyták. A moksa redukált hang jelölésére csak a legutóbbi helyesírási reform fordított figyelmet. Az erza írására a cirill ábécét összehasonlíthatatlanul jobban lehetett alkalmazni. Általában megfogalmazható, hogy az erza jobban érvényesíti a fonematikus, szóelemző elvet, a moksa írásgyakorlat viszont a fone-

tikus elv irányába tolódott el. Az elvi különbségek a nyelvjárások különbségeit fokozottan kiemelték.

Felmerülhet a gondolat, hogy át lehetne vagy kellene térni a latin betűs írásra. Ez jelentősen egyszerűsítené az átírást, valójában azonban irreális célnak tűnik: orosz nyelvű környezetben gyakorlatilag megvalósíthatatlan anélkül, hogy az oroszok is áttérnének a latin betűs írásra. (Ezt talán az 1917-es forradalom után meg lehetett volna tenni.) Gyakorlati szempontból marad tehát a cirill betűk használata. Véleményem szerint az egységes helyesírási elv kidolgozása megteremtené annak a lehetőségét, hogy az erzák és a moksák legalább egyformán írnának. A praktikusabb megoldás itt az erza fonematikus elv egységes érvényesítése volna.

2.1. Jelenleg pl. a morfémahatáron jelentkező nagyszámú **mássalhangzó**-asszimilációt a moksa jelöli, az erza nem, pl. E *кузт*, M *кусm* 'fenyők', bár mindkét csoport egyformán ejti: [kust]. Itt egységesen az erza írásgyakorlatot vezetném be. Hasonlóan lehetne eljárni azokban az esetekben is, amikor a két csoport másként ejti a hangkapcsolatot, pl. *калтыне* 'a fűzfák', amit az erzában úgy ejtenek, ahogy írnak [kal't'n'e], a moksában viszont bonyolult folyamatok játszódnak le: a *t'* zöngétleníti az előtte álló *l'*-et, majd kiesik, az eredmény tehát: [kaL'n'ə]. Hasonlóan egységesítene lehetne a következő típusok írását: *ведьс*, amelynek ejtése nagyjából mindenütt [vec]. – Ezekre és az ezekhez hasonló jelenségekre jó példákat lehet hozni a magyarból, ahol a szóelemző írásmód jóvoltából általában a szótő kerül ki győztesen, pl. *azt*, kiejtése: [ast] vagy *halasztgat*, kiejtése: [halazgat] vagy *adsz*, kiejtése: [acc]. – Talán a legnagyobb különbségnek számít az erza és a moksa között a nazálisoknak a megfelelő orális zárhangokkal való helyettesítése a *t*, *t'* előtt, pl. *лемть* 'nevek' a moksa ejtése: [l'ept'].

A szókezdő kemény és lágy E *s* ~M *s'* és az E *č* ~M *š* megfelelés okoz további gondot. Itt meg kellene engedni mindkét írásmódot. A két hangpár különbségét az erza és a moksa lakosság egyébként is jól érzékeli, megértési problémát megítélésem szerint nem okoz.

2.2. A **magánhangzók** jelölésében is az erza gyakorlatot tartanám praktikusabbnak. Meg kellene tartani a szóbelseji és szóvégi cirill *o* és *e* betűket. Ezek az erza nyelvjárások egy részében *o*-nak és *e*-nek hangzanak. (Más kérdés, hogy vannak *u*-zó és *i*-ző nyelvjárások, sőt redukciós típusúak is.) Szerintem ebből a szempontból nem volt ez a jelölésmód rossz megoldás a moksában, hiszen a megfelelő orosz betűk – a moksához hasonlóan – hangsúlytalan helyzetben redukált magánhangzót jelölnek, pl. or. *яблоко*, kiejtése kb. [jabłəkə], és ha a mordvinok *кудосонзо* 'házában' alakot írnak, az erzák ejthetik, ahogy írják [kudosonzo] vagy [kudosondzo, kudosondo], a moksák pedig „oroszosan": [kucənzə] stb. Az írók természetesen el is térhetnének ettől, ha a párbeszédek beszélt nyelvi sajátságait hangsúlyozva fonetikusan írnák a megfelelő alakokat, pl. *кудусунзу*, *кучонзо* stb. A nem első szótagi redukált magánhangzónak a jelölése vagy jelöletlenül hagyása megegyezés kérdése. Az első szótagi moksa redukált magánhangzó s ennek erza megfelelője jelölhető kétféleképpen a stílussajátságoknak megfelelően: *урномс* - *ърнамс* 'ordít'.

Az erza és a moksa nyelvjárások különbségének problematikáját elsősorban azonban nem a redukált magánhangzók jelölésében látom. Nehezebb kérdés a kétféle *e*-hang jelölése. A cirill betűkészlet teljesen alkalmatlan e két hang megkülönböztetésére. Vagy be kellene vezetni a mellékjeles *ä* betűt, vagy pedig le kellene mondani a kétféle hang megkülönböztetéséről. Itt is praktikusabb volna az erza *e*-t használni. A megfelelő helyen a moksa úgyis tudja, vajon e vagy *ä* áll-e, az erza meg talán nem is nagyon érzékeli a kétféle *e*-hang közti különbséget. Ráadásul vannak pl. olyan Szura menti nyelvjárások, amelyekben létezik nyílt *ä*, igaz sohasem ugyanott, ahol a moksában is *ä* van! – Párhuzamként említhetem, hogy a magyar nyelvjárások jelentős részében is megvan a két *e*-hang különbsége, az irodalmi norma azonban azokra a

nyelvjárásokra támaszkodik, amelyekben a két *e*-hang egybeesett. A jelölés egységesen *e*, ejtése lehet *ä*, de azok a magyarok, akiknek anyanyelvjárásában van középzártságú *e* is, a megfelelő helyen természetesen középzártságú *e*-t ejtenek. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy nem tartom idcálisnak a kétféle *e*-hang egybeolvasztását, de a helyesírás és a nyelv fejlődésének tendenciái ellen a legkiválóbb nyelvművelőknek sem sikerül mindig felvenniük a harcot! A magyar nyelvjárások különbsége egyébként is főként a magánhangzó-rendszer különbségeiből adódik, s a magyarban egyáltalán nem okoz megértési nehézséget, ha valaki – a megfelelő nyelvjárási szabályok szerint – *e* helyett *ö*-t, *é* helyett *í*-t, hosszú magánhangzók helyett kettőshangzót ejt.

E néhány kiragadott hangtani példával azt kívántam szemléltetni, hogy az íráskép egységesítésével nagy mértékben közelíteni lehetne a két nyelvjáráscsoport közötti jelentős, de nem áthidalhatatlan fonetikai különbségeket.

3. Nehezebbnek ígérkezik a helyzet a **morfológia** terén. Az esetragozás toldalékainak különbségei nézetem szerint nemigen jelentenek áthághatatlan akadályt. Az illeszkedő erza toldalékoknak a moksában nagyrészt egyalakúak felelnek meg. A veláris hangrendű szavak toldalékaiban az orosz írás miatt – a fent ismertetett tények ismeretében – nem adódna különösebb gond, pl. *кудостонзо* 'házából' olvasható így is: [kuctonzə], a *кедьцтэнзэ* 'kezéből' alak pedig [kectenzə]. Iskolai gyakorlással meg lehetne tanítani, hogy az kemény mássalhangzó után a moksában jelölhet redukált magánhangzót, pl. *пизэ* a moksában [pizə] 'fészek'. – A magyar nyelvjárások esetragjainak alternánsai a mordvinéinál sokkal inkább eltérnek egymástól, pl. az irodalmi *-ból/-ből* rag változatai: *-ból-bő, -búl/-bül, -bú/-bű* stb., s az instrumentalis *-val/-vel* ragja sem illeszkedik minden nyelvjárásban, pl. *kanállal – kanálval* stb.

Az *s*-kezdetű toldalékoknak szonoránsok, s főleg nazálisok utáni affrikálódását is figyelmen kívül kellene hagyni az írában, pl. *ломаньсэ* 'emberben' moksásan ejthető: [lomancə] alakban is. Ilyen affrikálódás más nyelvekben is nagyon gyakori (vö ném. *als, mensch*) Az alapszavakban is inkább a szibilánst preferálnám, pl. *ловсо* 'tej', amelynek ejtése lehet [lovco] vagy [lovsə] is.

Az egységesítés szempontjából legnagyobb probléma a birtokos személyragok különbségéből adódik. Noha a függő esetek birtokos személyragjai az erza és a moksa nyelvjárásokban meglehetősen hasonlítanak, pl. E/M *масторсонь* 'országomban', *мастóрсом* 'országodban', *масторсонзо* 'országában' stb., a nominativusi, genitivus–accusativusi és a dativusi alakok különbsége áthidalhatatlan. A logikusabb és a függő esetekkel könnyebben párhuzamba állítható alakoknak itt az erza formák tűnnek. Az irodalmi gyakorlatnak kellene eldönteni, melyekből válnak a kedveltebb variánsok, párhuzamos használatukat szerintem – legalábbis eleinte – feltétlenül meg kell engedni.

4. A nyelvjárások közti megértést nem is a hang- és alaktani eltérések szokták megnehezíteni. Az anyanyelvi beszélő ösztönös nyelvi logikája – a kontextus közreműködésével – csaknem 100 %-ig ki képes küszöbölni a félreértéseket. A szókincsbeli különbségek feloldására ez a mechanizmus azonban már alkalmatlan. Igaz, hogy a lexikában vannak különbségek a mordvin nyelvjárások között, az alapszókincsnek mégis kb. 85 %-a közös (vö. ZAICZ 1990, 11; vö. még KERESZTES 1986, 320 [M]; ZAICZ 1986, 317 [E]; 1994, 115). Praktikus szempontokat figyelembe lehetne venni a frazeológiai elemek közelítésében is. Számomra nehézkesnek tűnik például az E *монь улимелем туемс* 'szeretnék elmenni' kifejezés, a moksában használatos *-ёрамс* ige (M *ёран тумс*) sokkal praktikusabb.

5. Továbbra is fenntartom azon véleményemet (vö. 1990, 22), hogy az erza és a moksa nyelvjárások közötti különbségek korántsem akkorák, hogy két külön nyelvről kellene beszél-

nünk. Józan megfontolással, a nyelvi normák egységesítésével, tudatos nyelvműveléssel, valamint hatékony iskolai oktatással és neveléssel a fiatal mordvin anyanyelv generációval még nem lenne késő megértetni az egységes nemzettudat és a nemzeti identitás kialakításának fontosságát és jelentőségét. Ennek hiányában ugyanis – noha a mordvin nép és nyelv akár több ezer évig is fennmaradhat – fennáll az elnemzetietlenedés, majd az eloroszosodás veszélye. A hőn áhított autonómiához, önállósághoz, a nemzeti nyelv használatához való joghoz előfeltétel az egységes irodalmi nyelv kimunkálása, olyan irodalmi nyelv megteremtése, amely használható az oktatásban, a különböző szaktudományokban, az igazságszolgáltatásban és az államigazgatásban. Egy modern nemzeti nyelv megteremtése maximális konszenzust, a szembenálló felektől higgadtságot, józan megértést és igen nagy erőfeszítéseket igényel. Kétszáz évvel ezelőtt nemzeti létük hajnalán a magyarok, az észtek és a finnek egyaránt éltek a lehetőségeikkel. A mordvin nép múltja, folklorisztikai és irodalmi hagyományai, tudományos eredményei az idősebb és főleg a fiatal mordvin nyelvésznemzedékektől is hasonló hozzáállást vár el.

Irodalom:

FEOKTYISZTOV, A. P. 1960: А. П. ФЕОКТИСТОВ, *Мордовские языки и их диалекты.* Москва.

FEOKTYISZTOV, A. P. 1966: А. П. ФЕОКТИСТОВ, *Мордовские языки.* Языки народов СССР III. Москва.

FEOKTYISZTOV, A. P. 1975: А. П. ФЕОКТИСТОВ, *Мордовские языки.* ОФУЯ 2. Москва.

JERMUSKIN, G. I. 1984: Г. И. ЕРМУШКИН, *Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам (эрзя-мордовский язык).* Москва.

KERESZTES LÁSZLÓ 1986: М. А. КЕЛИН – М. В. МОСИН – Д. В. ЦЫГАНКИН, *Мокшень кялень нюрьхкяня этимологическяй словарь.* (rew.) NyK 88, 320–321.

KERESZTES LÁSZLÓ 1987: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus.* I. Szeged.

KERESZTES LÁSZLÓ 1990: *Chrestomathia Morduinica.* Budapest.

PAASONEN, HEIKKI 1909: *Mordwinische Chrestomathie.* Helsingfors.

ZAICZ GÁBOR 1986: Д. В. ЦЫГАНКИН – М. В. МОСИН, *Эрзянь келень нурькине этимологической словарь.* (rew.) NyK 88, 317–320.

ZAICZ GÁBOR 1990: *Beitrag zur Typologie und Statistik des Erza- und Mokscha-Mordwinischen (Eine vergleichende Untersuchung).* CIFU–8/3C. 7–13.

ZAICZ GÁBOR 1994: *Hány nyelven beszél(je)nek a mordvinok?* FUD 3, 113–121.

Antisemitisch oder sogar faschistisch? „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban" und „Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes" von Julius von Farkas

TIBOR KESZTYÛS
Göttingen

Dezső Keresztury hat in einem Gespräch im Jahre 1989 über die Entstehung des Buches „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914" von Gyula Farkas das Folgende gesagt, (übersetzt aus dem Ungarischen): „Ich war da, als die Idee in ihm entstand, dies zu schreiben, ein Buch über die ungarische Literatur der Assimilationszeit. Ich sagte ihm, 'Das ist sehr richtig, wenn jemand, dann kennst du dieses Material.' Und so hat er „Die Zeit der Assimilation" geschrieben, aber als es erschien, ist es ein antisemitisches Buch geworden, das er auf Deutsch übersetzen ließ, und da ist es schon ein Nazi-Buch geworden. Und so erhielt unser Gyula ein solches Profil."

Ich habe mir die Mühe genommen, die beiden Bücher[1);2)] Satz für Satz miteinander zu vergleichen. Die deutsche Ausgabe ist eine genaue Übersetzung des ungarischen Buches – mit Auslassungen und wenigen Erweiterungen, zu denen ich noch Stellung nehme. Keresztury führt seine Behauptung, die deutsche Ausgabe sei ein „Nazi-Buch" damit ad absurdum, daß er versichert, Farkas „ließ" das Buch übersetzen. Wenn diese Behauptung der Wahrheit entspricht, was wir Keresztury glauben können, da er Zeitzeuge ist, dann kann der Übersetzer nur das wiedergeben, was im Original steht. So ist es auch. Der Verfasser kann Passagen auslassen oder etwas zufügen, aber die Gesamtaussage kann – in einer Übersetzung – nicht verändert werden. Eins ist unverkennbar; die deutsche Ausgabe ist – dem Zeitgeist entsprechend – „stromlinienförmiger". Dazu dienen die Auslassungen und die geringen Zusätze, aber auch das nur in der deutschen Version existierende Nachwort, in dem Farkas sagt: „Die deutsche Fassung stellt keine bloße Übersetzung, sondern eine teilweise Neubearbeitung des Stoffes dar." Dem kann ich nach dem Vergleich beider Texte nicht zustimmen.

Darf ich daran erinnern, daß das Original Mitte der dreißiger Jahre geschrieben worden ist, die Übersetzung dagegen ca 1939 entstand. Der nazionalsozialistische Druck ist – besonders in Berlin – wesentlich größer geworden, der kämpferische Ton ist verstärkt worden, der Rassenwahn steigerte sich. Diese Atmosphäre entsprach dem gutmütigen, den Ausgleich suchenden Naturell Farkas' nicht. Die Diktatur setzte ihm zu, er mußte mit ihr Kompromisse schließen. Schon der deutsche Titel des Buches ist dem Zeitgeist entsprechend verfaßt worden. Anstelle „Die Zeit der Assimilation in der ungarischen Literatur" gibt er dem Buch den Titel: „Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes." Farkas' Dilemma ist, daß er keinem weh tun will bzw. aus Angst vor Repressalien seitens des Staates auf der Welle der offiziellen Ideologie mitschwimmt, – aber auf einer möglichst flachen Welle. Zu diesem Bild des „weichen Menschen" Farkas (Bóka) paßt seine allgegenwärtige und fast zur Phobie gesteigerte Angst um das Ungarntum. Bereits in der Einleitung zitiert er Széchenyis Ansicht über die Assimilation: „Es ist möglich, daß diejenigen, die an unserem Platze sitzen werden, ehrenwerte und klügere Menschen sein werden, aber daß sie keine Ungarn sein werden, das ist für mich unumstößliche

1 Farkas Gyula: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914. Budapest: Magy. tört. Társulat 1938. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei. 3.)

2 Farkas, Julius von: Freiheitskampf des ungarischen Geistes, 1867–1914. Berlin: de Gruyter 1940. (Ungarische Bibliothek. Reihe 1, 25.)

Wahrheit." U14; D7.* Diese Angst verläuft wie ein roter Faden durch sein ganzes Werk und ist keineswegs nur Angst vor dem Judentum bzw. seiner geistigen Überlegenheit, nein die Angst vor dem Deutschen, vor seiner Tüchtigkeit und Härte quält ihn gleichermaßen.

Die Textvergleiche vermitteln den Eindruck, daß sich Farkas bemüht in der deutschen Übersetzung einerseits mit kleineren Veränderungen, Auslassungen und Zusätzen im Sinne der damals herrschenden Ideologie zu formulieren, andererseits versucht er gegenüber dem Judentum fair zu bleiben.

Dem ungarischen Utórajz = Epilog entspricht der deutsche „Ausblick", dessen Text Farkas verändert hatte. Der ungarische „Utórajz" stellt ein pathetisches Schlußwort dar, jedoch keine Spur von Antisemitismus, vielmehr erfüllt von der Sorge um die Ungarn dies- und jenseits der Landesgrenzen. Im deutschen „Ausblick" schlägt Farkas dagegen antisemitische Töne an, verteidigt die numerus-clausus-Gesetze in Ungarn und verurteilt die separatistische Haltung der ungarisch-jüdischen Bevölkerung in den abgetrennten Gebieten. Alles, unter dem Gesichtspunkt, die eigene (ungarische) „Rasse" zu schützen, bzw. Gefahren von ihr abzuwenden. Diese Passagen sind die stärksten antisemitischen Formulierungen von Farkas, da sie offensichtlich kurz vor dem Erscheinen des Buches 1940 entstanden sind.

Farkas tut sich schwer, wenn er die ungarischen Juden – und ihre Wirkung – von den ungarländischen Deutschen abgrenzen will. Bezeichnenderweise läßt er die auf U15 beginnende Charakterisierung der in Ungarn lebenden „Rassen" nicht übersetzen. Für Farkas ist der ein Ungar, der „vor allen Dingen durch seine Gesinnung... Ungar geworden ist." Die Abstammung spielt für ihn keine Rolle, da er sieht, er könnte – gerade in Ungarn – große Schwierigkeiten bekommen, da hervorragende ungarische Kulturschaffende slavischer, deutscher und jüdischer Abstammung waren und sind. Wo bleibt aber dann das Kriterium der Rassen? Der Deutsche ist nicht der, der „...seinen ungarischen Patriotismus laut und öffentlich betont" sondern derjenige, der „...deutsch denkt und träumt." Ist es etwa nicht der Ausdruck der Gesinnung, wenn jemand seinen Patriotismus laut und öffentlich erklärt? Was für die Ungarn gilt, sollte auch für Deutsche gelten! Was ist am Juden fremdes Volkstum, wenn er „deutsch denkt und träumt" und wie Farkas selbst sagt „...seine Kultur bis zum Ende des Jahrhunderts – und darüber hinaus – überwiegend deutsch ist." Es ist eine Tatsache, daß zwischen Deutschen und Juden in Ungarn die geistig-kulturelle Affinität wesentlich größer war als zwischen Deutschen und Ungarn und zwischen Juden und Ungarn. Ich zitiere Farkas D25: „Nach der Statistik zählte man im Jahre 1870 (in runder Zahl) 1.800.000 Deutsche, im Jahre 1900 2.000.000. In dieser Zahl ist auch ein Teil des Judentums enthalten, von dem sich im Jahre 1880 mehr als 40% zur deutschen Muttersprache bekannten..."

An einigen Beispielen – die in der deutschen Ausgabe fehlen – konnten wir Farkas' Vorbehalte gegen das Deutschtum beobachten. Farkas' Einstellung gegenüber den Deutschen allgemein kann man nur dann nachempfinden, wenn man in Deutschland lebt, besser gesagt Ende der 20-er und in den 30-er Jahren gelebt hatte. In manchen intellektuellen deutschen Kreisen hält sich bis heute die Überzeugung, die Ungarn seien mongolischer Abstammung. Was diese Meinung im Nationalsozialismus bedeutete, ist heute sehr schwer nachvollziehbar. Farkas kämpfte ständig aus einer Defensivhaltung heraus als Vertreter eines „nichtarischen" Volkes. Ausgerechnet er, als brennender Patriot, der um die Zukunft des ungarischen Volkes bangte, mußte auf die Gleichwertigkeit dieses Volkes hinweisen. Welche Visionen riefen in ihm die

* U = Ungarische Ausgabe; Az asszimiláció kora...
D = Deutsche Ausgabe; Freiheitskampf des ungarischen Geistes.
Die Zahl hinter diesen beiden Großbuchstaben bezeichnet die Seite.

Gedanken bei einem Endsieg der Nationalsozialisten hervor? Unter diesem Aspekt ist das Zitat von Széchenyi U14; D10 als ein Hinweis auf eine mögliche „totale Assimilation" des Ungarntums zu betrachten: „Es ist möglich, daß diejenigen, die an unserem Platze sitzen werden, ehrenwerte und klügere Menschen sein werden, aber daß die keine Ungarn sein werden, das ist für mich unumstößliche Wahrheit." Noch deutlicher wird er im ins Deutsche nicht übersetzten Epilog, in dem er sagt: „Dieses eine Mal soll das Schicksal zu uns gnädig sein und uns vor den zwei größten Gefahren des Ungarntums schützen: vor der „Stumpfsinnigkeit" seiner Gesellschaft und vor einem neuen Világos..." Das heißt: Nicht weniger intelligent zu sein als das Judentum – und keine Kapitulation vor einer fremden Macht mit anschließendem deutsch-österreichischen Terror, Verfolgung und Beherrschung! Es ist nicht schwer, vorzustellen, daß Farkas vor einem „Endsieg" der Deutschen schwere Bedenken hatte. Mit welchen psychischen Belastungen Farkas als Ungar in Deutschland leben mußte, charakterisiert seine Frage an mich im Jahre 1957: „Herr Kesztyűs, empfinden Sie die Bezeichnung Ungar als Schimpfwort?" Meine eindeutige Antwort war: „Nein." Farkas meinte dagegen, daß die Bezeichnung Ungar einer Herabsetzung, einer Beschimpfung gleichkäme. Die Erniedrigungen von Seiten der „Herrenrasse"[3] zwangen ihn, die Ungarn als einen hervorragenden Menschenschlag darzustellen. Die Rassentheorie ist heute in der damaligen Form veraltet, und wir können die berechtigte Frage stellen, was bedeutet „ungarische Rasse", was ist „germanische, slavische usw. Rasse?" Wenn wir aber die Rassentheorie in der damaligen Form als unwissenschaftlich abtun, dann können wir auch nicht von „ungarisch-ungarischsprachiger", von jüdisch-ungarischsprachiger", von „deutsch-ungarischsprachiger" Literatur sprechen. Es ist gleichgültig, ob der Verfasser hochwertiger ungarischer literarischer Werke ungarischer, jüdischer oder deutscher Abstammung ist. Wir können seit Beginn dieses Jahrhunderts (und auch davor!) mehrere hervorragende ungarische Literaten aus allen in Ungarn lebenden „Rassen" aufzählen. Bereits 1904 hat Ignotus zu dieser Problematik eindeutig Stellung genommen, und Farkas zitiert ihn D239: „Wozu sonst, wenn nicht zum Zwecke des gesellschaftlichen und politischen Boykotts dient diese ganze Unterscheidung von ungarischer und nichtungarischer Literatur und überhaupt der Gesichtspunkt des Ungarntums als literarischer Gesichtspunkt und Maßstab gegenüber der heutigen Literatur, deren Vertreter in ungarischer Sprache schreiben, auf ungarischer Erde leben, und wenn sie sich auch auf den Kopf stellten, auch nichts anderes sein könnten als Ungarn?"

*

Auf die ungarische Ausgabe von 1938 sind zahlreiche Rezensionen erschienen.[4] In den mir zugänglichen von Aladár Schöpflin, Endre Illés, Béla Varjas, József Balassa, István Fábián, László Cs. Szabó und Gyula Szekfű ist kein Vorwurf zu entdecken, das Buch sei antisemitisch. Im Gegenteil; Farkas sieht sich im deutschen Nachwort D269 gezwungen, sich verteidigen müssen: „Manche Kritiker warnten mich davor, das Buch auch in deutscher Sprache zu veröffentlichen, denn sie wollten in der sachlichen Darstellung der ungarischen Verhältnisse um die

3) Farkas zitiert O. Hauser D269: „Die Magyaren haben an dem geistigen Leben in Ungarn so gut wie keinen Anteil, auch die ihnen zugeteilte ungarische Musik ist nicht magyarisch, sondern zigeunerische Umgestaltung meist slavischer Melodien. Selbst die Sprache gehört den Magyaren nur im Grundstock an, wurde aber ausschließlich von den Kulturträgern des Landes (d. h. von den Deutschen und Slaven) weitergebildet. Sie erhielt dabei das Gepräge einer künstlichen Sprache." (Otto Hauser: Weltgeschichte der Literatur. Leipzig 1911.) [In der ungarischen Ausgabe fehlt dieses Zitat!]

4) Gulyás, Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. VIII. köt., 279–284. o. Budapest 1992. [Hier steht unter dem Namen Farkas Gyula auch die Sekundärliteratur zu seinen Werken.]

Jahrhundertwende eine Schmähung und Herabsetzung der ungarischen Kultur sehen. Der deutsche Leser, meinten sie, sei ohnedies geneigt, die ungarischen Kulturleistungen als deutsch zu verbuchen oder den jüdischen Einfluß zu überschätzen; wenn er jetzt sehe, was für eine Rolle die Assimilierten in Ungarn spielten, würde er in seiner vorgefaßten Meinung bestärkt."

Das ungarische Publikum – und die Kritiker – empfanden, daß Farkas die Bedeutung der Kulturleistungen der Assimilierten (Deutschen und Juden) vor der Jahrhundertwende überbewertete. Es ist bezeichnend, daß auch in den Kritiken von den „Assimilierten" bzw. „deutsch-jüdischen Leistungen" die Rede ist, was meine These über die deutsch-jüdische Affinität unterstützt.

Von den Kritiken heben sich durch ihre Qualität die Arbeiten von Aladár Schöpflin[5] und Gyula Szekfü[6] hervor. Schöpflin bringt in seinem Aufsatz die Angst zum Ausdruck, daß die staatlichen Repressalien gegen die Juden auch auf andere Gruppen der Assimilierten angewendet werden könnten und daß diejenigen, die am häufigsten über die Einheit der Nation reden, diese am stärksten gefährden.

Schöpflin ist bemüht, den Prozeß der Assimilation in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts zu beleuchten und kommt zum Schluß, daß in Ungarn der Adel nicht zum Bürgertum „hinabsinken" wollte, die Bauern wiederum noch nicht in der Lage waren, Bürger zu werden, also gerieten die bürgerlichen Funktionen in die Hände von „Fremden". Die Assimilation dieser Fremden („Deutschen, Slaven, Juden") mußte im ungarischen Interesse unterstützt werden. Schöpflin stellt fest, daß das seit Jahrhunderten in bäuerlichem Milieu lebende Ungarntum die städtischen Lebensformen weniger akzeptierte als das mit urbaner Tradition verhaftete Deutsch- und Judentum. Diese fanden ihre Positionen in der Mittelschicht, die in allen Ländern Träger der Wissenschaften, der Künste und der Literatur war und ist. Schöpflin weist darauf hin, daß in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts auf dem ganzen europäischen Kontinent eine neue literarische Erscheinung auftauchte; einen stark journalistischen Charakter aufweisende, das städtische Bürgertum unterhaltende Literatur. Dieser ausländische Einfluß ist in Ungarn auch zu beobachten und hat mit der Assimilation nichts zu tun.

Schöpflin kritisiert Farkas S. 290: „Farkas formt seine Urteile aus der heutigen Atmosphäre ausgehend, und deshalb erscheint er manchmal dogmatisch, zum Teil geht er aus einer wissenschaftlichen Betrachtung zur Publizistik über, obwohl seine Absicht offensichtlich wissenschaftlich ist. Daher rührt seine Unsicherheit her. Es wird aus seinem Buch nicht klar, was seine Ansicht über die Assimilation ist." Und zum Schluß schreibt der assimilierte Schöpflin S. 293: „Wenn die Assimilation an gewissen Punkten nicht befriedigend ist, kann man nicht mit Antipathie helfen sondern mit kräftiger Pflege der ungarischen Eigentümlichkeiten, damit sie beispielgebend und anziehend wirken."

Farkas reagierte sehr empfindlich auf Schöpflins Rezension, und ich zitiere hier lediglich die letzten Zeilen aus seiner Antwort[7]: „Nicht der Haß gegen die Assimilation sprach aus mir (so etwas kenne ich nicht) sondern die Angst und die Liebe um das Ungarntum. Und nicht mein Buch charakterisiert die heutige Atmosphäre sondern die traurige Tatsache, daß *diese** Tendenz von so wenigen erkannt wurde. Ich wäre glücklich gewesen, wenn ich Aladár Schöpflin, den *ich*** nicht für einen Assimilierten halte sondern für einen hochwertigen Ungarn, in den Reihen der Erkennenden gesehen hätte."

5) Schöpflin, Aladár: Asszimiláció és irodalom. In: Nyugat 1939. Bd 32,1. S. 231–293.
6) Szekfü, Gyula: Időszerű történeti munkák. In: Magyar Szemle. 1939. Bd 35. S. 224–229.
7) Nyugat 1939. Bd 32,1..S. 369–372.
*; ** Hervorhebungen von Farkas

Auch Szekfü spricht in einem Atemzug von deutschen und jüdischen Assimilierten und hebt hervor, daß Farkas „...für den ungarischen Rückschlag um die Jahrhundertwende die Verantwortung zu je 50 % den Juden und den Deutschen" zuschreibt. Nach der ungarischen Auffassung ist „der ein Ungar, der sich zum Ungarntum bekennt" (Zitat von István Bethlen). Nach der deutschen Auffassung sei der ein Deutscher, der deutscher Abstammung ist..." Nur die ungarische Definition ermöglicht, einen György Fráter, Miklós Zrínyi und Sándor Petőfi als Ungarn und nicht als Assimilierten zu betrachten.

Zusammenfassung

1) Keresztury behauptet „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban" von Gyula Farkas sei ein „antisemitisches Buch" und die deutsche Ausgabe „Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes" sei bereits „faschistisch".
2) Diese Behauptung ist falsch. Die ungarische Ausgabe ist nicht antisemitisch folglich kann die Übersetzung auch nicht „faschistisch" sein.
3) Farkas hat seine deutsche Version mit Hilfe von Auslassungen und geringfügigen Ergänzungen (z. B. Veränderung der Kapitalüberschriften) im Sinne der damals im Deutschen Reich herrschenden Ideologie „stromlinienförmig" gestaltet.
4) Im deutschen „Ausblick" schlägt Farkas antisemitische Töne an. (Eine ungarische Entsprechung fehlt!)
5) Farkas spricht an mehreren Stellen sehr anerkennend über die Rolle und die Leistungen des ungarischen Judentums.
6) Die Trennung der Deutschen und der Juden in Ungarn um die Jahrhundertwende aufgrund kultureller und sprachlicher Kriterien ist kaum möglich. Es bleiben die Religion und die „rassischen Merkmale".
7) Farkas hat starke Vorbehalte gegen das nationalsozialistische Deutschland gehabt und sah sich wegen der „nichtarischen Abstammung" der Ungarn Erniedrigungen ausgesetzt, die er mit Beweisen der hohen „rassischen Qualität" der Ungarn zu kompensieren versuchte.
8) Von der zahlreichen Kritiken der ungarischen Ausgabe hebt sich die von Aladár Schöpflin hervor, der primär auf die Problematik der Assimilation eingeht und feststellt, daß in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts der ungarische Adel nicht in das Bürgertum „hinabzusinken" bereit war, die ungarischen Bauern wiederum noch nicht in der Lage waren, Bürger zu werden. Die bürgerlichen Funktionen gerieten also in „fremde" (deutsch–jüdische) Hände. Diese Mittelschicht ist aber in allen Ländern der Träger der Wissenschaften, der Künste und der Literatur.

The Relics of the Bear's Cult among the Selkups

ALEKSANDRA KIM
Tomsk

The Selkup people like many other peoples of the North had many different gods or spirits because they believed that every object in the world had its own spirit as every man had his own soul. The classification of the Selkup gods was done by K. DONNER during his travel to Siberia. Besides the highest god who had created the world and men there were other popular gods: those who existed everywhere; those who presented ancestors; purely local gods; and finally those whom one ordinarly calls hoschold gods (1).

The bear as the most important god was honored on the Tym and the Ket because the Selkups believed that the man could stem from animal ancestors, and namely from bear (1) (2). The bear was honored by the Selkups in two aspects: 1) as an animate bear, the inhabitant of the siberian tayga; 2) as the most important spirit, former sky inhabitant and the ancestor of all people on the earth (3). G. I. PELIKH marks that according to the first aspect the bear worshiping was founded on the belief in kinship between the soul of the man and the bear. After the man's death his soul installs itself in the bear's body, but after the bear's death it turns into the man's soul again.

The bear had a special status among other animals, because it is equipped with human attributes and the Selkups believed in the metamorphosis of men into the bear and the converse. Some hints are found in the perceived similarities of way as humans do. Its anatomy to some extent resembles humans. The bear can walk on his hind legs and his front paws he uses as arms. The bear understands the Selkup speech and he will never touch the man if one asks him about it in the Selkup language. Elizabeth Sychina from the village of Ivankino (Middle Ob) tells that her father once met a bear face to face and he said to the bear: *„Qajqo mekka tömmand? Čadʒlend onʒ wattout!"* (Why have you come to me? Go your own way!) In answer the bear roared at him, then jumped aside and went off. A similar plot is described in the story of the hunter M. S. Karelin from Ust-Ozernoye (Upper-Ket). During his sleep the hunter felt that somebody was pulling him by the legs. He awoke in horror and saw a bear. Karelin cried: *„Kutt'a mazin ürilbandi: Üttel'd'in t'urrovin!"* (Where are you pulling me? Leave me alone!). The bear let his legs fall and ran along the sand.

The Selkup people have always kept notion about genetic ties between the man and the bear. According to one of the legends which was spread on the Tym, one man went to the forest and got lost there. He began to live with bears, hence bears took after the man. The tale-teller E. Sychina gave the other interpretation of the origin of the bear's kin: „One Selkup woman lost her way in the forest and she met a bear there. She became his wife and soon gave birth to a child – a bear's cub. That is way bears understand the Selkup speech. No wander that the terms of relationship are used as substitutes for the Selkup name *„qorq"* (bear). The desent of the bear's kin on the Tym river called the bear *„man mḍamḍ"* (my younger brother). On the Tas and Baich one can meet the same address (4). The ethnographer R. URAJEV also marked on the Tym the address towards the bear in the form *„ötčügä"* (lad) (5). On the Middle Ob the bear is called *„warg ara"* (great old man) up till now. In this way people want to underline the wisdom and strength of the bear. In some places along the River Ket people use the words *„ira"* and *„paja"*,

they mean „husband" and „wife", or „old man" and „old woman". The bear is often called *„ildika"* – grandfather or *„ild'akoti"* grandfather, grannie (Karelino, Losinoborskoye), or *„ilča"* (Kellog), *„ild'a"* (Markovo) – old man. Among other names are: *„surum"* – animal (Beloyarovka), *„warga surum"* – great animal (Starosondrovo). Such names were also fixed on the Ket as *„nid'a"* – bear's cub (it can be compared with the analogous word in kamasian language *„nid'a"* – child) and *„malǯu"* – old bear.

The Selkup notion about the bear as a great spirit is preserved in some fragments of legends and ceremonies.

According to the horizontal concept about the world the bear dwelt in the upper world, e. g. in the South guarding the home of „the old woman of life" – *Iliṇty Kota*. Giving these data E. D. PROKOFEVA writes about half-men and half-bears that testifies about close connection of the Selkups with this totem. In the younger, vertical projection of the world the bear is the dweller of the lower world. He appears is two images: 1) mammoth-bear, who guards the entrance to the lower world inside the earth; 2) half-bear and half-man, who guards the home of *Iliṇty Kota*, the patroness of life (4). M. SHATILOV, describing Pygin yourts on the Ob, remarked that in the notion of the Selkup people the bear had seemed to be the dweller of the sky and they worshipped him as God' son (6).

The relics of various ceremonies which were spread once among the Selkups testify about reverance of the bear as a great spirit.

Probably there existed the bear's feast on the Tym and on the Ket. E. D. PROKOFEVA gives the description of some elements of this ceremony. Some fragments of the same ceremony are met in the travelling notes of M. SHATILOV and expedition accounts of R. URAEV, in the works of I. N. GEMUEV.

Let's try to connect these fragments together to get more complete idea of this cult. The Selkup people on the Tym had some feast devoted to catching a great animal including the bear. When people found the bear's den, they hung a kerchief on the tree nearby to cajole the bear's spirit. When hunters killed the bear they first of all performed a rituals dance round him, shouting or calling out and imitating ravens: *„Kuk, kuk!"*. After that they arranged the bear's funeral feast. The bear's paws (arms and legs) and the skin were placed on the table and the bear's head was set above them. If they happened to kill a she-bear, her head was decorated with beads, ribbons and rags. If a he-bear was killed the people made a toy bow and arrow and placed them near the bear. Then people boiled the meat. But before eating it they addressed the bear with the following words: *„Sgilagil kuriṇ, üdem mödogu"* (We will pray for the dead (bear), we'll drink wine). The bear's meat , gall and blood demanded special treatment. In the Tym district it was forbidden to sell the bear's meat. If the hunter sold the meat to anyone, the bear could kill the hunter. But the hunter could exchange the meat for some things without any risk (5). Many Selkups don't eat bear's meat at all – it is a relic of one more taboo, connected with the bear's cult, because the bear is almost a man, born from a Selkup woman. This taboo in the same way as the taboo in hunting was observed in the region of the River Tym. The taboo led to the spread of bears in 1920–1930. There appeared a great number of bears and they caused a considerable damage to the Selkup economy. The presence of the bear in this region is reflected in the place name *Kargasok*, which is meant „the bear's cape" (*qorqi* „bear", *sok* „cape") (4).

G. I. PELIKH describes a certain Selkup „law" which censures anybody for killing accidentally met bears. But at the same time the law obliges a Selkup to kill the bear in case if „he goes against the man" (attacks the man). It can be explained by the fact that the bear being a close relative to the man addresses the Selkup and asks him for help, asks the man to kill him and through this

action his soul becomes free and goes to the upper world. In this way the bear forces to kill him and the hunter is obliged to give him this favour (3).

The bear's skull played a special role in the ceremonies. The skull was preserved and sometimes was placed on a pole and set on the river bank or on the edge of the forest. The bear's skull could be placed in a special cult huts among different things brought by religious people as sacrifice. M. SHATILOV found the bear's skull in one of the sacred huts of the Pyjins. There a half-ruined icon and the bear's skull were found. Both things were decorated with bits of stuff, laces and ear-ringes. In the same place there was a sacrificial kettle. To M. SHATILOV's mind this sacred place carries us to very ancient times when the beginning of christianity was combined with the veneration of the bear (6).

From oral information of the Selkup people fixed by the ethnographer R. URAEV, we learn that the Selkup people who belonged to the kin of the bear carved from the whole piece of the larch tree. The bear was depicted in a standing position with a slightly raised head. Among the cult collections of Kulaevo, described by R. URAEV, there are also some symbols of the bear. Only one bear out of the six is depicted in a normal bear's position, e. g. on all his fours. The rest are presented standing on their hind legs together with the man. It is notable that the bear in all these symbols embraces the man by his shoulders; the man's figure is represented in such a position that shows horror and fright before the bear. R. URAEV made a supposition that the bears of Kulai depicted together with the man go back to the beginning of the bear's cult. The origin of this cult might have been caused by the difficulties of hunting the bear. This animal was attached supernatural force: the bear could punish for certain sins. Perhaps these carved groups depict people who had been punished by the bear according to mystic notions of Siberian people (7).

So we can conjecture that in Selkup tradition the bear is not just equal but superior to humans. The belief in supernatural force of the bear was reflected in shamanism of the Selkup people and in shaman's attibutes. G. I. PELIKH describes shaman-foretellers (*gwel'djat gula*) who put the bear's mask on their faces and the bear's paws on the arms and legs during the worshipping ceremony. People believed in the possibility of turning shamans into bears (8).

The traditional beliefs of the Selkup people included the idea of turning not only shaman-foretellers into the bear but ordinary people as well: every bear possessed a soul of any of their ancestors. This belief is linked with the tradition, described by I. N. GEMUEV, to „throw the bear's paw" and in this way to foretell who of the dead oldman has turned into that bear. A special role in turning into the bear belonged to the thumb which concentrated people's souls and the shaman strength. This belief is connected with the penalty to depict the thumb on one or two paws of the bear. This idea is supported by the archeological findings (9).

In Selkup mythology the name „*shelab*" is used as a substitute for „*qorq*" (bear) or its synonym. The Selkups have an idea that *Shelab* is a complex creature, its image reflects terrestrial and celestial features. The bear entered the cult of *Shelab* as the personification of the male strength and his function included the protection and fecundation of the heavens and earth. Because of this role of the bear in the Selkup mythology G. I. PELIKH links the word „*korg*" with „*kor*" (male), and refers the words „*kvekor*" (sturgeon), „*kor*" (white salmon, woodpecker, stallion) to the same etymological group (3). Unfortunately materials of Selkup dialectes and other samoyedic languages do not give ground to confirm this alluring connection. Selkup dialectal forms „*qorqi̯*" (Tas), „*qorgi*" (Chijapka), „*qoriq*" (Parabel), „*qorq*" (Ivankino), „*qwi̯rgi*" (Ust-Ozernoye), „*qwerga*" (Maksimkin Yar) go back to pre-samoyedic form **wərkə*. The Selkup forms „*qori*" (Tas), „*qor*" (Narym) developed from pre-samoyedic **kora* (10).

The relics of the bear's cult are traced in placenames and antroponimy. The names of settlements, small villages and small rivers often have the component „*qorq-*", for example: „*kuorgaiki*" – the bear's river (this name was given to the River Ket in the village of Makovski); „*korga*" – bear (this is the name of the right tributary of the River Tamyrsat; the right tributary of the River Chusik; the left tributary of the River Keng); „*qorgil' qiga*" – the bear's rivulet (it flows near Polto) (11).

The Selkup personal names with the component „*korg*" are known from the 17th century. The name *Korga* was met in the book of person's names of the Selkup people of the Narym jail. The tribal name of „*qorq*" was adopted to the patronimic *Kargalini* (12).

Thus, the relics of the bear's cult among the Selkup people are displayed in: 1) the form of the bear' feat; 2) hunting ceremonies; 3) a special attitude of people towards the bear. These forms anclude all etno-linguistic-archaeological complex: Selkup lexicon, mythology, ethnographical data, archaelogical findings, toponimic and antroponimic terms.

References

1. DONNER, KAI: *Among the Samoyed in Siberia.* New Haven, 1956. p. 70–85.
2. PROKOFEVA, E. D.: *K voprosu o social'noy organizatsii selkupov.* – Sibirskiy etnograficheskiy sbornik. Moscow–Leningrad, 1952. p. 88–107.
3. PELIKH, E. D.: *Shelab – krilatiy diavol (iz istorii selkupskoy mifologii).* – Voprosi etnokulturnoy istorii narodov Zapadnoy Sibiri. Tomsk 1992, p. 77–91.
4. PROKOFEVA, E. D.: *Starie predstavleniya selkupov o mire.* – Priroda i chelovek v religioznykh predstavleniyakh narodov Sibiri i Severa. Leningrad 1976, p. 106–129.
5. URAEV, R. A.: *Materiali k shamanizmu timskikh selkupov.* – Trudi Tomskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeya (it is being printed).
6. SHATILOV, M.: *Ostyako-samoyedi i tungusi Prinarimskogo rayona.* – Trudi Tomskogo oblastnogo kraevogo muzeya. Tom I. Tomsk 1927, p. 157–158.
7. URAEV, R. A.: *The composition of the cult collection of Kulai.* – A manuscript, home archives. Tomsk, 1958.
8. PELIKH, G. I.: *Proiskhoshdenie selkupov.* Tomsk, 1972, p. 129.
9. GEMUEV, I. N.: *Nekotorie aspekti kulta medvedya i ikh arkheologicheskie paralleli.* – Uralo-altaistika. Novosibirsk, 1985, 137–144; Bear Cult in Western Siberia. – Uralic mythology and folklore. Budapest/Helsinki, 1989, p. 179–185.
10. JANIIUNEN, J.: *Samojedischer Wortschatz.* Helsinki, 1977, p. 178, 74.
11. BECKER, E. G.: *Selkupskie toponimi Zapadnoy Sibiri.* – The thesis of the bachelor of arts. Tomsk, 1965, p. 72, 181, 183, 218.
12. MALINOVSKAYA, S. M.: *Istoricheskie antroponimi selkupov.* – The thesis of the bachelor of arts. Moscow, 1989, p. 78, 127.

A votják névcsúfolók

KISS ANTAL
Debrecen

MIKOLA TIBOR többször is foglalkozott ikerszavakkal (*Ugor ikerszavak.* NéprNytud. 17–18 (1973–1974): 55–62; *Ikerszók és parallelizmusok az obi-ugor nyelvekben.* Uo. 29–30 (1985–1986): 143–149). A magyar ikerszókról újabban NYIRKOS ISTVÁN az inetimologikus hangokkal kapcsolatban írt (*Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen, 1987. különösen: 34–38.), SZIKSZAINÉ NAGY IRMA pedig komoly disszertációban foglalkozott a kérdéssel (*Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben.* MNyTK 197. Bp., 1993. 185 l.).

A votják ikerszókról csupán néhány sort olvashatunk a legrészletesebb votják nyelvtanban (*Grammatika szovremennogo udmurszkogo jazika.* Izsevszk, 1962.) A könyv csak négy példát említ: *эжуг-жаг, кисло-кусло, йыжсы-выжсы, чыры-пыры* (i. m. 120).

Több votják ikerszót említ MAJTINSZKAJA is (ALATIRJEVtől idézve) *A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben* című tanulmányában (NyK 65 (1963): 361–370).

Az idézett tanulmányok többnyire nem foglalkoznak az ikerítéssel alakult névváltozatokkal. Ezekről az újabb magyar szakirodalomból főleg SZIKSZAI LAJOSNÉ tanulmányát (*Az ikerítő becézés a gyermekversekben.* MNy. 87 (1991): 201–206) és HAJDÚ MIHÁLY monográfiájának – *Magyar becézőnevek (1770–1970).* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974. – megfelelő fejezetét (i. m. 157–160) emelhetjük ki.

A votják névcsúfolóknak csupán egyik típusában találhatók valódi ikerszók. Sokkal nagyobb számú az a csoport, amelyben *„utótagjukban köznevet vagy más tulajdonnevet tartalmazó ikerítések"* vannak (vö. HAJDÚ i. m. 159), mint például a magyarban *Gergő–Tekergő, Gyuszi–Nyuszi* stb. Sokszor nehéz az ikerszók és a szójátékok elkülönítése (vö. SZIKSZAINÉ: MNy. 65: 205).

A példaanyagot az *Удмуртский фольклор (песенки, потешки, считалки, дразнилки)* kötetből vettem (Udmurtija Kiadó. Izsevszk, 1981. 132 l.; összeállította L. N. DOLGANOVA). A votják nevek az orosz fordításban általában ugyanúgy találhatók, mint a votják szövegben, és csillaggal jelölve szójáték (*игра слов*) jelzést kapnak, s csak ritkán fordítják le a szójáték alapjául szolgáló köszót.

A votják névcsúfolók az alábbi csoportokra oszthatók:

1. A név ismétlése egy két- vagy háromsoros szövegben. Az ismétlés lehet változatlan formájú, vagy ritkábban a név hosszabb alakját ismétlő:

> *Вера, Вера, Вера / Одйг шорем нянед / Одйг ведра йӧлыд* – Vera, Vera, Vera / egy darab kenyered / egy vödör tejed (60); *Иван Иваныч* (64)»A két típus kombinálódhat is: *Вася, Вася, Василёк* (61); *Вася, Вася, Василей / Конъы гумы мукылей* – Vaszja, Vaszja, Vaszilij / mezei zsurló hajtása (59); *Витя, Витя, Витали* – Витя, Витя, Виталий (61). A hosszabb névváltozat helyett köznév is állhat: *Геня, Геня, генерал / На полате воевал* — Гена, Гена, генерал / На полатях воевал (61); *Вити, Вити, вить али / Вити пиез кут али* – Vitya, Vitya, várjál csak / Fogjad meg a kiskacsát (61).

2. A névcsúfolók legyakoribb típusában a nevet egy hasonló hangzású szóval kapcsolják össze. Ez a kapcsolat lehet lazább, a tagok egymástól távolabb is állhatnak (különösen akkor, ha a szójáték egyik tagja igealak):

Вася, дась-а урокед? – Vaszja, kész a leckéd? (59). *Васька пу дуре васька* — Vaszja leszáll a fára (87); *Городысь бертэм Насьта / Дэремез, пе, кикур пасьта* — A városból megjött Nasztya / A ruhája, mint mondják, tenyérnyi (62); *Насьта, Настьа / Ымыд ведра пасьта* — Naszta, Naszta / Vedernyi a szája (72).

Gyakoribb a másik altípus, amelyben „utótagjukban köznevet tartalmazó ikerítések" találhatók:

Вася-парася / Кымысыд пась-а? —
Vaszja–paraszja / A homlokod lyukas–e (59); *Насьта-пасьта / Ымыд капка пасьта* —Naszta–paszta / kapunyi a szája (72); *Галина-малина* (62); *Петя-котя, пянь котя* — Petyi–kotyi / kenyeret dagasztott (78); *Миша-куша, пянь куша* — Misa–kusa, kenyeret szel (72); *Петрок-кокрок, бакча кокрок* — Petrok–kokrok, kerti kampó (78); *Петыр-котыр / корка котыр* — Petir–kotir, a ház körül (75); *Зунпя-пунпя, ӧстэ пунпя* — Zunnya–punnya, csukd be az ajtót (63); *Иван-кован, горд-кован* — Иван–кован, красный кован (64); *Иван-чиган, чик-чиган* — Иван–цыган, чик–цыган (63); *Иван-диван, сьӧд диван / Сьӧд диван улын Иван* — Иван–диван черный диван, / Под черным диваном Иван (64).

Ebben a csoportban különösen érdekesek azok az esetek, amelyekben a tulajdonnév után számnév (vagy számnévre emlékeztető hangzású szó) van:

Витя-куатя, куать мыжсык — Vitya–kuatya, hat ököl (*вить*'öt', *куать* 'hat' (59); *Виктор-куатытор / Сизьымдон трактор / Сизьымдон трактораз / Одйг пу ваем* — Viktor–kuatytor / Hetven traktor / Hetven traktorában / Egy fát hozott (60); *Витали-куатали / Сизьым куко кензали* — Vitali–kuatali (*Витали-куатали*) / Hétlábú gyík (60); *Витали-куатали / Куака пузэз кут али* — Vitalij rossz gyerek (Виталий–капризуля) / Szedjél varjútojást (60).

Az ikerítések, szójátékok második tagja legtöbbször *b*-s vagy *p*-s kezdetű. *b*-s kezdetű második tag van például a következő esetekben:

Таня-баня, растабаня — Таня–баня, растабаня (81); *Зоя-боя, дымбоя* — (szójáték) (62); *Толя-Коля, токылё* — Толя–Коля, токылё (82); *Толя-боля-чумолё* — Толя–боля–чумоле (82); *Толё-болё, бусёно* — Toljo–boljo, sógor (82); *Сергей-бергей, бер юбо* — Szergej–bergej, utolsó oszlop (79); *Сергей-бергей, бер кукей* — Szergej–bergej, elkésett tojás (79); *Сергей-бергей, бергатон* — Szergej–bergej, forgás (79); *Егор-бугор, кузь бугор* — Jegor–bugor, hosszú csomó (63); *Егор-бугор, кыз бугор* — Jegor–bugor, egy nagy csomó (63); *Лёгор-бугор, кыз бугор* — Jegor–bugor, fenyőfa halom (71); *Исьтапан-барабан / Юбо йылын пӧсь табань* — Степан–барабан / На столбе горячие табани (64); *Исьтапан-барабан / Гырлы шуккись таракан* — Исьтапан–барабан / Звонящий таракан (63); *Иван-болван / Дас кык табань* — Иван–болван / двенадцать табаней (64); *Кирло берло, сиськыны азьло* — Кирилл всегда позже всех / зато кушать – раньше всех (66).

p-s kezdetű az ikerszó vagy szójáték második tagja az alábbi példákban:

Анна–панна — Анна–панна (58); *Лена–пена, пен пенна* — Лена–пена, пен–пенна (71); *Нина–пина, пиньыд валь–а?* — Nyina–pina, van–e fogad? (*пинь* 'fog') (73); *Нюра–пура, кывдэ сура* — Nyura–pura, kavard meg a levestn (73); *Нюра–сюра, пöртэм кубиста* — Нюра–сюра, разная капуста (73); *Вася–пася пась ыштан* — Вася–пася, рваные штаны (59); *Вася–парася / Кымысыд пась–а?* — Vaszja–paraszja / A homlokod lyukas–e? (59); *Илля–пелля, вал пеллясь* — Ilja–pelja, lókötő (63); *Илля–пелля чепылля / Гурезь йылти ниськыля* — Ilja–pelja csipked / Leszáll a hegyről (65).

A többi mássalhangzó (*v, k, t* stb.) csak ritkán fordul elő az ikerszó (vagy a szójátékban felhasznált szó) kezdő hangjaként:

Андрей–Вандрей, козечко — (szójáték) (58); *Сергей–воробей* — Сергей–воробей (80); *Сергей–Зольгыри / тютюосты эи кышкаты* — Szergej–vorobej (*воробей* 'veréb') ne félj a madárkától (80); *Ольга–кольга, бадзым каляга* — Olga–kolga, nagy karórépa (74); (*k*–s kezdetet a Tolja névvel kapcsolatban is idéztünk már fentebb); *Аля, Галя, Микаля / Минчо сигыт–Параска – Аля, Галя, Николай* / На банном чердаке–Параска (57); *Исьтапан–тапатан / тылобурдо–таракан* Исьтапан–тапатан Птичка–таракан (63).

Kevés az olyan példa, amelyben a név rövidül a szójáték során:

Насьта–асьта–дусьта — (szójáték) (72); *Асса, аля–ля / Бадзым кото Микаля* — Асса, аля–ля / Большепузый Николай (57).

Vannak olyan névcsúfoló mondókák, amelyekben több név is előfordul. Ezekben a stilisztikai hatás alapja is többféle (szóhatár-eltolódás, magas–mély magánhangzók ellentéte stb.):

Илля, улля, Кузьма, возьма / Петыр, мын котыр / Нош тон, Макар / Котьма кар — Ilja hajtsál, Kuzma várj, Petya járj körbe, és te Makar, amit akarsz, azt csináld (64);

Шакта макта, Кирла курла / Лёгор лёга, Митрей курла — Sakta dicsér, Kirill gyaláz, Jegor tapos, Dmitrij gyaláz (55).

Mikola az ikerszavakat vizsgálva foglalkozik azok keletkezésének módjával és idejével. A fenti névcsúfolók aligha keletkezhettek régebben. Néha egy–egy újabb szó is (traktor) erre utal, de ezt mutatja az is, hogy a nevek többnyire a mai orosz nyelvre jellemző formában állnak. Nagyon sokszor a szójáték másik tagja is orosz szó (veréb, dob, káposzta stb.), sőt néha az egész rigmus is szinte azonos:

Геня, Геня, генерал / На полате воевал — Гена, Гена, генерал / На полатях воевал (61);

Érdekes feladat lenne annak megvizsgálása, hogy a votjákban is meglévő *névcsúfolók* mennyire votják, s mennyire orosz eredetűek. Feltűnő ebből a szempontból az a példa, amelyikben a *vorobej* 'veréb' szót lefordították votjákra, bár ezzel a hasonló hangzáson alapuló játékosság sokat veszített hatásából:

Сергей–Зольгыри / тютюосты эи кышкаты — Szergej–vorobej (Szergej–veréb) / Ne félj a madárkától (80).

A közölt anyagból nem derül ki, hogy ezek mennyire személytől független, általános *névcsúfolók*, s mennyire egy konkrét (votják vagy orosz) személyhez, például egy traktoristához, egy nagyhasú, dobhoz hasonló pocakú emberhez, egy levesét odaégetett nőhöz stb. kapcsolódó *névvel* (is) *csúfolók.*

Zsirai Miklós két levele E. N. Setälähez

KISS JENŐ
Budapest

A Setälä-család levéltári dossziéiban, a helsinki Valtionarkisto-ban, tehát a Finn Állami Levéltárban sok más mellett kilenc olyan levelet is őriznek, amelyeket Zsirai Miklós írt Setälähez /Hajdú Péter adata in: Zsirai-cml. Bp., 1992. 133/. A szóban forgó kilenc levélből kettőt közlök most. A levelek fénymásolatai Zsiray Jolán birtokában vannak. Tőle kaptam meg s az ő hozzájárulásával teszem közzé őket.

Az 1930-as levél köszönetnyilvánítás azért, hogy a Setälä vezette, Helsinki székhelyű Suomalais-ugrilainen Seura Zsirait levelező tagjává választotta. Az 1931-es levél kísérőlevél. A III. finnugor közművelődési kongresszuson, amelynek Zsirai volt a főtitkára Budapesten, 1928-ban (l. SZÍJ ENIKŐ in: Zsirai-cml. 42), Setälä is tartott előadást, s előadásának korrektúráját küldte el Zsirai néhány mondatos levél kíséretében.

Zsirai külföldi levelezésére l. még LAKÓ: Nyr. 1990: 31–2; Yrjö Wichmannhoz írt két levelét l. MNy. 1994: 243–5.

Az első levél:

„Bpest, 1930. dec. 26.

Mélyen tisztelt Kegyelmes Uram!

Engedje meg, hogy ezen az uton is hálás köszönetemet jelenthessem azért a magas kitüntetésért, amelyben a Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló Finnugor Társaság részesített, midőn engem lev. tagjai sorába fölvenni kegyes volt. Adja Isten, hogy méltónak bizonyuljak a Társaság munkára serkentő kitüntetésére és Kegyelmes Uramék csekélységemnek előlegezett bizalmára!

Boldog újévet kíván mély tisztelettel

Zsirai Miklós"

A második levél:

„Budapest, 1931. febr. 2.

Mélyen tisztelt Kegyelmes Uram!

Amikor mellékelten szerencsém van megküldeni a III. Finnugor kongresszuson tartott nagybecsű előadása korrektúráját, legyen szabad a következő fölvilágosító megjegyzéseket hozzáfűznöm:

1/ A kéziratot gróf Teleki Pál ő exc.-tól vettem át, akinek rendelkezésére rövidesen /remélhetőleg márc. 15-éig/ megjelenik a kongresszusi előadások kötete.

2/ A kéziratot gondosan átolvastam és magyar stiláris szempontból több módosítást végeztem rajta. Ha valahol ügyetlenül jártam el vagy illetéktelenül nyultam a szöveghez, kérem Kegyelmes Uramat, sziveskedjék minden melléktekintet nélkül helyreigazítani.

Nagyon kérem, Kegyelmes Uram, ha elfoglaltsága megengedi, kegyeskedjék a korrektúrát az én címemre visszaküldeni. – A következő korrekturát én olvasom el.

Kegyelmes Uramnak hálás híve és tisztelője

Zsirai Miklós
/Bpest V. Akadémia u. 2./"

Az uráli őshazaábrák történelmi-földrajzi vonatkozásai

KLIMA LÁSZLÓ
Budapest

1994 januárjában az a megtiszteltetés ért, hogy előadást tarthattam a 6. finnugor szemináriumon. Előadásom első részében az uráli őshaza kutatásának helyzetét tekintettem át. A második részben az uráli őshazaábrákat elemeztem. A két téma azért került egy előadásba, mert közös szempontból is tárgyalhatók. Az őshazaelméletek és a rokonsági ábrák egyaránt tanúskodnak alkotóik történelemszemléletéről. Arra voltam kíváncsi, hogy az őshazaelméletek és a rokonsági ábrák vajon a történelmi realitások talaján állnak-e, a különböző tudományágakat – nyelvészetet, régészetet, néprajzot – művelő kutatók látják-e maguk előtt a saját tudományuk bázisán megfogalmazott nézeteik történelmi vetületeit. Másképpen: törekednek-e a kutatók a társtudományok eredményeinek figyelembe vételére, saját munkájukban való hasznosítására.

Előadásom első fele nagy érdeklődést váltott ki, noha újat nem tartalmazott, csupán a kutatás különböző irányzatait ismertettem. Az érdeklődés nyilvánvalóan a témának szólt. Az őshaza iránti szenvedélyes érdeklődés láthatóan sok kutatót irányít munkásságában. Az előadás második része új információkat tartalmazott, új megközelítéssel kísérletezett, de lényegében semmi visszhangot nem eredményezett. Mindenkit az őshaza problémája ragadott meg, kérdéseik ahhoz kapcsolódtak. Az őshaza iránt érdeklődőknek figyelmébe ajánlom Makkay János és Veres Péter bőséges hivatkozással ellátott munkáit, előadásom második részét pedig abban bízva, hogy az őshaza kérdésétől különválasztva több figyelem jut rá, ezúton szeretném publikálni.

A nyelvrokonságot szemléltető ábrák az uráli összehasonlító nyelvtudomány kedvelt eszközei. A kutatók szívesen használják új nézetek, elméletek szemléltetésére is, de megtalálhatók tankönyvekben, ismeretterjesztő művekben is. Ilyen ábrákat a 19. század második felében kezdtek készíteni.

Az első ábratípus a tulajdonképpeni klasszikus családfaábra. **Budenz, Otto Donner** és **Setälä** ábrái sorolhatók ide, mint a legismertebbek. A szerzőket az ábra készítésekor valószínűleg csak az a cél vezérelhette, hogy szemléltessék a napjainkban beszélt finnugor nyelvek egymáshoz való viszonyát, rokonságuk mértékét. Ezen túlmenően ezek az ábrák csak egy történelmi információt hordoznak: belső logikájukból következik, hogy az a nyelv, amelynek ága a családfán közelebb van a fa tövéhez, korábban vált ki az alapnyelvi egységből, mint az a nyelv, amelynek ága távolabb van a fa tövétől. Ezek az ábrák tehát csak **relatív kronológiai** beosztással szolgálnak.

Nézzük először a **Budenz** által publikált ábrát! (1. ábra) Egy érdekes elképzelés megjelenítését láthatjuk: egyszerre, egy tőből válik ki a magyar nyelv az északi ugor ágból a még egységes permi nyelvvel. A magyar és a permi ősnyelv egyszerre való indítása mindannyiunknak a szakirodalomban időnként tárgyalt permi–magyar kontaktusok kérdését idézi föl. Ezt a

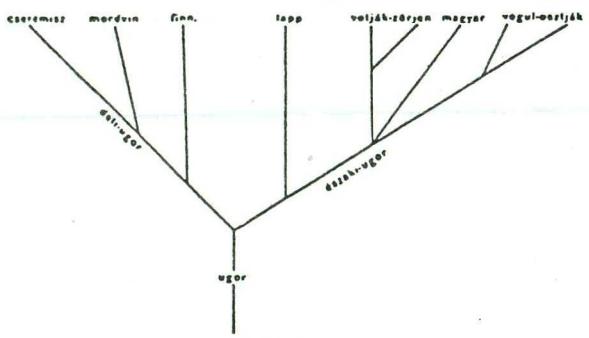

1. ábra

szétválást követi a déli ugor ágon a cseremisz és a mordvin szétválása. Budenz nem jelölt az ábráján volgai ősnyelvet, a cseremisz és a mordvin ilyen közbeiktatott állapot nélkül válik szét. Ezután következett be az obi-ugor, és legvégül a permi nyelvek szétválása.

Következő ábránk **Otto Donner**től származik. (2. ábra) Első pillantásra látszik, hogy az ábra külső kinézetében is igazodni próbál a családfa jelképhez. Megjelenése inkább felidézi egy ágas-bogas fa képét, mint Budenz illusztrációja. Ezt a hatást a szerző úgy éri el, hogy sokkal több nyelvet ábrázol, esetenként a mellékágaknak is mellékágakat rajzolván. **Otto Donner**nél a lapp nyelv helyének kijelölése szerencsésebb, mint Budenz ábráján. Változást jelent az is, hogy a cseremiszt és a mordvint egy közös mellékágból vezeti le. Ezt úgy érthetjük, hogy a szerző számolt egy köztes volgai alapnyelv létezésével.

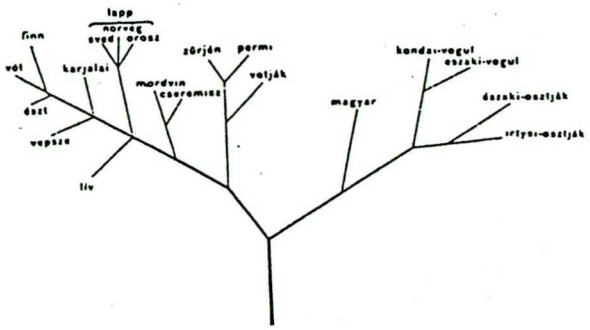

2. ábra

A harmadik ábra ebből a csoportból **Setäläé**. (3. ábra) Egyszerűbb, megjelenésében inkább Budenzét idézi, akárcsak a mordvin és a cseremisz származtatását illetően. Az ugor ág ábrázolása azonban az Otto Donner-féle családfa rendszeréhez hasonló.

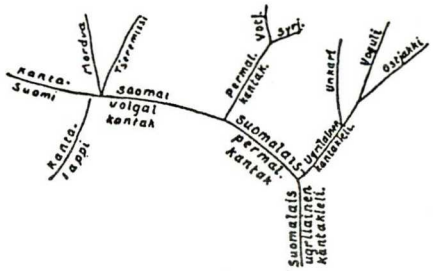

3. ábra

A családfaábrák következő csoportját egy nagyon fontos újítás jellemzi: az **abszolút kronológia** megjelenítése. **Lauri Kettunen** családfája az első ebben a sorban. (4. ábra) Az ábra reális történelemszemléletet tükröz: alkotója nagyon szerencsés megoldással – a családfa törzsét szaggatott vonalakkal részekre tagolván – jelzi, hogy az alapnyelv felbomlását követő nyelvi állapotok időtartammal, vagyis történelmi kiterjedéssel bírtak. Kettunen ábráját sokan másolták, az általa alkalmazott grafikai megoldásokat átvették. Idézettsége révén ez az ábrázolás is már klasszikusnak számít.

Van azonban még egy érdekesség, ami az eddig említett ábrákat összekapcsolja: földrajzi információval is szolgálnak. Rájuk pillantva könnyen észrevehető, hogy a családfán a finnugor nyelvek nagyjából az adott nyelveket beszélő népek mai földrajzi helyzetének megfelelően helyezkednek el. Azért csak nagyjából a mai földrajzi helyzetnek megfelelően, mert Budenznél ennek ellentmond a lappok elhelyezése. Egyébként minden ábra balról jobbra haladva először a balti finneket, aztán a volgaiakat, a permieket, végül az ugorokat tünteti fel, úgy, ahogy elhelyezkednek a Baltikumtól Nyugat-Szibériáig tartó erdősávban.

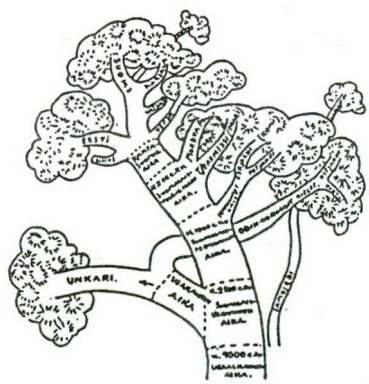

4. ábra

Ezt nem tartom véletlennek, az ábrákat készítő tudósokat feltétlenül befolyásolta ez a földrajzi tény, noha talán ennek maguk sem voltak tudatában.

Kettunen családfaábrája azonban **abszolút kronológiája** révén már inkább az új típusú családfákhoz hasonló. Az új, kronologikus ábrák hoznak egy másik újítást is: a megszokott családfákat a fejükre állítják. Ilymódon az uráli nyelvek családfája mostmár egy genealogikus leszármazási ábrára hasonlít inkább, mint egy ágas-bogas fára. Ebből a fajtából, mint legjellemzőbbet, **Hajdú Péter** már szintén klasszikussá vált ábráját hozhatjuk fel példaként. (5. ábra) Ez az ábra ugyanolyan történelmi információkat tartalmaz, mint Kettunené, vagyis behatárolja az alapnyelv bomlási fázisainak idejét. Formanyelve azonban más, láthatóan nem a nyelvrokonság tényével és a családfaszimbólummal újonnan megismerkedők számára, hanem a szükséges nyelvészeti alapismeretekkel már rendelkező olvasóknak készült. Egészen a legutóbbi időkig ez az ábratípus volt jellemző a különböző tankönyvekre, ismeretterjesztő művekre.

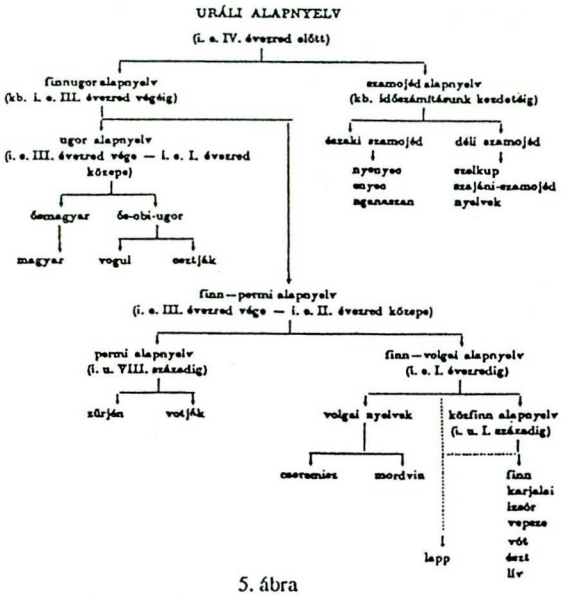

5. ábra

A váltás a nyolcvanas években indult meg. A legújabb családfaábrákon megfigyelhető szerzőik azon törekvése, hogy az alapnyelvben és az alapnyelvet követő különböző nyelvi fázisokban meglévő sokszínűséget megpróbálják a családfaábrában is megjeleníteni. Ebben a sorban **Helimszkij** ábrája az első. (6. ábra) A finnugor alapnyelvet három fázisban ábrázolja, a második és a harmadik fázisban a később kialakuló nyelvek feltüntetésével jelzi a finnugor alapnyelv dinamizmusát. Ugyanígy jár el a későbbi nyelvi fázisok esetében is. Az ábra érdekessége, hogy már a finnugor alapnyelvi fázison belül számol a magyar és a még egységes obi-ugor nyelv kezdeteivel, az ugor alapnyelvi korszakban pedig már külön is jelzi a hanti és a manysi nyelvet. Látható az is, hogy külön volgai alapnyelvi korszak mint a cseremisz és a mordvin nyelv elődje, Helimszkij szerint sem létezett. Ez az ábra, abszolút kronológiával kiegészítve, véleményem szerint a legjobban megfelelne középiskolai tankönyvek és ismeretterjesztő művek számára.

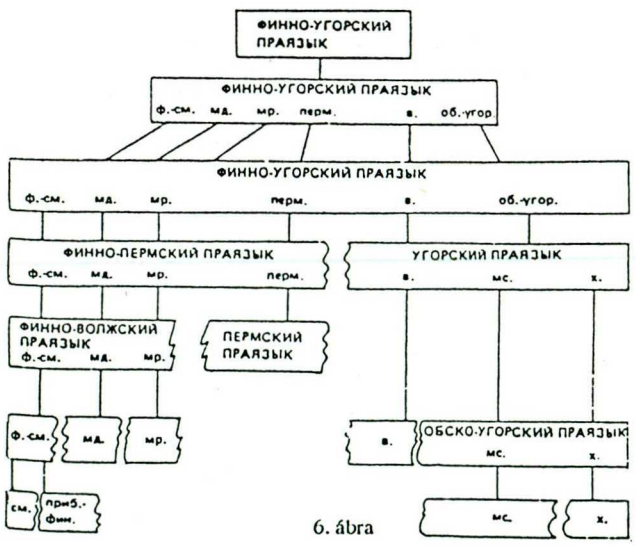

6. ábra

Ebbe a családfaábra-típusba is tartoznak **Hajdú Péter** által készített rajzok. 1987-ből való az a német nyelvű változat, amelyet szemléltetésre kiválasztottam. (7. ábra) Az ábra Helimszkij gondolatát viszi tovább: A Proto-Finn-permi, a Proto-Ugor, a Proto-Északi-szamojéd és a Proto-Déli-szamojéd nyelvi fázisoknál az alsó sorban rövidítésekkel utal a kialakuló újabb nyelvi szintekre és nyelvekre. Más megoldást választ azonban a legkorábbi alapnyelvi állapotok jelzésére: a Proto-Uráli, Proto-Finnugor és Proto-Szamojéd fázisok esetében a második sorban azt jelzi, hogy ezeknek az alapnyelveknek gyakorlatilag végtelen számú változata létezhetett.

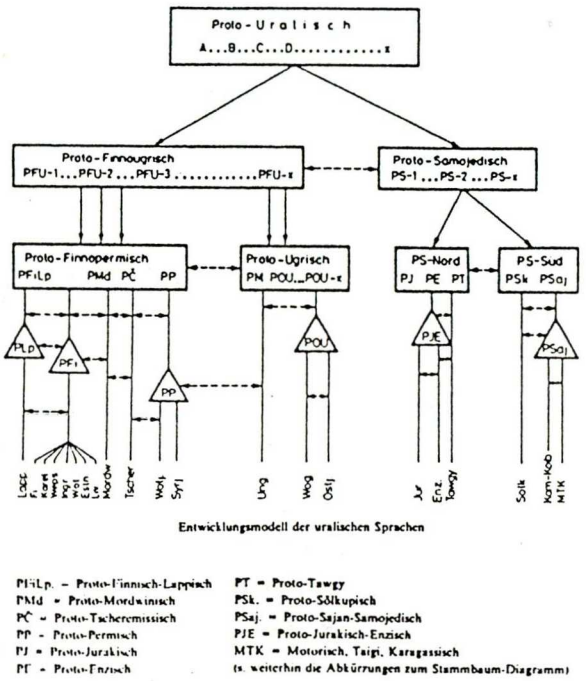

Entwicklungsmodell der uralischen Sprachen

PFiLp. = Proto-Finnisch-Lappisch
PMd = Proto-Mordwinisch
PČ = Proto-Tscheremissisch
PP = Proto-Permisch
PJ = Proto-Jurakisch
PE = Proto-Enzisch
PT = Proto-Tawgy
PSk. = Proto-Sölkupisch
PSaj. = Proto-Sajan-Samojedisch
PJE = Proto-Jurakisch-Enzisch
MTK = Motorisch, Taigi, Karagassisch
(s. weiterhin die Abkürzungen zum Stammbaum-Diagramm)

7. ábra

Hajdú Péter fenti ábráját nemrégiben Domokos Johanna elemezte, és próbálta továbbfejleszteni (Domokos Johanna 1993. 74.) Ezzel a típussal a családfaábra elérkezett a fejlődésnek egy olyan szintjére, amely már kielégíti a történettudomány igényeit is, az ábra az abszolút kronológiával kiegészítve reálisan szemlélteti az alapnyelv bomlásától a mai nyelvekig vezető történelmi folyamat lényegét.

Az ábrák továbbfejlesztése azonban korántsem állt meg itt. Öt évvel ezelőtt **Hajdú Péter** az első finnugor szemináriumon egy háromdimenziós modell segítségével próbálta ábrázolni az uráli alapnyelvtől a mai uráli nyelvekig vezető folyamatot. Egy háromdimenziós modell kétségtelenül a változások több aspektusát tudja egyszerre megjeleníteni, azonban írott szövegben való publikálásra nemigen alkalmas, az olvasó nehezen tudja maga elé képzelni, ezért bizonyosan nem fog elterjedni.

A családfa mellett más típusú ábrák is léteznek az alapnyelvektől a mai nyelvekig vezető folyamat bemutatására. Ezek közül a kördiagram már régóta ismert az uralisztikában is, napjainkban pedig ennek térbeli változatát, az ún. nyelvkúpot is megalkották. Setälätől kétféle kördiagram is ismert. Az egyik csak a finnugor nyelvek egymáshoz való viszonyának bemutatására szolgál, a másik pedig, ami ezen ábra továbbfejlesztett változatának tekinthető, már az alapnyelvtől való leszármazást is ábrázolja. Ez utóbbi, ha más formában is, mint Setälä családfaábrája, de ugyanazokat az információkat tartalmazza.

Kördiagramot **Hajdú Péter** is készített. (8. ábra) Ábráján jól látható, hogy a **relatív kronológia** érzékeltetésére a kördiagram is alkalmas. Az ugyanazon az íven lévő nyelvi szintek azonos korszakot jelölnek, az ívek egymástól való távolságának variálásával pedig az egyes nyelvi szintek egymáshoz viszonyított időtartamára is utalni lehet. A különböző szélességű körcikkek egymás mellettisége azt is érzékelteti, hogy az egyszerre létező nyelvi fázisok nem feltétlenül azonos időben kezdődtek vagy végződtek.

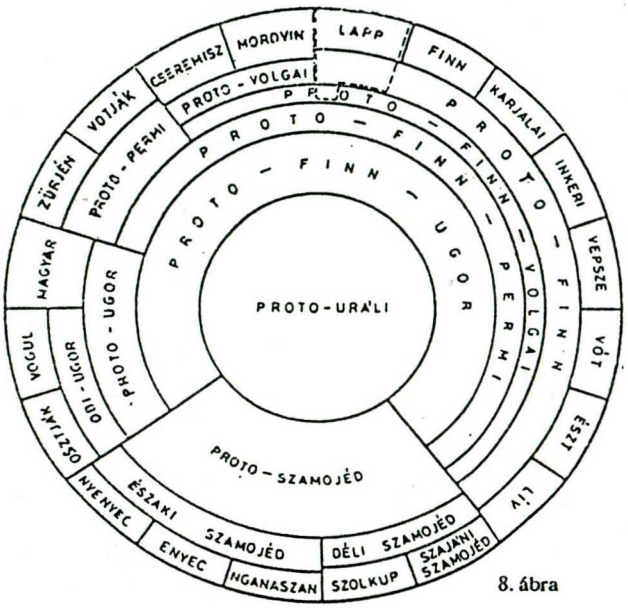

8. ábra

Az uráli nyelvek leszármazását szemléltető kördiagramnak **Pirkko Suihkonen** készítette el **abszolút kronológiával** kiegészített változatát. (9. ábra) Térbeli variánsának, a nyelvkúpnak színes modelljét mindannyian ismerjük, szerintem az oktatásban jól hasznosítható segédeszköz.

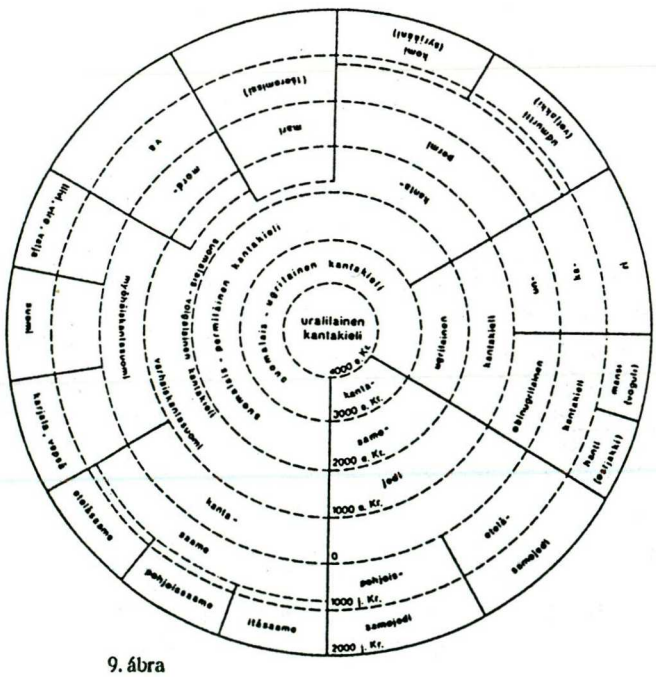

9. ábra

Ugyanúgy, ahogy a családfaábrák klasszikus változatai magukban hordoznak egy burkolt földrajzi információt, amelyre már utaltam, a kördiagramokban, nyelvkúpokban is látok valami ilyesmit. Azáltal, hogy a kör közepén, illetve a kúp hegyén helyezkednek el a legkorábbi nyel-

vi állapotok – ábráktól függően az uráli, vagy a finnugor alapnyelv –, azt sugallják, hogy ezekhez a nyelvi korszakokhoz tartozott a legkisebb földrajzi kiterjedés, tehát az őshaza területe viszonylag kicsi volt.

A tudományunkban ismert családfaábrák, kördiagramok, nyelvkúpok közös jellemzője, hogy egy hosszú történeti folyamatot ábrázolnak, az alapnyelvtől a mai nyelvekig. **Saussure**-től kölcsönvett terminológiával az említett ábratípusokat **diakrón** ábráknak nevezném. Ezek az ábrák azt képesek megmutatni, **miből, s mivé** lettek az uráli nyelvek. Szükségünk lenne olyan ábrára is, amely egy adott pillanat nyelvi változásait képes megjeleníteni. Az ilyent **szinkrón** ábrának nevezném. Feladata a **hogyan** bemutatása lenne, annak megjelenítése, hogyan jönnek létre, s hogyan terjednek az egyes nyelvi jelenségek. Véleményem szerint ismert már ilyen ábra a nyelvtudományban, a nyelvrokonság ún. hullámelméletének ábrázolására használják. Jól ismerjük a hullámelmélet lényegét: a különböző helyeken megszülető nyelvi jelenségek, mint a vízbe vetett kavics hullámverése terjednek tovább, érnek el más nyelvi központokat, vagy még útközben más hullámokkal kerülnek érintkezésbe. A függőleges családfaábrát, ha bárhol vízszintesen átmetsszük, akkor több pontot kapunk. Ezek a pontok a nyelvi változások egy pillanatát jelzik. Az így kapott pontok közti kapcsolat jellege kiválóan ábrázolható lenne a pontokból kiinduló hullámok összességével. A hullámelmélet ábráját tehát célszerű lenne a családfaábrára rávetíteni, s ilymódon egy minden történelmi információt magába sűrítő ábrát létrehozni.

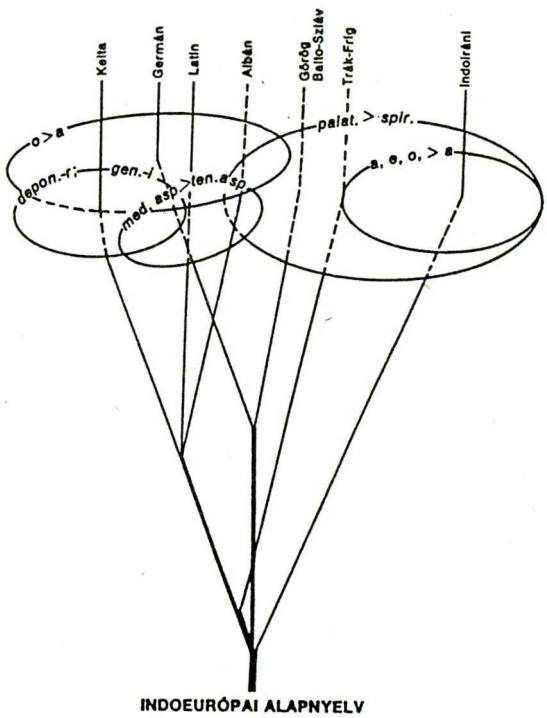

10. ábra

Létezik már ilyen ábra, a finn **Pentti Aalto** alkotta meg az indoeurópai nyelvekre. (10. ábra) Meg kellene próbálkoznunk vele az uráli nyelvek esetében is. A családfa több kijelölt pontján lehetne a hullámokkal ábrázolni, hogy a nyelvcsaládon belül az adott történelmi korszakban mely korai nyelvi állapotok vagy nyelvek hatottak egymásra.

A hullámábrához hasonló ábrákat **Pusztay János** használt egy nemrég megjelent művében. (11., 12., 13. ábra) Ezek bemutatásával zárom az ábrák vázlatos áttekintését.

Az első ábra több nyelv egymásrahatását ábrázolja. A második ábrán a bevonalkázott terület azt jelzi, hogy a nyelvi kapcsolatok intenzitása miatt nyelvi egységesülés történt, a harmadik ábra pedig már ennek az egységnek a felbomlását kívánja ábrázolni, s egyben utal a folyamat más területen való újraindulására. Ez utóbbi folyamat azonban szerintem nem eredményezhetett új alapnyelvet, legfeljebb nyelvi areát. Véleményem szerint az eurázsiai nagy nyelvcsaládok alapnyelveinek kialakulása az adott kor földrajzi–történelmi körülményeinek már meg nem is-

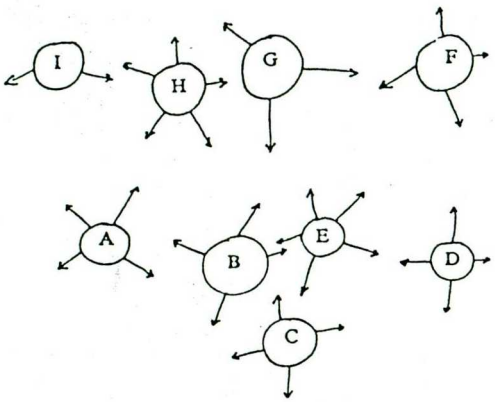

11. ábra

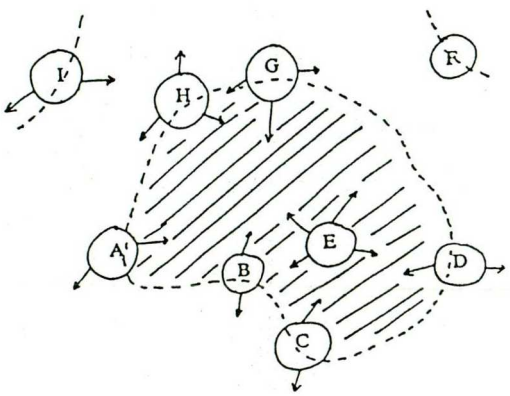

12. ábra

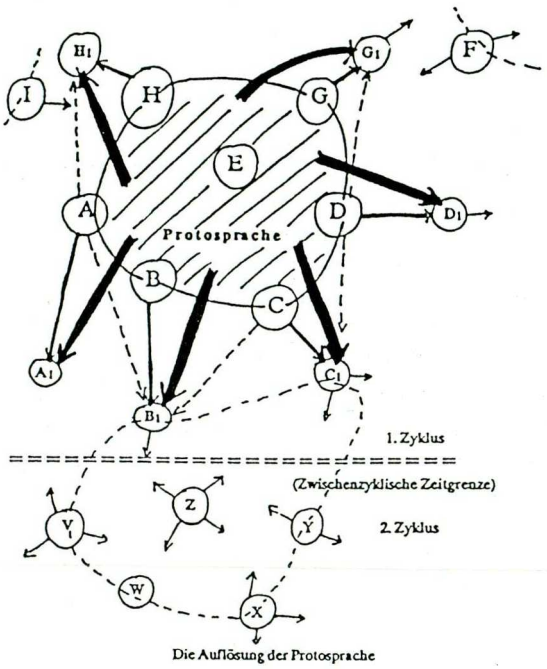

13. ábra

métlődő egymásra hatásaként jött létre. Ennek egyedisége, egyszerisége miatt úgy vélem, később már nem jöttek létre új alapnyelvek, legfeljebb csak nyelvi arcák.

Pusztay Jánosnak három ábrára volt szüksége egy folyamat bemutatására. Ez jól jelzi azt, hogy ez az ábratípus rövidebb történelmi korszak eseményeit képes modellezni mint a családfa, vagyis ahogy neveztem, ez egy **szinkrón** ábra. Az idézett tanulmányában az ábrák felhasználásával Pusztay János az uráli alapnyelv korszakát vizsgálta. Három vázlat segítségével kialakulását, klasszikus korszakát, felbomlását modellezte. Ez történelmileg helyes megközelítés. Egyetértek azzal az elképzeléssel is, hogy az uráli alapnyelv sok kis közösség folyamatosan fejlődő jelrendszeréből alakult ki.

Ugyanilyen ábrák segítségével a finnugor, a finn-permi, vagy az ugor korszak is bemutatható lett volna. Az a tény, hogy vizsgálata tárgyául az uráli korszakot választotta, azt mutatja, nemcsak én gondolom úgy, hogy az uralisztika különböző tudományágaiban eljött az ideje az alapnyelv és az uráli őshaza kialakulása körüli korszak kutatásának.

A képek jegyzéke és a felhasznált irodalom

1. ábra: eredeti változata: BUDENZ JÓZSEF: *Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen.* Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. B. 4. Göttingen. 1879. 38., magyar nyelvű változata: ZSIRAI MIKLÓS: *Finnugor rokonságunk.* Bp. 1937. 137.
2. ábra: eredeti változata: OTTO DONNER: *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen.* Helsingfors. 1879. 156., magyar nyelvű változata: ZSIRAI MIKLÓS: *Finnugor rokonságunk.* Bp. 1937. 138.
3. ábra: E. N. SETÄLÄ: *Suomen suku I.* Helsinki. 1926. 54.
4. ábra: LAURI KETTUNEN – MATTI VAULA: *Suomen kielioppi.* Helsinki. 1952[8]. 4.
5. ábra: HAJDÚ PÉTER: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Bp. 1966. 14.
6. ábra: E. A. HELIMSKIJ: *Drevnejšie vengersko-samodijskie jazykovye parállely. Lingvisticeskaja i etnogeneticeskaja interpretacija.* Moszkva. 1982. 25.
7. ábra: HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER: *Die Uralischen Sprachen und Literaturen.* Bp. 1987. 313. DOMOKOS JOHANNA 1993: *Hajdú Péter Rekonstrukció és az alapnyelv jellege című dolgozatában lévő 4. táblájáról.* Hajdú Péter 70 éves. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 15. Bp. 71–75.
8. ábra: HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER: *Uráli nyelvrokonaink.* Bp. 1978. 69.
9. ábra: PIRKKO SUIHKONEN: *Suomensukuiset kansat väestötilastojen valossa.* Helsinki. Terra 99 (1987/4). 211.
10. ábra: eredeti változata: PENTTI AALTO: *The original home of the Indo-European peoples.* Sitzungsberichte der Finnischen Akademia der Wissenschaften, Helsinki. 1963. (1965.) 100., magyar nyelvű változata: MAKKAY JÁNOS: *Az indoeurópai népek őstörténete.* Bp. 1991. 57.
11., 12., 13. ábra: PUSZTAY JÁNOS: *Zur Herausbildung des Protouralischen.* Specimina Sibirica T. III. Quinquecclesiae. 1990. 162–164.

Az 1–8. ábrák megtalálhatók még SZÍJ ENIKŐ: *Finnugor Hol-Mi I.* (Bp. 1990.) c. művében is.

Eihän nimi miestä pahenna

IRMELI KNIIVILÄ
Uppsala

'Nimet on kaikki hyvii, ku vuan nimen kantaja' todetaan Liperissä viisasti (Sananlaskut 1978. 268.) Totta tämä onkin; nimiä on paljon ja erilaisia, eräät nimet jäävät heti mieleen, sopivat kantajalleen, toisia ei tahdo millään muistaa. Jotkut nimet eivät tunnu lainkaan olevan sopusoinnussa isäntänsä kanssa, vai onko syy silloin vain nimen tarkkailijassa ja hänen omissa mielikuvissaan. Nimi on makuasia. Nimien suhteen voi olla joitakin toivomuksia; etu- ja sukunimen pitäisi sopia yhteen. Monet suomalaiset ovat myös sitä mieltä, että nimessä pitäisi olla yksi r-kirjain, se antaa ryhtiä nimelle, r:iä ei kuitenkaan saisi olla yhtä enempää (RIIHOLNEN 1992. 23).

Tibor Mikolan nimi on suomalaisellekin helppo, se jää helposti mieleen. – Onko hän suomalainen, suomalaista syntyperää? – kuulin usein suomalaisten vieraiden kysyvän, kun he saivat tietää József Attilan yliopiston suomalais-ugrilaisen kielitieteen professorin ja humanistisen tiedekunnan dekaanin nimen. Hyvin se ainakin sopii tuohon ammattiin ja haltijalleen.

Tibor-nimestä eivät suomalaiset ole niinkään kiinnostuneita; sille ei suomalaista vastinetta löydy, mutta onneksi sitä ei ole kovin vaikea lausua. *Tipor*-ääntäminenhän ei taida kovin suuri virhe olla? Humanistille sopiva nimi *Tibor* kuitenkin on, peräti roomalaista/latinalaista alkuperää ja *Tiberis*-jokeen liittyvä. Joen rantamilla asuvista lienee tullut *Tiberius*-sukuisia (KÁLMÁN 1967. 23–25, KIVINIEMI 1982. 81). *Tibor*in vanhempi muoto on ollut *Tiborc* (KÁLMÁN 1967. 27).

Vaikka suomalainen etunimistö onkin suuressa määrin kansanrunouteen ja suomalaiseen aineistoon perustavaa, löytyy suomalaisten kalenteristakin monia vierasperäisiä nimiä, on mm. pyhimysten ja roomalaisten nimiä, joista on muovattu niin kotoisia muotoja, ettei niitä aina vieraiksi huomaakaan esim. *Nikolaus > Niilo, Timotheus > Timo, Laurentius > Laura, Lauri, Julia, Julius* jne (KIVINIEMI 1993. 121).

Sukunimi *Mikola* on suomalaisten kannalta huomattavasti mielenkiintoisempi. *Mikol*oita löytyi kymmenisen vuotta sitten Suomesta 572 henkilöä (MIKKONEN–PAIKKALA 1992. 331). Lieneekö *Tibor* suomalaisia sukulaisiaan tavannut? Osa *Mikol*oista on jossain vaiheessa jättänyt toisen k:n sukunimestään pois. *Mikkol*oita on Suomessa yli 6000. *Mikol*oiksi muuttivat nimensä vuonna 1937 myös *Mikolajcsek*-nimiset (MIKKONEN–PAIKKALA 1992. 330–331).

Pohjanmaan ja Lounais-Suomen isännistä on paikallisen murteen mukaisesti tullut *Mikkoila > Mikola. Mikol*oita on Suomessa ollut etupäässä Varsinais-Suomessa ja Ala-Satakunnassa sekä jonkin verran Hämeen läänissä. Vanhimmista merkinnöistä osan voi lukea yksinäis-k:llisina, sillä rinnalla esiintyy myös ck:lla kirjoitettuja nimiä. *Mikola* ksi voidaan tulkita mm *Bertill, Siluast, Euast, Eric Ionson* ja *Madlin Ionsdotter Mikola* (1551–52), *Matts Mikola* (1778) Marttila, *Michel Michelss Mikola* (1821) Nakkila (MIKKONEN–PAIKKALA 1992. 331).

Suomen *Mikol*oita ovat unkarilaiset *Mikol*atkin kartuttaneet: olen tavannut ainakin vaasalaisen taidemaalari *Nándor Mikol*an, joka 30-luvun loppupuolella tuli Suomeen ja on tullut tunnetuksi Pohjanmaan lakeutta kuvaavilla töillään.

Niin kuuluisia *Mikol*oita, että olisivat nimensä Suomen **'Kuka kukin on'** -teokseen saaneet, löytyi sekä 70- että 80-luvun painoksista kummastakin samat kolme. (Kuka kukin on

1978. 606–608; 1982. 608–609). Unkarissa vuonna 1990 ilmestyneessä **'Magyar ki kicsoda'** -kirjassa ei *Mikola*-nimisiä ole mukana.

Mikkola-nimi samoin kuin *Mikola*kin tuntuvat hyvin suomalaisilta sukunimiltä, niissähän on selvästi *Mikko*-isännän mukaan nimetty talo.

Mitä *Mikola* sitten tekee Unkarissa? Lajos Kissin **'Földrajzi nevek etimológiai szótára'** ilmoittaa *Mikola*sta „romániai helység az Alföld peremén Szatmárnémetitől (Satu Mare) észak-északkeletre". Romanian *Micula* tulee unkarista (KISS 1988. 144).

Jos Transilvaniassa asuessani olisin tiennyt, että seuraava asuinpaikkani on Szeged, ja että siellä esimiehekseni tulee *Mikola*-niminen henkilö, olisin varmasti vastanut myöntävästi Mikolassa asuvan suuren Suomenystävän runoilija–kääntäjä–kansankoulunopettaja Sándor Gellértin kutsuun käydä hänen kylässään. Valitettavasti en käynyt Mikolassa, mutta siellä asuvien luonteesta kertonee jotain esim verbi *'mikoláskodik'* = kínálgatózik (SZINNYEI 1893. 1458). Vieraanvaraisista *Mikol*oista kertovat sananparret ja sanonnat enemmänkin *'kínálgatóznak'* (kiszolgálják egymást) mint a mikolaiak = túlzásba viszik az udvariaskodást, az előzékenységet (O. NAGY 1966. 482).

Kuinka mikolalaisittain 60. vuotta täyttävää Tibor Mikolaa juhlitaan, sen saa näyttää Szeged, sankari ja syntymäpäivä. Mikolaan ei kuitenkaan mentäne. Szegedin opiskelijoiden leikkimieliset *Mikor Tibola* -sutkaukset ja muut hokemat mielessäni voisin ajatella tervehdyksenäni ryhdikästä r:llistä: IRmeli TiboRia Ruotsista teRvehtii. Lempeällä l:llä leikkien muistelen haikeana Alföldillä vietettyä aikaa – lähetänpä onnittelunani: IrmeLi UppsaLasta MikoLaa onnitteLee – toivottelun.

Suomen kansan elämänläheisistä sanonnoista löytyy monenlaisia ihmisiä. *Mikol*oitakin lienee ollut monenmoisia: (Suomen kansan vertauksia = SKV 1982)

'Laskee ja laskee niinko Mikolan housut'. Pöytyä (SKV 297)

'Oites vaa niinko Mikolan poik Koivisto'. Hinnerjoki (SKV 445)

'Pannee yhtaikaa ninko Ruhasen pojat.' Nakkila (SKV 904).

Toivottaessani paljon onnea, iloa ja pitkää ikää 60-vuotiaalle haluaisin päättää sananlaskujen monimuotoseen viisauteen, muistuttaa, miten Turussa päin sanotaan:

'Ei oppi tee tyhmemmäksi' (Sananlaskut 1978. 291).

Koska sankariamme voitaneen pitää jo szegediläisenä, jatkaisin: *'A szegedi embert este megkopasztják, reggelire kitollasodik. Teheti, mert szegedi.'* (O. NAGY 1966. 618).

Lähteet

KÁLMÁN, B. (1967), *A nevek világa.* Budapest.

KISS, L. (1988), *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest.

KIVINIEMI, E. (1993), *Iita Linta Maria.* Etunimiopas vuosituhannen vaihteeseen. Helsinki.

KIVINIEMI, E. (1982), *Rakkaan lapsen monet nimet.* Suomalaisten etunimet ja nimenvalinta. Espoo.

Kuka kukin on (1978, 1982), Helsinki.

Magyar ki kicsoda (1990), Budapest.

MIKKONEN, P. – PAIKKALA, S. (1992), *Sukunimet.* Helsinki.

O. NAGY, G. (1966), *Magyar szólások és közmondások.* Budapest.

RIIHONEN, E. (1992); *Mikä lapselle nimeksi?* Helsinki.

Sananlaskut. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 346. Vaasa 1978.

SKV = Suomen kansan vertauksia. Toimittanut MATTI KUUSI. Vaasa 1982.

SZINNYEI, J. (1893), *Magyar tájszótár.* Budapest.

Tulajdonnevek használata az ausztráliai magyar nyelvben

KOVÁCS MAGDOLNA
Turku

Két évet töltöttem Ausztráliában 1992 augusztusától 1994 júliusáig. Az ausztráliai magyarok nyelve ekkor keltette fel érdeklődésemet. Megfigyeléseim először sporadikusak voltak, majd elkezdtem rendszeresen gyűjteni az ausztráliai magyar nyelv sajátosságait. Az alábbi cikkben szereplő sajátosságok és hibák természetesen nem jellemzőek minden egyes ausztráliai magyar beszédére és írására, valamiféle tendenciát azonban mégis mutatnak. Egyaránt vizsgáltam az írott és a beszélt nyelvet. A névválasztás sajátosságait főként beszélgetések, riportok és újságok alapján derítettem ki, a helyesírási problémák természetesen az írott szöveget érintik.

Forrásul a következő anyagok szolgáltak:

1. Személyes megfigyeléseim baráti körben, magyar ünnepségeken (elsősorban sydney-i rendezvényeken; itt volt 1994 januárjában az ausztráliai magyarok találkozója is), egyházi rendezvényeken.
2. Ausztráliai magyar kiadványok: a Magyar Élet 50-es évek végi, 60-as évek eleji és 1992–1994-es számai, irodalmi, egyházi kiadványok stb.
3. Magyar nyelvű rádióadások (Sydney).
4. Mélyinterjú 34 ausztráliai magyarral (az adatközlők többsége sydney-i lakos, de beszélgettem tasmaniai, perth-i, sőt közép-ausztráliai kis település lakosával is).
5. Az 1994-es sydney-i és tasmaniai telefonkönyv.

A forrásanyag korántsem teljes, mégis dokumentumértékű. Észak-Amerikába már a századfordulón sok magyar kivándorolt, Ausztráliában csak a második világháború után telepedtek le tömegesebben magyarok. Így Ausztráliában jóval kevesebb a másod- és harmadgenerációs magyar, mint Amerikában. A személynevek használatában jelentkező tendenciák viszont hasonlóak mindkét földrész magyarjai körében (pl. Kontra Miklós South Bend-i megfigyelései).

A személynevek használata

Úgy tűnik, hogy a személynevek használata nagymértékben függ attól, hogy milyen környezetben használják őket. A Magyar Élet c. lapban pl. sok, a következőhöz hasonló listával találkozhatunk: *Kisgyörgy József, Goór György, Pintér Rózsi, Klucsó Ferenc, Fodor Jenő és Jenőné, Forizs István és Istvánné* stb. Ezek magyar nyelvkörnyezetben használt, a magyarországi névadási és helyesírási szabályoknak megfelelően írott nevek. Az újságszerkesztő neve ugyanebben a lapban magyarosan is, angolosan is szerepel: *Felelős szerkesztő és kiadó Márffy Attila – Printed by Attila Marffy.* Az ausztráliai telefonkönyvekben a magyar nevek az angol nyelv helyesírási szabályainak megfelelően szerepelnek: ékezetet egyetlen magyar néven sem találunk. Az ékezet használata egyébként is nagyon tarka képet mutat, ugyanaz a személy hol ékezettel, hol ékezet nélkül használja nevét: pl. *Eva Boray–Osváth, Eva Boray–Osvath, Ladó, Lado* stb.

Magyar nyelvű környezetben előforduló magyar nevek haszálata is eltérhet a szokásos magyarországi névhasználattól. Magyarországon például adakozási listára elvétve kerül becenév

(kivéve, ha nagyon ismert személyről, pl. popénekesről van szó). Ausztráliai magyar listákon gyakran előfordul a becenév használata: *Scheer Jutka, Bognár Magdi, Szentirmay Ibi, Fehér Viki, Kis Ilu* stb. Ausztráliában – ahogy Amerikában is – hirdetésekben is gyakran előfordul a becenév (és általában a vezetéknév nélkül használt keresztnév): *Hívja Józsit. Kérje Lacit.* Ritkábban, de hirdetésekben előfordul az angol rend szerinti személynévhasználat magyar nyelvű környezetben is: *Hívja Éva Szabó-t az esti órákban.* (N. b. a tárgyrag kapcsolódása!) Boríték on majdnem kivétel nélkül az angol névhasználati rend jelenik meg.

Jómagam vagy *(Mrs) Magdolna Kovács, Magdi Kovács vagy Magdi Kovacs* néven kaptam leveleket (nota bene: ékezet). Aláíráskor az esetek döntő többségében elsőgenerációs magyarok is a keresztnév – vezetéknév sorrendet választják. Hivatalos papírokon egyébként is sokkal gyakoribb az angolos forma, vö. *Mr. Les Nemere International Trade Enhancement Group Pty. Ltd.* – ugyanabban a cikkben ugyanez a személy *Nemere László*ként is szerepel.

A keresztnevek gyorsabban angolosodnak, mint a vezetéknevek. *Laci*ból a leggyakrabban *Les* lesz, *Tamás*ból *Thomas*, *János*ból *John*. A keresztnevek a másod- és harmadgenerációs magyarok körében döntő többségében angolok: *Barna Attila és fia, Steven; Tóth János és fia, Richard* stb. A fenti példák hirdetésekből valók. Ez a tendencia különösen szembetűnő a gyászjelentésekben, valamint az egyházak éves keresztelési és halálozási listáján. (Erről Maczi István sydney-i református lelkész is írt.)

Elvétve találkozunk olyan törekvéssel is, amely az utóbbi időben divatos lett ismét Magyarországon: régi történelmi személyneveket adnak a gyerekeknek. Több riportalany is hangsúlyozta, hogy igyekezett olyan nevet választani gyermekének, amely az angolban is hasonló, pl. *Péter, Tamás* stb. Bizonyos magyar vezetéknevek hajlamosabbak az angolosításra, mint mások. A *Kis*ek, *Kiss*ek érthető módon jobban szeretik, ha angolul *Kish*nek hívják őket, mint *Kiss*nek. A *Szabó* név helyesírása gyakran *Sabo*, a *Kovács*é *Kovach*, a *Márton*ból gyakran válik *Marton* stb. A neveket angol környezetben gyakran az angol kiejtési szabályoknak megfelelően ejtik ki. (Pl. a *Márton, Marton* ejtése *Ma:ton.*)

Nincs statisztikám arról, hogy az Ausztráliába bevándorló magyarok hány százaléka változtatta meg teljesen a nevét. A könnyen angolra fordítható nevek közül bizonyosan többen választották magyar nevük angol megfelelőjét. Nem kutattam, hogy pl. a sydney-i telefonkönyvben több oldalt megtöltő *Smith* és *Taylor* nevet viselők közül hány lehet magyar eredetű. A riportok alapján arra lehet következtetni, hogy a kevésbé tipikus magyar, pl. szlávosabb és/vagy angolul nehezebben kiejthető neveket gyakrabban változtatták angolra. Pl. *Matyasovszky, György.* Az új név gyakran alliteratív, vagyis kezdőbetűje az eredeti névvel azonos. Ha ez lehetetlen, akkor az új név kezdődhet egészen más betűvel is. Az ausztrál rádió sportriportere magyarul *Ürge Laci*nak hívja magát, angolul *Les Murray*-nak.

A vezetéknév megváltoztatásáról két mulatságos történetet is elmeséltek riportalanyaim. Egyiküket *Hegedüs*nek hívták, s mindig megkérdezték tőle angolul: „How do you spell it?" („Hogy írja?") Megunta a kérdezősködést, és megváltoztatta a nevét a reklámokból híres névre, *Hughes*-ra. Továbbra is majdnem minden alkalommal megkérdezték tőle: „How do you spell it?" Ezért *Hughes*-ból nemsoká ismét *Hegedüs* lett.

A másik névváltoztatási történet kicsit pikánsabb, feltételezi az angol nyelv jó ismeretét. A *Farkas* nevet angolosan ejtve elég durva kifejezést kapunk. Ezért egy ilyen nevű ausztrál magyarból alliteratív névváltoztatással *Forsyth* lett. A névváltoztatást ellenző magyarok úgy „álltak bosszút" rajta, hogy az angol nevet magyarosan ejtették ki, így ismét egy durva kifejezésnek hatott a név.

„Középső" nevet (middle name) az ausztráliai magyarok ritkábban választanak, csak néhány riportalanyomnak volt ilyen neve.

Földrajzi nevek és egyéb tulajdonnevek

Az ausztrál földrajzi nevek általában angol formában fordulnak elő magyar szövegkörnyezetben. Kivételt képeznek egyes nagyobb földrajzi helyek, amelyek magyar tükörfordítása is használatos: pl. *Blue Mountains – Kék hegyek; Snowy Mountains – Havas hegyek.*

A nem ausztrál földrajzi nevek vagy magyaros, vagy angolos, vagy kevert formát öltenek (ha ez lehetséges): *Új Zéland, New Zealand, Új Zealand; Új-Guinea, Új Guinea, New-Guinea, Singaporeban* stb. (Helyesen: *Új-Zéland, Új-Guinea, Szingapúrban.*) A jelzőből és jelzett szóból álló földrajzi nevek helyesírása (pl. ha égtáj vagy az *új* szó a jelző) egyébként is gondot okoz. Pl. a *dél-ausztráliai* és hozzá hasonló szavakat láttam egybeírva, kis kezdőbetűvel vagy nagy kezdőbetűvel és különírva is.

Az ausztrál helynevek és magyar ragozott, képzett alakjuk helyesírásában nagy a bizonytalanság. Az *-i* melléknévképző hol kötőjellel járul ugyanahhoz a szóhoz, hol egybeírva. A szót hol nagybetűvel, hol kisbetűvel írják. Mivel a helyesírási példák nagy része a Magyar Élet c. újságból való, elképzelhető, hogy az egybeírás a szerkesztők egységesítő törekvését jelzi. Az ausztráliai nagyvárosok esetében – pl. *brisbanei, adelaidei, perthi, melbournei, newcastlei* stb. – sokkal gyakoribb az egybeírás, mint a helyes, kötőjeles forma. (Az utóbbi példa helyesen *New Castle-i* lenne.) Ritkábban, de előfordul az *-i* melléknévképzős alak helytelen, nagybetűvel való írása is a hasonló típusú földrajzi nevek esetében, pl. *Sydneyi.* Írott szövegben ezekhez és a hozzájuk hasonló nevekhez a ragokat is általában kötőjel nélkül kapcsolják: *Melbourneben, Sydneybe, Sunshineban* – helyesen: *Melbourne-ben, Sydney-be, Sunshine-ban.*

Előfordulnak természetesen teljesen helyesen írt *-i* melléknévképzős földrajzi nevek is: *Dower Heights-i* ház, *Keilor Downs-i Community Centre* stb. A ragokat a Magyarországon is sokszor előforduló, ismert nevekhez általában gyakrabban kapcsolják helyesen, pl. *Chilében.* A szóvégi *-o* és *-e* azonban nem mindig nyúlik meg az ausztráliai magyarban, pl. *Valparaioban.* Hiperkorrekt forma is előfordul. Egy zeneszerző nevét így írták: *Leoncavalló.* A Magyarországon ismeretlen(ebb) ausztráliai helynevek és a magyar ragok kapcsolásában szintén nagy a bizonytalanság. Hol kötőjellel írják őket, hol meg anélkül, v. ö. *Rosebudban, Victoria Markettel* (helyesen), *Eastern Suburb-ben, Bondi Junction-ban, Blacktown-ban* (helytelenül). Előfordul, hogy az ugyanahhoz a szóhoz járuló különböző ragokat más–más módon kapcsolják a tőhöz: *Bondi Beachtől – Maroubra Beach-en.* Az utóbbi példa még egy szempontból jellegzetes. Az olyan földrajzi nevek esetében, amelyek többszavasak, és utolsó szavuk magyarra fordítható, a helyhatározóragok általában a magyar fordításnak megfelelően kapják a külső vagy belső helyhatározóragot: pl. *Maroubra Beach-en 'Maroubra tengerparton', Gold Coast-on 'Aranyparton', Quality Way-en 'a Quality úton'* stb. E szavak esetében angol nyelvi hatással is számolhatunk. Az eredeti angol helyneveken ugyanis külső helyhatározóragnak megfelelő elöljáró van. Nem ausztrál, de Ausztráliához közel eső helynév Új-Zéland. Ezt a nevet néha külső, néha belső helyhatározóraggal használják: *Új-Zélandon – Új-Zélandban.* A külső helyhatározórag az ország nevének és fekvésének – *sziget(en)* – asszociálásából adódhat. (Megjegyzendő, hogy ebben a magyarországiak nyelvhasználata is ingadozást mutat.)

Az idegen tulajdonnevek és a magyar ragok kapcsolódása a magánhangzó-harmónia szempontjából is sok problémát vet fel. A bizonytalanság főként az írott szövegben ütközik ki, ahol a magyar íráskép szerint mély magánhangzónak számító betű kiejtve jelölhet magas magánhangzót az angolban vagy fordítva. Úgy tűnik, teljesen véletlenszerű, hogy ilyen esetben a ma-

gas vagy a mély magánhangzós ragot használják-e. Pl. *Clevelandban, Danube Travelnál, Mackay-ban, Quality Way-en, Mitcham-ben, Toursafe Travel Insurrance-szel, Sunshine-ban* stb. (Itt is megfigyelhető a kötőjeles, illetve kötőjel nélküli forma eléggé ötletszerű használata.)

Említést érdemelnek azok az egyéb tulajdonnevek (pl. intézmények nevei) is, amelyekben az angol és a magyar szavak keverednek, mert ezek is gyakoriak az ausztráliai magyarok nyelvében, pl. *a Magyar Központ Social Club helyisége, Continental Trió* (ez a név csak a hosszú *ó*-tól lesz magyar), *Malaysian légitársaság* (*Malaysian Airlines* vagy *Maláj légitársaság*) stb. Megjegyzendő, hogy az ehhez hasonló vegyes szerkezetek nagyon terjednek a magyarországi magyar nyelvben is.

Végül megemlítem még azoknak a szavaknak a csoportját, amelyeket az angolban nagy kezdőbetűvel írnak, a magyarban nem, hiszen nem tulajdonnevek. Ilyenek például a hónapok vagy a hét napjainak a nevei. Néhány magyar nyelvű hirdetésben tulajdonnév lett belőlük, pl. *1993 Szeptember 18-án, Szombaton* (n. b. az évszám pont nélkül szerepel). Hasonlóképpen angol hatást tükröz az egyes népek nevének nagy kezdőbetűvel való írása is.

Irodalom

FÁBIÁN PÁL (1948): *Az amerikai magyarság nyelve.* In: Magyarosan 17: 33–40.

HAUGEN, EINAR (1969): *The Norvegian Language in America I–II.* Second Edition. Indiana University Press, Bloomington.

KÁLMÁN BÉLA (1970): *Amerikai magyar helynevek.* In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF, szerk., Névtudományi előadások, 42–45. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KONTRA MIKLÓS (1990): *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból.* Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 5. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

MC ROBBIE, ZITA (1979): *A linguistic analysis of the Békévár* [sic] *community.* In: ROBERT BLUMSTOCK, ed., Békevár: Working Papers on a Canadian Prairie Community, 167–209. National Museums of Canada, Ottawa.

Utazások Valóságországban.
Leena Krohn novelláiról

KOVÁCS OTTILIA
Szeged

„Et ole paikassa, vaan paikka sinussa" – így szól Leena Krohn *Tainaron* című regényének mottója, s e mondatban benne rejlik a finn írónő műveinek egyik fontos tanulsága. Minden körülöttünk zajló, bennünket akár csak érintő történés, mások cselekedete saját tapasztalatunkká, a mi történetünk részévé válhat, már azáltal is, ha észrevesszük.

Leena Krohn regényei, novellafüzérei utazások az emberi lélek tájain, az emberiség közös tudatában, a csomópontokat pedig az emberi identitás, a szabadság, a választás, a jó és rossz, a szeretet és gyűlölet, a halandóság és halhatatlanság kérdései alkotják. Sokakat foglalkoztató és szinte már szokványos témák, ám a kérdésfelvetések módja, a hangvétel egyénivé, sőt egyedülállóvá teszi ezeket az írásokat.

Leena Krohnnál a megközelítés elsődleges eszköze a fantázia, ezért egyes műveit sokan egyenesen a science fiction irodalomba sorolják. Valójában azonban ennél többről van szó. Ő a fantáziát arra használja, hogy általa még sokoldalúbban mutassa be a valóságot, az emberi élet sokféleségét. (Az *Oofirin kulta* című regényének színhelye az aranymosók, a Tainaroné a rovarok városa, az *Ihmisen vaatteissa* főszereplője egy pelikán, aki kipróbálja, hogyan élnek az emberek, s az Umbra pszichiáterfőhősének páciensei közt is akadnak rendkívüli esetek a kétszáz éves, haldokló Don Giovannitól a szorongó számítógépig.)

Maga az írónő a realista hagyományok folytatójának vallja magát. Véleménye szerint a világban különböző valóságok léteznek egymás mellett, s az irodalom olyan utazás lehetőségét kínálja fel, melynek során a fantázia, eltávolítván saját valóságunktól – mindennapjainktól – tisztább, pontosabb rálátást nyújt, ugyanakkor átjárást biztosít e különféle valóságok között.

Krohn szikár stílusa, pontos megfogalmazásai mögött a minden létező iránti figyelem, megértés, szeretet és sajátos derű sejlik fel. Erkölcsi kérdésfelvetései, moralizáló hangvétele, különös fantáziateremtményei és -világai miatt igen eredeti jelenség a finn irodalomban, sok tekintetben inkább európai áramlatokhoz, hagyományokhoz áll közelebb.

Matemaattisia olioita című kötetével 1992-ben elnyerte a Finlandia-díjat.

Megjelent művei:

Vihreä vallankumous (1970), *Tyttö joka kasvoi* (1973), *Viimeinen kesävieras* (1974), *Ihmisen vaatteissa* (1976), *Kertomuksia* (1976), *Saari karkaa* (1977), *Suomalainen mignon* (1977), *Näkki* (1979), *Metsänpeitto* (1980), *Donna Quijote ja muita kaupunkilaisia* (1983), *Tainaron* (1985), *Oofirin kulta* (1987), *Rapina ja muita papereita* (1989), *Umbra* (1990), *Salaisuuksia* (1992), *Matemaattisia olioita tai jaettuja unia* (1992)

Az alább közölt novellák a *Donna Quijote ja muita kaupunkilaisia* című kötetből valók, melynek címszereplője, bár „nem egy szomorú lovagfigura", mégis rokona a Búsképű Lovagnak. Meghallgatja, vigasztalja, bátorítja vagy éppen megszidja a csüggedőket, a belefáradókat, s a várost járva figyeli annak változásait, keresi a szürkeség mögött megbúvó csodákat.

Donna Quijote

Akárhányszor azt a szánalmas mondatot nyafogja valaki, hogy „ilyen az élet" és mindentudó jámborsággal rábólint, eszembe jut Donna Quijote. Magam előtt látom, amint apró fehér öklével az asztalt csapkodja, hogy még a hamutartó is táncol, s hallom, ahogy hevesen, egész lényével tiltakozik: – Nem! Az élet nem ilyen! Egyáltalán nem ilyen, hacsak magatok nem teszitek ilyenné...

Milyen magas és sovány. Olykor az az érzésem, hogy állandóan nő, de nem úgy, mint a gyerekek, hanem mintha a gravitációs ellenerő próbálná szakadatlan kitépni a földből.

Mindig meglepődöm, ha bokáját és csuklóját nézem. Elcsodálkozom, mikor a lábfejére tekintek. Hogyan lehet megállni és járni ilyen vékony bokára, ilyen keskeny lábfejre támaszkodva?

Egyik este hátulról nézem, amint az ablak előtt áll és megdöbbenek. Mert olyan, mintha egy fa állna a szobában.

Donna Quijote maga állítja, hogy valójában nem is ember. Hajlok rá, hogy higgyek neki. De az is lehet, hogy éppen ellenkezőleg: ő annyival inkább ember, mint az emberek általában, hogy emiatt oly különös.

De Donna Quijote nem egy szomorú lovagfigura. Ahogy innen a távolból gondolok rá, lángnak tűnik és kedvem volna odanyújtani az ujjam, hogy megmelegítsem tüzénél.

Nem én vagyok az egyetlen, akinek ez a vágya. Kis szobája esténként gyakran tele van didergő emberekkel. Egyesével érkeznek és görbén néznek egymásra; mindegyikük betolakodónak tartja a másikat.

Igazán nem találkoztam még sehol ennyi boldogtalannal, mint Donna Quijoténál. Boldogtalanságuk különböző, de mind magányos, és mind azt gondolja magáról, hogy lehullott az élet fájáról. Gátaknak ütközve panaszuk visszaverődik és felerősödik, s a gátak az emberek.

Csak Donna Quijote kivétel. Ő hagyja, hogy keresztüláramoljon rajta a panasz, míg bele nem vész a csend homályába, s feledésbe merül.

Ám Donna Quijote vendégei gyakran változnak. Idén már nem látni a tavalyi arcokat. Hová tűnik el mindahány?

Néha megesik, hogy Donna Quijote belejük botlik az utcán, de már nem ismerik fel. Láttam, hogyan üdvözli őket Donna Quijote, még felöltőjük ujjába is belekapaszkodik, de olyan értetlenül bámulnak rá, hogy végül elszégyelli magát, és útjukra engedi őket.

– Miért felejtenek el ilyen gyorsan? – kérdezem fejcsóválva.

Eltöpreng. Ibolyaszínű tekintete rejtélyes messzeségekbe réved.

– Ha emlékeznének rám, emlékeznének boldogtalanságukra – feleli.

Cselekedeteink emléke

Egy téli estén Donna Quijoténál ültem, és újságot olvastam. Megéreztem magamon a tekintetét, és felemeltem a fejem.

– Meséld el, ki is vagy te tulajdonképpen – szólt lassan.

Kellemetlen kérdés. Reméltem, hogy sohasem teszi fel.

– Töprengtem rajta, – feleltem – de ez olyasvalami, aminek sehogy sem sikerül a végére járnom. Csak annyit tudok, hogy amikor sokáig nézek valamit, bármit, hasonlítani kezdek hozzá, mint testvér a testvérre. És tudom, mi szerettem volna lenni.

– Mi? – kérdezte Donna Quijote.

– Egy kék szempár, csak ennyi és semmi más. Mindig a nézőtér oldalán szerettem volna maradni, mert ott sötét van, ott csönd van, ott soha nem történik semmi. Csak a szemek villannak... De lassan megértettem, hogy senki sem maradhat ott, senki.

– Mert nem létezik nézőtér – mondta Donna Quijote. – Mert a föld a nap és hold rivaldafényében fürdik. És mindannyiunknak hamletté kell lennünk, erre gondolsz?

– Cselekedeteink emléke... „Ébredés után pusztán cselekedeteink emléke marad meg". Ez a mondat jutott most eszembe.

– Nem jó mondat – szólt Donna Quijote.

– Nem tudom –feleltem. – Ez csupán az életem mondata.

– Mert az emlékeidben élsz – mondta Donna Quijote. – Ez azoknak a mondata, akik az emlékeikben élnek.

Hideg és finom ujjaival a homlokomra koppintott.

– Hé, gyere ki onnan – parancsolta.

– Hova? – kérdeztem.

– Na látod – mondta Donna Quijote, és elégedetten hátradőlt. – Hát mégiscsak érted.

– Mit? – kérdeztem csodálkozva.

– Azt, hogy már kinn vagy. A nagyvilágban. Csak néha megfeledkezik róla az ember. És olyankor nem marad számára más, mint ő maga és cselekedeteinek emléke.

A veréb

Nem feledem, mikor a park sziklái közt egy sebesült madárra léptem. Az a gyámoltalan rebbenés a cipősarok alatt, tökéletes puhaság.

Amikor felemeltem a lábam, még sikerült felröppennie egy hársfa alatti kőre. Követtük: a grániton tollai közé fúrta csőrét, és nem moccant többé.

– Kicsi veréb és nagy békesség – mondta Donna Quijote.

Az első őszi nap volt, megváltozott az idő. A hársak mögött sötétebbé vált a felhők kék perspektívája.

– Télen átsíelhetnénk azokra szigetekre, hacsak nem én vagyok az a veréb – mondta.

Miért beszél így? Ismét éreztem sarkam alatt a szenvedést, mintha emberi arcba taposnék.

Később, mikor a parton sétáltunk, kórus énekelt fáradhatatlanul: kristálytiszta, csengő hangok, nőké vagy fiúké. Ária, melyet még senki sem hallott; a vitorlásklub hajóinak kötélzete és árbócerdeje komponálta.

Ha elfeketül az ég, az én kedvem is elborul.

– Hát téged mi lelt? – kérdezi Donna Quijote.

– Nem bírom - mondom. – Nem, nem bírom elviselni.

– Mit kellene elviselned? – kérdi, mire így felelek:

– Az életet ezen a Földnek nevezett szemétdombon még harminc, negyven vagy ötven évig.

– Megérdemelnéd, hogy kikapj – szól Donna Quijote. – Hiszen ezek nem is évek.

– Nem-e? – lepődök meg.

– Nem hát – feleli. – Napok.

Kiszámolom: negyven év, az tizenhétezer-hatszáz naplemente.

– Ha már láttad valamennyit, biztos vagy-e benne, – kérdi Donna Quijote – hogy nem szeretnél látni még egyet és még egyet...

A szobám

Tárgyak békéje. Fésű, amely előttem fekszik az asztalon, egy toll és egy könyv között. Akvila ragasztóstégely és egy ormótlan kék üvegdarab, amit a muranoi homokfövenyen találtam. Tekintetem gyakran úgy röppen ezek fölött a tárgyak fölött, mint a légy, ami mit sem tud funkciójukról vagy eredetükről.

Máskor pedig, amikor körülnézek, és látom a tárgyakat, amiket elkészítettek, legyártottak, árultak és jó pénzért megvettek, elcsodálkozom. Honnan jön ez a makacs érzés, hogy valamilyen titkot rejtenek? Hogy a szobámat – bár tudom, rajtam kívül nincs itt senki más – ismeretlen sokaság népesíti be. Hogy a legjelentéktelenebb holminak is, mint egy ellobbant gyufaszál, összegyűrt buszjegy, megvan a maga egyedülálló személyisége, egyéni élete, amelyet nem illik lekicsinyelni, van tudata, amely – meglehet – közvetlenebb kapcsolatban áll a valósággal, mint az érzékek és a nyelv rövidke csápjai?

Nem, semmit nem rejtenek. Minden itt van: elől, előttem. Minden éppen az, ami, nyíltan, mindennap. Ha a valóságnak van titka, akkor az ez a meztelenség, amely átlátható.

A fésű előttem fekszik az asztalon, a toll és a könyv között. Mi másban is különböznek tőlem, mint abban, hogy nekik van funkciójuk, ami nekem nincs. Mégis, vannak pillanatok, amikor egyetértésünk sérthetetlen. Közös nagy várakozás.

Értem a pszichometrikust, aki bármilyen kezébe kerülő tárgyról el tudja mondani, hogy honnan származik, és ki használta. Miért ne tudna egy lehullott kenyérmorzsa vallani arról, aki a kenyeret ette? A csésze fülén, amelyet egyszer megfogtam, örökre ottmaradnak mutató- és hüvelykujjam elhalt hámsejtjeinek hullámvonalai...

A menet

Gyerekkorában Donna Quijote bement egyszer a szülei hálószobájába, amikor nem volt ott senki; a család a nappaliban hallgatta a rádiót.

Donna Quijote anyja toalettasztalához lépett: meg akarta nézni magát. Ám amikor a tükörbe pillantott, ő nem látszott benne. Mások voltak a tükörben, teljesen idegenek, sokukon olyan ruha volt, amilyet még eddig senkin sem látott: hosszú palástok, széles fehér gallérok, furcsa fövegek.

Egyre bámult, s a tükörbeli emberek, férfiak, nők és gyerekek pedig csak jöttek-mentek, végeláthatalan menetként.

– Sohasem ér véget? – csodálkozott a kis Donna Quijote a tükör előtt. Elfáradt, és a saját képét szerette volna már látni, de az idegenek áradata nem akart szűnni a tükörben.

Mintha ablakon keresztül látta volna őket, de nem tudta, azok látják-e őt, amikor megkérdezte: – Én mikor kerülök sorra?

– Sorra kerültél egyáltalán? – kérdem Donna Quijotétól, aki ősöreg indiánnak látszik az éjjeli lámpa fényénél.

– Akkor kerültem sorra – mondja. – Én vagyok az a sor, de időbe telt, mire megértettem.

*

(Az eredeti mű: LEENA KROHN: *Donna Quijote ja muita kaupunkilaisia.* WSOY, 1983. Az itt közölt részleteket fordította: KOVÁCS OTTILIA)

Megjegyzések az udmurt birtokos szerkezetről

KOZMÁCS ISTVÁN
Szeged–Izsevszk

1. A birtokos szerkezet

Az udmurt nyelvben a birtokos szerkezetet a magyarhoz hasonlóan egy esetragos és egy birtokjeles névszó alkotja. Az is hasonló a magyar szerkezethez, hogy a kérdéses morféma nem eredeti (uráli vagy finnugor) genitívusz, hanem másodlagos keletkezésű esetrag. A birtokon minden esetben megjelöli az udmurt is a birtokos számát és személyét. Ebből következően – hasonlóan a magyarhoz – a jelölt birtokos elválasztható a birtokszótól, s elkülönült összetevőben bárhol szerepelhet a mondatban. Eltérés, hogy amíg a magyar *-nAk* rag két funkciójú az esetrendszerben (a datívusz ragja is), addig az udmurt *-len* adesszívusz csak a birtokos eset kifejezésére szolgál. Az udmurt esetrag funkciója viszont a magyar *-é* birtokosjellel is megegyezik. Habituális mondatokban is az adesszívusz használatos. Megjegyzendő, de a továbbiakban itt nem tárgyalandó, hogy a más finnugor nyelvekben szokásos módon genitívusszal kifejezett birtokos viszonyt az udmurt további két módon (elatívusszal és adverbiálisszal) is alkothatja. A magyarban ilyenkor általában *--i* melléknévképzős minőségjelzős szerkezet található.

A birtokos megjelölésére a birtokos szerkezetben – amikor a birtokszó akkuzatívuszba kerülve tárgy szerepét tölti be – nem az adesszívuszi *-len*, hanem az ablatívuszi *-les'* rag használandó (N+Abl. N+Akk.).

Az udmurtban is van lehetőség jelöletlen birtokossal alkotni birtokos szerkezetet. A jelöletlen birtokos csak 3. személyű lehet, s a birtokszón vagy ki van téve a birtokjel, vagy elhagyják. A birtokjel gyakran elmarad, ha a birtok egy újabb birtokos szerkezet jelölt birtokosa lesz. A nem 3. személyű birtokos esetében – eltérően a magyartól – a birtokos minden esetben jelölt, az adott személyes névmás birtokos alakja jelenik meg. (A GSUJ szerint [79. oldal] a nem 3. személyű birtokos is lehet ragtalan.) Nem 3. személyű birtokos birtokáról is elmaradhat a birtokjel, ha az más esetragot kap, vagy újabb birtokos szerkezetben jelölt birtokos lesz.

Példák:

Jelöletlen a birtokos, nincs kitéve a Px:

(1) *ɐrdzʲi kikijɨn kɛc'ibej bɐrdoz.*
'ɐrdzi gyermektartójában kɛcibej sír' VNpk. 37.

(2) *Inmar kin'igaɨn tadzʲi goztemɨn*
'Inmar könyvében így van megírva' VNpk. 57.

Jelöletlen a birtokos, de ki van téve a PX:

(3) *kwaz gudɨrjamez kɨlid-ke*
'ha a mennydörgést (tkp. időjárás dörgését) hallod' VNpk. 30.

(4) *Vesta-nɨl pel'az azves'ɨgi*
'Vesta-lány fülében ezüst fülbevaló' VNpk. 43.

(5) *Inmar kosemezja pɨzaz pɨram*
'az Isten parancsa szerint a csónakjába szállt' VNpk. 51.

(6) *[sojos koskem bere] c'elovan'n'ikles' kocisez vedin kel'temjosiz c'isto s'iem*
'[miután azok elmentek] mind megette a varázslók otthagyott tagjait (tkp. hagyottjait)' VNpk. 86.

Sajátossága az udmurtnak (a volgai nyelvekhez vagy a tatárhoz hasonlóan), hogy a jelöletlen vagy (itt) adesszívusszal jelölt birtokost kifejező névszón más esetrag is megjelenhet. A jelenséget itt nem elemzem, csak megjegyzem, hogy ez ilyen esetekben legtöbbször a magyar *-é* birtokjeles, raggal ellátott névszókhoz hasonlóan viselkedik. Ahogy a magyar birtokjel, úgy az udmurt adesszívuszi rag is ismételhető.

Jelöletlen birtokos egyéb esetraggal:

(7) *kwalas'en, gid'is'en n'imzi odig*
'a kwaból valónak és az istállóból valónak neve (-ük) egy' VNpk. 47.
(ezen az oldalon még 5 ugyanilyen páros)

Jelölt birtokos egyéb esetraggal:

(8) *korkas'enlen gid'is'enlen n'imzi odig lo*
'a szobából valónak és istállóból valónak neve (-ük) egy' VNpk. 47.
(ugyanezen az oldalon még 3 ilyen páros) [vö. (3)]

(9) *mušlen so dirja kot'-kinlenles' c'ec'iez ezit vilem*
'a méhnek azon időben bárkiénél mézc kevesebb volt' VNpk. 58.

(10) *ud-murtlen ves'az kot'-kinlenles' badd'z'in*
'a votjáknak imádsága mindenkiénél nagy(obb)' VNpk. 63.

(11) *vedin–kišno ... nilen c'un'ienles' pegd'z'emzes add'z'isa, tuž d'ek luoz*
'a boszorkány-asszony a lány és a csikó (tkp. lánnyal csikóvalnak) szökését látván igen dühös lesz' VNpk. 82.

2. Szórend és birtokos szerkezet

Az udmurt mondat szórendje az általánosan elfogadott vélemény szerint szabad. Ennek megfelelően az alábbi neutrális, birtokos szerkezetet tartalmazó egyszerű kijelentő mondat minden szórendi variációját helyes mondatként fogadták el az udmurt anyanyelvű személyek:

(12) *Petirlen malpanez vošjas'kiz.*
'Péter véleménye megváltozott'

Szintén általánosan elfogadott vélemény, hogy az udmurt szabad szórendű mondaton belül az intonáció segítségével az aktuális mondattagolás jelentősen módosítható.

Udmurt anyanyelvű beszélők szerint a (12) minden szórendi változatának minden intonációs változata (ez 18 különféle felépítésű mondatot jelent) helyes mondat.

Nagy nehézséget okozott azonban számukra a helyesnek elfogadott mondatok értelmezése. Az alábbiakban a (13)–(18) mondatokban található szórendi és intonációs változatokat megfigyelve kísérlek meg az udmurt szórendre vonatkozóan általánosítható következtetéseket levonni. A választás oka: e mondatok esetében az anyanyelvi beszélők azonosan ítélték meg, hogy a mondathangsúllyal kiemelt ige mellett a névszói csoport melyik eleme kap mellékhangsúlyt.

(13) *‚Petirlen malpanez vošjas'kiz.*

(14) *‚Malpanez Petirlen vošjas'kiz.*

(15) *‚Petirlen vošjas'kiz malpanez.*

(16) *Malpanez vošjas'kiz Petirlen.*

(17) *Vošjas'kiz ,Petirlen malpanez.*

(18) *Vošjas'kiz ,malpanez Petirlen.*

A fenti mondatok érdekessége, hogy mélyszerkezetük azonosnak látszik (hogy valójában azonos-e, annak megállapítása későbbi feladat. Olyan, szemmel látható grammatikai változás nem történik a szerkezetben, mint pl. a magyarban [SZABOLCSI–LACZKÓ 212–214]).

Az első pillantásra látható azonban, hogy az udmurtban általánosan neutrálisnak tartott szórend (S[A]OV) nem teljesen azonos a (13)-ban és (14)-ben, jóllehet mindkettő teljesíti azt a kritériumot, amely szerint (a) az állítmány a mondat végére kerül, és (b) [megszorítással] az állítmányként szereplő ige előtt helyezkedik el a szövegbe új információt nem hozó névszói mondatrész [megszorítás: a birtokos szerkezet új információt nem hozó eleme]. Ennek megfelelően a (13)-ban a birtok, a (14)-ben a jelölt birtokos nem kap mellékhangsúlyt. A formailag SV (16)-ban az S-t alkotó főnévi csoport összetevői fordított szórendűek, és szét is válnak (talán nem véletlen, hogy itt a mellékhangsúly kijelölése nem egyértelmű, ezért is maradt el). Az udmurt fordított szórendű birtokos szerkezetről általánosan alkotott vélemény, hogy az orosz hatásra jött létre. Az anyanyelvi beszélők rendre megjegyezték, hogy az ilyen szerkesztésű mondatok helyesek (így is lehet mondani, mást jelent stb.), de szebb (jobb stb.) egyenes szórenddel. Már a fenti példák is igazolják, hogy nem így van: a fordított szórend mondatjelentést módosít (vö. SUIHKONEN 1990: 209).

A mondatbeli főhangsúllyal szórendi helyétől függetlenül nyomatékos (nyomatékosított) állítmány mellett tehát (ahogy ez várható, sőt elvárható) nem tetszőleges a birtokos szerkezet valamely tagjának kiemelése. Az ilyen mondatok bővíthetősége is eltérő. Egy további mondatrész (nyomatéktalan határozó) a neutrális mondatba tkp. bárhová behelyezhető:

[tolon] Petirlen malpanez [tolon] vošjas'kiz [tolon]

Minden más esetben ez a bővítmény csak a mondat végére kerülhet. Hogy ez valóban így van-e, vagy ez csak a munkámat segítő anyanyelvi beszélők egyedi megállapítása, ez még tesztelendő.

Az itt éppen csak felvetett probléma szorosan összefügg más olyan lényeges, az udmurtban még kellően nem tárgyalt kérdésekkel, mint például a határozottság/határozatlanság, aspektus stb., amelyek előzetes vizsgálata nélkül a fenti általános kijelentéseken kívül jelenleg többet mondani nem lehet.

Irodalom

GSUJ – ALATYREV, V. I. (szerk.): *Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka. Fonetika i morfologija.* Iževsk 1962.

SUIHKONEN 1990 – SUIHKONEN, PIRKKO: *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin.* SUST 207.

SZABOLCSI–LACZKÓ 1992 – SZABOLCSI ANNA – LACZKÓ TIBOR: *A főnévi csoport szerkezete.* In: KIEFER FERENC (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Budapest. 179–299.

j in Sayan-Samoyed Temporal Suffixes

AGO KÜNNAP
Tartu

Our honourable jubilarian, a man of merit TIBOR MIKOLA, whose role in the investigation of Samoyed languages is hard to overestimate, has treated the Proto-Samoyed consonant **j* in his survey about the historical development of Samoyed languages differently in comparison with its earlier treatments, writing, „Die Entwicklung von PS *j* war in hohem Masse davon abhängig, in welcher Stellung es auftrat: 1. anlautend, 2. inlautend im Silbenanlaut, oder 3. im Silbenauslaut.

1. Das anlautende *j-* ist in den nordsam. Sprachen entweder als *j-* erhalten oder *d'-* geworden. Der Wandel *j-* > *d'-* ist ganz jung, Castrén hat vor etwa 150 Jahren noch überall *j-* gehört. Im Südsam. sind die Fortsetzungen des PS *j-* verschiedene Affrikaten. Einige selk. Wörter zeigen nicht die Vertretungen von **j-*, sondern die von **w-*. Diese Sonderentwicklung ist in manchen Wörtern auf dem gesamten Sprachgebiet vor sich gegangen, in anderen nur in einigen Dialekten.

2. Die Entwicklung von inlautend in Silbenanlaut stehendem **j-* stimmt im wesentlichen mit der von **j-* überein, doch begegnet im Enz. und Ngan. mehrmals Vokalisierung oder Ausfall des *-j-*.

3. Die Entwicklung des auslautenden **-j* weicht von der obigen ab. Die Tendenzen im Nordsam. treten dabei noch einigermassen deutlich hervor, die Lage im Südsam. ist unklar. Wir gehen i. f. die Sprachen einzeln durch: [...]

Selk. a) **åj*, **uj* > N *yy* , (Pr) *ü*, M *öö, ö, y*, (Do) *ü̈*, S *yy*. Für andere Verbindungen mit *-j* haben wir wenige Beispiele. b) **Vj* > *Vl'*.

Saj[ansamojedisch] verschiedene Vertretungen." (MIKOLA 1988: 226–227).

Observing the verb in Samoyed, Mikola reconstructs as **j* one of the imperative-adhortative suffixes (3rd person in indeterminative conjugation) (245, cf. also 250) and he regards it as resulting from the 3rd person in indeterminate conjugation. He goes on writing, „Im Nordselk. ist **-mtV-* zu Moduszeichen geworden, an das noch das andere Imperativzeichen **-jV-*und die Vx-e treten. In den meisten selkupischen Mundarten aber, auch in manchen Nordmundarten, geht **-jV-* dem **-mtV-* voran, wobei das *-t-* von *-mt-* zum Vx zu gehören scheint. [...] Selk. ... M *-imd, -imdi, -imdat* ... " (246–248). In Northern Samoyed and Selkup the **j-* suffix has formed reflexive conjugation (255).

Among Proto-Samoyed participle markers he finds a place also for **-j*, which in Selkup occurs only in the compound suffixes **-pVju* and **-ntV* + **-j*, in the Koibal dialect of Kamass only in the compound suffix **-pVju* (258–259).

So, in his survey Mikola has touched upon several important features, connected with the phonetical aspect of the consonant **j* and with the occurrence of the **j*-suffix in Samoyed verbs. In general, **j* obviously occurs as a rather frequent and, in many cases, a hidden consonant in Samoyed verbs.

Describing the Forest dialect material of Nenets, collected by himself, Pekka Sammallahti writes: „Whether the suffix /ŋa/ (which precedes the personal suffixes but comes after the future tense marker) is an indicative marker is not clear: it seems to lack in other mood forms

(the imperative excluded), but also in the indicative ... After palatalized consonants, /ŋa/ turns into /d'a/, e. g. underlying /ńiŋŋatə/ 'I am going' gives the surface form /ńiń'āt/ through the immediate forms /ńińŋāt/ → /ńińjāt/ → ." (SAMMALLAHTI 1974: 68). He adds: „The verbs which lack /ŋa/ or its alternative for vocalic stems /ə/ are probably all /j/-stems [...], e. g. /ŋāmtaš/ 'to sit down' (underlying /ŋāmtəjšə/, sglaor /ŋāmtīt/ (from underlying /ŋāmtəjtə(m)/." (134–135).

Juha Janhunen reasons, „In verb conjugation *-*j* (?originally the marker of a verbal noun) appears to have functioned as a former of the stem of aorist of finite conjugation (in Nganasan). Obviously quite early the material has obtained a function, particularly referring to intransitiveness and/or reflexiveness (e. g., in Nenets). Later, analogies and secondary suffixation have blurred the general picture but the reduction of the stem-final low vowel, brought about by the **j*-suffix, is reflected yet in simultaneous morphonological changes, cf., for example, Nenets хаесь 'to leave' (< **kåjå-* < Uralic **kåd'å-* ...) versus хаёсь 'to stay' (< **kåjə̑-j-ə̑-j-* < **kåjå-j-*)." (JANHUNEN 1981: 228).

On my part, I have referred to the abundance of the **j*-material in Kamass verb forms (KÜNNAP 1977). As meanwhile a good deal has been published about another Sayan-Samoyed language, viz. Mator, we have ground enough to return to the **j*-material of the Sayan-Samoyed verbs.

By way of explaning of the following it should be pointed out that in discussing Sayan-Samoyed languages I proceed from a proved newer view suggesting there were two of them with the following dialects: the Kamass language (Kam) with the Kamass (KamKam) and Koibal (KamKoi) dialects and the Mator language (Mat) with the Mator (MatMat), Taigi (MatTai) and Karagass (MatKar) dialects.

At that, when observing the Mator language material I confine myself to primary sources of which there are only three as Eugene Helimski suggests (HELIMSKI 1978): HELIMSKI 1987, PALLAS 1787–1789 and POTAPOV 1957. (The rest of them occur only as copies of the primary sources.)

The observation of the Kamass language material indicates that **j* in it does not occur as an independent mode or temporal marker (see KÜNNAP 1977). On the other hand, the suffix **ja* is quite common in Mator finite verb forms, and the originality of its **j* is beyond all question. According to translations these Mator finite verb forms should be expressed by indicative present (or aorist) forms. Possibly the suffix **ja* – as well as the suffixes *jə̑* (rare), *nV*, *gV* et al. – functions as the marker of the present tense (or aorist) of the Mator language.

First of all, I would present definite cases of the Mator *ja*, i. e., these where *ja* follows a vowel: MatMat (POTAPOV 1957)

аямъ 'I am able' (80), *агитыямъ* 'I send' (87), *аптыдӟямъ* 'I plant' (91), *арамдӟямъ* 'I sweep' (80), *балӟямъ* 'I bite' (78), *хымдыямъ* 'I pour' (82), *кандӟямъ* 'I carry' (83), *кандыямъ* 'I drag' (60), *картӹямъ* 'I burn' (70), *кыргытыямъ* 'I open' (85), *коямъ* 'I find' (82), *крӹямъ* 'I flay' (72), *крыдӂидӟямъ* 'I hit the target' (98), *мазӟямъ* 'I wash' (81), *меямъ* 'I take' (58), *мӟязӂастыямъ* 'I shatter' (89), *мӹямъ* 'I give' (67), *напӹямъ* 'I press' (67), *нилдӹямъ* 'I compel' (72), *нундюпдӂӟямъ* 'I get sour' (71), *омдӟямъ* 'I gather' (93), *тохтыямъ* 'I teach' (84), *тчидӹямъ* 'I dart (an arrow)' (89).

It is not yet clear whether in Mator recordings the Russian *я*, following a consonant, is not even used to denote the palatalisation of the consonants:

MatMat (Potapov 1957) *енгелстуєулямъ* 'I yawn' (73), *кимынджнгулямъ* 'I die' (96), *нагрямъ* 'I tremble' (68).

The letter *ь* between the preceding consonant and *я* may indicate non-palatalisation and, simultaneously, the occurrence of the actual *jV*:

MatMat (Potapov 1957) *бадьямъ* 'I feed' (76), *хапырьямъ* 'I drop' (85), *камдьямъ* 'I pour' (79), *мондюдюльямъ* 'I wish' (70), *сабыдьямъ* 'I interrupt' (87), *топьямъ* 'I chew' (71).

As Helimski indicates, in the form *нундульямъ* 'I declare' (84) we come across a transitive suffix, cf. *нюндамъ* 'I hear' (92). The same is valid in the verb form *керыпьямъ* 'I dress (smb.)' (82) where *ja* can possibly be found, cf. *кернам* 'I dress myself'. (HELIMSKI 1993: 376.)

The contrasting of Mator verb forms with those of the Kamass language indicates that in Kamass the *l'V* suffix commonly corresponds to the Mator *jV*- suffix. *l'V* is a general marker of the Kamass present–future tense (KÜNNAP 1978: 117–124).

By way of examples, from these equivalents I have chosen such pairs of Mator–Kamass verbs which have common Samoyed stems (according to JANHUNEN 1977), and which do not reveal any derivation suffixes to facilitate comparison, including the further comparison with the usage of the rest of the Samoyed languages. So, cf. for example:

MatMat (Potapov 1957)	KamKam (Donner-Joki 1944)	(Janhunen 1977)
коямъ 'I find' (82)	*ḳul'äm* ['I see'] (34a)	*ko-
крямъ 'I flay' (72)	*kərl'ɛm* [id.] (30a)	*kirå-
мазіямъ 'I wash' (81)	*buzʾl'äm* [id.] (11b)	*måså-
(see Klesment 1994: 34, too)		
мямъ 'I give' (67)	*mɔl'ɛm, mēl'ɛm* [id.] (39b)	*mi-
кандіямъ 'I carry' (83)	*ḳᶜändʾl'äm* ['I travel'] (26a)	
	~ *ḳᶜändʾГam* ['I leave']	*kåntå-
кандыямъ 'I drag' (60)	(ibid.)	

Since the non-palatalized present–future suffix *lV* is well known in Kamass, we could suppose that the suffix *l'V* in Kamass is explained as a compound origin of *lV* + *jV*. This supposition can also be extended on the Kamass preterite suffix *b'V* (< *bV* + *jV*). (See more closely KÜNNAP 1977: 58–60.) Certainly, it is necessary to consider a possible mutual assimilation of the suffixes *l'V* and *b'V* whereby it is not clear which of them has set an example. Regrettably, the data about the Mator preterite marker are practically lacking.

At any rate it is hardly believable that in the marker of the Kamass suffix *l'V* we come across the original palatalisation of the initial consonant. Most probably the palatalisation has been caused by the following *j* (the point of departure is the compound suffix *lV* + *jV*) or the influence of analogy of the preterite marker *b'V*. Observing the Mator verb forms which, beside the ordinary suffix *ja*, have also suffixes *lV* and *ljV* (read *l'V*?) in single cases, it seems more

reliable, though, that in both Kamass and Mator the formation and assimilation of the suffix sequence *lV + jV* has taken place.

lV cases:
MatMat (Potapov 1957) *омурламъ* 'I dine' (84), (?) *кандагулъ* 'I am cold' (73),
MatKar (Pallas 1787–1789) *cúndzschrlam* 'I piss' (53), *ósoronlo* 'I want to eat' (52).
Cf., for example:

MatMat (Potapov 1957)	KamKam (Donner-Joki 1944)
омурламъ 'I dine' (84)	*amə̀ōr²l'ám* ['I eat'] (5b)
нундульямъ 'I declare' (84)	*nшə̀шl'ɛm* ['I hear'] (47b)

(See Mator *ля-* and *лья*-cases above, too.)

What else attracts attention in that in Kamass both suffixes *l'V* and *l(V)* as the present–future marker and both suffixes *b'V* and *bi* as the preterite marker are used in the conjugation paradigm of one and the same verb, whereby *l'V* and *b'V* are more consistently used in the singular. For example KamKam (DONNER–JOKI 1944) 'erschreckt werden':

Ind. pres.[-fut.?]

1.p.	*nerēl$^{i}_{\frown}$iem*	*nerēlb$^{ш}_{\frown}$ ~ nerēl'ēb$^{ш}_{\frown}$*	*nerēlbɛ²*
2.p.	*nerēl$^{i}_{\frown}$iел*	*nerēlл$^{ш}_{\frown}$ ~ nerēl'ēл$^{ш}_{\frown}$*	*nerēllɛ²*
3.p.	*nerēl$^{i}_{\frown}$ie*	*nerēlg$^{ш}_{\frown}$ ~ nerēl'ēg$^{ш}_{\frown}$*	*nerēl'ēlɛ²* [pro *nerēlɛ²*?] (146)

Ind. pret.

1.p.	*nerēb$^{i}_{\frown}$iem*	*nerēbīb$^{ш}_{\frown}$*	*nerēbībɛ²*
2.p.	*nerēb$^{i}_{\frown}$iел*	*nerēbīл$^{ш}_{\frown}$*	*nerēbīlɛ²*
3.p.	*nerēb$^{i}_{\frown}$ie ~ nerēbi*	*nerēbīg$^{i}_{\frown}$*	[?] *nerēbīdɛ² ~ nɐrēbi²i²*

It is also worth mentioning that actually here, in the cases of *l'* and *b'* Donner often used the respective system of spelling *l$^{i}_{\frown}$* and *b$^{i}_{\frown}$* which could be the trace of the original compound suffix (*lV + jV* and/or *bi + jV*). It could certainly be only a phonetical nuance as well, or else a peculiarity of Donner's transcription, since Aulis J. Joki writes: „Über einige (insbesondere in Verbalformen vorkommende) palatalisierte Konsonanten bemerkt Donner in seinen Originalaufzeichnungen: «*l'* ~ *l$^{i}_{\frown}$*, *r* ~ *r$^{i}_{\frown}$*, *b'* ~ *b$^{i}_{\frown}$*, *p^{c}* ~ *p^{i}*. Diese Laute sind offenbar alle wirklich palatalisiert, ausser *r* im Präsens, wo *r$^{i}_{\frown}$* < *rl'*.» Aber etwas später sagt er «*r, b, p* sind nicht palatalisiert, sondern man muss *r$^{i}_{\frown}$*, *b$^{i}_{\frown}$*, *p$^{i}_{\frown}$* schreiben.»"(DONNER–JOKI 1944: 125).

Last but not least, attention could be drawn to the fact that Kamass has a gerundial and participial marker *-$^{i}_{\frown}$*, *-i* (see KÜNNAP 1977: 62–63).

So we can see that the occurrence of *j* in Sayan-Samoyed temporal suffixes is not uniquely clear. Anyway, one can arrive at the truth of its wide usage, particularly so in Mator, the initial source being obviously the **j*-type verbal noun suffix, familiar to the whole family of Uralic languages. Concerning the Mator rare *jə*-cases I must say they need a special investigation.

References

DONNER, K. – A. J. JOKI 1944, *Kamassisches Wörterbuch*, Helsinki.

HELIMSKI, E. 1987, *Two Mator–Taigi–Karagas Vocabularies from the 18th Century.* – Journal de la Société Finno-ougrienne 81, 49–84.

HELIMSKI, E. A. 1978, *Leksikografičeskie materialy XVIII – načala XIX vv. po sajano-samodijskim jazykam.* – Jazyki i toponimija 6, Tomsk, 47–58.

HELIMSKI, E. A. 1993, *Matorsko-tajgijsko-karagasskij jazyk.* – Jazyki mira. Ural'skie jazyki. Moskva, 372–379.

JANHUNEN, J. 1977, *Samojedischer Wortschatz*, Helsinki (= Castrenianumin toimitteita 17).

JANHUNEN, J. 1981, *Uralilaisen kantakielen sanastosta*, Helsinki (= Journal de la Société Finno-ougrienne 779).

KLESMENT, P. 1994, *Sajaanisamojeedi verbide *l-lised sufiksid.* Diplomitöö, Tartu. (Manuscript in University of Tartu.)

KÜNNAP, A. 1977, *Kamassi keele konjugatsiooni j-elemendist.* – Fenno-ugristica 4, Tartu, 58–68.

KÜNNAP, A. 1978, *System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe II. Verbalflexion und Verbalnomina.* Helsinki (= Mémoires de la Société Finno-ougrienne 164).

MIKOLA, T. 1988, *Geschichte der samojedischen Sprachen.* – The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences, Leiden – New York – København – Köln, 219–263.

PALLAS, P. S. 1787–1789, *Linguarum Totius Orbis Vocabularia comparativa I–II*, Petropoli.

POTAPOV, L. 1957, *Zum Problem der Herkunft und Ethnogenese der Koibalen und Motoren*, Helsinki (= Journal de la Société Finno-ougrienne 541).

SAMMALLAHTI, P. 1974, *Material from Forest Nenets*, Helsinki (= Castrenianumin toimitteita 2).

Itsemurha suomen kansanperinteessä

GIZELLA LABÁDI-BERTÉNYI
Turku

Suomen ja Unkarin kirjallisuuden vertailumahdollisuuksia pohdiskellessani päädyin itsemurha-aiheeseen. Se tuntuu olevan ikivanha ja kuolematon. Aihe on tulossa yhä ajankohtaisemmaksi: Suomi on vuosikaudet ollut itsemurhatilastojen kärkimaa yhdessä Unkarin kanssa. Se on tuttu molemmissa maissa historian ja kulttuurin alkuvaiheista lähtien, mutta itsemurhia on tehty kasvavassa määrin vuosisadanvaihteesta alkaen. Voidakseen ymmärtää nykykirjallisuutta itsemurhakuvauksineen on palattava menneisyyteen.

Itsemurha-aihe kansanperinteessä esiintyy useimmiten yhteisön ja yksilön suhteen kannalta katsottuna. Sen valossa niin kielteiset kuin myönteisetkin puolet tulevat hyvin esille. Suomessa niin kuin Unkarissa (ja muissakin Euroopan maissa) kielteistä asennetta itsemurhaan on pidetty yleisenä, vaikka olisi syytä puhua toisaalta yhteiskunnan, lähinnä kirkon määräämästä virallisesta kiellosta, toisaalta kansan yksilöön kohdistuvasta joustavammasta, ymmärtäväisemmästä kannanotosta.

Itsemurhaajia – niin kuin kaatumataudissa, mielisairaitakaan – ei pesty, vaan heidät haudattiin niissä vaatteissa, missä he olivat kuollessaan. Heidät nostettiin arkkuun hiilikoukuilla, koska „sairauksien ja kirouksen pelättiin jäävän sukuun." (A–L–P 1985, s. 58.) Heidät pantiin siunaamatta maahan kirkkoaidan ulkopuolelle, jopa kauas metsään aivan 1900-lukuun asti. Itsemurha 1600-luvulta 1900-luvulle oli yksi väkivaltarikoksista. Sitä seurasi sakko, julkinen kirkonrangaistus ym. Nöyryytykset koskivat pikemminkin lähimmäisiä kuin varsinaisia itsemurhaajia, sikäli kuin he onnistuivat kuolemaan oman käden kautta. Kirkon jyrkkä asenne muuttui kuitenkin ajan mittaan. V:na 1869 kirkkolaki luopui näistä perhettä rankaisevista määräyksistä. Valtioneuvosto hyväksyi sen vasta v:na 1919. (P–A–R–K 1987, s. 45–60.)

Rajan vetäminen virallisen näkökulman, kansan moraalinormien ja ajattelutavan väliin on mahdotonta. Toisella puolella ovat kyseisen yhteisön „ihanteiksi" ja käytösmalleiksi piirtämät edut ja odotukset, toisella taas ketä tahansa yksilöä koskeva todellisuus.

Paheksunta voi silti tulla kummalta taholta tahansa. Itsemurha on koettu ongelmalliseksi. Siihen on suhtauduttu ahdistuneesti. Näin ollen jopa nykyäänkin saatetaan sanoa, että itsemurhan tehnyt joutuu kadotukseen. Lukion oppikirjassa (Luxus 4, 1989) lukee: „Ihminen ei omista itseään, elämä on Jumalan hyvä luomisteko ja ihmisellä ei ole oikeutta hävittää Jumalan luomaa." Lisäksi aihe on ollut kauan tabu. Siitä ei ole sopinut puhua. Lähiomaiset ovat pelänneet saavansa pysyvän leiman. Siitä johtuen he ovatkin pitäneet sen salassa tai ainakin yrittäneet verhota sen välttääkseen siitä seuraavia haittavaikutuksia. Parhaasaa tapauksessa on vältetty sen suoraa tuomitsemista. Isä Ambrosios teki sen v:na 1985 seuraavasti todetessaan, että „ihmiset saattoivat itsekin edistää kuolemaansa, esim. eskimo menemällä jään alle, afrikkalainen juomalla kuolettavaa juomaa." (Huomatkaa! esimerkit eivät ole suomalaisia.)

Mainittakoon, että eniten käytetty ilmaus itsemurhan yhteydessä on: „hän ajautui itsemurhaan." Jopa Juudaksesta kerrottaessa voi lukea: „toimeksiantajien kyyninen vastaus ajoi hänet itsemurhaan". Samoin tavallisesta ihmisestä puhuttaessa: „kristittykin voi ajautua tähän epätoivoiseen tekoon." (SIHVO 1979, s. 15–6.)

Suhtautuminen itsemurhaan on vähitellen muutumassa: on jo valtakunnallisia projekteja, sitä yritetään tutkia mahdollisimman monesta eri näkökulmasta.

Negatiivinen suhtautuminen johtuu yhteisön ja yksilön molemminpuolisesta yhteydestä eli siinä tapahtuneesta häiriöstä (Durkheimia lainatakseni: integraatiohäiriöstä). Itsemurhaaja on saattanut suhteen vaakalaudalle jätettyään omat asiansa ja omat velvollisuutensa kesken. Hän ei tehnyt sovintoa yhteisön muiden jäsenten kanssa. Kaikki tämä jää hengen painoksi. (LAAKSONEN 1989, s. 63.) Itsemurhaajan sielu koettiinkin levottomaksi ja kummittelevaksi. Sen takia itsemurhapaikkoja pelättiin: sellainen sielu saattoi pelotella ohikulkijoita metelöimällä ja huutelemalla. Kummitustarinoissa he ilmestyivät pyytämään esirukousta tai siunaamista. Itsemurhan paikka – niin kuin Unkarissakin – voi olla merkitty milloin muistokivellä, milloin muulla tavoin. Eräät itsemurhapaikat – niin kuin esim. *Szárszó* Unkarissa – ovat säilyttäneet merkityksensä näihin päiviin saakka, ks. esim. *I matran koski*. Sekä paikkaan liittynyt symboliarvo että itsemurhatavan varmuus vaikuttanevat.

Tietyt ennusmerkit, enteet todistavat yhteisön ja yksilön suhteen menneen sekaisin. Unet yliluonnollisine eläimineen ja muine huomautuksineen, samoin koirien ulvonta tai räkäättävä nauru, muu kova meteli, ovien paukahtelu kertoi tulevasta itsemurhasta. Uskottiin paholaisen itse yllyttävän siihen – esim. mustana koirana. Itsemurhan hetkellä kuultiin hevosen tai jopa hevoslauman ajavan ohi tai juuri seisahtavan talon pihalle. Maan kerrottiin tärähdelleen, talon vavahdelleen ja esineiden liikkuneen (A–L–P 1985, s. 70.) Kaikki tämä on tulkittavissa niin (kuten unkarilaisissakin vastineissa), että yhteisön ja yksilön suhdetta pidettiin todella molemminpuolisena. Toisin sanoen yritettiin vedota myös yhteisön omaantuntoon eli sen vastuuntuntoon. Ryhdyttiin konkreettisiinkin toimenpiteisiin, tehtiin taikkatempuuja, joiden avulla itsemurhaajan painava ruumis tuli kevyemmäksi niin, että sekin pääsi sovinnolla hautaan. Ks. esim. Juhani Ahon romaanissa *Panu*, 1897 hukuttautuneen Annikin hautajaiset.

Itsemurha on katsottu tietyissä tilanteissa anteeksiannettavaksi. Kansa hyväksyi sen seuraukseksi ankarista elämäntapahtumista tai syyllisyyden sovitukseksi. Ihannointi oli kuitenkin verraten harvinaista. (P–A–R 1987, s. 54.)

Lemmensuru esiintyy yhtenä mahdollisesti ymmärrettävänä syynä itsemurhaan, mutta siihen – niin kuin Unkarissakin – sisältyy muitakin seikkoja, useimmiten eri etnisten ryhmien ja yhteiskuntaluokkien antagonismi.

Aiheeltaan rakkauteen ja kuolemaan keskittyneissä keskiajan balladeissa rakkaus tai pikemminkin sen synnyttämä epätoivo johtaa usein itsemurhaan. Rakastetun menetys saattaa olla yhtenä syynä, joskaan ei kovin usein. Yhdessä balladityypissä nuori aatelismies surmaa itsensä saatuaan tiedon vaimonsa kuolemasta: *Kärestans död.*

Motivaatio on yleensä tätä mutkikkaampi. Rakkaus on komplisoidumpi, ongelmia tuottava ja tuhoon ajava voima. Keskipisteessä on „sukupuolten välinen agressio, epäonnistuva, väkivaltaan päätyvä eroottinen kontakti." (APO 1989, s. 45–6.) Yhtenä päähenkilötyyppinä talonpoikaistyttö, neito tai nuorikko hirttäytyy kieltäytyen jalkavaimon osasta. Vietteljäkin saa osansa: hän syöksyy miekkaansa. Ks. *Kirsti ja Riion poika*. Balladissa *Hirttäytynyt neito* tyttö kohtaa miehen, Vienaan Kalevaisen tai Sulevin Kalevan pojan, joka raiskaa ja ryöstää hänet. Tyttö rientää itkien kotiin. Äidin lähetettyä tytön aittaan koristautumaan hän hirttäytyy kultavöihinsä. Itsemurha tapahtuu oman arvon menetyksen takia ja äidin edustaman yhteisön hyväksymänä. Balladin muutkin muunnelmat ovat mielenkiintoisia. Niissä „Aino-runoissa" raiskaus motiivi muuttuu: kyseessä on tytölle sopimaton rooli, mihin hän ei halua alistua. Ks. *Vellamon neidon onginta, Kalevalan Aino*-episodi. Kyseiset balladit ovat verrattavissa unkarilaisiin balladeihin *Komáromi szép leány* tai *A török rabolta lány* jne. *Kirsti ja Riion poika*-tyyppiset muistuttavat balladeja *A szégyenbe esett lány*, toisin *Angoli Borbála* jne. Mainittu teos kertoo nuoresta herrasta, joka nähtyään mihin pulaan hänen rakastettunsa joutui upottaa veitsen omaan sydämeensä.

Suomen kansanrunouden huippusaavutuksessa, balladissa *Elinan surma* Klaus „ajoi päin sulaa merta, Kirsti rakkina perässä." Sotkuiset rakkausasiat, mustasukkaisuudesta tehty vaimon murha pakottavat Klaun itsemurhaan. Sillä hän haluaa tulla rangaistuksi, samoin, kuin esim. Riion poika tai Antero Ylisen poika balladissa *Morsiamen kuolema.* Riion pojan ja Anteron itsemurhan kuvaukseen sisältyy hivenen myötätuntoa kertojan taholta, Klaun itsetuhon ei.

Rakastetun uskottomuus johtaa itsemurhaan ruotsinkielisissä balladeissa. Ks. *Oväntad bröllopsgäst,* joka tunnetaan myös Aleksis Kiven sovituksena. Siinä tanssittuaan morsiamen kanssa nuorukainen surmaa itsensä. Tämäntyyppinen balladi on jo lähellä 1880- ja 1890-luvun arkkiballadeja, joissa rakkaus on jo „aito": romanttisen traaginen. Niissä Albert ja Maria, Jalmari ja Hulda eivät pysty voittamaan säätyjärjestelmän heidän eteensä asettamia vaikeuksia, mutta he ovat kyllin vahvoja kieltäytymään vanhoillisten vanhempiensa vaatimasta roolista. He haluavat seurata sydämensä käskyjä, valita sopiva elämänkumppani katsomatta rahaa ja yhteiskunnallista asemaa. Siksi he valitsevat – joko toinen heistä tai molemmat – mieluummin vapaaehtoisen kuoleman. Tietysti *Kalevalan Ainokin* sopii tähän ryhmään. Oma veli ja äiti pakottaisivat hänet vanhan Väinämöisen syliin. Hän kieltäytyy hukuttautumalla oman persoonallisuuden, henkisen vapauden puolesta. Unkarin kansanrunoudesta mainittakoon esim. *Két kápolnavirág*, toiselta nimeltä *Kádár Kata.* Rakastavaiset kuolevat rakkautensa puolesta: tyttö pojan äidin työntämänä veteen, poika hyppäämällä samaan järveen.

Unkarin kansanrunouteen verrattuna insesti itsemurhaan johtavana syynä on merkittävä ero. Veljen ja sisaren rakkaus traagisena erehdyksenä puuttuu Unkarin kansanperinteestä. Korostettakoon, että se kuuluu Suomessakin ainoastaan balladien vanhimpiin kerrostumiin. Näissä synkissä runoissa veli vietteleé sisarensa. Ks. *Tuurikkaisen runo, Kalevalan Kullervo*-episodi, *Tores döttrar i Vänge* jne. Kullervon tragedia on askarruttanut useita kirjailijoita Aleksis Kivestä Paavo Haavikkoon (puhumattakaan muista taiteilijoista Sibeliuksesta Salliseen, Gallen-Kallelasta Endre Szászin). Samalla hän on ikivanha ja ikinuori. Vastineita löytyy niin antiikin kuin myös nykyajan maailmankirjallisuudesta. Tehdä virhe ja jättää tekemättä jotakin – nämä johtavat hänen tapauksessaan itsemurhaan yhtenä ainoana mahdollisuutena ylläpitää oman arvon ja kunnian rippeitä. Sukua hänelle löytyy Unkarin historiasta ja ehkäpä eniten Móriczin romaaneista... Insesti-aihe ei liity näihin hahmoihin, mutta käsitteen laajemmassa merkityksessä sopimaton rakkaus (turmellettua lapsinaista kohtaan) kylläkin.

Melko suurena eronа pidän, ettei herooisia itsemurhia löydy Suomen kansanperinteestä. S. Solheim tosin antaa tiedon (SOLHEIM 1970, s. 341–6) Ivan Susanin tyyppisestä sankarista. Taru on tunnettu myös Venäjällä, Norjassa ja Tanskassa. Tätä sporaadista tietoa vastaan on todettava, että suomalainen sankari selviytyy useammin omin neuvoin, älynsä ja vikkelyytensä avulla uhraamatta henkeään isänmaansa puolesta. Tarinan muunnelmat – ns. vainolaistarinoista, jotka ovat todella kansainvälisiä – kertovat sankarista, joka eksyttää viholliset. He kuolevat nälkään, mutta hän (Laurukainen tai Larikka) pääsee pälkähästä ehjin nahoin. Tietysti vikkelää ja sympaattisen ovelaa Larikkaa vastaavia sankareita löytyy myös Unkarin kansanperinteestä, mutta enemmän sellaisia, jotka ovat valmiina uhrautumaan isänmaan puolesta. (Shneidmaniin viitaten itsemurhaa pidän yksilön tekona, siksi en tee eroa herooisten ja muiden „tavallistan" itsemurhien välillä. Ks. SHNEIDMAN 1985, s. 5–56.)

Kalevalassa Väinämöisen lähtö (kertomarunona *Väinämöisen tuomio*) on kätketty itsemurha. Se vastaa vanhoja yleismaailmallisia perinteitä. Elää kauniisti tietää työtä, eri velvollisuuksien täyttämistä. Kuolla kauniisti tietää poistumista ajoissa. Riitti-itkut sisältävät toivomuksen sovinnosta jälkeenjäävien kanssa. Sitä Väinämöisen lähtö tarkoittaa. Näin ollen hän on sukua niille unkarilaisille, japanilaisille ym. vanhuksille, jotka suoritettuaan tehtävänsä läh-

tevät elämän kentältä. He antavat paikkansa heitä nuoremmille ja tehokkaammille. Vrt. Fukazava Hichiron novelli *Pyhiinvaelluslaulu*, novelli József Nyírőn kokoelmasta *Kopjafák* (1934), Ferenc Sántan novelli *Sokan voltunk* (1965) sekä tiedot uudemmista tapauksista (DOBOS 1986, s. 70–78).

Mainitut itsemurhat olisi helppo luokitella Durkheimin, Shneidmanin, Hillin jne. oppien mukaan. Esim. Durkheimin teoriaan nojaten voisi puhua altruistisesta (Väinämöisen), egoistisesta (Riion pojan), anomisesta (Ainon) ja fatalistisesta (Kullervon) itsemurhasta. Durkheimin luokittelu perustuu siihen, että koska yksilön ja yhteisön suhteessa on kaksi ulottovuutta – integraatio ja regulaatio –, on näiden ääripäissä poikkeamaa keskimäärästä yhteensä neljä: liikaa tai liian vähän integraatiota ja liikaa tai liian vähän regulaatiota. Unkarilaisten ja suomalaisten itsemurhien vertailu tältä kannalta antaisi mahdollisuuden syventyä esim. historian sävyttämiin eroihin jne. Voitaisiin todeta, että Suomessa on jonkin verran vältytty altruismin äärimmäisyyksiltä.

Sen sijaan fatalistisia itsemurhia löytyy enemmän Suomen kansanperinteestä kuin Unkarin itsemurhahistoriasta. Välttääkseni perusteelmattomia – liian nopeita – yleistyksiä tyydyn samanlaisten ja erilaisten piirteiden esittelyyn. Kehotan ottamaan vaarin suomalaisista runoista, joissa kertoja eläytyy henkilön itsemurha-aikomukseen ja kuvaa sitä olosuhteineen, tunnetiloineen päivineen. Voidaan todeta kertojan edustavan samanaikaisesti sekä yksilön että yhteisön kommunikaatioita itsemurhasta.

Lähteet

A–L–P = KALLE ACHTÉ – JOUKO LÖNNQVIST – JUHA PENTIKÄINEN: *Vanha suomalainen kuolemankulttuuri.* (s. 58–75.) In: Kuolema elämän keskellä. Toim. JAN-ERIK RUTH – PIRKKO HEISKANEN. Helsinki, 1985.

ISÄ AMBROSIOS: *Idän kirkko kuolemasta.* (s. 225–240.) In: Kuolema elämän keskellä.

APO, SATU: *Viettelijä ja vietelty. Keskiajan viittaavat kansanballadit.* (s. 45–53.) *Uusi kansanlaulu: arkkiveisut ja rekilaulut. Arkkiveisujen romanttinen kapina. (s. 278–279.)* In: „Sain roolin johon en mahdu". Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja. Toim. MARIA-LIISA NEVALA. Helsinki, 1989.

DOBOS, ILONA: *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség.* Budapest, 1986.

DURKHEIM, EMILE: *Le suicide.* 1987. Engl. *Suicide.* Padstow, Cornwall, 1989.

JÄRVENTIE, IRMELI: *Selviytyä hengiltä.* Stakes–Tutkimuksia 34. Tampere, 1993.

Kalevalaista Kertomarunoutta. Toim. MATTI KUUSI. SKS 362. Helsinki, 1987.

KUNT, ERNŐ: *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe.* Budapest, 1987.

LAAKSONEN, PEKKA: *Karjalan kalmismailla.* (s. 60–70.) In: Synty ja kuolema. Tampereen Taidemuseon julkaisuja. Tampere, 1989.

Luksus 4 = Lukion Luxuskonto 1989. ULLA-MARIA AROLA – TIMO KOUKI – MIIKKA RUOKANEN – TAPANI RUOKANEN: *Kristillinen ajattelu ja elämä.*

P–A–R–K = JUHA PENTIKÄINEN – KALLE ACHTÉ – KARI RUOTSALAINEN – TIMO KYYKKÄ: *Kuolema suomalaisten maailmankuvassa.* (s. 45–55.) In: Ihmisenä maailmassa. Toim. Helena Helve. Helsinki, 1987.

SHNEIDMAN, EDWIN: *Definition of Suicide.* New York, 1985.

SIIVO, JOUKO: *Puheenvuoro Yleisradion ohjelmassa: Oikeus kuolla?* (s. 14–16.) In: Oikeus kuolla? Yleisradion julkaisusarja 1979/1.

SOLHEIM, S.: *Historical Legend – Historical Function.* Acta Etnographica 1970, s. 341–346.

Az ural–altáji nyelvrokonság gondolata Repiczky Jánosnál az Új Magyar Múzeum hasábjain megjelent tanulmányai alapján

H. Laborc Júlia
Budapest

A szabadságharc bukása után a magyarság össztársadalmi méretekben átélte a reménykedés és csüggedtség egyidejű, krízist teremtő helyzetét. Már az 1850-es évek legelején megkezdődött az eseményekkel való számvetés, az okoknak és következményeknek tárgyilagos vizsgálata. Az irodalomban és a társadalomtudományokban egyre erőteljesebb hangsúlyt kapott a nemzeti azonosságtudat folytonosságának szükségessége és az ezt erősítő tényezők számbavétele. A herderi jóslatot megcáfolni igyekezők, a Kölcsey intelmeit megfogadók egyre inkább átérezték a magyar művelődés, a nemzeti szellem és jellem szerves fejlődése biztosításának fontosságát, a Nyugat-Európához való integrálódás mielőbbi megvalósításának és az ősi magyar nemzeti értékek feltárásának szükségességét.

Az Új Magyar Múzeum és melléklapja, az Akadémiai Értesítő (a továbbiakban UMM és AkÉrt) a neoabszolutizmus első korszakában (1850–60) reprezentáns módon kifejezték a magyar szellemi életnek a bukott szabadságharcból adódó identitásválságát, szellemi útkeresését, lassú magáratalálását. A korszak magyar szellemiségét meghatározó tanulmányok jelentek itt meg, s a magyar szellemi élet vitáinak egy része is az UMM hasábjain zajlott le. Ez a sajtóorgánum jelenítette meg a születő magyar nyelvtudomány – az akkori tudományos viszonyainkat figyelembe véve országos jelentőségűnek ítélhető – módszertani vitáját a „szónyomozati" és az összehasonlító nyelvtudomány képviselői között.

Nyelvünk hovatartozásának, népünk eredetének vitájában az UMM hasábjain legerőteljesebben Hunfalvy Pál, Reguly Antal, Szontagh Gusztáv exponálták magukat. De ehhez kapcsolódott Repiczky János egész munkássága és vitája Jerney Jánossal.

A Repiczky életéről és személyiségéről ismert adatok lényegében a Toldy Ferenc akadémiai emlékbeszédében elhangzottakon alapulnak.[1]

Az Új-Bars mezővárosban 1817-ben szegény mészáros fiaként született, tanulni vágyó fiút egész életén keresztül végigkísérte a szegénység, az embertelen nyomor. A fizikailag gyenge, a szellemi tudást mindennél jobban becsülő, s így egyre inkább polgári tudatúvá váló fiatalember emberi–szellemi habitusára meghatározó jellegű volt tübingiai tartózkodása 1842–43-ban. Teológiai tanulmányait háttérbe szorítva vaskaratát, tehetségét a keleti nyelvek tanulmányozásába fektette. Egyik professzorának, G. H. A. Ewaldnak komplexitásra törekvő, komparatista elemeket is tartalmazó tudományos szemlélete végigkísérte Repiczky Jánost sajnálatosan rövid életpályáján.[2] Pestre kerülve magántanításból élt, majd az akadémiai könyvtár alkönyvtárnokaként tevékenykedett, később a keleti nyelvek magántanáraként török, perzsa és szanszkrit nyelvet tanított az egyetemen.

Dolgozatai jelentek meg az UMM-ban és az AkÉrt-ben, tevékenyen részt vett az akadémiai üléseken, a magyar tudományos életben addig ismeretlen témákról értekezett és szerzők munkáit ismertette. Tevékenységének biztos medert látszott szabni az a körülmény, hogy 1854-ben az Akadémia Történelmi Bizottmányának lett tagja. Ezen minőségében bízták meg a török–magyar történeti kútfők gyűjtésével és ismertetésével, az ú. n. Turcicák majdani megjelentetésével. Úgy tűnik az UMM-ban megjelenő akadémiai gyűlések rezüméiből, hogy a magyar turkológiát akkor Repiczky János jelentette Magyarországon. Mindamellett Repiczkynek a kora-

beli viszonyokat figyelembe véve jelentősnek mondható forrásfeltáró tevékenysége kevéssé vált ismertté.

Repiczky János tudományos szemléletének egynémely eleméről megemlékezett Toldy Ferenc, személyes kapcsolatukat felelevenítve. Az egyik ilyen eleme Repiczky gondolkodásának az, hogy ő a keleti nyelveken nemcsak beszélni akart, hanem nyelvi rendszerükbe tudományosan belemélyedni. A keleti nyelvek mellett e népek irodalmát, történetét, földrajzát, filozófiáját, vallástörténetét is búvárolta. Azt a tudományos tételt hangoztatta, hogy a magyarnak semmi köze az „indogermán nyelvosztály" nyelveihez, ezektől világosan elkülöníthető. De ennek a megállapításnak tudományos alapot csak az adhat, ha megismerjük a nyelvcsalád nyelveit, e nyelvek „külön természetét".(3)

Tudományos felfogását jellemezte az a gondolat, hogy az új források felbukkanása szükségszerűen megváltoztatja eddigi nézeteinket. Vélte, hogy szükséges a tudósi pártatlanság, ismertetni kell az egymásnak ellentmondani látszó forrásokat, nézeteket, és az irodalmi, történeti jelenségeket egymással párhuzamba állítva, lehetséges összefüggésrendszerükben kell vizsgálni. Szemléletében a komparatív elem súlyát növelte az arab, perzsa, török nyelvekkel, költészettel és történelemmel való foglalkozás. Ismertté vált előtte, hogy a török népek és nyelvek míly erős keveredésben léteznek a perzsa és arab népek- és nyelvekkel. Az általa búvárolt – akkor Magyarországon szinte ismeretlennek számító – török történeti források meggyőzték az arabok, perzsák, törökök világtörténelmi jelentőségéről, a kazárok korai történetének szinte reménytelenül kibogozhatatlan kapcsolatairól más népekkel.(4)

Az UMM 1855. márciusi füzetében egy részletet jelentetett meg az egyik híres középkori arab földrajz- és történettudós, Quazvini munkájából(5), mely alátámasztja azt a szaktudományi megállapítást, hogy a keleti kútfők a magyarokat jobbára török eredetű népnek tekintették. A Repiczky által közreadott részletben említés történik pl. a burtaszokról (sokan a mordvinokat sejtik e népnév alatt), besenyőkről, ujgurokról stb., közölve legáltalánosabb, legismertebb szokásaikat.

Érdekes vita bontakozott ki az UMM hasábjain Repiczky János és Jerney János között.

Jerney János 1851-ben jelentette meg az 1844–45-ben tett besszarábiai, krími, Azov-tenger vidéki, Don menti utazásának tapasztalatairól szóló két kötetes könyvét.(6) Ebből a műből és más, elsősorban akadémiai felolvasásaiból is kitűnt, hogy ő a magyarságot Perzsiából eredeztette és a parthus néppel rokonította. Repiczky Jerney őstörténeti koncepciójának nyelvészeti részével kívánt vitába szállni. Mindenekelőtt óvatosságra intett a tudományos nyelvi összehasonlítás várható eredményeivel kapcsolatban. Érezhetően fontosnak tartotta, hogy éles különbséget tegyünk a nyelvek rokonsága és egyes nyelvek egymásból történő eredeztetése között. Repiczky úgy vélte, hogy az összehasonlító nyelvtudománynak először szükségképpen az egyes nyelvek között fennálló esetleges rokonságot, annak mértékét, mibenlétét kell meghatároznia. Utána lehet csak a részletesebb, tudományos módszerek birtokában az eredet problémájának megoldásához hozzákezdeni. Ennek a problémának az adott jelentőséget, hogy különösen a XIX. század elejétől tartotta magát az a tévhit, mintha a magyar–finn nyelvrokonság híveinek tábora, Hunfalvy Pállal az élen a magyar nyelvet és népet a finnből eredeztették volna. Ez a tudománytörténeti ferdítés nagy felzúdulást keltett azoknak a jóhiszeműnek mondható nemesi liberálisok körében is, akik nem álltak ellenségesen szemben a finn–magyar nyelvrokonság eszméjével. Ez az igaztalan állítás a jóhiszemű közömbösöket is a finnugor származtatás gondolatának ellenségévé tette.

Jerneyvel folytatott vitájában Repiczky figyelmeztetett nemcsak a hangtani hasonlóságokra, hanem a grammatikai ismeretek fontosságára is, kiemelve a szógyökök és toldalékok, külö-

nösképpen a képzők problémáját, a jelző és a jelzett szó viszonyának nyelvi megjelenítését, az egyes szavak szerteágazó jelentéskörének biztonságos ismeretét. Repiczky János ismerve az arab, perzsa, török nyelv egyes szavainak egymás közötti vándorlását, arra hívta fel vitapartnerének figyelmét, hogy egyes, általa parthus nyelvbélinek mondott szó vagy szanszkrit, vagy arab, esetleg török. Ugyanakkor elismerte az elkülönítés nehéz voltát is. Jerneynek a parthus nyelvvel való birkózását látva óva intett attól, hogy bárki is az összehasonlító nyelvtudománytól egymagától várja a nyelvek vagy népek eredeztetése problémájának végső megoldását.(7) Figyelmeztetett Repiczky arra is, s ennek megvolt korában a maga aktualitása, hogy az őstörténeti kutatásokat sok esetben segítik a nyelvemlékek, de ezek megfejtéséhez is széleskörű nyelvismeret szükséges.

Jerney úgy vélte, hogy a párszi vallás „műszava"-iból, melyek szerinte még a magyar nyelvben fellelhetők, egy egész régi magyar mitológiát lehetne kialakítani. Szükséges megjegyeznünk, hogy Ipolyi Arnold Magyar Mythologiája 1854-ben jelent meg, s a szerző ilyen irányú munkálataiból részletek már korábban is megjelentek az UMM hasábjain. Ez is jelzi azt, hogy az őstörténeti vizsgálódásokba egyre bátrabban bevonták a népi hitvilág, vallásos hiedelmek felkutatását, s ezek gyűjtése egyre tervszerűbbé vált. A Jerney János által fent felvetett gondolat nem volt idegen Ipolyi Arnoldtól sem.

Jerney János egész válaszcikkén végighúzódott az a vezérgondolat, hogy a terméketlen, valós tudományos eredményeket nem hozó Repiczky-féle szótári etimologizálásokat el kell utasítani, csak a történeti alapokon nyugvó szóelemzések hordozzák magukban a tudományos továbblépés lehetőségét. Jerney reális veszélyt érzékelt az európai összehasonlító nyelvtudomány egyes képviselőinek etimológiai divatjában. Kis számú nyelvi anyag vizsgálatából egy nyelv vagy nép eredetére, vagy annak civilizációs állapotára következtetni szerinte mérhetetlen kárt okoz. Egy nép ősi állapotának, őstörténetének rekonstrukciója nem történhet meg pusztán szótárakból vett etimológizálások segítségével – túlozta el Repiczky álláspontját Jerney János. Repiczky módszerét etimológiai gáncsoskodásnak nevezte, erős túlzással a finn nyelvrokonság híveit egy vele szemben álló „antiparthicus felekezet"-ként jelenítette meg. Kétségtelen az, hogy Hunfalvy Pál, Fábián István ezirányú tevékenysége ezekben az években élénkült meg. Hunfalvy makacs következetességgel vívta harcát a Czuczor Gergely – Fogarasi János kettőssel szemben azért, hogy a készülő nagyszótárba az urál–altáji összehasonlító nyelvtudomány eredményei bekerüljenek, ill. maga az összehasonlító metodika a szerkesztő koncepciójában helyet kapjon.

Repiczky János az UMM 1852. szeptemberi számában válaszol Jerney kifogásaira Parthia, Al-Mazjár, Garaboncos címmel. Néhány példával igyekezett tönkretenni a Jerney által büszkén tudományos hitelűnek tartott ún. történeti alapú etimologizálást. Repiczky János példáival azt kívánta láttatni, hogy az összehasonlítással foglalkozó nyelvésznek mekkora tudományos felelősség nyomja a vállát, hogy nem lehet felelőtlenül minden, a magyar népnévhez hasonló hangzású nevet kapcsolatba hozni a magyarsággal. Nem minden alap nélkül jegyezte meg Repiczky, hogy az amatőr nyelvészek – közéjük értette természetesen Jerney Jánost is – annyi néppel és nyelvvel népesítették be Perzsiát, hogy az épp olyan küzdőtere lett a különböző nemzeteknek, mint Pannónia. Valóban sok korabeli cikk – köztük az UMM-ban megjelentek is – foglalkozott a Kárpát-medence valós és vélt etnikai sokszínűségével.

Jerney János makacs és kitartó nyelvészeti és történeti munkálkodását azon, hogy bizonyítsa a magyarok rokonságát az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó parthusokkal, Repiczky azzal az 1850-es években fellelhető nacionalista érzelmektől sem mentes felfogásból eredeztette, hogy a magyarságnak is minél dicsőbb ősöket kell keresni. Az indoeurópai nyelvészet nemcsak a nyelvtudomány új módszereit dolgozta ki, hanem az ide tartozó népek nemzeti ön-

tudatát is nagy mértékben növelte. Repiczky dolgozatában leszögezte, hogy a magyar nyelv mind a perzsával, mind a többi indoeurópai nyelvvel éles ellentétben áll. A maga óvatos módján, de kiemeli: a magyar nyelvet „ural-altáji vagy hun-scytha nyelvnek merem mondani."(8) Ezzel elmetszette azt a fonalat, amellyel az előző évszázadok nyelvi ábrándokat szövögető amatőrjei összekötötték a magyar nyelv és nép ősi történetét csillogó, nagy világtörténelmi szerepet játszó „napkeleti" nyelvekkel és birodalmakkal.

Repiczky tudományos pályájának legaktívabb szakaszában halt meg szívgyengeség következtében 38 éves korában, 1855-ben. Élete, sorsa tipikusnak mondható magyar tudóssors. A szellemi munka végzése, a tudás állandó növelése élete értékrendjének fő motorja lett. Ha a „terepmunka" az általa ismert nyelvek népeinél nem is adatott meg számára, a török oklevelek másolásával, lajstromozásával, néhánynak szűkszavú kommentárral való közreadásával rendkívül hasznos tevékenységet folytatott. Valószínűleg több tudós használta fel bibliográfiáit, fordításait, mint ahányan megemlékeztek róla. A XIX. század végén a török-magyar kori történeti emlékeket kiadó Thury József tett említést Repiczkyről, mint aki színvonalas fordításban és formában először adott töredékeket a török történeti irodalomból Magyarországon.

Anyagi megélhetésének állandó bizonytalansága, a tudomány tisztelete, nyelvtudományi felfogásának némely eleme, elkötelezett magyarságtudata, a tudományos pályán felhalmozott anyag kényszerű feldolgozatlanul hagyása Repiczky Jánost rokonítja a nála két évvel fiatalabb Reguly Antallal.

Jegyzetek

(1) Toldy Ferenc gyászbeszéde Repiczky János felett. Tartatott az Akadémiában, ápr. 23. MDCCCLV. *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái 1868–74.* V. kötet. 370–380. p.

(2) uo. 372. p.

(3) uo. 374. p.

(4) *Beszámoló az Akadémia 1853. ápr. 25-i kis gyűléséről.* AkÉrt 1853. 110. p.

(5) *A turk nemzetségek (Gazwini XIII. századbeli arab író szerint).* UMM 1855. márc. V. évf. III. füzet, 169–180. p.

(6) *Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett., 1844–45.* Pest, 1851. I–II. 329., 316. p.

(7) REPICZKY JÁNOS: *Jerney János Parthiajára tett nyelvészeti észrevételek.* UMM 1852. jan. 1. II. évf. IV. füzet, 241. p.

(8) REPICZKY JÁNOS: *Parthia, Al-Mazjar, Garaboncos.* UMM 1852. szept. 1. II. évf. XII. füzet, 721. p.

Sprachen, die dem Lauf der Zeit trotzen?

LARS-GUNNAR LARSSON
Uppsala

In einem Übersichtsartikel über finnisch-ugrische Sprachen, der vor einigen Jahren in Schweden erschien, wurde behauptet, daß die ungarische Sprache die am wenigsten ursprüngliche unter den finnisch-ugrischen Sprachen sei, wogegen das Samische und die ostseefinnischen Sprachen in vielen Hinsichten altertümlicher als die übrigen finnisch-ugrischen Sprachen seien (HANSEGÅRD & WANDE 1988: 110). Solche großzügigen Verallgemeinerungen bezüglich altertümlicher und übrigens auch sog. primitiver Sprachen treffen aber äußerst selten das Richtige – wenn man sich hier über Verallgemeinerungen im allgemein auszusprechen wagt. Die Auffassungen der Wissenschaftler darüber, welche Sprache denn eine altertümliche Stufe vertrete, scheinen manchmal mit der Muttersprache des Forschers zusammenzuhängen, wobei der archaische Charakter der eigenen Sprache gern hervorgehoben wird. Anders verhält es sich mit den sog. primitiven Sprachen. Als solche wurden am Ende des vorigen Jahrhunderts die Sprachen der Ureinwohner Australiens und anderer entfernter Länder sowie die Sprachen der sog. Naturvölker in unserem Teil der Welt betrachtet. In der Uralistik gibt es ebenfalls eine zähe Tradition, nämlich daß die rekonstruierte ururalische Sprache, die wohl am Ende der Steinzeit gesprochen wurde, eine primitive Sprache gewesen sei. Diese Auffassung kommt z. B. in der wohlbekannten Theorie RAVILAS (z. B. 1957) über die Wortklassen des Ururalischen zum Ausdruck. Hier scheint eine solche Tendenz vorzuliegen, die Primitivität der Sprache zeitlich oder räumlich weit weg von „uns und unserer Sprache" zu verlegen.

Das grundlegende Problem in allen Schätzungen der Altertümlichkeit verschiedener uralischen Sprachen ist, daß der Maßstab des Vergleichs – die uralische Ursprache – keine bekannte Entität darstellt, sondern aus einem Konglomerat von Theorien und Hypothesen besteht. Wenn man z. B. den Entwicklungsgrad des Italienischen und des Spanischen vergleicht, stellt das Lateinische den unbestreitbaren Maßstab dar. In der Uralistik sind die Verhältnisse andersartig, obwohl in der Forschergemeinschaft zweifellos ein weitgehender Konsensus über die Struktur der uralischen Ursprache vorliegt. Jedoch ist es eine unbestreitbare Tatsache, daß übliche Theorien über sogar grundlegende Züge der Ursprache immer wieder der Überprüfung ausgesetzt werden. Wenn man z. B. das Tempussystem des heutigen Finnisch und das des heutigen Ungarisch mit dem rekonstruierten ururalischen System laut der vorherrschenden Auffassung vergleichen würde, würde man zur Schlußfolgerung gelangen, daß das ursprachliche System mit zwei Tempora im Ungarischen besser bewahrt ist. Neulich hat aber Künnap (in Druck) vorgeschlagen, daß zusammengesetzte Tempora schon im Ururalischen vorgekommen sind. Wenn dies stimmt – und viel spricht dafür, daß Künnap hier recht hat –, bedeutet es, daß das Samische und die ostseefinnischen Sprachen plötzlich Ansprüche darauf erheben könnten, ein altertümlicheres Tempussystem zu haben als was man bisher angenommen hat. Eine Unsicherheit haftet also jeder Behauptung darüber an, in welchem Ausmaß eine uralische Sprache die rekonstruierte, grammatische Struktur der Ursprache bewahrt hat.

Wenn man studieren will, in welchem Grad sich gewisse uralische Sprachen verändert haben, muß zuallererst festgestellt werden, welcher Teil der Sprache sich am besten als Grund des Vergleichs eignet. Die Grammatik ist derjenige Bereich der rekonstruierten Sprache, der am umstrittensten ist. Obwohl eine beträchtliche Einigkeit über z. B. das Konsonantensystem

vorliegt, läßt sich dies nicht vom Vokalsystem behaupten. Auch in der uralischen Morphologie gibt es mehrere unklare Punkte und noch mehr in der Syntax. Anders verhält es sich mit dem Wortschatz, der ein offenes System darstellt. Wenn eine neue Etymologie zukommt oder eine alte verworfen wird, hat dies keine so starke Wirkung auf das Gesamtsystem, als wenn z. B. das Tempussystem in einer neuen Art rekonstruiert würde. Freilich standen die Wörter im Ururalischen, wie auch in den übrigen Sprachen, in einem systematischen Verhältnis zueinander, aber eine realistische Rekonstruktion semantischer Felder im Ururalischen wird trotz aller Bemühungen nie erreicht werden. Ergebnisse der etymologischen Forschung resultieren in weniger dramatische Konsequenzen als neue Theorien über die grammatische Struktur der Ursprache. Der Wortschatz wurde auch glottochronologischen Untersuchungen zugrunde gelegt. Obwohl die Zeitbestimmungen der glottochronologischen Forschung aus guten Gründen abgelehnt werden müssen (BERGSLAND & VOGT 1962), zeigt dies trotzdem, daß sprachliche Veränderungen mit Hilfe des Wortschatzes festgestellt werden können – eine Schlußfolgerung, die weder den Forscher noch den Laien überrascht. Ein Studium des Wortschatzes bietet auch den Vorteil, daß der Uralistik kürzlich ein ausgezeichnetes Hilfsmittel zur Verfügung gestellt worden ist: *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (UEW) und die sich darauf gründende *Statistik der uralischen Lautentsprechungen.*

Es ist somit methodisch angemessen und technisch durchführbar, auf Basis des Wortschatzes die Auffassung zu prüfen, daß das Ungarische „die am wenigsten ursprüngliche der finnisch-ugrischen Sprachen" (HANSEGÅRD & WANDE 1988: 110; meine Übersetzung) darstelle. Wenn dem so wäre, müßte der Wortschatz des Ungarischen im UEW weniger repräsentiert sein als z. B. der des Samischen, da Hansegård & Wande (1988: 110) das Samische – im Gegensatz zum Ungarischen – für eine altertümliche Sprache halten.

Die Auswahl der Wörter für eine begrenzte Untersuchung wie der vorliegenden bietet gewisse Probleme. Es ist offentsichtlich, daß in einer Untersuchung der Wörter für benzingetriebene Fahrzeuge, für Kernkraftwerke oder Computerprogrammierung weder das Ungarische noch das Samische altertümlich erscheinen würden. *Mutatis mutandis* bedeutet dies, daß man auch keinen Teil des Wortschatzes wählen kann, der mit Jagd und Fischfang in den Wäldern der Taiga intim verknüpft ist, d. h. Wörter, die mit einer Lebensart zusammenhängen, die die Ungarn längst verlassen haben, die aber die Samen grundsätzlich noch immer betreiben.

In einem populärwissenschaftlichen Artikel (LARSSON 1994) habe ich gezeigt, daß der Ungar finnisch-ugrisch ist, so lange er nackt ist, daß aber, sobald er sich anzieht, Wörter fremder Herkunft auftreten. Die Mode bestimmt die Kleidung und damit auch ihre Benennungen, aber die Bezeichnungen der Körperteile lassen sich nicht so einfach beeinflussen.

Um den Grad der Altertümlichkeit des Samischen und des Ungarischen zu prüfen, habe ich im UEW Wörter für Körperteile gesammelt, um die Frage beantworten zu können, ob sich das Samische tatsächlich weniger verändert hat als das Ungarische. Hier studiere ich nicht, in welchem Ausmaß ein etymologisches Wortmaterial in veränderter Bedeutung bewahrt worden ist, sondern ich beachte nur solche Wörter, die Form *und* Bedeutung beibehalten haben, denn dies stellt einen höheren Bewahrungsgrad dar. Dies bedeutet, daß z. B. ungarisch *gyalog* 'zu Fuß' nicht beachtet wird, obwohl es natürlich mit der samischen Körperteilsbezeichnung *juol'ge* 'Fuß, Bein' zusammenhängt. Auch ungarisch *vese*, das in der heutigen Sprache 'Niere' bedeutet, ursprünglich aber 'Penis' (TESz) bedeutet hat, wird nicht mitgerechnet. Im Falle von samisch *njal'bme* 'Mund' bin ich am großzügigsten gewesen, indem ich dieses Wort mitgerechnet habe. Die übrigen finnisch-ugrischen Sprachen (UEW s. v. **näl mä*) zeigen eindeutig auf

BEGRIFF	UNGARISCH	SAMISCH
'Haupt'	*fej*	*oai've*
'Haar'	*haj*	*vuok'tâ*
'Auge'	*szem*	*čâl'bme*
'Ohr'	*fül*	*bæl'lje*
'Wange'	–	*nierrâ*
'Kinn'	*?áll*	*oalol*
'Mund'	*száj*	*njal'bme*
'Lippe'	–	*bâvsâ*
'Zahn'	*fog*	–
'Zunge'	*nyelv*	–
'Gaumen'	*íny*	–
'Mark'	*velő*	*âδâ*
'Ader'	*ér*	–
'Hals'	*?nyak*	*čæbeɪ*
'Kehle, Hals'	*torok*	*čoddâ*; L *karras*
'Schulter'	*váll*	*oal'ge*
'Achselhöhle'	*hónalj*	Vfs. *Gȧi̯ŋe̯ʌe̯*
'Hand'	*kéz*	*giettâ*
'Ellbogen'	*könyök*	*gâr'dnjel*
'hohle Hand'	*marok*	? Friis *kiem*
'Finger'	*ujj*	*suor'bmâ*
'Rücken'	*hát*	*čiel'ge*
'Schulterblatt'	–	*bæδ'be*
'Sehne'	*ín*	*suodnâ*
'Herz'	*szív*	*ĺš̄ā̆δĕ*
'Blut'	*vér*	*vârrâ*
'Bauch'	*has*; dial. *juh*	*? čoaw'je*
'Brust'	*mell*	–
'Galle'	*epe*	*sap'pe*
'Leber'	*máj*	Malå *müeksee*
'Niere'	–	Süd *čiermiɛ*
'Darm'	*?bél*	*čoalle*
'Lende'	*ágyék*	–
'Schamhaare'	*fan*	–
'Penis'	*?fasz*	*?buoččâ*
'Hode'	dial. *mony*	*guollâk*
'Arsch'	*segg; far*	–
'Knie'	–	Lule *puol'va*
'Fuß'	*?láb; (láb)szár*	*juol'ge*

eine ursprüngliche Bedeutung 'Zunge' und auch das andere uralische Wort für 'Zunge; Sprache', UEW **kele*, ist im Samischen nur in der späteren Bedeutung bewahrt worden. Auch im normalen samischen Wort für 'Zunge', saN. *njuovčâ*, das ebenfalls ururalischen Alters ist, hat eine Bedeutungsverschiebung von der alten Bedeutung 'harter Gaumen, Kieme(n)', die in den übrigen Sprachen dieser Etymologie vertreten ist, zu 'Zungen' stattgefunden. Von diesen drei alten Wörtern würde somit im Samischen wegen der Bedeutungsveränderungen eigentlich kein einziges mitgerechnet werden. Das Samische ist also in dieser Untersuchung nicht diskriminiert worden.

Übereinstimmungen zwischen semantischen Strukturen, denen eine systematische Übereinstimmung in der lautlichen Struktur fehlt, wie z. B. ung. *nevetlen (ujj)* 'Ringfinger' ~ saNG. *namātibmē* 'id.', sind ebenfalls aus der Untersuchung ausgeschlossen (LARSSON 1992).

Alle samischen Dialekte werden hier als Varianten, die zu einer einzigen Sprache gehören, betrachtet, und dialektale Bedeutungen des Ungarischen werden gleicherweise im Material der ungarischen Sprache mitgerechnet. Deshalb wird in der Untersuchung z. B. damit gerechnet, daß das Samische dank saKola *ťšǧδě*, das alte Wort für 'Herz' bewahrt hat, obwohl sich dieses uralische Wort in den meisten samischen Dialekten in eine Postposition entwickelt hat, z. B. saN. *câδâ* 'durch', und andere Wörter das Herz bezeichnen.

Es kommt vor, daß UEW bezüglich des Alters einiger Wörter unsicher ist. SaN. *guollâk* 'the whole scrotum' z. B. repräsentiert möglicherweise ein ururalisches Wort, ist aber sicherlich ein finnisch–permisches Wort. Diese Unsicherheit und meine Bestrebung, ein ziemlich großes Material zu sammeln, sind die Gründe dafür, daß ich ungarische Wörter wenigstens ugrischen Alters und samische Wörter wenigstens finnisch–wolgaischen Alters mitgerechnet habe. In dieser Weise habe ich 39 Wörter für Körperteile gesammelt (Tab. 1).

Als Ergebnis der Untersuchung stellt sich heraus, daß im Ungarischen mehr Wörter bewahrt sind als im Samischen: im Ungarischen finden sich 34 uralische Etyma wieder, im Samischen 31. Wenn Synonyme mitgerechnet werden, kann die Zahl im Samischen mit einem Wort – saL. *karras* 'Luftröhre' – und im Ungarischen mit zwei Wörtern – ung. dial. *juh* 'Bauch' und *far* 'Hinterteil' – erhöht werden. Diese Gruppe Wörter spricht also eindeutig gegen die Behauptung, laut welcher die ungarische Sprache sich mehr als die samische verändert hätte. Was Körperteile betrifft, haben sich übrigens eben die ostseefinnischen Sprachen unter baltischer Beeinflussung kraftig verändert. Es sei hier genug, an solche Wörter zu erinnern wie finnisch *hammas* 'Zahn', *kaula* 'Hals', und *reisi* 'Oberschenkel', das letztgenannte offenbar schon ins Frühurfinnische eingekommen, da das Samische die Form *ruoi'dâ* aufweist. Interessant ist es auch festzustellen, daß einige Wörter, z. B. 'Haupt', 'Bauch' und 'Darm' (Tab. 1), auf eine lexikalische Variation in der Ursprache hindeuten.

Das Wort für 'Darm' veranlaßt auch eine Erwägung über sog. primitive Züge in der Sprache. In TESz wird nämlich die Bedeutung 'lélek; Seele' des Wortes *bél* (s. v.; meine Übersetzung) dadurch erklärt, daß „laut dem Glauben der primitiven Völker die Seele im Inneren des Menschen wohnt und einen Teil davon darstellt". Diese Bedeutung erinnert aber in so hohem Grad an den englischen Ausdruck *He's got guts* 'er ist mutig', wörtl. 'er hat Därme', daß auch die Engländer und Amerikaner sich um eine Stelle unter denjenigen primitiven Völkern bewerben könnten, die die Seele oder wichtige Eigenschaften im Inneren des Menschen lokalisieren. Vermeintlich „primitive" Züge dieser Art dürften in allen menschlichen Sprachen vorkommen, was zu allergrößter Vorsicht bei Behauptungen über „primitive Sprachen" mahnt.

Es gibt somit gute Gründe, weitläufige Verallgemeinerungen abzulehnen. Die Wirklichkeit ist immer komplizierter, auch in der Welt der Sprache. Alle Sprachen verändern sich im Laufe

der Zeit. Der Takt der Veränderung kann zwar variieren, was u. a. mit Veränderungen in der Umwelt zusammenhängen kann. Daraus folgt aber nicht, daß ein Volk, das weit gezogen ist und seine Kultur vertauscht hat, eine Sprache hätte, die sich in jeder Hinsicht mehr verändert hat als die Sprache eines Volkes, das Wohnplatz und Kultur in geringerem Ausmaß verändert hat. Nicht alle Bereiche der Sprache verändern sich in demselben Grade und mit derselben Geschwindigkeit, was u. a. daraus hervorgeht, daß das Ungarische die alten Bezeichnungen für Körperteile besser bewahrt hat als das Samische. Es wäre günstig, von derartigen Behauptungen über uralte oder primitive Sprachen, über wohlbewahrte oder kräftig veränderte Sprachen abzulassen, denn sie zeugen allzu oft nur von der persönlichen Perspektive des Beurteilers.

Literatur

BERGSLAND, KNUT & VOGT, HANS, 1962: *On the Validity of Glottochronology.* In: Current Anthropology. Chicago, 115–153.

HANSEGÅRD, NILS ERIK & WANDE, ERLING, 1988: *Finsk-ugriska språk i Sverige.* In: Det mångkulturella Sverige. Red. INGVAR SVANBERG & HARALD RUNBLOM. Stockholm, 109–121.

KÜNNAP, AGO, in Druck: *Was geht auf die gemeinsame uralische Ursprache zurück?* wird erscheinen in: Lapponica et uralica.

LARSSON, LARS-GUNNAR, 1992: *„Ta och prata om ringfingret". Om begränsningar i den jämförande språkforskningens möjligheter.* In: Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 1991–1992. Uppsala, 87–97.

LARSSON, LARS-GUNNAR, 1994: *Vad är finsk-ugriskt i ungrarnas språk?* In: Tvärsnitt 2/16. Uppsala, 38–45.

RAVILA, PAAVO, 1957: *Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen.* JSFOu 59:3. Helsinki.

Statistik der uralischen Lautentsprechungen. Zusammengest. von S. CSÚCS, L. HONTI, ZS. SALÁNKI & J. VARGA. (Linguistica Ser. B. Documenta 1.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1991.

TESz = *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára 1–4.* Főszerk. L. BENKŐ. Budapest 1967–1984.

UEW = *Uralisches Etymologisches Wörterbuch.* Red. K. RÉDEI. Wiesbaden & Budapest 1986–1991.

Suomen kieli Karjalassa

KAIJA MARKUS
Helsinki

Suomen kieli on jälleen elpynyt Karjalassa. Monien koulujen ohjelmaan kuuluu suomi olennaisena osana. Petroskoihin perustettiin vuonna 1994 suomalais-ugrilainen koulu, jossa opetetaan suomen lisäksi karjalaa ja vepsää. Myös Kostamuksen kansallisessa koulussa on runsaasti suomen tunteja, ja monissa muissakin kouluissa opetetaan suomea.

Olen mukana Opintotoiminnan Keskusliiton projektissa, jonka tarkoituksena on antaa Karjalan suomen kielen opettajille täydennyskoulutusta. Vuonna 1994 teimme kolme matkaa Karjalaan, kaksi Petroskoihin ja yhden Kostamuksen. Molemmissa kaupungeissa järjestettiin suomen kielen kurssi. Täydennyskoulutukseen on osallistunut yhteensä noin sata Karjalan suomen kielen opettajaa.

Karjalan tasavallassa on 13 kaupunkia ja 44 kauppalaa. Pääkaupungissa Petroskoissa on noin 270 000 asukasta. Yli 20 000 asukasta on Segezan, Kostamuksen, Kontupohjan, Sortavalan ja Karhumäen kaupungissa. Kemi ja Sorokka (Belomorsk), Pitkäranta, Aunus, Suojärvi, Puudosi ja Lahdenpohja ovat yli 10 000 asukkaan kaupunkeja. (LAHIKAINEN 1993: 32.)

Suomen kielellä on vanhastaan pitkät perinteet Karjalan tasavallassa. Talvisodan jälkeen kielitilanne kuitenkin muuttui poliittisista syistä. Syntyi Karjalais-suomalainen sosialistinen neuvostotasavalta, johon Neuvostoliitto liitti suuren osan Suomelta valtaamiaan alueita. Suomen kieli nostettiin „kansalliseksi kieleksi" venäjän rinnalle. Suomen kielen elvyttämistä kesti vuoteen 1956, Karjalan autonomisen neuvostotasavallan syntymiseen asti. Suomen kielen asemaa alettiin kuitenkin heikentää siten, että suomenkieliset koulut muutettiin venäjänkielisiksi ja suomen opetus kouluissa lopetettiin. Petroskoin yliopiston vuonna 1947 perustettu suomalais-ugrilainen osasto lakkautettiin 1958. (VIRTARANTA 1994: 14.)

Kielitilanteessa tapahtui jälleen muutos vuonna 1963. Suomea sai opettaa vieraana kielenä joissakin kouluissa, ja Petroskoin yliopistoon perustettiin suomen kielen ja kirjallisuuden opetusta varten oppituoli. (VIRTARANTA 1994: 15.)

Entisen Neuvostoliiton alueella asuvista noin 70 000 suomalaisesta 18 500 asuu Karjalan tasavallassa, näistä suurin osa pääkaupungissa Petroskoissa ja sen ympäristössä. Suurimman ryhmän suomalaisväestöstä muodostavat inkeriläiset. Toisen ryhmän muodostavat 1918 Venäjälle siirtyneet punakaartilaiset sekä myöhempinä vuosina aatteellisista syistä ja 30-luvulla työttömyyttä pakoon lähtenеet suomalaiset. 1930-luvulla myös Kanadasta ja Pohjois-Amerikasta saapui vasemmistolaismielisiä suomalaisia Neuvostoliittoon. Stalinin vainot veivät kuitenkin tuhansia suomalaisia hautaan. (PAKKANEN 1993: 51–52.)

Perestroikan myötä suomenkielisessä kulttuurissa alkoi uusi vaihe. Kansallinen identiteetti on jälleen vahva. Suomen kielen merkitys Karjalassa on lisääntynyt, kun yhteydet ovat parantuneet ja Suomi on tullut läheiseksi. Monen jo venäläistyneen nuoren kiinnostus omiin juuriin ja omaan kieleen on herännyt. Suomen kielen opetus Karjalassa on lähtynyt vauhdikkaasti käyntiin. Pätevistä opettajista on kuitenkin huutava pula, ja tämän vuoksi täydennyskoulutukseen on ollut tungosta. Sopivia oppikirjojakin on ollut vaikeasti saatavana.

Suomen kieli on Karjalan tasavallan suomalaisille äidinkieli ja muille vieras kieli. Suomi on kuitenkin karjalan lähin sukukieli, joka koetaan rikkautena, ei uhkana. (VALLISAARI 1994: 17.)

Opintotoiminnan Keskusliiton projekti jatkuu vuonna 1995. Maaliskuussa kutsuttiin 10 suomen opettajaa viikon kurssille Helsinkiin, ja toukokuussa pidettiin jälleen kurssi Petroskoissa. Petroskoin kaduilla ei suomea enää kuule puhuttavan juuri ollenkaan, mutta suomenkielisiin kadunnimiin ja kyltteihin törmää usein.

Ensimmäiset askeleet suomen kielen opetuksessa on otettu. Vähitellen voisi miettiä muidenkin aineiden opettamista suomen kielellä. Epävarmaa on, pystyvätkö perhe ja harvat suomenkieliset instituutiot pitämään suomen kielen hengissä. Myös monet venäläislapset ovat halukkaita oppimaan suomea. Tehtäväkenttä on laaja ja moninainen, mutta innostuksen kipinä palaa. Voimme vain toivoa, ettei se sammu.

Lähteet:

LAHIKAINEN, KAISU 1993: *Karjalan opas.* Otava. Keuruu.

PAKKANEN, SANTERI 1993: *Petroskoin suomi ja suomalaiset.* Toim. KAISU LAHIKAINEN ja ARMAS MASHIN. Kustannusyhtiö Ajatus. Helsinki.

VIRTARANTA, PERTTI 1994: *Karjalan kirjakielen tuskien taival.* Hiidenkivi 5/94. Painatuskeskus Oy. Helsinki.

Az erza-mordvin hangjelölésről

MÉSZÁROS EDIT
Szeged

A különböző írástípusú és lejegyzésmódú források adatainak azonosíthatósága és összevethetősége érdekében fontos az adatok egységes hangjelöléssel való lejegyzése. A nyelvi anyag egyfajta, a szóelemzést is lehetővé tevő fonematikus hangjelölés alkalmazásával tehető egységessé és vizsgálhatóvá. A Mordwinische Volksdichtung szövegei (MV 1–8) például fonetikus lejegyzéssel készültek, a szaranszki kiadású *Устно-поэтическое творчество мордовского народа* (UPTMN 1–17) pedig a cirill betűs írás miatt nem tükrözi maradéktalanul a mordvin fonémaviszonyokat. Ugyancsak fonetikus lejegyzésű a Paasonen- (MC) és a Ravila-szójegyzék (EW) is, és cirill betűsek a standard mordvin szótárak (ERV 1931, ERS 1949, RES 1948, ERV 1993, ERV–RES 1993).

A következetesen fonematikus hangjelölésnek figyelembe kell vennie, hogy a mordvinban a dentális mássalhangzók esetében fonematikus a lágyság, ezért a *t–t'*, *d–d'*, *n–n'*, *s–s'*, *z–z'*, *c–c'*, *l–l'*, *r–r'* párokban a lágyság szerinti különbséget jelölni is kell. A lágysági korreláció megléte az erza-mordvinban csakis ezekre a dentális párokra vonatkozik, jóllehet az *e* és *i* magánhangzók előtt minden mássalhangzó a kiejtésben meglágyul. Az *e* és *i* magánhangzók előtti, pozicionálisan bekövetkező lágyulás a dentális mássalhangzók esetében fonematikus, míg a többi mássalhangzó esetében fonetikus különbséget jelent. (Ezért az utóbbi esetben a palatalizációt nem kell a mássalhangzón jelölni.) A dentális palatalizált és nem palatalizált mássalhangzók ugyanis az *e* és *i*, valamint a veláris *ę* és *į* magánhangzókkal egymást kizáró pozícióban fordulnak elő: a dentális palatalizált mássalhangzók után csak *e* és *i*, a dentális nem palatalizált mássalhangzók után pedig csak veláris *ę* és *į* állhat. A nem dentális mássalhangzók után viszont csak e és *i* szerepelhet, veláris *ę* és *į* soha. (A veláris *ę* és *į* magánhangzók nem külön fonémák az erza-mordvin nyelvben, hanem az *e*, illetve az *i* allofónjai. Ezért külön jelölni a következetesen fonematikus lejegyzésben nem szoktuk.) A dentális palatalizált mássalhangzók természetesen más magánhangzó és mássalhangzó előtt is fonémaértékkel fordulnak elő, a nem dentális mássalhangzók viszont a többi magánhangzó (*a, o, u*) előtt még kiejtésben sem lehetnek lágyak.

A finn kiadású népköltészeti kötetek (MV 1–8) és szójegyzékek (MC, EW) fonetikus hangjelölése azt a gyakorlatot követi, hogy az *e* és *i* előtt minden mássalhangzó pozicionálisan bekövetkező palatalizálódását jelöli. Palatalizált mássalhangzó környezetében pedig minden szomszédos mássalhangzót is palatalizáltnak tüntet fel. A cirill betűs írásmóddal készült szövegek (UPTMN 1–17) és szótárak (ERV 1931, ERS 1949, RES 1948, ERV 1993, ERV–RES 1993) hangjelölésében pedig a mássalhangzót követő magánhangzó (orosz *е, ё, и, ю, я*) mutatja a mássalhangzó palatalizáltságát; a mássalhangzón ezt csak akkor jelölik, ha a palatalizált (dentális) mássalhangzót másik, nem dentális (s ezért fonémaértékkel nem palatalizált) mássalhangzó követi, valamint szóvégi lágy mássalhangzó esetén. Akkor, ha egy dentális palatalizált mássalhangzót másik dentális palatalizált mássalhangzó követ, a megelőző mássalhangzó(k) lágyságát nem jelölik, az utolsó mássalhangzóét pedig a lágy magánhangzó (szóvégen orosz lágyjel) mutatja.

A dentális mássalhangzók palatalizáltságának a magánhangzón való jelölése, vagy – a magyar mordvinológiai irodalomban alkalmazott módon – az *e* és *i*, valamint (másik) palatalizált mássalhangzó előtt való nem jelölése zavart idéz elő. Ilyenkor ugyanis lehetetlenné válik a szó

adekvát morfológiai elemzése, szóelemekre való bontása. A szó tövének a megállapításában, a toldalékok leválasztásában téves eredményre juthatunk.

E hangjelölés szerint például **пореме* (**porems*) 'rág, harap, nyel' töve **пор-* (**por-*) lenne, helyesen *por'ems* töve *por'-*; **циндердеме* (**cinderdems*) 'bereteszel' töve **циндер-* (**cinder-*) lenne, ez *-d-* képzővel van ellátva, helyesen pedig *ç'in'd'er'd'ems* töve *c'in'd'er'-*, és *-d'*-képzős az ige. A **cinder-* tő nem is mutatja világosan a palatalizált *r'*-re végződő névszói alapszóval való összefüggést, míg a *c'in'd'er'*-igen (vö. *c'in'd'er'* 'retesz'). Az is előfordul, hogy a palatalizációs jelben egy *-j-* képző lappang, ilyenkor a palatalizációs jel elhagyásával végső soron morféma (képző) tűnik el.

Például a **ёрвалеме* (**jorvalems*) 'öblöget' igében a palatalizációs jel elhagyása miatt nem látszik a képző, míg a helyes leírási móddal (*jorval'ems*) és ezt a *-d-* képzős *jorvaldoms* 'leöblít, kiöblít' igével szembeállítva már igen.

A fentiekne k megfelelően véleményem szerint a következő hangjelölési elveket kell alkalmazni az erza-mordvin nyelvben:

1. A fonematikus hangjelölés elve. A dentális mássalhangzóknak és csakis ezeknek a palatalizáltságát szükséges jelölni. A nem dentális mássalhangzók kiejtésbeli és pozicionális lágyulását viszont sem palatális *e* és *i* magánhangzók, sem palatális dentális mássalhangzók előtt nem kell jelölni. A dentális mássalhangzók esetében a környezetükben megjelenő másik palatalizált mássalhangzó, valamint a palatális magánhangzók hatására bekövetkező palatalizáció viszont jelölendő.

2. A szóelemző (szóelem-tükröztető) elv. Egy (dentális) mássalhangzónak egy másik, palatalizált mássalhangzó hatására bekövetkező lágyulását akkor nem jelöljük, ha ez a szótövet megváltoztatná, és ezzel azonosítását megnehezítené (például **kan't'n'ems*, **kan'n'ems*, **kan't'l'ems* 'hord, visel' helyett *kantn'ems*, *kann'ems*, *kantl'ems*, mert a *kand-* tőből keletkeztek *-n'e-*, illetve *-l'e-* képzővel). Ugyancsak a szóelemző elv érvényesítése végett nem jelölendő például a *-tn'e-*, *-tl'e-* képzők inetimologikus *t* elemének a palatalizáltsága, ha ezek a képzők palatalizálatlan igető után jelennek meg, és természetesen jelölendő, ha palatalizált igető után állnak (például *ardtn'ems* 'fut, futkos', *kir'd't'n'ems* 'tart, visszatart').

Irodalom:

ERS 1949:
М. Н. Коляденков - Н. Ф. Цыганов: *Эрзянско-русский словарь*. Москва 1949.
ERV 1931:
М. Е. Евсевьев: *Эрзянь-рузонь валкс.* (*Мордовско-русский словарь*). Москва 1931.
ERV 1993:
Б. А. Серебренников - П. Н. Бузакова - М. В. Мосин (ред.): *Эрзянь-рузонь валкс.* Саранск 1993.
ERV–RES 1993:
В. С. Щемерова: *Эрзянь-рузонь валкс. Русско-эрзянский словарь*. Саранск 1993.
EW: Paavo Ravila: *Ersamordvinisches Wörterverzeichnis aus Malyj Tolkaj*. Journal de la Société Finno-Ougrienne 61/3 Helsinki 1959.
MC: Heikki Paasonen: *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss*. 2. Auflage. Helsinki 1953.
MV 1–8: *Mordwinische Volksdichtung 1–8.* Helsinki 1938, 1939, 1941, 1947, 1977, 1977, 1980, 1981.
RES 1948:
М. Н. Коляденков - Н. Ф. Цыганов: *Русско-эрзянский словарь*. Москва 1948.
UPTMN 1–17:
Устно-поэтическое творчество мордовского народа.
Саранск 1963, 1965, 1966, 1967, 1967, 1968, 1969, 1972, 1972, 1975, 1977, 1978, 1979, 1981, 1982, 1983, 1987.

Pápay József finnországi naplója
(1898. márc. 6. – 1898. márc. 14.)

A. Molnár Ferenc
Debrecen

Pápay József, mint ismeretes, 1897 végétől 1899-ig nyelvészként Jankó János néprajzossal és Pósta Béla régésszel együtt részt vett Zichy Jenő gróf harmadik oroszországi, ázsiai expedíciójában. Útjának legjelentősebb szakasza az 1898-ban és 1899-ben az osztjákok földjén végzett közel egyéves tanulmányút. Erről ő maga és mások is hosszabban vagy rövidebben már többször írtak. Szibériai útjára Pápay főleg Szentpéterváron készült föl: tanulmányozta a szakirodalmat, tanulta az orosz nyelvet. Pétervárról egy hétre Helsinkibe is átlátogatott, amiről Naplójában szintén megemlékezik. Naplója, kéziratos hagyatékának más részeivel együtt a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kézirattárában található (száma: R. 1673). Az akkor az Orosz Birodalomhoz tartozó Finnországban, Helsinkiben (Helsingforsban) töltött napokról Pápay rendszeres, tollal és ceruzával írt feljegyzést készít. Ennek első fele jól, a második, mivel halvány, rosszabbul olvasható.

Szigorúan tudományos szempontból a helsinki híradások természetesen nem vetekednek az osztjákföldiekkel. A finn fővárosban töltött rövid – és eddig még nem ismertetett – idő azonban egy kis cikkben jobban összefoglalható. Noha Pápay Helsinkiben inkább csak vendégeskedett, itteni naplójának is tudomány- és kortörténeti értéke van. Jól mutatja a finnek vagy legalábbis a finn értelmiség egy részének erős magyarbarátságát, a vezető nyelvészek közötti sűrű kontaktust, a finnországi tudományos élet célszerű szervezését. Abban, hogy Pápay vállalta a szibériai utat, és ott kitartott, természetesen saját eltökéltsége a döntő, de (pl. Jankó és Pósta tevékenysége mellett) a finn biztatás és élmények szintén hathattak erre (Karjalainennel az osztják út előtt még Tobolszkban is találkozott).

Az alábbiakban Pápay helsinki naplóját a jelentéktelen részek kihagyásával közlöm. Szükség esetén zárójelben összekötő megjegyzéseket teszek, és a rövidítéseket feloldom, végül pedig jegyzeteket adok. Az ereteti helyesírást meghagyom, a bekezdéseket nem jelölöm.

(Pápay Pétervárról március 6-án indul vonattal, és este érkezik Helsinkibe) – „... Helsingfors, 1898. márc. 7.: Majdnem 11 óráig aludtam... telefonáltam Setälähez, hogy mikor fogadhat. D. u. fél négykor[,] volt a válasz ... Fogadtam egy droscket[1] (ɔ: droschket), az elszállított a Högbärsgatan 20. számhoz, Setälä lakásához. Fölmentem és bejelentettem magamat. Nemsokára kijött a felesége és sajnálattal adta értésemre, hogy a férje még nem érkezett haza. Megígérte, hogy majd telefon útján jelenti. Délután itthon ültem, tanulmányoztam Castrént... Setälától semmi hírt se kaptam...

– márc. 8.: Még reggelinél ültem, midőn igazi magyar alföldi kiejtéssel üdvözölt Setälä dr. Mondanom se kell, hogy mennyire megörültem, midőn magyarul hallottam beszélni. Tőle megtudtam, hogy még Paasonen is itthon van (Unionkatu 5.). Sokáig beszélgettünk együtt. Majd Setälä telefonozott Paasonen dr-nak, hogy még ebéd előtt meglátogatom. Paasonenné[2] fogadott egy aranyos kis babával együtt, majd a neszünkre Paasonen is kijött, a kölcsönös üdvözlés után megeredt a szavak árja, alig tudtunk megválni egymástól, nagy hirtelenében megkötöttük a barátságot. Este Setäläékhez voltam hivatalos. Ott találkoztam Wichmann és Mikkola tanár urakkal, mind a kettő nagyon szeretetre méltó kedves ember. A társalgást német nyelven folytattuk...

– márc. 9.: Reggel 9 órakor elmentem az egyetemre Setälä-t meghallgatni. A finn kultur szavakról tartott előadást. Előadás után megtekintettük az egyetemi helyiségeket, az aulát stb. stb. Aztán a könyvtárba mentünk, ott Setälä dr. megmutogatta a régi finn nyomtatványokat és kéziratokat, a legrégibb kézirat 1534-ből való. Aztán Setälä drt. hazakísértem. Közbe meg eljött a 4 óra és sietnem kellett Paasonenékhöz ebédre. Az ebédet a legjobb hangulatban költöttük el, olyan otthonosan éreztem magam a kedves családnál... Igen sokat ittunk bort, sört, puncsot stb. stb. 10 órakor elkövetkeztem a szeretetreméltó családtól, Paasonen elkísért. Útközben még egy mulatóba is betértünk, muzsikát hallgattunk, bécsi kisasszonyok muzsikáltak ott...

– márc. 10.: Délelőtt féltizenkét órakor meglátogattam Mikkola drt (Erik katu 3). Otthon találtam, nagyon szívesen fogadott. Csakhamar bemutatott a feleségének[3] egy aranyos szőke teremtésnek (olyan, mint egy baba). Nagyon jól beszél németül. Örömükben rögtön telefonáltak Paasonenéknek, hogy jöjjenek. Nemsokára meg is érkeztek. Együtt reggeliztünk. A kedves háziasszony játszott a kantelen egy részletet a Kalevalából. Igen erőltetett, hogy énekeljünk neki, Paasonennéval magyar nótát. Egyébként ő gyönyörűen játszik magyar darabokat, a jobb magyar nótákat mind valamennyit megtaláltam a kótái között. Előhozta budapesti emlékét is egy darab követ a Margitszigetről stb. stb. Elhatároztuk, hogy estére színházba megyünk. Két óra felé Paasonenné kalauzolása mellett elmentem az Atheneumba, megnéztük a képtárt, nemsokára ott termett Paasonen is. Sok szép képet láttam. Estefelé elmentem Paasonenékhöz, mert úgy állapodtunk meg, hogy a színházba együtt megyünk... Ott volt Mikkolané is. Nemsokára megkezdődött az előadás. Juho Vesainen[4] (finn népszínmű), a kedves Mikkoláné tolmácsolta a darabot, – könnyen megértette velem. Fölvonás után megtekintettük a színházi helyiségeket stb. ...

– márc. 11.: 12 óra tájban meglátogattam Almberget[5] (Albertinkatu 34). Otthon találtam. Nagyon szívesen fogadott, sokáig beszélgettünk. Szóba került a magyar márc 15-e. Aztán egy cikket nyújtott át, a mely a Suomi-ban jelenik meg ugyancsak 15-én ilyen cím alatt „1848." – Nagyon meg voltam hatva, majdnem könnyek között váltam meg tőle. Genetz nem volt otthon, nem találkozhattam vele. Délután 6 órakor mentem Paasonenékhoz. Ott töltöttem egy pár órát, aztán újsággal megrakodva jöttem vissza a szállóba – elég lesz végig futni.

– márc. 12.: ... Készültem Donner O[ttot] meglátogatni. – Nem találtam honn... Egyszerre két levelet is kaptam. Károly bácsitól és K. M.-tól. Tónikám[6] panaszkodik, hogy nagyon messze vagyunk egymástól, várja az időt, türelmetlenül várja, a mikor újra viszontláthatjuk egymást. – Öt órakor érkeztem P[aasonen]hoz. Ebéd után rögtön indultunk a finn-ugor társaság ülésére. Ott kezdetben Setälä kalauzolt. Később megérkezett Donner is (rendkívül érdekes alak) hozzám sietett és sajnálatát fejezte ki, hogy nem volt otthon és nem találkozhattunk már előbb. Eztán megismerkedtem Krohn K[aarle] és Heikel[7] dr.-kal. Setälä bemutatta Karjalainent is. Együtt láttam a finnugorokat mind valamennyit. Az ülés a finn irodalmi társaság palotájában volt. Nem volt fölolvasás, csak folyó ügyek. Sirelius megkapta az ösztöndíját. – Nem vártuk be az ülés végét Paasonen és Mikkola dr.-kal távoztunk. Az uccán összejöttünk Setälävel és Krohnnal, aztán betértünk egy vendéglőbe, Krohnnak megígértem, hogy hétfőn d. e. 11. órakor meglátogatom (lak: Ruoholahdenkatu 8. Gräsviksgatan 8.). Csak 11 óra felé következtünk el egymástól.

– márc. 13.: ... Paasonenékhoz mentem, ott megreggeliztünk. Reggeli után Paasonennéval megtekintettük a néprajzi múzeumot. Ez is bérelt házban van felállítva, akárcsak a miénk, de mégis szépen van berendezve. A szobák meglepő híven vannak utánozva. A berendezés aztán meg a népviselet rendkívül ügyesen van szemléltetve. Nagyon meglepett a sokféle hímzés stb. nemsokára innét is távoznom kellett, mert Setäläckhez kellett készülődnöm, tehát elkövetkeztem Paasonen aranyos kis feleségétől és haza siettem. Az asztalomon egy névjegyet találtam Almberg látogatott meg. Pontosan megjelentem az ebéden. d. u. 3 órakor. Az egész család fogadott, nagyok és kicsi-

nyek. Ez utóbbiak magyarul köszöntöttek: *jó napot, alászolgája'!* – Az ebédet jó hangulatban költöttük el. Ebéd után a szalonba vonultunk, a hol Wichmann dr. figyelmeztetett az újságok gyászos keretére: Topelius meghalt (csak néhány héttel ezelőtt ünnepelték születésének 80-ik évfordulóját[)]. Ramstedt, egy fiatal nyelvész telefon után jelentette, hogy szeretne még látni – tehát jöjjön. Meg is érkezett. A kisfiú őt is magyarul akarta köszönteni: *„majom"!* Nagy derültséget okozott. Nemsokára el is következtem Setäläektől, jó kívánatokkal bocsátottak hosszú utamra. 6 óra tájban értem a lakásomra. Míg távol voltam Donner keresett, a portás átadta névjegyét. Néhány levelet írtam, aztán mentem vacsorára Paasonenékhoz. Onnét megint majdnem lekéstem. Mikkoláék már ott voltak, theánál ültek... Thea után következett a toddi[8], azután a vacsora, vacsora után újra a toddi, fekete kávé, konyak stb. stb. Mikkoláék már korábban is készültek, de csak 11 óra tájban távoztak. Én még maradtam, Paasonennal meghánytuk–vetettük a jövőt, terveinket stb. Csak 12 órakor mondtunk egymásnak nyugodalmas jó éjszakát.

– márc. 14.: fél 11 óra tájban Krohnékhoz mentem, alig találtam oda (Gräsviksgat. 8). Nem volt otthon, a felesége fogadott. Nemsokára ő is megérkezett, aztán egy csomó könyvet adott és még reggeliztünk. A reggelit finn szokás szerint elköltöttük (vaj, különféle hal, füstölt rénszarvaslapoc – erre tej aztán egy bizonyos sült és fölfújt habkávé)... Aztán mentünk a finn irodalmi társaság palotájába. Ott Krohn megmutogatta folklorisztikai gyűjteményüket. Rendkívül gazdag, óriási anyag van ott, azt hiszem, hogy kevés hozzá fogható gyűjtemény van még – Láttam az első Kalevalat (Lönroth [!] Illéstől), Castren, Alqvist, Topelius atyjának kéziratát stb. Majd a karcliai képeket nézegettük, aztán meg Schwindt dr.[9] munkáját a hímzésekről. Pazar kiállításban jelent meg ez a könyv. Mint Heikel dr.-é is. De már sietnem is kellett, mert Mikkolánénak megígértem, hogy még meglátogatom és adok egy arcképet. Útközben még találkoztunk egy pár rokonnal... Később meg Genetz Arviddal. Ez finnül szólított meg, én németül feleltem neki. Magyarul tud, de nem akart úgy beszélni. Mikkoláék már vártak. Gyönyörű koncertet rögtönöztek. Liszt F. ábrándjait játszották, olyan jól esett hallgatni azokat a magyar nótákra emlékeztető dallamokat. Átadtam az arcképet, én is kaptam. Mikkoláné írta meg a dedikációt finnül. Három órakor távoztam innét. Nemsokára megebédeltem és siettem elvégezni a vásárlásokat. Paasonenék kisleányának egy pislogató babát akratam venni. Csak nagy nehezen találtam. Ezt megelőzőleg még egy könyvkereskedőnél megrendelést eszközöltem. A babát elvittem. Volt öröm Izraelben. – Szegényke annyira futkározott, hogy még el is esett... Az idő igen gyorsan haladt, már fél hét – elbúcsúztam tehát a kedves családtól, de már ideje is volt. A könyvkereskedőnél megkaptam mindent. Otthon aztán hozzákezdtem a pakkoláshoz, de sietnem is kellett vele, kis híja, hogy le nem késtem. Fizettem és robogtam az állomásra. Minden finn pénzemet ott hagytam, még az orosz kopekjeimet is. Az állomáson ott találtam a kedves Paasonenékat. Még oda is eljöttek. Paasonenné fölvirágozott-bokrétázott... Cukrot, narancsot pakolt el számomra. – Érzékeny búcsút vettem tőlük. A vonatom gyorsan robogott tovább, gondoztam a kedves emléket, a kis virágbokrétát. A fejem fölé tettem, úgy aludtam el. Álmomban még mindig Helsingforsban voltam, a kedves jó ismerősök körében, szinte rosszul esett a valóra ébrednem."

Jegyzetek

1 konflis, vö. ném. *Droschke,* svéd *droska* 'konflis, bérkocsi'
2 Paasonenné magyar volt, Paskay Mária.
3 Maila Mikkola (később írói nevén Maila Talvio); Jooseppi Juulius Mikkolának, a későbbi hírneves szlavista professzornak és íróként, kulturális személyiségként is igen ismert feleségének a magyarbarátsága ezután is megmaradt. Kodolányi János a Suomi a csend országa (Bp. 1937.) és a Suomi (Bp. [1940.]) című könyveiben szintén igen melegen ír a Mikkola-házaspárról.
4 Az azonos című regényből írt történelmi dráma, Santeri Ivalo művei. A színművet 1897-ben mutatták be.
5 Antti Jalava (1906-ig Almberg) magyarbarát finn újságíró, közéleti személyiség. A helsinki egyetem első magyar lektora.
6 Szarka Antónia, Pápay menyasszonya, későbbi felesége
7 Axel Heikel néprajzkutató, a régészeti bizottság intendánsa
8 Vö. svéd *toddy* 'grog (egyfajta meleg ital)'
9 Theodor Schwindt, a helsinki néprajzi múzeum intendánsa
10 A kép az említett Pápay-hagyatékban ma is megvan (az R. 1679-es szám alatt). A dedikáció a következő: *„Herra tohtori J. v. Pápaylle muistoksi hauskoista hetkistä Helsingissä. Tervetuloa takaisin Suomeen! Joos. J. und Maila Mikkola"* [Dr. Pápay József úrnak a Helsinkiben együtt eltöltött rövid, kellemes idő emlékére. Isten hozta újra Finnországba! Joos. J. és Maila Mikkola].

Az uráli nyelvek fosztóképzőinek eredete

MOLNÁR JUDIT–NAGY BEÁTA
Szeged

1. A finnugor nyelvek fosztóképzőiről sokan írtak már, a szamojéd nyelvek azonban a kutatások során háttérbe szorultak. Az egyik legfontosabb munka ebben a tárgyban Györke monográfiája (GYÖRKE 1934). A szerző itt két uráli eredetű fosztóképzővel számol: **-KV, *-TTV*, amelyek közül egyik vagy másik, esetleg a kettő együtt valamennyi uráli nyelvben megtalálható. Ugyanakkor adatai között nincs szamojéd példa az utóbbi képzőre.

Dolgozatunkban ezeknek az előfordulását vizsgáljuk, és mivel a fosztóképzőknek funkcionálisan is, etimológiailag is rokonai az abessiv ragok, ez utóbbiakra is kitérünk. Munkánk során áttekintjük és rendszerezzük az uráli nyelvek adatait, a kisebb szamojéd nyelvek esetében az általunk talált összes példát közöljük. A finnugor nyelveknél ettől eltekintünk. Ezt követően kísérletet teszünk a protoszamojéd és protouráli alakok rekonstruálására.

2. Finn–permi ág

A balti-finn nyelvek ismerik mind a fosztóképzőt, mind az abesszív esetet, ezen nyelvek közül azonban csak a finnt vizsgáljuk részletesen, mivel a tárgyalt morfémák rokonsága a nyelvágon belül nyilvánvaló. A finn fosztóképző (*-ton: -ttoma-/-tön: -ttömä-*) és az abessiv rag (*-tta/-ttä*) geminált mássalhangzó-eleme valószínűleg azonos eredetű, többen egy PU *-ttV* fosztóképző fejleményének tartják (GYÖRKE 1934: 64–65; HAKULINEN 1979: 182–183). Korhonen – a lapp alapján – PFU *-pta/-ptä* alakra vezet vissza minden finn–permi fosztóképzőt és abessiv ragot (KORHONEN 1981: 328). A **-pt-* hangkapcsolat azonban meglehetősen ritka lehetett, az UEW alapján alig-alig rekonstruálható, ugyanakkor a finnugor nyelvek jelentős részéből nem, vagy csak igen nehezen lehet kimutatni egy ilyen suffixumot, ezért PFU eredetét nem tartjuk valószínűnek (CSÚCS 1991: 195–196).

A fosztóképző összetett suffixum, első eleme az általánosan elfogadott vélemény szerint < PU **-ttV*, ez ősi caritiv képző lehetett, a második elem (< *-(i)m(a)*) szintén igen régi, a finn-permi ág valamennyi nyelvében megvan. Eredetileg – valószínűleg deminutiv – névszóképző volt (GYÖRKE 1934: 62, 65; HAKULINEN 1979: 182–183; LAANEST 1975: 198). A finn abessiv ragnak minden balti-finn nyelvben van megfelelője (LAANEST 1975: 109), közfinn ősét pedig **-ttak/ *-ttäk* alakban rekonstruáljuk, ahol **-k* ősi lativus rag lenne (HÄKKINEN 1985: 88). Amennyiben a rekonstrukció helyes, érthetetlen (amint ezt Häkkinen is felveti), miért nem rövidült meg a geminát a szótagzáró mássalhangzó hatására.

A mordvin abessivus (E *-vtomol-vťeme, -tomol-ťeme, -teme*, M *-ftəmə/-fťəmə*) szintén összetett suffixum, Györke szerint a két PU fosztóképzőt tartalmazza, valamint a fentebb már említett denominális nomenképzőt (GYÖRKE 1934: 62; SEREBRENNIKOV 1967: 28).

A cseremisz fosztóképző (K *-δə̑me, -δə̑mo, -δə̑mö, -tə̑me, -tə̑mo, -tə̑mö*, Ny *-δə̑mə̑, -δəmə, -tə̑mə̑, -təmə*) etimológiája megegyezik a finnével (GALKIN 1966: 68; GYÖRKE 1934: 65). Hasonlóképpen PU **-ttV* alakra vezetik vissza a cseremisz *-δe/-te* abessiv ragot is (ANDUGATOV 1991: 77).

A zürjén és votják fosztóképző (zrj. *-tęm*, vtj. *-tem*) eredetét Györke az előbbiekhez hasonlóan magyarázza (GYÖRKE 1934: 65), mások a *-t-* elemet tagadó igeképzőnek, az *-m* elemet pedig deverbális nomenképzőnek tartják, A. Kövesi Magda véleménye szerint „a permi *-tęm*

fosztóképzőben s a *-tęg (-tek)* ... casus caritivus ragban ugyanazt a *-t* elemet kell keresnünk, mint a már tárgyalt denom. és deverb. származékokban, valamint a *-t* kezdetű hat. igenév képzőkben", így végső soron PU **-tt* -ből származtatja (A. KÖVESI 1965: 376). A fent már említett két caritiv ragot azonos eredetűnek tartják az előbb tárgyalt fosztóképzőkkel, ezek később egy *-g (-k)* elemmel bővültek. Az, hogy mi lehetett a második elem funkciója, nem világos. Egyes vélemények szerint a zürjén *-įg* és a votják *-ki* (< PFU **-k*) igenévképzővel azonos. Ez a magyarázat azonban nem meggyőző, a PFU **-k*-nak ugyanis a permi nyelvekben hanghiány felel meg. További nehézséget jelent az egyeztetésben az, hogy a két permi igenévképző nem azonos eredetű (A. KÖVESI 1965: 379; CSÚCS 1991: 140–141).

A norvég lapp *-tæbme*: *-tæme* (: *-tis*) fosztóképző Korhonen szerint egy őslapp **-ptɛ̄mē*: **-ptɛ̄mē-* fejleménye, ez pedig egy korai közfinn **-pta/-ptä + ma/mä* összetett suffixumból alakult ki, ahol az első elem PFU fosztóképző lenne (KORHONEN 1981: 328). Györke ezzel szemben ezt is a PU **-ttV* fosztóképzőből származtatja (GYÖRKE 1934: 65). A lapp N *-mæt'tom* tagadó participiumképző finn jövevényelem, van viszont a lappban egy *-kæt'ta(i)* képző (verbi-abessiivi, Verbalabessiv), amely funkcionálisan megfelel a finn harmadik infinitivus abessivusának. Györke a két ősi fosztóképzőt látja benne (GYÖRKE 1934: 64), Korhonen viszont egy deverbális *-k* képzőből (őslapp **-kke* < közfinn **-kka/-kkä*) és abessiv ragból álló összetett suffixumnak tartja (KORHONEN 1981: 295). Van még ezenkívül a lappban egy *-tâgâ* abessiv rag is, ezt Korhonen egy őslapp **-ptā-g-ę-k/n* alakra vezeti vissza, ahol a **-ptā* (< közfinn **-pta/ptä)* ősi caritiv képző, a **-g* (< közfinn **-k*) lativusrag, amelyhez pleonasztikusan még egy **-k* vagy **-n* lativusrag járult. „Suffiksin alkuperäinen *pt*-yhtymä on vielä säilyneenä etelälapissa ja painollisen tavun jälkeisessä asemassa murteittain myös luulajanlapissa, esim. lpEt. Rör. *meæsakâpth* 'poronvasantaljatta', *gam̥ tâpth* 'kengättä', L *tāptā* 'ilman sitä' (KORHONEN 1981: 226)."

A finn–permi ág áttekintése után nem tartjuk lehetetlennek egy összetett PFP suffixum rekonstruálását, amely a **-KV* fosztóképzőből és a szintén **-TV* (**-TTV*) fosztóképzőből áll. Nem valószínű ugyanis, hogy az egymással ennyire közeli rokonságot mutató suffixumok más–más ősi alakból származnának, konvergens fejlődés eredményei lennének. Ismeretes, hogy egy képzett szót a nyelv gyakran lát el mégegyszer ugyanazzal vagy egy másik hasonló funkciójú képzővel, ha az eredeti derivátum jelentése elhomályosul. Ez történhetett a finn–permi nyelvekben is.

Véleményünk szerint így alakulhatott ki a mordvin abessivus ragja: a *-vt-*, *-ft-* elem egy **-kV-tV* kapcsolatra vezethető vissza. A kialakulás folyamatát a következőképpen képzeljük el: **-kVtV* > **-ktV* > *-vtV*. Feltehetnénk azt is, hogy az összetett suffixum második eleme geminátát tartalmazott, de a mordvin hangtörténet alapján ez kevésbé valószínű. Hasonló folyamat mehetett végbe a balti-finn nyelvekben. Bár a **-kt* hangkapcsolatból itt leggyakrabban *ht* fejlődött, arra is van példa, hogy második és harmadik szótag határán geminált mássalhangzóvá vált, pl. **tulektek* > *tulette*, **kastekta* > *kastetta* (HÄKKINEN 1985: 31).

A cseremisz fosztóképző első ránézésre **-ttV* vagy **-tV* előzményre utal. Nem tartjuk azonban kizártnak, hogy a **-kV* elem itt is meglehetett, de intervokális helyzetben eltűnt (** -kVtV* > **-tV* > *-δV/tV*), az első elem magánhangzója pedig beolvadt a tővégi magánhangzóba. Ilyen folyamatot feltételezünk a permi nyelvekre is: itt ugyan mind a **-k-*, mind a **-t-* eltűnt, de elképzelhető, hogy a második elem megőrződött, mivel grammatikai funkciója volt. A másik lehetőség az lenne, hogy az ősi fosztóképző második eleméneк kezdő mássalhangzója hosszú volt, amely később a permiben szabályosan egyszerűsödött.

Valamivel nagyobb problémát jelent a lapp. Itt ugyanis a legtöbb nyelvjárás – a norvég lapp kivételével – egyértelműen **-pt* előzményre utal. A PU **pt* és **kt* fejleményeit a norvég lappban nehéz elkülöníteni, mivel ezek ebben a nyelvjárásban egybeestek, a többiben azonban nem. A **pt* hangkapcsolat, mint arra korábban utaltunk, rendkívül ritka. Ezért nem valószínűsíthető egy PU **-pV* vagy **-ptV* fosztóképző. Ez szerintünk legkorábban az őslappban jelenhetett meg.

3. Ugor ág

A vogul *-tal* és a magyar *-t(a)lan/-t(e)len* rokonsága szembetűnő. Ez a képzőbokor az ugor korban alakulhatott ki PU fosztóképzőből és egy PU **-l* denominális nomenképzőből. A magyar egy *-n* modális raggal bővült (D. BARTHA 1958: 92; GYÖRKE 1934: 66; SZEGFŰ 1991: 193). Az ősi fosztóképző, amelynek nyomai a magyar és a vogul suffixumokban fellelhetők, valószínűleg **-ttV* vagy **-tV* lehetett. Megvizsgáltuk ugyanis, hogy kimutatható-e ebből a két nyelvből a PU **-kV* fosztóképző, s arra a következtetésre jutottunk, hogy a vogulból semmiképpen sem. A PU intervokális **-k-* ebből a nyelvből csak igen ritkán tűnt el, többnyire sprirantizálódott vagy megőrződött (CSÚCS 1991: 140–141). Hasonló a helyzet a magyarban, ahol a **-kVtV* hangkapcsolatból hosszú magánhangzó + *-t* kapcsolatnak kellett volna fejlődnie. Természetesen a szabálytalan fejlődés lehetőségét sem zárjuk ki, hiszen a grammatikai morfémákat alkotó hangok gyakran nem úgy viselkednek, mint ahogyan azt várnánk.

Az osztják az egyetlen finnugor nyelv, amelynek fosztóképzőjében és abessiv ragjában nyoma sincs a *-t-* elemnek, az ősosztjákra mindkét suffixum esetében **-lə̑γ/-lə̑γ* alakot rekonstruálnak (HONTI 1984: 60; SAUER 1967: 16–19). Van még az osztjákban egy másik fosztóképző is (*-tem, -tim, -tam, -tàm*), ez zürjén jövevényelem. Az ősi osztják suffixum minden bizonnyal a PU **-kV* fejleménye, az elemek fordított sorrendjét metatézis eredményezhette. Nem lehet az osztjákra PU **-t-*t feltételezni, ez ugyanis nem tűnt el, hanem legtöbbször sprirantizálódott, a geminált **-tt-* pedig megmaradt vagy egyszerűsödött (CSÚCS 1991: 161, 205).

4. A finnugor adatok összegzése

A fentiek alapján a finnugor ágra egy **-kV* és egy **-tV* suffixumot feltételezünk. Ezek valószínűleg már igen korán képzőbokrot alkottak, legkésőbb a finn–permi korban. Az ugor ágból ez nem mutatható ki egyértelműen, viszont az itt tapasztalt ingadozásokat is figyelembe véve elképzelhető, hogy a két képző már a finnugor korban is összekapcsolódhatott.

5. Szamojéd ág

A szamojéd adatokat nyelvenként csoportosítva adjuk meg.

5.1. Nyenyec

A nyenyec nyelvben a következő fosztóképzőket találhatjuk:

-śī/-ćī

täewaśī	'nyúl'	CS: 49	*täewa*	'farok'
hêmd'i	'blutlos'	C55: 20	*hêm, heam*	'blut'
warci	'čistyj'	P: 20	*war"*	'grjaz'

-śa/-ća denominális verbumképző

jīntaćaś	'lélegzetet visszafojtani'	CS: 68	*jīnt*	'lélegzet'
ńānśāś	'némának lenni'	CS: 68	*ńā"*	'száj'
ńemasidm, ńemasiedm	'schlaflos'	C55: 271		

-śada/-ćada

heamd'eda, heamseda, hêmd'eda	'blutlos'	C55: 208	*hêm, heam*	'blut'

ńemaseda	'schlaflos'	C55: 271	
warćada	'tiszta'	CS: 49	*war"* 'piszok'

Ezeken az alakokon kívül léteznek még határozói végződéssel ellátott (*śĭ"/-ći"*, *-śĭpoj"/-ćĭpoj"*) és translativ képzős (*-śalamś*) alakok is. Ezeket a képzőket most részletesen nem vizsgáljuk, de a translativ képzős alakra még visszatérünk.

5.2. Enyec

Hasonlóan a nyenyecchez itt is találhatunk egy rövidebb és egy hosszabb változatot.

-si

bi	'Verstand'	B	*bisi*	'unverständig'	C55: 297
kêade	'Sünde'	B	*keadut'i*	'sündlos'	C55: 80
kêade	'Sünde'	Ch	*kerarut'i*	'sündlos'	C55: 80
me"	'čum'	B	*met'ede*	'bezčumnyj'	P: 79
nê	'Weib'		*nesi*	'ohne Weib'	C55: 86
ńi"	'Name'	Ch	*ńid'i*	'namenlos'	C55: 255
teńi	'Verstand'		*teńisi*	'unverstiändig'	C55: 88
to"	'Haar'	B	*tód'ae*	'haarlos'	C55: 88

-sede/-d'ede

bi	'Verstand'		*biside*	'ohne Verstand'	C55: 93
bi̯	'voda'	K	*bisiδa*	'wasserlos'	Pu: 13
bi̯	'voda'	T, B	*biteδa*	'bezvodnyj'	T66: 446
bi̯	'voda'	T, B	*bičuδa*	'bezvodnyj'	T73: 207
page̯	'odežda'	T, B	*pagiśiδa*	'bez odeždy'	Gd: 156
page̯	'odežda'	K	*pagišihi*	'Panitza' NV	Ma: 226
page̯	'odežda'	T, B	*pag'ešuδ*	'bez odeždy'	Gd: 151
d'a	'mesto'	E, T, B	*d'ašiit*	'pustoe mesto'	Gd: 150
d'ɛbi	'list'	B	*d'eb'eseδe*	'bezlistnyj'	Ka: 49
kô	'Ohr'	K	*kāseδa*	'taub'	Pu: 24
kô	'Ohr'	K	*kōseδa*	'taub'	Pu: 13
kô	'Ohr'	T, B	*košiδa*	'bezuhij, gluhoj'	T73: 85
kô	'Ohr'	T, B	*kōšiδa*	'gluhoj'	T73: 208
		T, B	*kurse̯hòa*	'kakoj-to'	T66: 447
loδo		Ch	*loδeseδe*	'nazvanija roda'	H81: 123
ńa"	'rot'	T, B	*nad'iδa*	'nemoj'	T73: 85
nê	'Weib'	B	*nesede*	'unbeweibt'	C55: 86
nê	'Weib'		*nesere*	'unbeweibt'	C55: 86
ne	'zenščina'		*nesede*	'bezžjonnyj'	P: 79
ńi"	'Name'		*nîd'ede*	'namenlos'	C55: 87
ńi"	'Name'	Ch	*nîd'ere*	'namenlos'	C55: 87
ŋo	'noga'	K	*ŋošda*	'lahm (ohne Fuss)'	Ma: 232
sei	'glaz'	K	*se̯jšiδa*	'blind'	Ma: 233
sei	'glaz'	T, B	*se̯jšiδa*	'slepoj'	T73: 208
sei	'glaz'	K	*sejšiδa*	'blind'	Pu: 13
teńi	'um'	Ch	*teńisere*	'unverständig'	C55: 88
uda	'ruka'	T, B	*uδašiδa*	'bezrukij'	T73: 207

5.3. Nganaszan

Monográfiájában Tereščenko a következő fosztóképzőket tartja számon:

a) *-gaj/-kaj*; *-gal'i/-kal'i* + *iśa* participium imperfectuma (*ičüo*)

Ez az alak gyakran használatos jelzőként. állítmányként, adverbiumként és átvitt értelemben is. Az adverbiumi használatnál nem kell kitenni az *iśa* participiumát.

makaj ńiliti			'on živjot bez čuma'	T79: 145
bəδüj ləŋiti kintəgal'i			'kostjor gorit bez dyma'	T79: 14
śejmi	'glaz'	*śejmik'aj ičüo*	'slepoj'	T79: 145
śejmi	'glaz'	*semigal'i*	'slep(oj)'	P: 60

Tereščenkónál nem szerepel ugyan, de Castrénnál találhatunk olyan alakokat (ill. csak olyan alakokat találhatunk), ahol a fosztóképző *-ka/-ga* alakban jelentkezik.

kou	'Ohr'	*kouka eit'ua*	'ohrlos'	C55: 48
koru"	'Haus'	*koruka eit'ua*	'hauslos'	C55: 49
ńankare	'Sünde'	*ńankaraga eit'ua*	'sündlos'	C55: 58
ńim	'Name'	*ńimka eit'ua*	'namenlos'	C55: 59

b) *-gal'i/-kal'i* denominális verbumképző. Tereščenko megjegyzi ugyan, hogy ezek az igék (glagoli neobladanija) az esetek zömében a cselekvés beálltát is jelzik, de ha a példákat jobban szemügyre vesszük, meg kell állapítanunk, hogy nem találunk olyan példát, amely ne lenne ellátva translativ képzővel (vö. nye. *-śalamś*).

A translativ képző nélküli alakokban jelentkezik az *iśa*.

śejmi	'glaz'	*śejmig'al'imśa*	'stat' slepym'	T79: 258
ŋaŋ	'rot'	*ŋaŋkal'imś*	'stat' nemym'	T79: 258
tā	'olen''	*tāgaj iśa*	'byt' bez olenej'	T79: 259

Ennek következtében ezt a képzőt mi nem minősítjük igeképzőnek, igei jelentésüket az alakok a translativ képző segítségével nyerik. Így ezt a képzőt megegyezőnek tekinthetjük az előző csoport képzőjével.

c) *-gəl'iče/-kəl'iče*

Ez a képző tipikusan névmásokon jelentkezik és tagadó értelművé teszi azokat.

mā	'čto'	*māgal'it'a*	'čto daže'	P: 69
mā	'čto'	*magəl'iče*	'ničto'	T79: 172
sele	'wer'	*selegal't'a*	'keiner'	C54: 364
sili	'kto'	*siligəl'iče*	'nikto'	T79: 172

Alakilag a képző felbontható a *-gal'i/-kal'i* fosztóképzőre és egy *-če* alakú nyomatékosító partikulára. Ennek használatát szemléltessék a következő mondatok:

Тахариабэ мэнэ мэучемэ Хотэрыэ ними" хианҳы H94:31
Итак, моя-то земля, говорят называетя землей Хотарыэ.

Тыычетэ дялы нинуҥ талу комсэ". H94:49
То разве и ты дно не завидуешь завтра.

Мэнэ тэбтэ нуэ ноэчебўнўнэ. H94:73
Хотя я и сам тоже сын бога.

Így ezt a képzőt sem vesszük külön figyelembe, hanem besoroljuk a legelső csoportba. Tehát a nganaszan nyelvben a fosztóképző következő alakjait tarthatjuk számon: *-gaj/-kaj*, (Castrénnál *-ga/-ka*), *-gal'i/-kal'i*.

5.4. Szelkup

A szelkup nyelvben a fosztóképző mellett létezik abessiv eset is. Nyelvjárásonként csoportosítva a fosztóképző, ill. abessiv eset következő alakjait találhatjuk:

fosztóképző:

É *-kiːta*, amelynek létezik *-l'* melléknévképzővel továbbképzett alakja is (*-kiːtiːl'*).

kō	'fül'		*kōkiːta*	'süket'	CS: 141
kō	'fül'		*kōkiːtiːl'*	'fül nélküli'	CS: 141
moqal	'spina'		*moqalkiːta*	'gorbun'	OCs: 338
nim	'Name'	B,Tas	*nimgedil*	'namenlos'	C55: 255
saji	'szem'		*sajikiːta*	'vak'	CS: 141
üt	'voda'		*ütiːkiːtiːl'*	'bezvodnyj'	OCs: 350

D *-kəta*, *-giːd'i*, ennek is létezik *-l'* képzővel ellátott melléknévi alakja, a *-giːd'i* igéhez is járulhat.

antalbiː	'to be glad'		*antalgiːd'i*	'sad, joyless'	H83: 48
greg	'greh'		*gregiːd'i*	'bezgrešnyj'	H83: 98
jot	'voda'		*jotgiːd'i*	'waterless'	H83: 48
ko	'uho'		*kogiːd'i*	'gluhoj'	H83: 90
	K	*kogedi, kogadi*		'taub'	C55: 289
	Tsch		*kuogadüa*	'taub'	C55: 289
	OO		*kuogod'e*	'taub'	C55: 289
	NP		*koktie*	'taub'	C55: 289
konč	'konec'		*končgiːd'i*	'beskonečnyj'	H83: 93
	K, Tsch		*ligedi*	'knochenlos'	C55: 241
	OO		*läged'e*	'knochenlos'	C55: 241
nem	'imja'		*nemgiːd'i*	'bezimjannyj'	H83: 129
	MO		*nemgedal*	'namenlos'	C55: 255
	MO		*nemgedi*	'namenlos'	C55: 255
ńem	OO, Tsch		*ńemgad'e*	'namenlos'	C55: 255
orom	'sila'		*oromgiːd'i*	'bessilnyj'	H83: 143
se	'tongue'		*segda*	'dumb person'	H83: 47
			sejgiːd'i	'blind'	H83: 48
			vat'igiːd'i	'besplotnyj'	H83: 65

K *-gedi*, ebben az esetben is találhatunk melléknévképzős alakot (*-gedal*).

	N	*kogodal*	'taub'	C55: 289
	N	*legedal*	'knochenlos'	C55: 241
nem	'Name'	*nemgedi*	'névtelen'	HP: 167
nem	'Name'	*nemgedal*	'Namenlos'	C55: 255

abessiv eset:

É *-kɔ̄liːk/-kɔ̄liːŋ/-kɔ̄liː/-kɔ̄l*, a névszó általában határozóként áll az ige mellett, könnyen átalakítható jelzős szerkezetté.

sümiː	'šum; zvuk'	*sümkɔ̄lik*	'tiho'	OCs: 175
utiː	'ruka'	*utikɔ̄liŋ*	'bez ruk'	OCs: 350
pōkiːtiːl' tettiː	<	*tettiː pōkɔ̄liːŋ ēŋa*		OCs: 350
'bezlesnoe mesto'		'mesto bez derev'ev (est')'		

utʲikʲitʲil' qup	<	*qum utʲikōlʲiŋ ēŋa*	OCs: 350
'bezrukij čelovek'		'človek bez ruk (est')'	

D *-galk/-ŋalk/-galt*

greg	'greh'	*gregʲiŋalk*	'greg carSg'	H83: 98
		numgalk	'bog carSg'	H83: 132
pel	'bedro'	*pelgalt*	'odinoko'	H83: 149
sakku	'ognivo'	*sakkugalt*	'without steel for kindling fire'	H83: 35

Castrénnál igei használatra is találunk példát:

K	*saigelmbaŋ*	'blind werden'	C55: 208
Tsch	*seigelmbaŋ*	'blind werden'	C55: 208

A szelkupban léteznek fosztóképzős igenévi alakok is, amelyeket most nem vonunk be a vizsgálódás körébe.

5.5. Motori

Ebből a nyelvből viszonylag kevés adatot találhatunk. Az adatok alapján egy *-gVšta* fosztóképzővel számolhatunk.

tajgi:	*dergischtā*	'hairless'	H87: 62
	ungüschtä	'hairless'	H87: 62
karagasz:	*nimgüstü daeda*	'bezymjannyj palec'	H87: 88

A motori *št* hangkapcsolat PS **jt*-re vezethető vissza (HELIMSKI 1987: 62; JANHUNEN 1977: 17, 134, 164).

5.6. Kamasz

A kamasz nyelv mindkét nyelvjárásában egy *-žət* fosztóképzőt találhatunk.

koibal:

			ассизеть	'бездетный'	KW: 34
амна	'рога'	KW: 47	амчызеть	'безрогий'	KW: 34
			сагассэть	'безпамятный'	KW: 34
			секазеть	'немый'	KW: 44
тыме	'зуб'	KW: 40	тимазэть	'беззубый'	KW: 34

kamasz:

ād'zi, ād'e, at'ə	'Weg'	*ād'əžət*	'weglos, ohne Wege'	D: 3
ā̆l əm	'Schuld'	*ā̆l əmžət*	'ohne Schuld'	D: 4
ål må	'Schlaf'	*ål mā̆žət*	'schlaflos'	D: 4
amnu, amno	'Horn'	*omnōžət*	'hornlos'	D: 5
ēl ɯm	'Tod'	*ēl ɯmžət*	'unsterblich'	D: 19
koŋ	'Beamter'	*koŋžət*	'ohne Beamter'	D: 32
mårå	'Rand, Ende'	*mårāžət*	'endlos'	D: 38
muiə̯, muio	'Finger'	*muiōžət*	'fingerlos'	D: 41
		sâgaśśət	'unverständig'	C55: 279
sī, s^{w}ī̆	'Herz'	*sīžət, s^{w}ī̆žə̯t*	'herzlos'	D: 59
sima	'Auge'	*simažət*	'ohne Augen, blind'	C55: 201
šåγ < tat. *šaq*	'Kraft'	*šåγžət*	'kraftlos, ohne Kraft'	D: 62
šəkə, A šɛkə	'Zunge'	*šəkɛžət*	'stumm, sprachlos'	D: 63
t'ɒm	'Schmutz'	*t'ɒmžət*	'Rein ohne Schmutz'	D: 69

t'ol' F, A	'Glück'	*t'ol'ʒ̊ət*	'unglücklich'	D: 79
uda, uDa	'Arm'	*udāʒ̊ət*	*'armlos'*	D: 80
uʒ̥w, wiw	'Fuss,Tatze'	*uiwʒ̊ət*	'fusslos'	D: 80

5.7. A fenti adatok alapján a szamojéd nyelvek fosztóképzőit a következőképpen csoportosíthatjuk:

nye.	*śa/ća*	*śī/ćī*
eny.	*se?*	*si*
nga.		*–gaj/kaj; ga/ka* (Castrén)

Ha ezeket az alakokat megvizsgáljuk, akkor két képzőt kell feltételeznünk a szamojéd alapnyelvre. A nyenyec *-śa*, enyec *-se?* és a Castrén adataiban szereplő nganaszan *-ka*[1] egy PS **-kä* alakra vezethető vissza. A nyenyec *-śī*, enyec *-si* és nganaszan *-kaj* alakok viszont egy PS **-käj* alakból eredeztethetők.

Az imént nem szerepeltetett alakok a két protoszamojéd alak továbbképzett variánsai. Ezeket a következőképpen csoportosíthatjuk:

a) *-tV* participiumképzővel ellátott alakok:

nyenyec: *śada*	enyec: *sed'e*	nganaszan: –
szelkup: *kɔ̄ta*	motori: *gVšta*	kamasz: *žet*

Ezek az alakok PS **-kä-tä*, ill. PS **-käj-tä* fosztóképzőből származtathatók.

b) A (nyenyec), nganaszan, motori és a szelkup adatok között találhatunk olyanokat, ahol egy *-lV* képző jelentkezik.

nyenyec: *(śala)*	nganaszan: *kal'i*	szelkup: *kɔ̄lį*

Ezt az alakot tovább lehet képezni translativ képzővel, ilyen képzőbokrot találhatunk a nyenyecben, a nganaszanban és a szelkupban. A nyenyecben nincs a képzőnek translativ képző nélküli variánsa, ennek ellenére mindenképp idetartozónak tekinthetjük. Künnap (Kuznecova véleményét elfogadva) az *-lV* képzőt állapotban levést kifejező elemnek tartja (KÜNNAP 1994b: 113). (Ez esetleg megegyező lehet az ugor nyelvekben található denom. nomenképzővel.) Ezt az alakot a nyenyec és a szelkup esetében a PS **-kä-lV*, a nganaszan nyelvben pedig a PS **-käj-lV* alakból eredeztethetjük, ezekhez kapcsolódhatott a translativ képző is (**-kä-lV-m*, **-käj-lV-m*).

6. Összegezve a szamojéd adatokat, megállapíthatjuk, hogy a fosztóképzők két protoszamojéd alakra vezethetők vissza (**-kä*, **-käj*). A primér alakok a nyenyecben, enyecben és a nganaszanban fordulnak elő. A többi nyelvben ezek továbbképzett variánsai jelentkeznek. Ezekhez az alakokhoz járulhat participiumképző, illetve egy *-lV* elemű képző. A participiumképzős alak a nganaszan kivételével mindegyik nyelvben megtalálható.

7. Összefoglalás

A finnugor és a szamojéd ág adatai alapján egy PU **-kV* fosztóképző rekonstruálható, amely a vogul és a magyar nyelv kivételével kimutatható. Ezenkívül elképzelhető az is, hogy a finnugor nyelvekben általánosan, a szamojéd nyelvekben esetlegesen kimutatható *-tV* fosztóképző visszavezethető az uráli alapnyelvre. Ha Künnap véleménye helytálló arról, hogy a ngan. *-mɔ̄tuma"a*, nyeny. *-wadawej* stb. part. perf. neg. alakok *-tV-* eleme tagadó funkciójú (KÜNNAP 1994b: 103), akkor ezen elem körének erős beszűkülése mehetett végbe, maga a tagadó értelmű suffixum pedig egy PS **-tV* alakra vezethető vissza. A PFU és PS alakok pedig egy PU **-tV* képzőből származhatnak.

1 Mivel Castrén ezeket az alakokat egybeírta, elképzelhetőnek tartjuk, hogy nála is *-kaj* alak szerepel, *-kae* alakban, ebben az esetben az ő adatai a következőképpen értelmezhetők: *ńimka eit'ua > ńimkae it'ua.*

A rövidítések jegyzéke

C54 – CASTRÉN 1854
C55 – CASTRÉN 1855
CS – HAJDÚ 1968
D – DONNER 1944
Gd – GLUHIJ 1981
H81 – HELIMSKI 1981
H83 – HELIMSKI 1983
H87 – HELIMSKI 1987
H94 – HELIMSKI 1994
HP – HAJDÚ 1952
Ka – KUZNECOVA 1976
KW – POTAPOV 1957a
Ma – MIKOLA 1980
OCs – KUZNECOVA 1980
P – PROKOF'EV 1937
Pu – PUSZTAY 1978
T66 – TEREŠČENKO 1966
T73 – TEREŠČENKO 1973
T79 – TEREŠČENKO 1979

Bibliográfia

ALHONIEMI 1985: ALHONIEMI, ALHO: *Marin kielioppi*. Helsinki 1985.

ANDUGATOV 1991: ANDUGATOV, Ju. V.: *Istoričeskaja grammatika marijskogo jazyka. Sintaktis*. Joškar-Ola 1991.

BAKER 1985: BAKER, ROBIN: *The Development of the Komi Case System*. MSFOu 189.

D. BARTHA 1958: D. BARTHA, KATALIN: *A magyar szóképzés története*. Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. Budapest 1958.

CASTRÉN 1854: CASTRÉN, M. A.: *Grammatik der samojedischen Sprachen*. St. Petersburg 1854.

CASTRÉN 1855: CASTRÉN, M. A.: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg 1855.

COLLINDER 1960: COLLINDER, BJÖRN: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Uppsala 1960.

CSÚCS 1990: CSÚCS, SÁNDOR: *Chrestomathia Votiacica*. Budapest 1990.

CSÚCS 1991: CSÚCS, SÁNDOR – HONTI, LÁSZLÓ – SALÁNKI, ZSUZSA – VARGA, JUDIT: *Statistik der uralischen Lautentsprechungen*. Budapest 1991.

DONNER 1944: DONNER, KAI – JOKI, AULIS J.: *Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*. Lexika Societatis Fenno-Ugricae VIII. Helsinki 1944.

GALKIN 1966: GALKIN, I. S.: *Istoričeskaja grammatika marijskogo jazyka. Morfologija, Čast' II*. Joškar-Ola 1966.

GLUHIJ 1981: GLUHIJ – SUSEKOV – SOROKINA: *Skazki narodov sibirskogo severa 4*. Tomsk 1981: 144–159.

GYÖRKE 1934: GYÖRKE, JÓZSEF: *Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe)*. Tartu 1934.

HAJDÚ 1952: HAJDÚ, PÉTER: *Pápai Károly szelkup szójegyzéke*. NyK 54: 141–184.

HAJDÚ 1968: HAJDÚ, PÉTER: *Chrestomathia Samoiedica*. 1. ed., Szeged 1968. (3. ed., Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.)

HÄKKINEN 1985: HÄKKINEN, KAISA: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa*. Fennistica 6. Turku 1985.

HAKULINEN 1979: HAKULINEN, LAURI: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Helsinki 1979.

HELIMSKI 1981: HELIMSKIJ, EVGENIJ: *Etimologičeskie zametki po eneckoj onomastike*. SFU 17: 119–130.

HELIMSKI 1983: HELIMSKI, EUGENE: *The Language of the First Selkup Books*. Studia Uralo-Altaica 22. Szeged 1983.

HELIMSKI 1987: HELIMSKI, EUGENE: *Two Motori–Taigi–Karagas Vocabularies from the 18th Century*. JSFOu 81: 49–132.

HELIMSKI 1994: HELIMSKIJ, EVGENIJ: *Tajmyrskij etnolingvisticeskij sbornik*. Vypusk 1. Materiali po nganasanskomu šamanstvu i jazyku. ed. HELIMSKIJ, E. Moskva 1994.

HONTI 1984: HONTI, LÁSZLÓ: *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest 1984.

JANHUNEN 1977: JANHUNEN, JUHA: *Samojedischer Wortschatz*. Gemeinsamojedische Etymologien. Helsinki 1977. Castrenianumin toimitteita 17.

KERESZTES 1987: KERESZTES, LÁSZLÓ: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I*. Studia Uralo-Altaica 27. Szeged 1987.

KORHONEN 1981: KORHONEN, MIKKO: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki 1981.

A. KÖVESI 1965: A. KÖVESI, MAGDA: *A permi nyelvek ősi képzői*. Budapest 1965.

KUZNECOVA 1976: KUZNECOVA, A. I.: *Kalendarnye nazvanija v samodijskih jazykah*. Jazyki i toponimija. Vypusk 1. Tomsk 1976: 45–49.

KUZNECOVA 1980: KUZNECOVA, A. – HELIMSKIJ, E. – GRUŠKINA, E.: *Očerki po selkupskomu jazyku*. Moskva 1980.

KÜNNAP 1994a: KÜNNAP, AGO: *Two Suffixes of Finite Verb Forms in Samoyed: ŋ and š*. Minor Uralic Languages: Structure and Development. ed. AGO KÜNNAP. Tartu 1994: 88–112.

KÜNNAP 1994b: KÜNNAP, AGO: *On the Use of Verbal Noun *V-šV 'Being' in the Samoyed Languages*. Linguistica Uralica 1994/3: 112–114.

LAANEST 1975: LAANEST, ARVO: *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. Tallinn 1975.

LEHTISALO 1936: LEHTISALO, T.: *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe*. Helsinki 1936.

MIKOLA 1980: MIKOLA, TIBOR: *Enyec és nganaszan nyelvi adalékok*. NyK 82: 223–237.

MIKOLA 1988: MIKOLA, TIBOR: *Geschichte der samojedischen Sprachen*. The Uralic Languages. ed. SINOR, D. Leiden–New York–København–Köln 1988. 218–263.

POTAPOV 1957a: POTAPOV–SPASSKIJ: Koibalisches Wörterverzeichnis. JSFOu 59: 33–56.

POTAPOV 1957b: POTAPOV–SPASSKIJ: Motorisches Wörterverzeichnis. JSFOu 59: 57–104.

PROKOF'EV 1937: PROKOF'EV, G. N.: *Jazyki i pismennost' narodov severa, Čast' 1*. Moskva–Leningrad 1937.

PUSZTAY 1978: PUSZTAY, JÁNOS: *Kleines Jenissej-samojedisches Material*. FUM 2: 3–34.

RÉDEI 1978: RÉDEI Károly: *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest 1978.

SAUER 1967: SAUER, Gert: *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. Finnisch-ugrische Studien V. Berlin 1967.

SEREBRENNIKOV 1967: SEREBRENNIKOV, B. A.: *Istoričeskaja morfologija mordovskih jazykov*. Moskva 1967.

SZABÓ 1904: SZABÓ DEZSŐ: *A vogul szóképzés*. NyK 35.

SZEGFŰ 1991: SZEGFŰ MÁRIA: *A névszóképzés*. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. ed. BENKŐ, L. Budapest 1991, 188–258.

TEREŠČENKO 1966: TEREŠČENKO, N. M.: *Eneckij jazyk*. Jazyki narodov SSSR III. Finno-ugorskie i samodijskie jazyki. Moskva 1966: 438–457.

TEREŠČENKO 1973: TEREŠČENKO, N. M.: *Sintaksis samodijskih jazykov*. Leningrad 1973.

TEREŠČENKO 1979: TEREŠČENKO, N. M.: *Nganasanskij jazyk*. Leningrad 1979.

A vaszjugáni (Ozernoje falui[1]) hantik vallási rendszerének változásai

NAGY ZOLTÁN
Pécs

A vaszjugáni hantik kultúrájuk teljes elvesztéséhez állnak közel. A Vaszjugán folyó mentén kb. 70–80 hantit tartanak számon, közülük is csak hozzávetőleg 15 beszéli anyanyelvét. Szalnyikova egyenesen kihaltnak nyilvánítja őket.[2] El ugyan nem tűnt még a kultúrájuk, de a hihetetlenül erős orosz és szovjet hatás az élet minden terén gyökeres változásokat eredményezett. Ezeket a változásokat itt a vallás keretein belül kívánom vizsgálni, és úgy gondolom, ebből általános következtetéseket is le lehet vonni a kulturális sokk működését illetően.

Vizsgálatomban speciálisan egy település, Ozernoje vallási rendszerével foglalkozom. Ez azonban máris magában foglal bizonyos alapvető problémákat: a falu egyszerre alkalmas és alkalmatlan is erre a munkára. Alkalmas, mert prototipikus áldozata az orosz–szovjet rendszer működésének. A falu egy mocsári tó mellett fekszik, ahol hajdan több mint 20 háztartásban éltek az emberek; ma a centralizációs politika pusztítása miatt csak 5 ember lakik itt. Alkalmatlan vallásetnológiai problémák számonkérésére azért, mert egy 5 fős közösség csonka társadalom, amelyben nem lehet megfigyelni komplex vallási szisztémát. Az ellentmondás ellenére, éppen a falu speciális volta miatt, érdeklődésre tarthat igényt.

1. Rítusrendszer

A falu ma állandó lakossággal nem rendelkezik. Az 5 ember itt csak gazdasági életét éli, nincsenek itt egész évben, csak körülbelül az év felében, hetenkénti–kéthetenkénti ingázással. Ozernojében halászattal, vadászattal és szénakaszálással tartják el magukat és családjukat. Hozzátartozóik a szomszédos városban, Novij Vaszjugánban élnek. Sajátosan szétvált tehát a gazdasági élete és a magánélete a családnak. A falu gyakorlatilag munkahellyé lett. Ennek köszönhető, hogy vallásos gyakorlata szinte teljes egészében a halászattal–vadászattal kapcsolatos rítusokra korlátozódik. A gazdasági élet rítusainak kiemelkedő szerepénél fontos megemlíteni a kereszténység szerepét: míg az élet más területein a pravoszlávia átvehette a hantik vallásának szerepét, addig a vadászat segítésében a keresztény istent és szenteket nem tartották elég erősnek.

Viszont *Päi-imi*, a falu fő bálványszelleme bizonyos mértékig megőrizte „családi boldogságot biztosító" szerepét is, ám főleg csak a szent helyéhez kapcsolódó tabukban: mit nem szabad ott tenni, hogy szerencsétlenség ne sújtsa a családot. „Territórium védő–felügyelő" funkcióját is megtartotta: ma is minden arra járó idegennek áldoznia kell neki; sőt neki tulajdonítják a falu megmenekülését is az olajbányászoktól.

A falu csonka társadalom, épp ezért nem lehet beszélni életkorokhoz kapcsolódó átmeneti rítusokról sem. A lakosok mind 50 év felettiek, már nem fognak házasodni, gyerekük sem születik (az egyetlen nő 71 éves). Számítani lehetne a halál körüli szokások meglétére, ám a falu temetőjébe 1970-ben temettek utoljára; ma Novij Vaszjugánban vannak sírjaik. A falu – mára „halott" – temetőjében pravoszláv módra, kettős kereszttel jelölt sírok vannak. Viszont megtartották hanti szokásaikat is: pl. a ruha fordított feladása a halottra, a legkedvesebb tárgyak

1 Ozernoje falu Novij Vaszjugán várostól 40 km-re, a Tuh Emter tó mellett fekszik. Itt végezhettem 1992 nyarán terepmunkát.

2 Szalnyikova 1992

veletemetése. A „túlvilági posta" is működik: az egyik haldokló vodkát kért az ősei számára, amit együtt temettek el vele. A túlvilágot ma is az emberi világ analógiájának tekintik, azonban már az égbe lokalizálják. Itt is, mint általában, a halottkultusz a vallások legarchaikusabb részei közé tartozik. A mobil, változékony emberi világ ellentéte a statikus, nehezen változó túlvilág.

2. Samanizmus, medvekultusz

Hiába keresünk specialistákat, szférák közti mediátorokat a faluban, sőt az egész Vaszjugán mentén. A századforduló táján rendkívül differenciált rendszere virágzott a samanizmusnak (6 különféle specialista működött[3]), ám ennek mára semmi nyoma. A rendszer eltűnésével megváltozott a sámánok megítélése is, javarészt hipnotizőröknek, bűvészeknek mondják őket, bár elismerik – főként gyógyító – tehetségüket. Ebben a változásban jelentkezik legjobban a belső, társadalmi ok mellett legjobban a külső is: legkevésbé a sámánokkal volt toleráns a szovjet politika. A samanizmus mellett hiába keressük a hantikra oly jellemző medvekultuszt[4] is. Semmilyen írott forrás sem említi létezését. Ma kedves történetük, hogyan nevettek ki egy jugáni hantit, aki medvetort tartott náluk. Ez inkább csak arra utal, hogy az ottjáró kutatók előtt tűnhetett el a szokás. Ám a medvekultusz nyomaként ma is őriznek medvekoponyákat a padláson; csak tabunévvel említik; és létezik ölési tabuja is (ezt azonban a legfiatalabb férfi már nem tartja).

3. Áldozati módok

A rítusok fő tartalma tehát a halászati és vadászati szerencse elérésére való törekvés. A szokáscselekedetek szintjén a nagy változás az áldozati módokban következett be. A keleti hantiknál 3 féle áldozati mód létezett: *ireχ*, vagyis tárgyáldozat; *pari*, vagyis ételáldozat; *jir*, vagyis véres áldozat[5]. Ozernoje falura vonatkozóan a források is csak az étel- és tárgyáldozatot említik. Mára a rendszer tovább egyszerűsödött, csak *ireχ*-áldozatok vannak. Az ajándékozott tárgy lehet kendő, fára felkötve, vagy pénz a szent fa mellé, illetve a folyóba dobva:

1. táblázat: Szent helyek a hozzájuk tartozó áldozatokkal Ozernojében

1: *ireχ* – a) fa kalapács, b) kendő, c) fa hal, d) nyíl és íj, e) pénz, f) prém

2: *pari* – a) őszi, b) tavaszi

		1a	1b	1c	1d	1e	1f	2a	2b
Tuχ siγei szent hely	volt	+	+	+	+	–	–	+	+
	van	–	–	–	–	+	–	–	–
Päi Imi szent helye	volt	–	+	–	–	–	+	+	+
	van	–	+	–	–	+	–	–	–
Parnä Lok félsziget	volt	–	+	–	–	+	–	–	–
	van	–	–	–	–	+	–	–	–
Föld-Szellem fája	volt	–	+	–	–	+	–	–	–
	van	–	–	–	–	+	–	–	–

Ezek azonban már csak individuális áldozatok, megszűntek a családi, nemzetségi, frátriális vagy falu-szintű ünnepek (azért a bizonytalanság, mert sem az interjúkból, sem a forrásokból nem derül ki, hogy az ismert közös áldozatok a közösség mely szintjén szerveződtek). Elveszett tehát a vallás oly fontos szociális tartalma. Az áldozatok a korábbi idényváltó szertar-

3 Satilov 1976; Kulemzin 1976

4 Urajev 1959; Vértes 1990, 177.

5 Satilov 1931, 115–117.; Munkácsi 1892–1921. 2/1 kötet

tásokkal szemben kizárólag sporadikusak, alkalomszerűek: konfliktushelyzet feloldására; hagyományból; illetve a szent hely melletti elhaladás alkalmából végzik.

A rendszer ezen módosulásának két oka lehet. Szociológiai oka mindaz, amit a társadalom széteséséről írtam. Politikai oka pedig a szovjet hatalom tilalmai és szankciói a szellemek kultusza ellen. Nem merték vállalni a közösségi szertartások megtartását. Így korlátozódott a rítusrendszer a gyakorlatilag ellenőrizhetetlen, szankcionálhatatlan tárgyáldozatokra, azok közül is a kis, könnyen elrejthető tárgyakra. Az erős tiltás következménye az is, hogy Ozernoje környékén elpusztultak a bálványkamrák. Ezeknek már a maradványait is titkolják az idegenek elől mind vallási, mind politikai okokból.

Egyszerűsödött a rendszer a szent helyek és isteneik kultuszában is. Egy–egy szent helyhez a századfordulón sok különböző istent kapcsoltak, mára azonban ezek száma megfogyatkozott:

2. táblázat: Ozernojei szent helyek a századfordulón, illetve ma a hozzájuk kapcsolódó istenek számával

Tuχ siγei szent hely	Päi Imi szent hely	Parnä Lok félsziget	Föld-Szellem fája	Mamut-tó
8/1	8/1	2/2	1/1	1/1

A szellemekhez fűzött imák is elvesztették hosszú, bonyolult változataikat[6], egy mondatos, tömör imákat mondanak ma (pl. *„Anyó, ajándékot hoztam neked!"*[7]). Viszont a korábbi szertartások közé beépültek a keresztény ünnepek is, az orosz viselkedési mintákkal.

4. Istenrendszer

Istenrendszerük is módosult. *Torəm* a XVII–XVIII. századtól felvette a keresztény isten jegyeit, tisztelete egyre erősebb lett[8]. Alakja modern elemekkel is gazdagodott: megpróbálják egyeztetni a technikai világról szerzett ismereteikkel: UFO akkor látható az égen, ha ő járja körbe a világot. A többi isten és szellem ellenben fokozatosan elvesztette funkcióit. A korábban itt oly fontos Erdei- és Vízi-szellem ma már nem zsákmányt oszt szét, hanem az ember általa téved el az erdőben, árt a vizen utazóknak. A Vízi-szellemet becsapva prémeket is lehet szerezni. Vagyis a szellemekből egyrészt ártó lények lettek, másrészt mítikai, néphitalakok gyakorlati funkció és kultusz nélkül. A szellemek néphitlénnyé válását erősítette az is, hogy a korábban ismert ilyen lények ismerete és a bennük való hit nem veszett el: pl. a mamutban ma is hisznek, bár alakja megváltozott, olyannak tartják, ahogy a tankönyvek rajzolják őket.

Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a vaszjugáni hantik „pogány" vallásukból megőrizték individuális, sporadikus, főként vadászathoz kapcsolódó rítusaikat, bár azok rendszere egyszerűsödött; isteneik egyrészt új vonásokat vettek fel; másrészt ártó lények vagy folklóralakok lettek; valamint eltűntek mediátoraik. Vagyis vallásuk pusztul, de ez a pusztulás egyszerre rohamos átalakulás is; és a tudomány feladata nemcsak a korábbi rendszer rekonstrukciós kísérlete, hanem a változások és a mai állapot bemutatása is.

6 Munkácsi 1892–1921. 2/1 kötet, 482–497.

7 saját gyűjtés

8 Kulemzin, Lukina 1992, 100.

Felhasznált irodalom

- GRIGOROVSZKIJ, N. P.
  - 1884, *Opiszanije Vaszjuganszkoj tundri*, in: Zapiszki Zapadnoszibirskogo Otdela Russzkogo Geograficseszkogo Obscseszt va, Tom VI. Tomszk
- KARJALAINEN, K. F.
  - 1921–1922–1927, *Die Religion der Jugra Völker I–II–III*, Helsinki–Porvoo
- KULEMZIN, V. M.
  - 1976, *Samansztvo vaszjuganszko-vahovszkih hantov v konce XIX – nacsale XX. vv*, in : Iz isztorii samansztva, Tomszk, 3–155.
  - 1984, *Cselovek i priroda v verovanijah hantov*, Tomszk
- KULEMZIN, V. M., LUKINA, N. V.
  - 1977, *Vaszjuganszko–vahovszkije hanti*, Tomszk
- MUNKÁCSI BERNÁT
  - –1892–1921, *Vogul népköltési gyűjtemény I–IV*, Budapest
- SATILOV, M. B.
  - 1931, *Vahovszkije hanti*, Tomszk
  - 1976, *Dramaticseskoje iszkusszt vo vahovszkih osztjakov*, in: Iz isztorii samansztva, Tomszk, 155–165.
- SZALNYIKOVA, L.
  - *„Vége lesz az egész hanti népnek"*, in: Valóság. 1992/2, 118–124.
- SIRELIUS, U. T.
  - 1983, *Reise zu den ostjaken*, Helsinki
- URAJEV, R. A.
  - 1959, *Dnevnik*, kézirat, Tomszk
- VÉRTES EDIT
  - 1990, *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*, Budapest

Az *és* kötőszó pragmatikai funkciójáról

NÉMETH T. ENIKŐ
Szeged

1. Bevezetés

Tanulmányomban az *és* kötőszónak a diskurzusok pragmatikai koherenciájában betöltött szerepét vizsgálom. A diskurzusokat mint performanciajelenségeket megnyilatkozás-példányok alkotják. A megnyilatkozás-példányok vizsgálatához az alapot a megnyilatkozás-típus[1] szolgáltatja. A megnyilatkozás-típust pragmatikai szempontból a szó szerinti értelmezhetőség, az interperszonális, az illokúciós és az attitudinális funkció jellemzi. A megnyilatkozás-példányok ezen funkciók konkrét értékeivel rendelkeznek a különböző diskurzusokban. Például egy diskurzus kezdő megnyilatkozás-példányával a kommunikátor létrehozza a kommunikációs kapcsolatot (interperszonális funkció), végrehajt egy konkrét beszédtettet (illokúciós funkció), kifejezi a megnyilatkozás-példány propozíciós tartalmára irányuló beszélői attitűdjét és a megnyilatkozás-példány nyelvi formáját szó szerint, vagy nem szó szerint vagy nemcsak szó szerint használja[2]. Ahhoz, hogy pragmatikailag koherens diskurzust tudjon építeni, a kommunikátornak többek között a következő megnyilatkozás-példányát hozzá kell kapcsolnia az előzőhöz, mégpedig úgy, hogy a megnyilatkozás-példányok pragmatikai funkcióinak a megfelelő konkrét értékei összeegyeztethetőek legyenek, illetve jólformált sorozatot alkossanak. A megnyilatkozás-példányok a diskurzusokban a koherenciaviszonyok segítségével kapcsolódnak össze komplex egységekké. A koherenciaviszonyok lehetnek jelöltek (explicitek) vagy jelöletlenek (implicitek). A jelölésben a kötőszók játszanak fontos szerepet, emellett a legrelevánsabb interpretáció megtalálását is segítik.

2. A diskurzuskoherencia kognitív megközelítése

A diskurzusokban a megnyilatkozás-példányok produkcióját és interpretációját a kommunikációs partnerek közös kognitív háttérismerete, közös intencionalitása és a relevancia vélelme irányítja (vö. SEARLE et al. 1992, BRASSAC 1994, SPERBER–WILSON 1986). A megnyilatkozás-példányok közötti koherenciaviszonyok azonosítását a következő négy kategória segítségével végezhetjük el: 1. a kauzális vagy additív művelet, amelyet a szegmentumokon (megnyilatkozás-példányokon vagy a megnyilatkozás-példányokon belül a tagmondatnyi részeken) hajtunk végre, 2. a koherencia forrása, amely szemantikai és/vagy pragmatikai lehet, 3. a szegmentumok sorrendje, amely alapvető vagy nem alapvető és 4. a pozitív vagy negatív polaritás (SANDERS et al 1993).[3] A kauzális művelet logikai implikációt, az additív művelet pedig logikai konjunkciót jelent SANDERS és munkatársai értelmezésében. Az emberi gondolkodás azonban nemcsak logikai (deduktív) természetű, hanem induktív és heurisztikus is (vö. pl. STILLINGS et al. 1986 és SPERBER–WILSON 1986 megfelelő részei). Ezért a megnyilatkozás-típusok közötti koherenciaviszonyok megállapításához nem elegendő kizárólag a logikai implikáció és konjunkció

1 A megnyilatkozás-típus esetében elvonatkoztatunk az egyes nyelvhasználati formák konkrét kontextusaitól és csak a megnyilatkozás-példányok közös lényegi jegyeit vesszük figyelembe. A megnyilatkozás-típus definíciójára ld. Németh T. 1994.

2 A szó szerinti értelmezhetőség természetesen befolyásolja a többi pragmatikai funkció értékét is.

3 Sanders és munkatársai különböző területekről hoznak érveket e négy kategória igazolására és pszicholingvisztikai kísérletek alapján empirikus evidenciájuk is van a kategóriák plauzabilitását, kognitív realitását illetően.

használata, hanem a kauzatív művelet esetében szükség van az emberi elme más implikációs eljárásaira is (pl. a nem-triviális implikációra, a kontextuális implikációra), az additív művelet esetében pedig a pragmatikai hozzáadásra, amely a megnyilatkozás-példányok pragmatikai értékeinek az összekapcsolódását szolgálja. A második kognitív kategóriát részletesebben jellemezve, SANDERS és munkatársai a koherencia forrását akkor tartják szemantikainak, ha a koherenciaviszony a propozíciós tartalmak miatt áll fenn, ha viszont az illokúciós érték miatt, akkor a koherencia forrása pragmatikai. A megnyilatkozás-típus pragmatikai tulajdonságaiból kiindulva ki kell bővítenünk a pragmatikai koherencia fogalmát, és bele kell vennünk az interperszonális, az attitudinális és a szó szerinti értelmezhetőség értékeit is. Ezek ugyanúgy képezhetik a pragmatikai koherencia alapját, mint az illokúciós érték[4]. A harmadik kategóriát jobban megvilágítva: a szegmentumok sorrendje akkor alapvető, ha a kauzális és az additív műveletben az előtag után következik az utótag, és nem alapvető, ha az előtagot megelőzi az utótag. A negyedik kategória esetében pedig SANDERS-szel és munkatársaival egyezően akkor beszélhetünk pozitív polaritásról, ha a műveletekben a szegmentumok közvetlenül funkcionálnak, ha viszont nem maguk a szegmentumok, hanem azok tagadása, negatív párja szerepel a műveletekben, akkor a polaritás negatív.

Mint a Bevezetésben már utaltam rá, a koherenciaviszonyok jelölésében a kötőszók különösen fontosak. A továbbiakban az *és* kötőszónak a diskurzusok pragmatikai koherenciájában betöltött szerepét veszem szemügyre, felhasználva a fenti négy kognitív kategóriát, valamint a megnyilatkozás-példányok pragmatikai tulajdonságait.

3. Az *és* kötőszó pragmatikai funkciójáról

3.1. Mielőtt hozzákezdenék az *és* pragmatikai tulajdonságainak a tárgyalásához, tisztáznom kell, eldönthető-e egyáltalán, hogy egy kötőszó szemantikai vagy pragmatikai szereppel rendelkezik-e a diskurzusban. HÖLKER (1991) a diskurzusjelölők[5] azonosításánál négy kritériumot használ. Először is: a diskurzusjelölők nem befolyásolják a megnyilatkozás-példányok igazságfeltételeit. Másodszor: nem tesznek hozzá semmit sem a megnyilatkozás-példányok propozíciós tartalmához. Harmadszor: a beszédhelyzethez viszonyulnak és nem ahhoz a szituációhoz, amelyről beszélünk. És negyedszer: inkább emotív, expresszív funkciójuk van, mintsem referenciális vagy kognitív. Az első két kritériumot fenntartás nélkül alkalmazhatjuk a kötőszók szemantikai vagy pragmatikai szerepének a tisztázásához. Ha egy kötőszó nem befolyásolja az igazságfeltételeket, és a propozíciós tartalmakhoz sem tesz hozzá semmit, akkor pragmatikainak minősül. HÖLKER másik két kritériumához azonban megjegyzést kell fűznöm. A harmadik kritérium nem használható, hiszen az attitudinális jelölők esetében (vö. KIEFER 1988) nem zárható ki, hogy arra a szituációra irányuljon a beszélő attitűdje, amelyről beszél. A negyedik kritérium esetében pedig HÖLKER nem definiálja, mit is ért pontosan emotív, expresszív, illetve kognitív és referenciális funkciókon. A hölkeri első két szemponton kívül a kötőszók pragmatikai szerepének a megállapításánál felhasználhatjuk még az interperszonális, illokúciós és attitudinális funkciókat, ha ugyanis a kötőszók a megnyilatkozás-példányok között – bizonyos esetekben azokon belül is – ilyen pragmatikai természetű viszonyokat jelölnek, akkor pragmatikaiak[6]. Továbbá több nyelv tanúsága szerint a pragmatikai kötőszók nagyon gyakran – de nem kizárólagosan – megnyilatkozás-példányok élén állnak, sajátos dallammal (ún. lebegő dallammal) rendelkeznek,

4 A szó szerinti értelmezhetőség, az interperszonális és attitudinális funkciók értékeinek összekapcsolódási lehetőségeire ld. pl. Németh T. 1991, 67–89.

5 A diskurzusjelölők (discourse markers), más néven: pragmatikai jelölők (pragmatic markers), metapragmatikai terminusok (metapragmatic terms), pragmatikai partikulák (pragmatic particles), magukban foglalják a pragmatikai kötőszókat (pragmatic connectives) is.

6 Természetesen nem állítom azt, hogy nem fordulhat elő, hogy egy kötőszó egyidejűleg szemantikai és pragmatikai is.

és szünet követi őket (vö. DIJK 1979, SCHIFFRIN 1987, NÉMETH T. 1991). Ezen empirikus megfigyelés alapján a kötőszók pozíciója és intonációs tulajdonságai is figyelembe veendők szemantikai vagy pragmatikai szerepük tisztázásánál.

3.2. Az *és* pragmatikai kötőszóként a hozzáadás, folytatás központi interpretációval rendelkezik. Valamennyi használata, előfordulása levezethető ebből az interpretációból. Tekintsük a következő példákat:[7]

(1) – Az a pénznél, az a az a mindenféle javaknál többet ér. Szerintem.
– Hát igen. És, ha hazamész a munkából, mit csinálsz otthon?

(2) Édesapám Budapesten született, a későbbiek folyamán költözött édesanyával Kaposvárra, ahol jelenleg egy húga él. És sűrűn meg szoktuk őket látogatni.

(3) Most nem olyan filmekre értem, amilyeneket általában játszani szoktak, de de hogyha van egy jó műsor, tényleg kevés. Kevés ez a ez a három filmszínház. És nem tudja azt a változatos programot tűzni, mint Budapest.

(4) – Nehéz volna itt hagyni, egy másik valamit megszokni, most megint egy másik helyre elmenni, nem megy.
– És hát akkor a fiai sem fognak elmenni.

(5) (Az adatközlő gyerekkora karácsonyairól mesél.)
És hát ajándékot, ha nem is mindig kaptunk, de fenyőfánk mindig nagyon szép volt. Hát a háborús évek, ugye, eléggé jól érintettek bennünket negatívan. És nagyon vártuk a karácsonyt, és nagyon vártuk a fenyőfát.

(6) – És kislányt szeretnétek vagy kisfiút?
– Hát már kislány van, inkább kisfiú legyen. De ha kislány lesz, az is jó lesz.
– És mi lesz a neve? Gondolkodtatok már rajta?

(7) – És a férjed mit csinál?
– Hivatásos vadász.
– Ez érdekes foglalkozás.
– Érdekes.
– És mit jelent, hogy hivatásos vadász?

(8) – Hol szoktatok játszani?
– Hát csak az utca meg a nagytó.
– Nagy tó.
– Nagy tó meg a környéke, ez volt nekünk. És én valahogy olyan olyan elkényeztetett voltam, a két nővérem után elég későn születtem, meg úgy a környékbeli gyerekek is mind nagyobbak voltak.

Az (1)-ben a kérdés elején álló *és* a riporter azon törekvését fejezi ki, hogy folytassa a kérdezősködést, továbbvigye a beszélgetést, legfontosabb pragmatikai funkciói az interperszonális, az illokúciós funkció és az attitudinális funkciók[8]. DIJK (1977, 211) és SCHIFFRIN (1987, 128–152) az angol *and* 'és' viselkedését az (1)-hez hasonló példákon keresztül illusztrálja. Az *és* additív szerepe azonban nemcsak az ilyen típusú beszédtettsorozatban nyilvánul meg, hanem: a (2)-ben "állítás *és* állítás" ugyanazon beszélő beszédében, a (3)-ban "állítások sora *és* magyarázat" ugyanazon beszélő beszédében, a (4)-ben "állítások sora *és* a konklúzió levonása a kommunikációs partner által", az (5)-ben "ugyanahhoz a témához kapcsolódó állítások sora, egy a témától eltérő állítás *és* az eredeti témához visszatérő állítás" ugyanazon beszélő beszédében, a (6)-ban "kérdés–válasz *és* újabb kérdés", a (7)-ben "kérés–válasz *és* indirekt kérés a válasz részletezésére" és a (8)-ban "kérdés–válasz *és* a válasz részletezése" szekvenciában fordul el.

7 Minthogy a kötőszóknak a diskurzusok pragmatikai koherenciájában betöltött szerepét vizsgálom, az intuícióból származó és a potenciális nyelvhasználatot tükröző egy-egy példamondat helyett egy hosszabb beszélt nyelvi korpuszra támaszkodva illusztrálom az *és* viselkedését.

8 Terjedelmi korlátozás miatt a példák részletes elemzésére ebben a cikkben nem vállalkozhatok.

Az (1)–(8) példákat alapul véve, az *és* mindhárom alapvető használata, azaz az állítások kapcsolása, a kérdést bevezető szerep, valamint a magyarázatadás, konklúziólevonás mind-mind levezethető az *és* központi interpretációjából.

Az *és* által jelölt koherenciaviszony az állítássorozatokban és a kérdések bevezetésénél a 2.-ben megismert kognitív kategóriák segítségével a következképpen jellemezhető: a művelet pragmatikai addíció, a koherencia forrása elsősorban pragmatikai, a szegmentumok sorrendje alapvető, és a polaritás pozitív. A magyarázatadásban, illetve a konklúziólevonásban az *és* által jelölt koherenciaviszony esetében a művelet kauzatív, a koherencia forrása szemantikai és pragmatikai, a szegmentumok sorrendje a magyarázatadásnál nem alapvető, míg a konklúziólevonásnál alapvető, és a polaritás pozitív.

4. Összegzés

Az első két részben ismertetett elméleti megfontolásokat használva, valamint egy hosszabb beszélt nyelvi korpusz megfelelő adataira támaszkodva tanulmányomban az *és* kötőszó pragmatikai szerepét mutattam be. Az *és* mindhárom alapvető használatát, az (1)–(8) példákbeli funkcióit, sikerült ugyanabból az egy központi interpretációból („mag"-ból) levezetni, az *és*-sel jelölt koherenciaviszonyokat pedig ugyanazzal a négy kognitív kategóriával tudtam jellemezni. Ha a többi pragmatikai kötőszó esetében is hasonlóan járunk el (ld. NÉMETH T. 1995), hasznos információt nyújthatunk többek között a különböző célú diskurzuselemzések, a nyelvtanítás és nyelvtanulás, valamint a szótárírás számára.

Felhasznált irodalom

BRASSAC, C. 1994, *Speech acts and conversational sequencing*. Pragmatics & Cognition 2: 191–205.

DIJK, T. A. van 1977, *Text and context. Exploration in the semantics and pragmatics of discourse*. London: Longman.

DIJK, T. A. van 1979, *Pragmatic connectives*. Journal of Pragmatics 3: 447–456.

HÖLKER, K. 1991, *Französisch: Partikelforschung*. Lexikon der Romanischen Linguistik, Vol. V. 1. Tübingen: Niemeyer, 77–88.

KIEFER, F. 1988, *Modal particles as discourse markers in questions*. Acta Linguistica 38: 107–125.

NÉMETH T. ENIKŐ 1991, *A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása*. Kandidátusi értekezés, Szeged.

NÉMETH T. ENIKŐ 1994, *Megnyilatkozás: típus–példány*. Néprajz és Nyelvtudomány 36., 69–101.

NÉMETH T. ENIKŐ 1995, *On the Role of Pragmatic Connectives in Hungarian Spoken Discourse*. In: Wårvick, B. – Tanskanen, S. – Hiltunen, R. (eds.), Organization in Discourse. Anglicana Turkuensia (megjelenés alatt)

SANDERS, T. J. M. – W. P. M. SPOOREN – L. G. M. NOORDMAN 1993, *Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation*. Cognitive Linguistics 4: 93–133.

SCHIFFRIN, D. 1987, *Discourse Markers*. Cambridge: CUP.

SEARLE, J. et al. 1992, *(On) Searle on Conversation*. Amstardam/Philadelphia: Benjamins.

SPERBER, D. – D. WILSON 1986, *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.

STILLINGS, N. A. et al. 1987, *Cognitive Science. An Introduction*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Egy adalék a szóhasadáshoz
(Finnugor eredetű-e *makk* szavunk?)

NYIRKOS ISTVÁN
Debrecen

1. A magyarban különösen érdekes, hogy szókincsünk alapvető állományához tartozó, bizonyos fontos elemei meglepő módon ismeretlen eredetűek (*harmat, has, hely, hever, hideg, hisz, hoz, hús, hűl* stb. vö. BÁRCZI: Szók. Bp., 1958. 45). Ezek közé sorolható többek közt *makk* szavunk is, mivel aligha vitatható, hogy ebben az esetben is széles körben használatos, általánosan ismert fogalomról és névről van szó.

2. A *makk* szó ismeretlen eredetű. Van ugyan kaukázusi származtatása (l. rutul *maχ* 'eiche', tabasszarán *ma'-χunub*, ud *mäχ* 'eiche', *magna-χod*, kürin *mäghw, mägün-tar*, avar *miqq* (MUNKÁCSI: Nyr. 29: 106, ÁKE. 456–7), ez azonban teljességgel elfogadhatatlan (l. TESz.). Célszerű tehát más lehetőségeket kutatni a szó eredeztetésére.

3. Nézetünk szerint talán joggal kockáztatható meg az a föltevés, hogy szavunk eredetében azonos a *mag* szóval. Ez utóbbi ősi örökség a finnugor korból (*mag* < fgr. **muŋk3*, s az eredeti jelentése 'test' lehetett TESz.; MSzFE.; UEW. Wiesbaden, 1988; EWU. Bp., 1994).

3.1. Szóalakszerkezeti–hangtani szempontból nézve úgy látszik, hogy a *mag* szóhoz hasonlóan szavunk kéttagú lehetett (l. a *mago-t, mago-s*, illetőleg *mak/k/o-t, mak/k/o-s* teljes töveit is).

3.2. A *makk* alak szóvégi mássalhangzója – amint az idézett alakokból is látható – feltétlenül „másodlagos nyúlás" eredménye (TESz.).

Ilyen és hasonló nyúlásra (geminációra) bőven találunk példát a magyarban: HB. *ig fa ~ igg ember, (kel >) kell, (it >) itt, (ot >) ott* (Ht.[2] 142), *(töb >) több*, latin *jus* > 1565: *iussath* (l. mai *juss*), nyj. *erőss, szoross* (MNyT. 132–34) stb. DEME figyelmeztet ugyan, hogy „meglepően kicsi azonban például a *-k*-s és *-g*-s esetek száma, mint: *akkó* 'akó', *eggész, függe* (NyAF. 263), viszont találunk adatokat az ugyancsak zárhang *-b > -bb, -t > -tt* (GOMBOCZ: Ht. 35), illetőleg *-g > -gg* megnyúlására (vö. *cúg > cugg* '(lég)huzat' SZABÓ: MNépny. 1: 67; l. még CSŰRY: MNy. 33: 143–51). S aligha vehettünk át hosszú *-kk*-t a *bak* (l. 1172: *Bakk;* < német, közelebbről valószínűleg bajor–osztrák *bock* 'kecskebak'), *cúg* (l. 1864: *czukk*), *dög* (l. 1533: *Dők*), *früstök* (l. 1759: *früstökk*), *lakk* (< *német Lack*, T. *lagg*), *pék* (l. ÚMTSz. *pi̯ékk*), *pöfeteg* (1782: *pöfetek*; ÚMTSz.: *püfetek, pufatok*), *sakk, smukk* (< baj.-osztr. *schmuck*), *szeg*[2] (1394/1446: Arokzek hn. stb. szavakban (vö. TESz.), a nyúlás minden valószínűség szerint a magyarban ment végbe. Néhány példát CSŰRY is említ a *-k* megnyúlására: *bakk* 'Bock', *kukk* 'szalmával födött s beföldelt kúp, kupac, halom (répa, krumpli)', *mákk* 'Mohn' (MNy. 33: 146).

3.2.1. A *mag* szóból való származtatás esetén azt is igazolnunk kell a fentieken kívül, hogy a szó végén a mássalhangzó zöngétlenülésének kellett megtörténnie. Úgy gondoljuk, hogy ez sem jelenthet komoly akadályt, hiszen a szóvégi zöngétlenülésre bőven tudunk példát említeni: pl. 1211: *Boscut* (bosszu-d), *Moncat* (munka-d), *Forcot* (Fark-d), *Tuet* (tő-d), *Cuet* (kő-d) DEME: NyK. 60: 26; az adatokra l. még TERESTYÉNI: *Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i Tihanyi összeírásban.* Bp., 1941. MNyTK. 59. sz. 6, 37, 49, 54, 57 stb.). A mi szempontunkból azonban nagyobb bizonyító erővel bírnak azok az adatok, amelyekben éppen *-g > -k* zöngétlenülés történt: pl. 1211: *Vrzac* (= ország), *Queueric* (= kevereg), *Vendek* (= vendég) (DEME: i. m. 27), 1574: *begle[e]rbec* 'beglerbég'; 1380 k.: *Bettek*, 1510: *beteek* 'beteg', 1520 k.:

beteköűdek sz.; 1531: ky *bwzzwk* wala 'kibuzog vala'; 1664: ki *gyukják* gr., MTsz.: el*dukaszótam* sz. (< *dug*); 1533: *Ferűk* 'féreg'; 1681: *fokas* sz. (< *fog* fn.); 1838: *Köcsök* (< *köcsög*); 1533: *ſerek* 'sereg' (TESz.); nyj. *melek* 'meleg' (MNyT. 125), s legfeljebb ?-lel tartozhatna ide az 1533-ból (Murm. 53.) idézhető *Melek* teuo adat, mivel a zöngétlen *-t* előtti hasonulással is létrejöhetett, másrészt a szó eredeztetése szerint a *meleg* szó *-g*-je „akár *-kk* > *-k*-ból is zöngésülhetett" (l. TESz.).

3.2.2. A leginkább értékesek azonban természetesen azok az adatok, amelyek magában a *mag* szóban végbement szóvégi *-g* > *-k* változást mutatják. A TESz. a *mag* címszó alatt a *-g*-s változatok mellett említi például az 1211-ből származó ? *Moc*, ? *Mochu* szn. alakokat, amelyeknek olvasata, ide tartozása vitás lehet, viszont aligha vonható kétségbe az 1416 előttről adatolt fenyw*mok*, vagy az 1536-ból származó Len*makoth* gr. alak (az adatokra l. TESz.). A fenyw*mok* formával kapcsolatban DEME azt mondja, hogy ez „kétségtelenül a *mag*, nem pedig a *makk* szó adata" (i. m. 26). Azt is megemlíti továbbá, hogy a már idézett *Vrzac, Queueric, Vendec* „mintájára elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *moc* típusú adatok a *mog* szóalaknak zöngétlen kihangzású változatai" (i. m. 27). DEME a *mag* és származékainak adatait (ezekre l. TERESTYÉNI: i. m. 10–11) megerősítené a *mag* címszó alatt, de törölné a *makk* és származékai alól, vagy – amint ő maga írja – „legalábbis itt igen óvatosan kezelném őket" (uo.). Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a *mag* szó *-k*-val hangzó variánsait n e m kapcsolja össze a *mak/k/* szóval.

Mindenesetre vitathatatlan, hogy szóvégi *-g*-ből nemegyszer keletkezik *-k* hang zöngétlenülés útján, s véleményünk szerint minden bizonnyal ez történt meg a *mag* szóban is.

Az imént említett óvatosság feltétlenül indokoltnak tartható a *makk* szó eredeztetése során mind alaki, mind jelentéstani tekintetben. Ha azonban a *mag* és a *mak* (> *makk*) szót egymás variánsainak tartjuk, azaz a *mak* alakot a *mag* szóhasadással elkülönült változatának, akkor már megengedhetjük, hogy az 1211-ből származó *Moc* (a. m. mag?), 1237/1325: *Moch*, 1252: *Mok* (a. m. mag vagy makk?) alakok, amelyek közül a legutóbbi – amint DEME megjegyzi – egyébként éppen egy *Mogd* név mellett áll (i. m. 26), tulajdonképpen – szerintünk – mind a mai *mag*-ra, mind pedig a *mak/k/*-ra adatnak tekinthető. Úgy látjuk tehát, hogy a jelölésbeli ingadozás valós nyelvi tényeken alapszik, azaz a két szó hangalakilag ugyan megindult a teljes elkülönülés útján, jelentéstanilag azonban még ez nem volt annyira határozott. Hogy miért nem lehetett annyira határozott, arra a következőkben próbálunk meg választ keresni.

4. A *mag* és a *mak/k/* esetleges jelentés-kapcsolódása felé mutathat a *makkegészséges* szóösszetétel első komponense, mivel találunk példát arra, hogy a magyar *makk* szó helyén más nyelvben *mag* szó szerepel. A németben például a magyar szóösszetételnek a *kerngesund* felel meg, a *kern-* előtagban viszont a németben a 'mag' jelentésű szó szerepel. Ez természetesen még önmagában nem tökéletes bizonyíték, de legalábbis rendkívül érdekes nyelvi párhuzam.

Menjünk azonban tovább! Hiszen nem szóltunk még arról, hogy a *makk* szó jelentései alapján látunk-e lehetőséget a *mag*-gal való összekapcsolásra. Azt hisszük, hogy a két szó jelentése talán nem is tér(t) el egymástól annyira, amennyire ma gondoljuk.

A *makk* szó – mint már említettük – ismeretlen eredetű. A TESz. 1186-ból idéz rá adatot: ? *Moc*, 1395 k.: *magch* fa, *moch*, 1405 k.: *mak* formában (de l. még: v1481: *mag* olv. makk EWU. II.; 1381: *Mak – Régi magyar glosszárium.* Bp., 1984. 472. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR), a jelentései közül pedig a 'tölgy és bükk termése', illetőleg a 'fel nem nyíló növényi termés' érdemel figyelmet. Természetesen azt is tudjuk, hogy nem csak a tölgy és a bükk, hanem más növények termését is nevezik makknak: pl. ACSERE: Enc.: fenyő *makkotska* (id. DEME: i. m. 25), a Pallas nagy lexikona azt írja, hogy a *makk* a tölgy, a bükk, a mogyoró, a hárs stb. fel

nem nyíló, száraz termése. A VARJAS által kiadott XVI. századi orvosi könyvben (609. oldal, 15. sor) a *Chyerfa Makya*-ról van szó (JAKAB – BÖLCSKEI: *A XVI. századi orvosi könyv szóalak-mutatója.* Debrecen, 1988.), *Csere makk* található a NySz.-ban, MÁTYUS ISTVÁN a fenticken kívül a *„ge ſztenye-fának makkja"* alakot is említi (*Ó és Új Diaetetica az az: az életnek és egésségnek fenn-tartására és gyámolgatására* ... Posony, 1787. 458). PENAVIN OLGA a Szlavóniai (kórógyi) szótárában: *mak* 'makk' ~ *mag-ot, -ok, -ja* fn. 'tölgyfa, bükkfa m a g j a' (én ritk.) adatokat említ, s a mi szempontunkból rendkívül érdekes, hogy itt a szólások között – a német szóhasználathoz hasonlóan – szerepel a *mag* szó: *Egésséges mind a mag* (= pompás egészségű) (202. oldal). A TESz. azt írja, hogy a *kerngesund* 'teljesen egészséges, makkegészséges' (tkp. 'mag-egészséges') összetett melléknévnek a magyar szólás (*egészséges, mint a makk*), illetőleg összetétel (*makkegészséges*) létrejöttében aligha volt szerepe. Magunk is úgy gondoljuk, hogy nem német hatásról, pontosabban nem tükörfordításról stb., hanem önálló, belső keletkezésű, a némethez hasonló szemléleten alapuló magyar nyelvi jelenségről van szó. A *makk* szó eredeti rövid mássalhangzós alakja található meg továbbá a SzegSz-ban: *Egésségös, mint a mak* (79).

4.1. Mindezek után azonban még egy nagyon fontos problémát kell megoldanunk. Elképzelhető-e egyáltalán, hogy a *makk* alak valóban szóhasadással elkülönült változata a *mag* szónak? Ezt csak akkor tarthatjuk valószínűnek, ha sikerül a már talán tisztázottnak vehető hangtani–alaktani kérdéseken túl a jelentéstani nehézségeket is megoldanunk, azaz azt a kérdést, származhat-e a 'tölgy és bükk termése', illetőleg 'fel nem nyíló növényi termés' jelentés a *mag* szó 'sperma; ivadék, utód; fajta, nemzetség; virágos növények ivaros úton létrejövő szaporító szerve' stb. jelentéseiből, vagy azok valamelyikéből. A helyzetünket megkönnyíti, ha tudjuk, hogy bár a magyarban az ősinek vélt 'test' jelentés ugyan nem mutatható ki, a 'test' ⇒ 'termékenyítő szerv, mag' jelentésfejlődés viszont föltehető (TESz.). A *makk* szó jelentései alapján nyilvánvalónak látszik, hogy a szóhasadás, a két szó jelentés-elkülönülése nem az ősi 'test' jelentés fokán ment végbe, hanem a 'termékenyítő szerv, mag' jelentés kifejlődése után. Ennek a késeiségnek a feltevése teljesen indokolt, mivel a szóvégi *-g* zöngétlenülése, illetőleg az így létrejött *-k* megnyúlása már mindenképpen a magyar nyelv külön életében ment végbe, feltétlenül a finnugor szóbelseji **-ŋg-/-ŋk- > -g-* változás megtörténte után.

4.2. Nem hisszük, hogy a fenti következtetések önkényesek lennének. Ha nem azok, akkor a magunk részéről nem tartjuk lehetetlennek a *mag* és a *makk/k/* szó jelentéstani összekapcsolását. Nézzünk meg egy ide vonható idézetet: „A nagyobb m a g v a k b ó l nagyobb és gyorsabb növekedésű csemeték lesznek. Ezzel szemben megállapították, hogy a kocsánytalan tölgy csemetéinek relatív növekedése független a m a k k nagyságától, de a csemeték nagysága egyenes arányban áll a m a k k nagyságával, illetve súlyával" (a ritkán szedett szavakat én ritk. Ny. I.) (PROBOCSKAI ENDRE: *Faiskola.* Bp., 1969. 49). Ha jól értjük az idézetet, akkor kiderül, hogy a makk t e r m é s ugyan, de egyben szaporító (termékenyítő) mag is. Elvetik éppúgy mint a magot, azaz magként vetik, amely növénnyé szaporodik, s ez termést (makkot) hoz. Sőt még egy érdekesség figyelhető meg. BOLGÁR JÓZSEFNÉ *Növényalaktan* című egyetemi jegyzetében (Sopron, 1990) azt írja, hogy a zárt termések (egymagvúak) makktermések:

„a) *makk*: szinkarp magházból jön létre. A fellevelekből kialakult kupacs is részt vesz a terméképzésben. ... b) *makkocska*: egyrészt a kisméretű makk, másrészt az ajakosok és érdeslevelűek általmése tartozik ide. A megmaradó csészelevélben 2 vagy 4 részterméstre oszlik a termés ..." (40). Nos tehát a makk száraz zárt termés, amelynek csészekelyhében négy makkocska található.[1]

1 A szakmai tanácsokért hálás köszönettel tartozom Pap Mária docensnőnek (KLTE).

Ezek lényegükben nem tekinthetők másnak, mint szaporító (termékenyítő) magnak, s így valójában összekapcsolható jelentésárnyalatok érintkeztek egymással. Nem csoda tehát, ha a beszélők a *-g*-vel hangzó *mag* és a *-k*-val hangzó *mak* alakot egyrészt hasonló jelentésben használták, illetőleg másrészt a hangalaki kettősség létrejötte után mégis felhasználták az árnyalati különbség pontos jelölésére.

5. Úgy gondoljuk, hogy a mai *mag* és *makk*, nyj. *mak* alakok eredetbeli összetartozása sem alaktani, sem jelentéstani szempontból nem látszik elképzelhetetlennek. Minden valószínűség szerint tulajdonképpen s z ó h a s a d á s történt, s ezáltal egy új és a jelentés lefedésére pontosabb szó született a régi *mag* szó mellé. Így tehát *makk* szavunk is finnugor eredetűnek bizonyul, noha csak a *mag* szón keresztül és nem közvetlenül vezethető vissza a *mag* szó eredetének tárgyalása során említett finnugor **muηk*ɜ alakra.

Csak mint érdekességet jegyezzük meg, hogy sajátos szószármaztatási elvei alapján kissé „délibábosan" ugyan, de a *makk* szót kapcsolatba hozza a *mag* szóval CZF. szótára, amikor megemlíti, hogy „makknak nevezik a hámistráng valamint általán akármily kötél végén levő hurokforma csomót is. E szó eredetileg nem egyéb, mint a *mag mog*, *magy mogy* szók módosulata" (78). Reméljük, nem ilyen a mi fenti szófejtésünk, mert ez nem lenne méltó kedves ünnepeltünkhöz, aki nagyon sok értékes fejtegetéssel vitte előre már eddig is az uralisztikai kutatások szent ügyét.

Zu den Verbalpräfixen in den uralischen Sprachen

JÁNOS PUSZTAY
Szombathely

1. Die Verbalpräfixe stehen den Adverbien sehr nah. Sie entstehen – ursprünglich – aus lativischen Adverbien, aber im Zuge der Sprachentwicklung wurden auch manche mit (meistens lativischen) Lokalsuffixen versehenen Substantiva als Verbalpräfixe grammatikalisiert. Den wesentlichen Unterschied zwischen Adverb und Präfix sehe ich darin, daß das Verbalpräfix

- durch den Verbinhalt und Kontext beeinflußt abstrakte Funktionen annimmt,
- Bedeutungsänderungen des Verbs hervorruft.

Unter diesem Gesichtspunkt gebe ich einen kleinen Überblick über Verbalpräfixe in den uralischen Sprachen.

2. Bekanntlich haben das Estnische und das Ungarische ein detailliert entwickeltes Präfixsystem. Die Wurzeln des ungarischen Systems reichen bis in die sog. ugrische Epoche zurück, da auch das Vogulische und Ostjakische über Partikeln verfügen, die in der Fachliteratur als Verbalpräfixe definiert werden (s. KÁLMÁN 1976^2, 54; HONTI 1984, 84). Die Entfaltung des ungarischen Präfixsystems ist dem Einfluß der Präfixarea, vor allem aber dem der deutschen Sprache zu verdanken (s. SCHLACHTER–PUSZTAY 1983).

Die primären Verbalpräfixe der ugrischen Sprachen sind lativische Adverbien (vgl. ung. *be-* 'hinein', *ki-* 'hinaus', *le-* 'herunter', *fel-* 'hinauf', *ide-* 'hierher' u. a. m.; vog. *el* 'nach vorne', *juw* 'hinein, nachhause, zurück', *kon* 'hinaus', *jol* 'hinunter' u. a. (KÁLMÁN 1976^2, 54); ostj. *kim* 'hinaus', *ilə-* 'nach vorne' usw. (HONTI 1984, 84). Die sekundären Präfixe sind mit lativischen Suffixen versehene Substantiva – so z. B. im Ungarischen (*haza//megy* 'nachhause//gehen', *tönkre//megy* 'kaputtgehen' /*tönk* 'Klotz, Strumpf'/). Neben den lativischen Funktionen ist auch Bedeutungsänderung festzustellen, z. B. vog. *xot* 'hinaus, weg': *xot-wislum* 'ich trug fort', aber auch *xot-roxti* 'er erschreckt sich'.

Das estnische Präfixsystem hat sich unter dem starken Einfluß des Deutschen herausgebildet (HASSELBLATT 1990).

Hinsichtlich der anderen uralischen Sprachen herrscht opinio communis über das Fehlen der Verbalpräfixe. Vor allem aber bezüglich des Finnischen fällt der Widerspruch zwischen Realität und deren Erklärung ins Auge, da es im Finnischen – wie bekannt – zahlreiche *yhdysverbi*, und vor allem aus diesen gebildeten Substantiva gibt, die als Präfixkomposita aufgefaßt werden können (z. B. *alle//kirjoittaa* 'unterschreiben' *alle//kirjoitus* 'Unterschrift', *ulos// käynti* 'Ausgang' u. ä.). Vergleicht man das Finnische und das Ungarische unter diesem Aspekt, kommt man zu der Schlußfolgerung, daß

- das ungarische Verbalpräfix mit semantischer **Bedeuteung** ins Finnische mit equivalenten Lexemen übersetzt wird (z. B. *le//dob* ~ *heittää alas* 'hinunterwerfen');
- das ungarische Verbalpräfix mit semantischer **Funktion** (z. B. Aktionsart) im Finnischen mit Stammverb oder mit entsprechend gebildetem (momentan, inchoativ usw.) Simplex oder – im Falle der Durativität – mit Adverbialergänzung (z. B. *pitkään* 'lange') wiedergegeben wird (PUSZTAY 1993).

Die meisten „Präfixverba" des Finnischen entstanden als Lehnübersetzungen, bzw. als logische Zusammensetzungen von Lokaladverb und Verb (s. die Bewegungsverba).

3. Im Sölkupischen ist der Prozeß der Herausbildung eines Präfixsystems zu beobachten. Anhand der Belege (KUZNECOVA–HELIMSKIJ–GRUŠKINA 1980) kann man feststellen, daß die ursprünglich lativischen Adverbien – sich nicht nur an Bewegungsverba anschließend – Bedeutungsänderungen hervorrufen. Damit wird eine wesentliche Bedingung des Präfixwerdens erfüllt: semantisch-funktionell ist eine solche Zusammensetzung nicht nur eine bloße Addierung der Komponenten, sondern es entsteht etwas qualitativ neues.

Beispiele:

nennä 'nach vorne': *n. iqo* 'aushelfen' (*iqo* 'nehmen'), *n. ɛssyqo* 'aufhören (etwas zu machen)' (*ɛsyqo* 'werden');

to 'hinaus-, ab-': *t. iqo* 'wegnehmen' (*iqo* 'nehmen'), *t. čattyqo* 'hinauswerfen' (*čattyqo* 'werfen');

šitty 'entzwei, in verschiedene Richtungen': *š. paktyqo* 'auseinanderlaufen', *š. ɛqo* 'unterschiedlich sein, sich unterscheiden;

innä 'auf-, hinauf-': (intensive Handlung) *i. syqylqo* 'hinaufklettern' (*syqylqo* id.), *i. nyllɛqo* 'aufstehen' (*nyllɛqo* id.)

(Entstehung, Schaffen von etw.) *i. meqo* 'lebendig machen' (*meqo* 'machen');

illä 'hinunter' (intensive Handlung): *i. omtyqo* 'sich setzen' (*omtyqo* id.), (Bedeutungsänderung): *i. qättyqo* 'erschlagen' (*qättyqo* 'schlagen'), *i. meqo* 'bestatten, beerdigen' (*meqo* 'machen'),

nɛnty 'zusammen': *n. ǝntyqo* 'heiraten' (eig. zusammen sitzen, vgl. *ǝntyqo* 'sitzen').

(Alle Beispiele aus KUZNECOVA–HELIMSKIJ–GRUŠKINA 1980, 311–313.)

4. In den restlichen uralischen Sprachen finden wir (Bewegungs)verba mit Adverbialergänzungen. Diese Syntagmen können folgende Bedeutungen und Funktionen ausdrücken:

– Richtung, z. B.:

– juraksamojedisch: *mo-s'* 'werfen, hinauswerfen', aber: *xewna m.* 'wegwerfen' (*xewna* 'auf/in die Seite'), *xewna s'urberc'* 'weglaufen', *jandaxa? xanac'* 'auseinandergehen' (*jandaxa?* 'in verschiedene Richtungen'), *tu?u tibtamz'* 'auffliegen (Vogel)' (*tu?u* 'hinauf'),

– mordvinisch: *ve pelev čijems'* ~ *čijems'* 'weglaufen' (*ve pelev* 'in eine Richtung');

– Intensivierung der Handlung, z. B.:

– juraksamojedisch: *tasi? xa?mas'* 'sich hinunterlassen, hinuntergehen' (*xa?mas'* id.) u.a.

5. Eine Besonderheit stellen diejenigen Bewegungsverba in den präfixlosen uralischen Sprachen dar, die ohne irgendeine adverbiale Ergänzung konkrete Richtung ausdrücken, z. B.:

– juraksamojedisch: *t'u-* 'hineingehen, eintreten', *tarpa-* 'hinausgehen', *xe-* 'weggehen', *xa?ma-* 'hinuntergehen, herunterklettern';

– tscheremissisch: *puraš* 'hineingehen', *lektaš* 'hinausgehen, weggehen' (aber auch *lektǝn kajaš* id.), *kajaš* 'gehen' – *küzaš* 'hinaufgehen' – *volaš* 'hinuntergehen';

– syrjänisch: *kaɨni* 'hinaufgehen, hinausgehen'.

Meistens haben die Simplices eine erweiterte Bedeutung, sie drücken die Handlung und deren Richtung gleichzeitig aus, z. B.:

– mordvinisch: *sajems'* 'nehmen, wegnehmen'

– juraksamojedisch: *madas'* 'schneiden, abschneiden' usw.

Die Funktionen und Bedeutungen, die ein Präfixverb erfüllt, können in den präfixlosen Sprachen auch durch morphologische Mittel (z. B. Wortbildungssuffixe) oder morphosyntaktisch (z. B. mit Gerundialkonstruktionen oder paarigen Verba) ausgedrückt werden. Z. B.

- juraksamojedisch: *ŋoxolc'* 'wegschwimmen, überschwimmen' – *ŋoxolo xes'* 'wegschwimmen (eig. schwimmend weggehen)',
- tscheremissisch: *čoŋešten küzaš* 'hinaufliegen (eig. fliegend hinaufklettern)',
- finnisch: *nukahtaa* 'einschlafen' (vgl. ung. *el//alszik* id.).

6. Schlußbemerkungen

1) Das Ungarische und das Estnische entsprechen den Kriterien einer Präfixsprache. Im Sölkupischen ist eine Entwicklung in diese Richtung festzustellen.

2) In den übrigen uralischen Sprachen dominiert die adverbiale Bedeutung, d. h. die Adverbien erreichen nicht jenen Grad der Abstraktion, die für das Präfixwerden notwendig ist. In diesen Sprachen werden die grammatischen Funktionen eines Verbalpräfixes durch andere Mittel ausgedrückt (Wortbildungssuffixe, syntaktische Konstruktionen), wobei auch dem Kontext eine bedeutende Rolle zukommen mag.

Literatur

HASSELBLATT 1990
HASSELBLATT, CORNELIUS: *Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen.* – Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 31. Wiesbaden

HONTI 1984
HONTI, LÁSZLÓ: *Chrestomathia Ostiacica.* Budapest

KÁLMÁN 1976[2]
KÁLMÁN, BÉLA: *Chrestomathia Vogulica.* Budapest

KUZNECOVA–HELIMSKIJ–GRUŠKINA 1980
KUZNECOVA, A. I. – HELIMSKIJ, E. A. – GRUŠKINA, E.V.: *Očerki po selkupskomu jazyku.* Moskva

PUSZTAY 1993
PUSZTAY, JÁNOS: *Suomunkakontut (finnisch-ungarische kontrastive Untersuchungen).* Specimina Fennica IV, Savariae (Szombathely)

SCHLACHTER–PUSZTAY 1983
SCHLACHTER, WOLFGANG – PUSZTAY, JÁNOS: *Morphosemantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes el-.* (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen) – A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 167. Budapest

A protouráli *-*t* többesjel eredete

RÉDEI KÁROLY
Bécs

1. Elméleti alapvetés. – A numerus a legelterjedtebb grammatikai kategóriák közé tartozik. A legáltalánosabb típust azok a nyelvek képviselik, amelyekben az egyes és többes számot különböztetik meg egymástól. Ezenkívül vannak nyelvek, amelyekben kettős – ritkábban hármas – szám is van. A numeruskategóriával rendelkező nyelvekkel szemben kisebb számban léteznek olyan nyelvek (és nyelvcsaládok), amelyekben ez a kategória teljesen hiányzik, illetőleg csökevényesen van kifejlődve. Persze az egy és a több (az individuális és kollektív fogalom) oppozícióját – ha a kontextus megkívánja – ezekben a nyelvekben is ki tudják fejezni. Az egyes és a többes szám megkülönböztetése nagy általánosságban úgy történik, hogy a jelöletlen (a disztinktív jegy nélküli) az egyes számot, a jelölt (disztinktív jegyes) a többes számot jelöli. A plurális alak valamilyen szuffixumot tartalmaz, vagyis derivátumjellegű. Ezen ismérvek alapján a numerus univerzális kategóriának tekintendő (GREENBERG 1976: 27–28; ERHART 1993: 46). Univerzális szabályszerűség az is, hogy nincs nyelv, amelyben hármas szám van, de nincs kettős szám, és nincs nyelv, amelyben van kettős szám, de ne volna többes szám (PANFILOV 1976/4: 19).

A numerus grammatikai kifejezése különböző módon valósul meg:

1) A numerus egyáltalán nincs jelölve. A nyelvi forma (főnév) numerus tekintetében indifferens. Csak a fajtát (a genust) jelöli; a mennyiséget lexikális eszközök fejezik ki. Ezt a numerustípust kriptogrammatikus kategóriának hívják. Az ausztronéziai nyelvcsaládba tartozó ójávai (kavi) pl. nem ismeri a numeruskategóriát. A kontextus dönti el, hogy egy vagy több dologról van-e szó. Előfordul a reduplikáció is a többes fogalmának a jelölésére (PANFILOV 1976/4: 19; ERHART 1993: 46).

2) A numerus praegrammatikus kategóriájáról van szó akkor, ha az osztályhoz tartozás formális jelölése egyúttal a mennyiséget is jelöli (némely osztályok egyes, mások többes számi értékűek). Ilyen pl. az indonéz nyelv, amelyben a Ø morfémás alak egyes számot és a határozatlan többest jelöli. Emellett az egyes számot *se-* praefixum, a többes számot pedig fakultatív eszközök (pl. reduplikáció) is kifejezhetik. A kínai nyelvben a főnév nem individuális tárgyat, hanem az egynemű dolgok összességét, osztályát jelöli. Ha a fogalmak mennyiségi konkretizálásáról van szó (pl. a személyt jelölő szavak esetében), akkor a *-men* szuffixumot használják (PANFILOV 1976/4: 19–20; ERHART 1993: 46).

3) A numerus szemigrammatikus kategóriának tekintendő akkor, ha a többes számot külön számjel jelöli. A szuffixum nélküli alak numerus tekintetében indifferens, vagyis a disztinktív jegy nélküli forma szingulárist és plurálist jelöl (numerus absolutus). Általános szabálynak mondható, hogy az indifferens forma az élettelen dolgok (genus animatum) kategóriájában használatos. Ezenkívül a jelöletlen forma a határozatlan, a jelölt pedig a határozott mennyiséget jelöli. Ilyen jellegű numeruskategória van a török, a mongol, a tunguz nyelvekben, több paleoszibériai nyelvben (pl. jukagir) és számos indián nyelvben is, pl. az algonkin nyelvcsaládban (l. GABAIN 1950: 84, in Turkologie 1963: 14–15, 145, 187–188; PRITSAK: in Turkologie 1963: 36, 39; POPPE: i. h. 67; MENGES: i. h. 111; TEMIR: i. h. 166; DOERFER: in Mongolistik 1964: 60–61; POSCH: i. h. 215; MENGES: in Tungusologie 1968: 38, 57–58, 142; SINOR: i. h. 215; KREJNO-

VIČ 1958: 70 kk.; GREENBERG 1976: 40; ERHART 1993: 47). Fontos megjegyeznünk, hogy az altaji nyelvek többesjelei többnyire gyűjtőnévképzők. A török numerus használatára vonatkozóan hadd idézzük Annemarie von Gabain szavait: „Ein endungloses Substantiv kann nicht nur die Funktion eines Nominativs und eines Kasus indefinitus haben, sondern, da seine Grundbedeutung meist generell, nicht individuell ist, kann darunter sowohl Einzahl als auch Mehrzahl gemeint sein: *at* ist 'ein Pferd' und auch 'Pferde'. *on iki ada* 'zwölf Inseln', d. h. 'der Dodekanes'; die Anwendung der Pluralendung *+lar* individualisiert die einzelnen Dinge dieser Vielheit: *on iki ada+lar* besagt, daß man an jede einzelne der zwölf Inseln denkt. Dem Prädikatnomen kann die Pluralbezeichnung *+lar* fehlen, wenn sie bereits beim Substantiv angefügt ist" (in Turkologie 1963: 14–15).

4) Ebben a típusban a numerus grammatikai kategória (indoeurópai, sémi, bantu nyelvek) jellemzői: a) az egyes és a többes szám között acquipollens oppozíció áll fenn: b) kongruencia a névszói csoportokban. A numerusnak nincs külön formális kifejezése. A numerus grammémái a kázus grammémáival (indoeurópai nyelvek) vagy a névszói osztály grammémáival (bantu nyelvek) kapcsolódnak, vagyis komplex morfémákkal van dolgunk (ERHART 1993: 47).

Szigorúan vett grammatikai kategóriává a numerus a kongruencia kialakulása után vált. Univerzális szabálynak mondható, hogy a numeruskategória a névszó (az alany) osztályában jött létre. A szám jelölése az igén nem minden nyelvben kötelező. Pl.: ang. *the child ran off* 'a gyerek elfutott', *the children ran off* 'a gyerekek elfutottak', svéd *barnen sprang bort* ua., *barnet sprang bort* 'a gyermek elszaladt'; a török nyelvekre vonatkozóan l. GABAIN: in Turkologie 1963: 188. A kongruencia tehát az alany felől indul ki: „Wird beim Prädikat durch Kongruenzzeichen auf das Subjekt Bezug genommen, erinnert das Verhältnis Subjekt : Prädikat an das Verhältnis Determinans : Determinatum... Es besitzt also das jeweils zugeschriebene Element eine morphonologische Markierung, die auf dasjenige Element verweist, dem etwas zugeschrieben wird" (OSTROWSKI 1982: 258–259; l. még LEHMANN 1988: 58–59).[1]

Az alany (S) és az állítmány (V) között a következő kongruenciatípusok lehetségesek: 1) Ssing. + Vsing.; 2) Splur. + Vplur.; 3) Ssing. + Vplur.; 4) Splur. + Vsing.

Az uráli nyelvekben mind a négy típus megtalálható: 1) finn *Hevonen juoksee;* m. *A ló fut;* 2) finn *Hevoset juoksevat;* m. *A lovak futnak;* 3) cser. *kombo počela čoŋγeštat* 'A ludak (sing.) egymás után repülnek; 4) finn *Yrityksen johtoon tulee uudet miehet;* m. *Az én szemeim a világi jót nem látja* (vö. KARLSSON 1962: 195 kk.; TAULI 1966: 267 kks.). – Az inkongruáló mondatokban az egyes vagy többes számú alany (határozott) összességre vonatkozik.

2. Ezen bevezetés és elméleti alapvetés után a továbbiak folyamán az uráli **-t* többesjel eredetét tárgyalom. A PU **-t* többesjel folytatói a következő nyelvekben vannak meg: finn *kalat* 'Fische' (nom.-acc.) *(kala)*, tbsz. gen. *kalain* < **kalaen* < **kalaδen;* észt *kalad*, gen. *kalade* (az észtben a tbsz. genitivusi alak behatolt a többes függő esetekbe: inessivus *kalades*, adessivus *kaladel;* lapp *k* < **t: guolek (guolle)*, mord. *kalt (kal)*, osztj. Kaz. *χŭʌəd* (*χŭʌ*), vog. Szo. *χūl ət (χūl)*, szam. jur. *χāl'e? (χāl'e)*, szelk. (genus animatum) *qēlit (qēli)*. A **t* > *?* megvan még a jeniszejiben és a tavgiban is (l. RÉDEI 1981: 210–211).

A PU **-t* többesjel folytatója nincs meg a cseremiszben, a permi nyelvekben és a magyarban. Ezekben a nyelvekben többnyire gyűjtőnévképzői eredetű másodlagos többesjelek használatosak. A cseremiszben több többesjel van: HE *-wlä*, ÉNy. *-wlä, -šämәc, -šäc*, Jo. *šamδc*, Kö., Vo. *šamδč*, Vj. *-lak*, Uf. *-wlak;* (valamennyi nyelvjárásban) *-la/-lä* (BERECZKI 1990: 30);

1 E két dolgozatra Honti László kollégám hívta fel a figyelmemet. Szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

zürj. *-jas* Ud. *-jęs*, P *-jez*, *-ez*, KP *-jəz* ~ votj. *-jos*, *-os* < őspermi **jös3* 'Volk, Leute' (RÉDEI 1963: 374–375, 1988: 379–380); m. *-k* < **-kka/-kkä* (RÉDEI 1981: 213).

A PU **-t* többesjel eredete, ősi használata szempontjából fontos körülmény, hogy a *-t* a finnben eredetileg csak a nominativusban (alanyi szerepben) fordult elő. Ma a többes accusativust is jelöli. A genitivusba való behatolása és az észt többes paradigmában való elterjedése ugyancsak másodlagos. A finn függő esetekben az *i* (PU **i* < **j*) használatos: *taloissa* 'házakban', *ihmisille* 'embereknek'. Bizonyos tőtípusokban az *i* az észtben is megvan, itt azonban a tővégi magánhangzóval többnyire összeolvadt, és olykor komplex morfémát alkot: tb. partit. *jalgu*, iness. *jalus* (*jalg*, *jala* 'láb'), tb. part. *raamatuid*, tb. illat. *raamatuisse* (*raamat*, *raamatu* 'könyv'). A PU **i* < **j* csak kevés uráli nyelvben (finnségi nyelvek, lapp, magyar, szamojéd) van meg, ami mindenképpen arra mutat, hogy alapnyelvi használata nem lehetett általános, de ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom (RAVILA 1938: 289–290; RÉDEI 1981: 211 kk.). Az eredeti állapotok szempontjából fontos tényező, hogy a mordvin indeterminatív főnévragozásban többes számban is az egyes számú alakokat használják (PAASONEN 1953: 92; KERESZTES 1990 53–55, 194). Az obiugor nyelvekben a *-t* függő esetekben is általánosult.

A fent mondottak mellett vallanak, hogy a PU **-t* használata az alapnyelvben nem lehetett általános, azaz a plurális még nem volt megszilárdult kategória. Néhány példával emlékezetbe idézem, hogy a numerus szempontjából indifferens forma (a numerus absolutus) ma is kedvelt az uráli nyelvekben (az indoeurópai nyelvekben ilyen esetekben többes számot használnak). Pl.: a) számnevek után: m. *tíz ember* 'zehn Menschen', finn *kymmenen miestä* ua., zürj. *das mort* ua.; b) páros testrészek nevei: *reszket a keze* 'seine Hände zittern'; c) élőlényt jelentő szavak gyakran szerepelnek egyes számban (korábbi numerus absolutusban), ha nem az egyedek individuális megnevezésén, hanem a fogalom összességén van a hangsúly: m. *jön a török* 'es kommen die Türken', vog. *jåmɔs nē*, *jåmɔs χum χalt* 'jó nők, jó férfiak között (VNGy. 4:12); cser. *kombo počela čoŋγeštat* 'a ludak egymás után repülnek' (BEKE 1911: 170); *piže təškə tuškə töštəl koštət* 'a kutyák ide–oda futkároznak (tkp. ugrálva járnak)'; *kuˈδə̑štoˈ jišeˈm wučaˈt* 'otthon vár a családom' (BERECZKI 1990: 74). Ezekben a cseremisz példákban az alany egyes, az állítmány többes számban áll:d) Olykor a fogalom összességét élettelen dolgok esetében is egyes szám jelöli: m. *virágot szedtem* 'ich habe Blumen gepflückt', *almát vett* 'er/sie hat Äpfel gekauft'; cser. *ti wərgeˈm börəktəmbəlä* 'ezek a ruhák ki vannak fordítva' (BEKE 1911: 170); *šüˈδürˈ jüˈδümˈ joˈlgəžəˈt* 'a csillagok éjjel ragyognak' (BERECZKI 1990: 74).

A fogalom összességét az inkongruencia másik típusa is – az alany (olykor más mondatrész, pl. tárgy) többes számban, az állítmány egyes számban – kifejezheti: m. (nyelvj.) *léhuzza a harmatot azok a hegyek* (TAULI 1966: 271); votj. *milˈam pijos čupaloz* 'a mi fiaink csókolóznak' (uo. 270); cser. *čoδraˈšte pušeˈŋγə̑-šaˈmə̑c šoˈlγa šuˈen* 'az erdőben a fák ritkán állnak' (BERECZKI 1990: 75); finn *koivusta karisi lehdet* 'a nyírfáról lehullottak a levelek' (TAULI i. h. 270). L. még az 1. pont utolsó bekezdését.

Az egyes számi forma (indifferens numerus, numerus absolutus) használata a többes szám helyett, továbbá egyes finnugor nyelvek (cseremisz, permi nyelvek, magyar) másodlagos többesjelei mind mellett szólnak, hogy a PU **-t* többesjel ugyan az uráli korban jött létre, de nem vált rögtön általánossá, hanem eleinte csupán az élőlények kategóriájában és a determinálásban alkalmazták. Használati köre itt is szűk lehetett: kezdetben csupán a többes nominativusban volt meg, a függő esetekbe való behatolása – már ahol ez megtörtént – az egyes nyelvek külön életébe tartozik. Persze az indifferens numerus (numerus absolutus) szűk használati körre szorítkozva számos uráli nyelvben megőrződött. Sőt, a *-t* többesjel létrejötte után kialakult

az egynemű dolgok nem individuális, hanem egyetemes összességének új kifejezési módja: Splur.+Vsing.

3. Paavo Ravila az uralisztikai elméleti irodalom és a szintaxis egyik legjelesebb művelője a *-*t* többesjel eredetét illetően a cser. *kombo počela čoŋgeštat* 'a ludak (tkp. a lúd) egymás után repülnek'-féle mondatszerkezetből indul ki. Úgy vélekedik, hogy a *-*t* először az állítmányon jelentkezett, a többi mondatrészen a többest formálisan nem fejezték ki. Szerinte mai finn szavakkal kifejezve az ősi mondat ilyen szerkezetű lehetett: **lintu lentävät* 'a madarak (tkp. a madár) repülnek'. Később kongruenciaokokból a *-t* behatolt az alanyba: **lintut (>linnut) lentävät* (RAVILA 1938: 286–297, 1941: 95 kk.).

HAJDÚ (1985: 234–236, 1987: 232) Ravila magyarázatához szkeptikusan viszonyul. Szerinte a cseremisz konstrukció uráli alapnyelvi megléte nincs kellőképpen megalapozva. Úgy látom, nem ez az ellenvetés ingatja meg Ravila tételét.

4. Mint fentebb kifejtettük, a cser. *kombo počela čoŋgeštat* 'a ludak (tkp. a lúd) egymás után repülnek' mondattípus, amelyben az alanyt disztinktív jegy nélküli indifferens forma (numerus absolutus) jelöli, ősi állapotot tükröz. Ezt – mint láttuk – más nyelvek tényei és elméleti meggondolások is támogatják.

Véleményem szerint Ravila magyarázatának az a hibája, hogy a *-t* többesjel létrejöttét az állítmányon képzeli el. Ám a numeruskategória kialakulása csak a névszóosztályban (főnéven) lehetséges (ezzel kapcsolatban l. az 1. pontban mondottakat). A kongruencia tehát az alanyból indult el az állítmány felé. Az alany az állítmány determinánsa volt (vö. RAVILA 1938: 296; OSTROWSKI 1982: 258–259; LEHMANN 1988: 58–59). Ebből a tézisből következik, hogy a PU *-*t* eredeti funkciója a determinálás volt. Determinálásra viszont először az élőlények osztályában volt szükség. Az élettelen dolgok kategóriájában ezután is hosszú ideig a jelöletlen, numerus absolutusi (a disztinktív jegy nélküli) formát használták. Tehát Ravila példáját módosítva az ősi mondatszerkezetet így rekonstruálom: **lintut lentäl/lentävä* ⟶ **lintut lentät/lentävät*.

Az eredetileg determinatív szerepű, majd az élőlények többesét jelölő *-*t* minden valószínűség szerint a PU **tä / *te* ~ **ti*) 'dieser', **ta* 'der hier, dieser da', **to* 'jener' mutató névmásokra mehet vissza. A mindenkori beszédhelyzet alapján feltehető, hogy a *-*t* többesjel kialakulásában valamennyi *t*-kezdetű mutató névmásnak szerepe volt. A *-t* a cseremiszben csupán a többes szám 3. személyű igei személyragjaként őrződött meg. Többes igei személyragként való előfordulásából következik, hogy az élőlényt jelentő szavakban és a determinálásban egykor a főnévi paradigmában is megvolt. A numerus absolutus egyidejű továbbélése vezethetett oda, hogy a *-*t* többesjel helyét a numeruskategóriában több nyelvben másodlagos, gyűjtőnévképzői eredetű többesjelek foglalták el.

Irodalom

BEKE 1911 — BEKE ÖDÖN, *Cseremisz nyelvtan.* Budapest

BERECZKI 1990 — BERECZKI GÁBOR, *Chrestomathia ceremissica.* Budapest

ERHART 1993 — ERHART, ADOLF, *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese.* Innsbruck.

GABAIN 1950 — von GABAIN, ANNEMARIE, *Alttürkische Grammatik.* Leipzig.

GREENBERG 1976 — GREENBERG, J. H., *Language Universals.* The Hague–Paris–New York.

HAJDÚ 1985 — HAJDÚ, PÉTER, *Uralskie jazyki i narody.* Moszkva.

HAJDÚ 1987 HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER, *Die uralischen Sprachen und Literaturen.* Budapest.

KARLSSON 1962 KARLSSON, GÖRAN, *Über den Numerus des finnischen Prädikats in Existentialsätzen mit pluralischem Nominativsubjekt.* MSFOu. 125: 195–217.

KERESZTES 1990 KERESZTES LÁSZLÓ, *Chrestomathia morduinica.* Budapest.

KREJNOVIC 1958 KREJNOVIC, E. A., *Jukagirskij jazyk.* Moszkva–Leningrád.

LEHMANN 1988 LEHMANN, CHRISTIAN, *On the Function of Agreement.* In: Barlow, Michael–Ferguson, Charles A. [eds.], Agreement in Natural Language. Approaches, Theories, Descriptions. Stanford.

Mongolistik 1964 SPULER, B. [Hrsg.]. *Handbuch der Orientalistik. Band V. Altaistik.* Zweiter Abschnitt. Mongolistik. Leiden–Köln.

OSTROWSKI 1982 OSTROWSKI, MANFRED, *Zum Konzept der Kongruenz.* In: SEILER, HANSJAKOB – LEHMANN, CHRISTIAN [eds.], Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen. Teil I: Bereich und Ordnung der Phänomene. Tübingen.

PAASONEN 1953 PAASONEN, HEIKKI, *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriß.* Helsinki.

PANFILOV 1976 PANFILOV, V. V., *Tipologija grammatičeskoj kategorii čisla i nekotorye voprosy ee istoričeskogo razvitija.* Voprosy jazykoznanija 1976/4: 18–38.

RAVILA 1938 RAVILA, PAAVO, *Numeruspробleemeja.* Vir. 1938: 286–297.

RAVILA 1941 RAVILA, PAAVO, *Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen.* FUF 27: 1–136.

RÉDEI 1965 RÉDEI KÁROLY, *A zürjén -jas és a votják -jos többesjel eredetéhez.* NyK 65: 374–375.

RÉDEI 1961 RÉDEI, KÁROLY, *Monikon tunnukset uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä.* In: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VI. 210–219.

RÉDEI 1988 RÉDEI, KÁROLY, *Geschichte der permischen Sprachen.* In: Sinor, Denis [ed.], Handbuch der Uralistik. Achte Abteilung. The Uralic Languages. Vol 1: 351–394. Leiden–New York–København–Köln.

TAULI 1966 TAULI, VALTER, *Structural Tendencies in Uralic Languages.* London–The Hague–Paris.

Tungusologie 1968 SPULER, B. [Hrsg.]. *Handbuch der Orientalistik. Band V. Altaistik. Dritter Abschnitt. Tungusologie.* Leiden–Köln.

Turkologie 1963 SPULER, B. [Hrsg.]. *Handbuch der Orientalistik. Band V. Altaistik. Erster Abschnitt. Turkologie.* Leiden–Köln.

Ugor, ogur or ugur?
Remarks on the name „Finno-Ugrian"

ANDRÁS RÓNA-TAS
Budapest-Szeged

Since long I was perplexed about the fact that the designation of a linguistic family and in consequence the name of an entire branch of scholarship is of obscure and debated origin. The current name *Ugrian, Ugric, ugor, ugrisch, ugrilainen, ougrienne* was conceived as the name of the branch of the linguistic family to which the Hungarian, Vogul and Ostyak languages pertain. The designation **Ugr-* was thought to be of Turkic origin. I see nothing disturbing in the fact that a name of a language or a linguistic family does not come from the speakers of that family. In fact *Russian* is not of Slavic and *French* is not of Roman origin. Neither do I see any problem in the fact that a linguistic family is labeled by a name which none of the people designated by it ever used. *Indo-* in *Indo-European* was never used by any of the Indo-European speakers, nor is *European* a name of any people or language. Such designations emerge from a convention and are used by consensus. What disturbed me was the unclear origin of the name. The only scholar, who have seen in recent times most of the problems involved was ISTVÁN VÁSÁRY (1982), who expressed his doubts on the generally accepted views. In this paper I try not to repeat what he wrote. I shall make some marginal remarks and try to make a few steps forward.

The literature uses to refer to the basic work of ZSIRAI on Jugria (1930). Zsirai is quoting Gombocz „Abban alig kételkedhetünk – mondja GOMBOCZ –, hogy a magyarok szláv *ogrinτ* neve (gör. Ουγγροι > lat. *Ungri*) a magyarokra értett tör. *on(o)gur* népnév átvétele" (NyK. 1926, 192). Nem kételkedem én sem, s hogy mégis szóba hozom ezt a kérdést, sőt szükségesnek látom kissé részletesebben kifejteni a GOMBOCZ tömör fogalmazásában idézett tételt, azt egyedül a *Jugria* szó etimonjáról és hangtani sorsáról adandó magyarázatom teszi indokolttá."

In spite of Zsirai, I do doubt two of the statements of Gombocz. I do not think that the Latin name came through Greek mediation and it is not clear for me what is in the background of the parentheses around the (*o*) of *on(o)gur*.

Zsirai after reviewing the history of the research on the origin of the name of the Hungarians continues:

„1. Az alapalak a bolgár *onogur* népnév, amely azt jelenti 'tíz nyíl' (*on* 'tíz', *ok* 'nyíl' *z ~ r* képzővel ellátva: *oguz ~ ogur*) ⇒ 'tíz törzs' ⇒ 'tíz törzsből álló nép'." (ZSIRAI 101).

Here begin the serious problems. It is true that in the Köl tegin (so to read and not Kül) and Bilge kagan inscriptions we come across the *On Oq budun* 'the people of the ten arrows', but in Old Turkic there is no denominal suffix *-z/r* and in Old Turkic there is no rule according to which a fortis stop */k/* would change to a lenis stop */g/* in intervocalic position or before */z*. The word *toquz* 'nine', by the way referred to by Zsirai, in Old Turkic never becomes **toġuz* or **toġur*. We have *Toquz Oguz* 'the Nine Oguz' in the Old Turkic sources and *tuχur* 'nine' (< **toqur*) in the Volga Bulgharian inscriptions. Further Old Turkic words as *yoq* 'non-existent' became *yoqad-* 'to be annihilated' and not **yoġad-* and *öküz* 'ox' is clearly opposed to *ögüz* 'river'. Later from the 13th century on, maybe even earlier, in some Kipchak languages a lenisation is going on, and in the Oguz languages after long vowels there is also a lenisation. But *Oguz* cannot be a Kipchak word and *oq* 'arrow' has everywhere a short vowel.

There did exist a plural in *-z* as in *ben* 'I' : *biz* 'we' and it was suggested that this plural, occurring only in the pronominal declination and from there as plural suffixes in the conjugation, had originally the function of marking a dual. We cannot find any traces of a dual in any of the Altaic languages in spite of some claims, but even if this would be the case, a dual after the word 'arrow' would mean 'two arrows', and nobody claimed that *On oguz* would mean 'twenty arrows'. The idea of the etymology of Onogur has to be credited to NÉMETH (1922) who following MUNKÁCSI (1895) proposed it supposing that *-z* is a suffix. He simply stated „...az *oguz*-ban levő *-z* egyszerűen képző, melynek természetével még nem vagyunk egészen tisztában, de megvolta kétségtelen" (NÉMETH op. cit. 152). How great the authority of Németh may be, we have to take farewell from the etymology of *Ogur/z*.

This in itself makes not too much trouble since there are two types of ethnonyms. One type has clear etymology but the other type has been carried from one people to the other so many times that its original etymon can not be always detected.

Zsirai goes on: „Rendkívül fontos következtetése NÉMETH GYULÁnak, akinek az *onogur* név itt vázolt megfejtését köszönhetjük, hogy az *onogur* > *onugur* név még a törökben hangszabályszerűleg **ongur*-rá válhatott (some examples of Németh follow). On this alleged rule NÉMETH (1922) made a more clear statement: „1. Többé-kevésbbé ismeretes (bár részletes kutatása még nem történt meg) az a török hangtörvény, hogy egy háromtagú szó középső magánhangzója igen gyakran kiesik [note]. Ennek a hangtörvénynek alapján feltehető egy török **ongur* alak." (NÉMETH 1922, 150). The examples quoted by Németh in the footnote are the following: *alïn* 'forehead', *boyun* 'neck', *isim* 'name', which became *alnïm* 'my forehead', *boynu* 'his neck', or *ismim* 'my name' respectively. These cases are different from that of *onogur*, because they are words with possessive suffixes and what is more important all of them, as correctly noted by Németh, with the closed vowels *ï, i, u, ü* in their second syllable. This may have been the reason why we do find *onogur* > *onugur* in the argumentation of Németh. Németh has also other examples of the disappearance of vowels in the second syllable, but none of them has the same structure as *on+ogur*. In fact the rule is, that in Old Turkic polysyllabic words before a suffix which has a stressed vowel the preceding closed vowel disappears if and only if there is a sonant (*l, r, n, m*) in the syllable. E.g. *adaq* becomes *adaqï* and never **adqï*, *ïduq* becomes *iduqïm* and not **ïdqïm* etc. Though Németh did not formulate this rule, his intuition based on his excellent knowledge of the Turkic languages suggested that he has to look here after a closed vowel before a suffix. He supposed that the following occurred **on+oq+Vz* > **onuq+Vz* > **onug+Vz* > **onguz* > **ongur*. However as we have seen neither the change *o>u* nor *q>g* is motivated and *-z* cannot be here a suffix.

That Németh has seen the difficulties of his explanation is clear not only from his cautious wording not taken over by Zsirai, but also from the fact that he gives alternative reasons for supposing **ongur*.

The second argument of Németh was, that some Hungarian loan words reflect the disappearance of the second vowel of the Turkic original. So e.g. Common Turkic *sazaqan* is in Hungarian *sárkány* 'dragon' < **šaraqan*. Since the feature is known in Hungarian this does not oblige us to suppose that the disappearance occurred in the Turkic original.

The third argument of Németh is, that we find *-gur* in such names of the 5th century as *utur-gur*, *kutri-gur*, and this is a parallel feature to the well documented form *Ġuzz* of Oğuz.

It is true that forms like *-gur*, *-guz* may reflect a disappearance of the first vowel, but the natural way of disappearance of a vowel in such cases was before a stressed final syllable *ogúz* > *ugúz* > *guz* and parallel to this **ogúr* > **ugúr* > *gur*.

The whole reasoning of Zsirai is based on the fact that a non Slavic *ongur* gave in Slavic *ogur* and this became according to the rules of denasalisation in Old Russian *ugur*. This is correct but is it also true? If it is true that A becomes B is it necessarily true that all B were formed from A? Are all types of syllables like **ugur* from **ongur*? What happened, if Russian borrowed *ugur*? Of course the same. Nothing points to the supposed nasalised *o* in the Russian or Arabic sources in the case of Jugria. The only reason for supposing the nasalised *o* was, that the name *ungar*, *ungarus* etc. reflects a nasal. Zsirai argued that the name of Jugria, Ugria is the same as the name Ugri used for the Hungarians.

Recently Péter Király collected all materials pertaining to the name of the Hungarians in the early Cyrillic sources (1974). Concerning the Slavic form **ongre* he stated „Érdekes viszont, hogy ez az orrhangzós alak a legrégebbi szláv nyelvemlékekben nem fordul elő (examples from the 10th century on follow)" (KIRÁLY 1974, 59). That it existed we know only from Polish *węgier* and Greek Ουγγροι (read *Ungri*). None of these are however Old Russian or Old Church Slavic forms. In the earliest versions of the Legend of Cyrill and the Legend of Method we find ОУГР and not *Хгры, or *Хнгрии or something similar. This however do not disturb much, since the copyist may have changed the nasal to the *ou* graphic.

If we control the chronology of the Greek data which show Ουγγροι (read *Ungri*) or Ουγγρια (read *Ungria*) we find that none of them is earlier than the 10th century. In fact for the first we find data from the middle of the 10th, for the second only from the 11th century (see MORAVCSIK 1983, II. 223–227). All of them point to the Hungarians. This means that they cannot be used for the reconstruction of the earlier forms of *Jugria*, *Ugria*, *ugorskij*. As I pointed out above I do not think that the Slavic form came to Latin by Greek meditation and my reason for this was just the chronology of the Greek data.

That the Turks living in the late Avar Empire were Onogurs was supposed by many of us (see Boba, Bóna etc.). The *Uuangariorum marcha* quoted from a document dated to the 8th May of 860 by T. OLAJOS (1969, 87–90) and discussed since then more times has to be read as *Wangar-* which is a West Slavic form with a prosthetic *v-* of *Ungar*. This name is also reflected in many registers of German monasteries dating from a time before the Hungarian conquest of the Carpathian Basin. The forms are *Hungarius*, *Hungaer-*, *Hunger-*, *Huonger-*, *Ungarus*, *Unger-*, *Onger*, *Wanger*, all from between 731 A.D. and the end of 9th century (see the data in KIRÁLY P. 1987, 162–180, 314–331). Whatever is the origin of the name Hungarian and the Wangars, Ungars etc. of the Carpathian Basin these data pertain together.

The data on the Onogurs in the Byzantine sources begin in the 5th century in the work of Priskos Ονογουροι and finish with the work of Theophylaktos Symokattes in the first half of the 6th century who has the form Ουννουγουροι.

Thus *Onogur* because of chronological, and the name of the Hungarians *Ungar* etc. because of geographical, reasons have to be excluded from the possible sources for the etymon of Jugria, Ugra etc.

What could be then the origin of *Ugri*, *Ugria*, *ugorskij* etc.? Already Munkácsi asked in 1895 „De hátha a *ju*γur csak az *un-ugur* név utórészének mása, mely tudvalevőleg magán álló *ogur*, *ugur* alakban többször is található bizánci íróknál, s melynek egykori önálló létét a vele kapcsolt különböző összetételes népnévből is következtethetjük?" (361). More clear was his summary:

„1. Az *ugor*, *ogur* név eredetileg az ókorbeli nyugati török törzsek összefoglaló jelzője, szemben a keletebbre lakó és tőlük nyelvjárásilag is különböző *oγuz*-okkal, akik magukat közönségesen *türk* néven nevezték s nevezik mai is.

2. Az ősi ugor nyelvek maiglan élő egyetlen maradványa a keverékjellegű *csuvas* nyelv.
3. Csak történeti és műveltségi érintkezés révén jutott az on-ugur, vagy szláv fejlésben ugor a magyarokhoz, illetőleg a jugor név a vogulokhoz s osztjákokhoz." (MUNKÁCSI 1895, 387).

This was not accepted by Gombocz, Németh and Zsirai and on their authority by others. The argumentation of Munkácsi was not clear and convincing. His reasoning on the nasal forms and the prejotation could be refuted. The first problem with the hypothesis of Munkácsi was however that the Greek data were not quite clear. Priskos has ουρωγοι, Menandros Ουγουρους (acc.), Theophylaktos Symokattes Ουγουρως (gen.), and Ογωρ (pl. acc.). The data of Priskos may or may not be independent from the data of Strabon (around 7 B.C.) who mentioned the Urgoi between the Donetz and the Bug (VII, 3.17). The second reason for the doubt in the suggestion of Munkácsi was that there was a too great chronological distance between the few Greek and the Russian data.

Both difficulties can be now removed. The ethnonym *Ugur* is the *r*-Turk form of the name *Oguz*. The relationship of the two forms are the same as in the name of the 'ox' in Turkic, Common Turkic *öküz*, Mongolian *ükür*, *üker* (⇐ *r*-Turkic). The *Ugur* name is figuring not only in the Greek but also in the Chinese sources. In another paper I am going to show that in the formation of the language of the Old Mongolian Kitans and in the ethnic composition of the Kitans Turkic groups played an important role. This Old Mongolian tribal confederation appeared in the early 5th century. They were the rulers of the steppe in the 10th–12th centuries. They founded the Chinese Liao dynasty in 916 and were destroyed by the Jurchen Chin dynasty in 1114. A part of them, the Kara Kitaj migrated to the West, their ruler proclaimed himself as *gurkan* in 1125. Their western Empire was terminated by the Mongols of Chingis kan. The history of the Liao dynasty has been written by their successors, the scholars of the Chin and the Yuan dynasties. Their official history, the *Liao shi*, contains rich material on the history of Eurasia. Among the tribes mentioned in this Chinese source the *Yu-gu-li* with other characters the *Wu-gu-li*, also written as *Yu-jue-lyu* and *Yu-jue-li* appear. Already CHAVANNES (1897), OTTO FRANKE (III, 284–5) and recently HERBERT FRANKE (1969, 21) recognized that this tribal name is identical with or very near to the name of the leading clan of the Zhuan-zhuan or „asiatic Avars", the *Yu-jiu-lyu*. The Zhuan-zhuan were destroyed by the Turks in 551/2 A.D., some parts of the confederation moved to the West. The reconstruction of the name of the leading clan shows a form like *Ugur(i)*. In the 10th century their name slowly changes into a form like **Yugur*, *Yügur*, *Yüger*. The prejotation may be, the palatalization is possibly a Kitan feature, but it may also reflect the change in the name of the people. The Ugur > Yugur people were, however not necessarily Mongols. According to the Liao shi they lived far from the Liao Empire, persons were sent into exile to them. They had long hair, they lived to the North-West, in a very cold region, they were fishing and sent furs to the Kitan court.

Masudi, the traveler, who died in 956 mentioned in his geographical work that a group of the West Siberian Kimäk people were called Yigur. These Kimäk groups lived in the 10th century around the river Irtish. The Shah of Khwarezm in a letter dated to 1182 wrote that several Kipchak groups came to pay tribute, among them the son of the ruler with several Yughur-zadagan (MINORSKY 1937, 180, 310; BARTHOLD *Sočinenie* II/1, 834–36). This means that Chinese and Arabic sources speak of the same people. I would add here that the *Ugur*, *Yugur* names are not identical with the name of the *Uyghur*, at least not in the 8–12th centuries.

Summing up: the name Ugrian (*ugur, ugor* etc.) in the learned name Finno-Ugrian has two different pasts. The one which has nothing to do with the Onogurs or the Hungarians. It is true that from a hypothetical **ongur* a Russian *ugur* even *ugor* can be formed and the *y-* could have been a Russian phenomenon, however not every *ugur* comes from an *ongur*. In fact Ugur is a tribal name, itself an *r*-Turkic form of *Oguz* the latter of unknown origin. The name *Ugur* may have denoted one of the tribes of the tribal federation *On ugur*. The name *Ugur* can be traced back in the sources until the 5th century, and later we can continuously follow the name in Chinese, Arabic and Russian sources. The people of the Vogul and Ostyak group were named after those Ugurs.

On the other hand the Hungarians got their name from the Onugurs in the Carpathian Basin, and from this the form Ugri, Ugur developed in all Slavic languages where denasalisation occurred. The two coincided from the 12th century on. In the later time the two names became mixed and they are mixed sometimes even today. I do not think that this does any harm. We have only to know about it.

The name Finno-Ugrian was used in the last time in the belief that Ugrian *was* the name of both groups, that is of the Hungarians and of the Ob-Ugrians the Voguls and Ostyaks. In fact Ugrian *became* the same name of the two groups. Though the argumentation of Munkácsi was not impeccable, he was right. A not rare case in scholarship.

Bibliography

BARTHOLD, V. V. (1963), *Sočinenija, tom II, 1*, Moskva.

CHAVANNES, E. (1897), *Voyageurs chinois chez les khitan et les joutchen*, JA, 377–442.

FRANKE, H. (1969), *Bemerkungen zu den sprachlichen Verhältnissen im Liao-Reich*, Zentralasiatischen Studien 3, 7–43.

FRANKE, O. (1937), *Geschichte des chinesischen Reiches. Eine Darstellung seiner Entwicklung bis zur neuesten Zeit, I–IV Bd.* Berlin–Leipzig 1930, 1936, 1937, 1948.

GOMBOCZ Z. (1917–1927), A *magyar őshaza és a nemzeti hagyomány*, Nyelvtudományi Közlemények 45 (1917–1920), 129–194, 46 (1923–1927) 1–33, 168–193.

KIRÁLY P. (1974), *A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában*, Magyar Nyelv 70, 1–11, 157–173, 269–285, 406–430.

KIRÁLY P. (1987), *A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek*, Magyar Nyelv 83. 314–331, 59.

MINORSKY, V. (1937), *Ḥudūd al-ʿĀlam, „The regions of the world"*, London.

MORAVCSIK, Gy. (1983), *Byzantinoturcica I–II*, Berlin.

MUNKÁCSI B. (1895), *Az ugor népnevezet eredete*, Ethnographia 6, 349–387.

NÉMETH Gy. (1922), *On ogur, hét magyar, Dentümogyer*, Kőrösi Csoma Archivum I, 148–155.

OLAJOS T. (1969), *Adalék a /H/ung/a/ri/i népnév és a késő avarkori etnikum történetéhez*, Antik Tanulmányok 16, 87–90.

VÁSÁRY, I. (1982), *The „Yugria" problem*, in: Chuvash Studies, ed. A. RÓNA-TAS, Budapest, 247–257.

ZSIRAI M. (1930), *Jugria*, Budapest.

Russisch *дуга* im Obugrischen

GERT SAUER
Berlin

Das russische Wort ist in den obugrischen Sprachen wie folgt vertreten:

ostj. VT *tuka*, Trj. *tuķa*, J *tukȧ*, Irt. (DN DT Fil. KoP Koš. Kr. Sog. Ts. Tš.) *toχ̣a*, Ni. Š *tuχ̣a*, Kaz. *tŭka* 'Krummholz (am Kummet)' (DEWOS 1411);
wog. TJ-C *tōķa*, KU *tūχ̣ə*, KM-O *tūkə*, P VNK *tūka*, VNZ VS *tōka*, LU-M *tōķa*, LO *tōχ̣ə*, So. *tuka* id. (KANNISTO 1925: 194).

In seiner Untersuchung über die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen hat Kannisto die Ansicht vertreten, daß das Wort dialektal durch Vermittlung des Tatarischen in die obugrischen Sprachen gelangt sein muß, weil in den betreffenden Dialekten weder der Vokal (ostj. *o*, wog. *o*) noch der inlautende Konsonant (*ķ*, *χ̣*) zu den sonstigen Entsprechungen von ru. */u/* bzw. */g/* oder */k/* passen. Diese später auch von Kálmán (KÁLMÁN 1961: 252) vertretene Ansicht ist in mehrfacher Hinsicht anfechtbar:

1. Grundsätzlich ist bei allen Wörtern russischen Ursprungs, von denen angenommen wird, daß sie durch Vermittlung des Tatarischen in die obugr. Sprachen gelangt sind, zu vermuten, daß sie direkt aus dem Russischen entlehnt wurden, da die Mehrzahl der ru. Wörter erst zu einer Zeit in die westsibirisch-tatarischen Dialekte gelangt sein kann, in der auch schon mit russisch-obugrischen Sprachkontakten gerechnet werden muß (vgl. SAUER 1993: 356).
2. Für die Annahme einer direkten Entlehnung unseres Wortes aus dem Russischen sprechen mehrere Dialektformen, die z. T. auch von Kannisto (und Kálmán) auf ru. Ursprung zurückgeführt werden: ostj. VT *tuka*, J *tukȧ*, Kaz, *tŭka*, wog. So. *tuka* sowie „wahrscheinlich auch" KM-O *tūkə*, P VNK *tūka*.
3. Die jüngeren tat. Lehnwörter – und um ein solches müßte es sich hier handeln – sind in allgemeinen auf die südlichen, an tat. Sprachgebiet grenzenden Dialekte der obugr. Sprachen beschränkt (vgl. STEINITZ 1965: 86). Unser Wort erscheint aber auch in den nördlichen Dialekten.
4. Schließlich können lautliche Argumente angeführt werden, die eine Entlehnung der betr. Dialektformen aus dem Russischen als möglich erscheinen lassen:
   Ru. */u/* hat im Ostj. als typische Entsprechungen die Vertretungen von **u* und **ŏ* (SAUER 1994: 37). Bisher ist mir nur ein sicherer Fall bekannt, in dem dem ru. Vokal auch *o* entspricht:

   Kr. *soχ̣ar*, (Trj. *sə̑γȧri*, DN *sŏχ̣arə*, Ni. Š *sŭkarə*)'getrocknetes Brot, Zwieback' < ru. сухарь (DEWOS 1323).

   Möglicherweise liegt diese Lautentsprechung auch vor in

   Ts. *tolup*, (Trj. *tŏl̓ əp*, Ni. *tŭl̓ əp*, Kaz. *tŭl̓ əp*) 'großer Pelz',

   wenn man annimt, daß alle Dialektformen < ru. тулуп entlehnt wurden (vgl. DEWOS 1438). Dieser, wie es scheint unregelmäßigen Lautentsprechung kann m. E. auch Irt. *toχ̣a* zugeordnet werden.

Im Wogulischen läßt sich der Vokal der meisten Dialektformen auf **ū* zurückführen, das als Entsprechung für ru. */u/* mehrfach belegt ist (KÁLMÁN 1961: 72). Das Auftreten von *ō* in den westlichen Mundarten und in LO ist mir nicht erklärlich (vgl. auch STEINITZ 1955: 211). Kannistos Annahme eines tat. Originals mit *o* ist jedenfalls ganz unwahrscheinlich, da das Wort in dem für die Entlehnung in Frage kommenden Dialekt von Tobolsk mit *u* (*tuga*) belegt ist.

Der ru. Klusilen */k/* und */g/* wntspricht in den obugr. Sprachen in der Regel palatales *k*, in Einzelfällen erscheint aber für ru. */k/* im Anlaut vor hinterem Vokal auch velares *ķ* (*χ*) (vgl. SAUER 1993: 355). Im Inlaut ist der Guttural als Entsprechung von ru. */k/* nur im Ostj. und auch hier nur in dem folgenden Wort belegt:

> DT KoP *saχtàt*, (Trj. J *sàkΛàt*, DN *saklat* ... O *sàklàt*) 'Pfand' < ru. заклад (DEWOS 1316).

Es handelt sich in DT und KoP um ein frühes Lehnwort, da es an dem Lautwandel urostj. **l* > lrt. *t* teilgenommen hat, der ab 1750 eingetreten ist (STEINITZ 1955: 175). Das Wort muß also vor diesem Lautwandel entlehnt worden sein. Es kann als ein weiterer Beleg für die Annahme herangezogen werden, daß zu Beginn der russisch-obugrischen Sprachkontakte die ru. Klusile */k/* und */g/* neben hinteren Vokalen auch durch velares *ķ* (*χ*) wiedergegeben werden konnten (vgl. SAUER 1993: 357).

Unser Wort дуга paßt gut in diesen Zusammenhang, denn wenn man davon ausgeht, daß ostj. Ni. Š *tuχa* aus dem in lrt. belegten *toχa* hervorgegangen ist, dann sind zumindest auch diese Formen mit *χ* frühe Entlehnungen aus dem 17. Jahrhundert, da sie an dem Lautwandel urostj. **o* > *u* teilgenommen haben, mit dessen Beginn im 17. Jh. zu rechnen ist (STEINITZ 1950: 67).

Literatur

DEWOS – STEINITZ, W., *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* Berlin 1966–1993.

KÁLMÁN 1961 – KÁLMÁN, B., *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen.* Budapest.

KANNISTO 1925 – KANNISTO, A., *Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen.* Finnisch-Ugrische Forschungen 17. Helsinki, S. 1–264.

SAUER 1993 – SAUER, G., *Zur Abgrenzung der russischen und tatarischen Lehnwörter in den obugrischen Sprachen.* Hajdú Péter 70 éves. Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes, 15. Budapest, S. 353–358.

SAUER 1994 – SAUER, G., *Zur Periodisierung der russischen und tatarischen Lehnwörter im Ostjakischen.* 100 Jahre finnisch-ugrischen Unterricht an der Universität Uppsala – Jubiläumssymposion in Uppsala, 20.–23. April 1994. Abstracts. Uppsala

STEINITZ 1950 – STEINITZ, W., *Geschichte des ostjakischen Vokalismus.* Berlin.

STEINITZ 1955 – STEINITZ, W., *Geschichte des wogulischen Vokalismus.* Berlin.

STEINITZ 1965 – STEINITZ, W., *Etymologische Beiträge IV. Tatarische Lehnwörter im Ostjakischen und Wogulischen.* Acta Linguistica Acad. Scient. Hungaricae 15. Budapest, S. 85–96.

Ideg és íj
– Művelődéstörténeti etűd szamojéd hangokra –

SIMONCSICS PÉTER
Budapest

Janhunen szótárában szerepel két rekonstruált alak: **jentə̑* 'Bogensehne' és **i̯ntə̑* 'Bogen', amelyeket nemcsak jelentésük, de szemmel láthatólag alakjuk szerint is bízvást összetartozó, sőt egymást kiegészítő szópárnak tarthatunk. Mindkét szónak vannak finnugor megfelelői is, amelyeket azonban ezúttal kihagyunk a tárgyalásból.

Ugyanebben a szótárban az imént említett alakkal (**jentə̑*) együtt 11 olyan *j-* kezdetű rekonstruktum található, amelynek a déli szamojéd (kamassz, kojbál, „abakáni", motori, tajgi, karagassz) fejleményeiben mindenütt nazális (*n-*, *ń-*) áll *j-* helyett a szó elején. Fontos megjegyezni, hogy mind a 11 alak a szó belsejében is tartalmaz nazálist:

**jåmpə̑*	'lang'
**jåŋkə̑jər*	'singen'
**jäm*	'Meer'
**jäŋk3*	'nicht, fehlend, Fehlen'
**jemńə̑-*	'flicken'
**jentə̑*	'Bogensehne'
**jeŋk3-*	'Schwan'
**jimä*	'Leim'
**jumpə̑*	'Moos'
**juntå*	'Pferd'
**jüntə̑*	'Bescheid'

A fenti alakokban tehát a szókezdő *j-* – a déli szamojéd nyelvek tanúsága szerint legalábbis – meglehetősen labilis hangnak mutatkozik, és – talán éppen ezért – különös affinitást mutat a nazális hangokhoz, amelyeknek delimitatív szerepre való természetes hajlandóságát jól ismerjük – elsősorban az északi szamojéd nyelvekből.

A felsoroltakon kívül Janhunen szótárában található még 2 olyan szóbelseji nazálist tartalmazó csillagos alak, amelyeket a Szótáríró egyidejűleg magánhangzós kezdetűnek is, meg nazálissal kezdődőnek is rekonstruál. Az

**ejmä* ~ **nejmä* 'Nadel' és
**enäŋkə̑* ~ **nenäŋkə̑* 'Mücke'

szópárok további sajátossága, hogy a déli szamojédban kétféle képviseletük van: a kamasszban és kojbálban nazális kezdetűek (csakúgy, mint minden északi szamojéd nyelvben), míg viszont a motoriban magánhangzóval kezdődnek.

A *j-* ~ *n-/ń-*, ill. *ø-* ~ *n-/ń-* megfelelés arra utal, hogy az itt felsorolt 11 rekonstruktumból némelyik szókezdő *j-* esetleg nem eredeti, hanem (inetimologikus) protetikus hang. Ilyennek gondolom mindenekelőtt a dolgozat fókuszában álló **jentə̑* alakot, amely természetes párt alkot az **i̯ntə̑* alakkal. Sejtésemet az imént mondottakon túl két további körülmény is táplálja.

Az egyik jelenség, ami elgondolkoztatott, a szölkupban fellépő, nem várt *k*- képviselet a szintén nem egészen szabályos *t'*- mellett (KeM *kǒnDi̯*, ill. Ty. *t'ǫ̀nd*). A PS **j*- szabályos szölkup képviselete ugyanis č- lenne, mint a fölsorolt többi 10 alak esetében mindenütt. (Az egyetlen részleges kivétel a **juntå* 'Pferd' egyik nyelvjárási képviselete: (C) NP *kyndä*. A többi ismert képviselet azonban itt is č- kezdetű: (Pr) *čunti̯*, ill. (C) N *čynd*. Megjegyzendő, hogy a szó nem eredeti, hanem régi török jövevényszó a szamojéd nyelvekben.)

A másik meggondolandó körülmény ugyancsak a szölkupban bukkant föl. Protetikus mássalhangzók után kutatva végignéztem Janhunen szótárának azokat a **w*- kezdetű rekonstruktumait, amelyek szó belsejében nazálist tartalmaznak. Nyolc ilyet találtam:

**wånc3(-)*	'Wurzel'
**wäjŋ-*	'Atem, Seele'
**wę́3*	'Suppe'
**weŋ*	'strömen'
**weŋkå*	'Schritt'
**winä*	'Riemen'
**wiŋə̑* ~ **wijə̑*	'Schwiegersohn'
**wiŋkə̑ncä*	'Vielfrass'

A déli szamojédban e rekonstruktumok megfelelői mindenütt *m*-mel kezdődnek, ami fonetikai szempontból egyáltalán nem meglepő, sőt inkább természetesnek tartható, különös tekintettel a szóbelseji nazálisra, amely ezt a szókezdő mássalhangzó-változást kondicionálhatta.

A szölkup képviseletek azonban másra mutatnak: nyolc közül öt, **wånc3*, **wäjŋ-*, **wę́3*, **weŋ-*, **weŋkå k-/q*-val kezdődik. Ugyanúgy, mint a **jentə̑* 'Bogensehne' egyik szölkup megfelelője, a KeM *kǒnDi̯*.

Találtam a Szótárban egy **wi̯-* 'spannen (bes. den Bogen)' rekonstruktumot, amelynek ugyan nincsenek déli szamojéd képviseletei, csupán szölkup, de az *k*- kezdetű: (D) TyM aor. sg1. *ki̯aв*, der. (Pr) *ki̯nti̯-*. Ez pedig megengedi azt az óvatos föltételezést, hogy (1) a tő eredetileg nazálist tartalmazott, valamint azt, hogy (2) a szókezdő **w*- inetimologikus, azaz protetikus mássalhangzó, hasonlóan ahhoz, amilyennek **j*-t sejtettem a **jentə̑* 'Bogensehne' rekonstruktumban. A fenti két feltételt (hogy ti. a tő eredetileg tartalmazott nazálist, és a **w*- csak protetikus mássalhangzó) maradéktalanul elégíti ki a Szótár **i̯ntə̑*-nek rekonstruált 'Bogen' jelentésű alakja, amelyről már a dolgozat elején mondottam, hogy mind alaki, mind jelentéstani szempontból kifogástalan komplementere (= kiegészítő párja) a **jentə̑* 'Bogensehne' rekonstruktumnak.E meggondolások alapján tehát két szópárt is rekonstruálhatunk, egyet protetikus mássalhangzókkal: **jentə̑ : *wi̯ntə̑*, s egyet protetikus mássalhangzók nélkül: ***entə̑ : **i̯ntə̑* 'ideg : íj' jelentéssel.

A **w*- mint protetikus mássalhangzó, ill. ennek különböző reflexei kategória-jelzőként is fölfoghatók, azaz jelzik, hogy a szó, amelyben előfordulnak, ige (míg a protézis nélküli, ø- szókezdetű alak tölti be a főnév szerepét).

Művelődéstörténeti szempontból ennél fontosabb és messzebbmenő következtetésekre ad alkalmat a szópárok vokalizmusában rejlő oppozíció, amelyet **e* ⟷ **i̯* -ként adhatunk vissza. E pár ugyanis kapcsolatba hozható a PS-ra rekonstruálható vokalikus deixis két tagjával. Janhunen szótárában szerepel egy **ä* (?~ **e-* ~**3-*) alakban rekonstruált, 'dieser' jelentésű demonstratív névmási tő, valamint egy **i-* alakú, 'dieser da, der dort' jelentésű rekonstruktum. Kettejük közül az alsó(bb) nyelvállású alak a (beszélőhöz) közelebbi szféra, a fölső(bb)

nyelvállású alak pedig a (beszélőhöz) távolabbi. Ha a beszélőt azonosítjuk a nyilazó emberrel (amit annál is inkább megtehetünk, mert mindkettő az illető tevékenység (beszéd, ill. nyilazás) referenciális sarokpontja ("point of reference"-e), nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a nyilazó emberhez közelebb álló 'ideg' vokalizmusában *ä- 'közel' reflexei, míg a tőle távolabb álló 'íj' vokalizmusában *i- 'távol' reflexei jelentkeznek. Problémát jelenthet, hogy ellentétben a rekonstruált demonstratívum palatális *i-jével, az 'íj' PS-beli alakját veláris *i̯-vel rekonstruálja a Szótár. Az ellentmondás föloldható, ha kettős természetű, környezettől függően palatális vagy veláris hangszínű alakban rekonstruáljuk az ezt a szerszámot jelentő szót. A különböző szamojéd képviseletek nem zárják ki ezt a lehetőséget. Továbbá (minthogy az uráli alapnyelvre visszavezethető szóról beszélünk) a magyar *íj/íjat* vs. *ív/ívet* szópár tanúsága is irányadó lehet. A szópár első szótagjainak, ill. szókezdő szekvenciáinak PS-korabeli alakját a magas nyelvállású – mély nyelvállású magánhangzók deiktikus eredetű primér oppozíciója mellett később a protetikus *j ~ *w megjelenése, s a velük járó szekundér palatális – veláris oppozíció formálta ki. Ilyenformán a PS **entə̑ ~ **i̯ntə̑, ill. *jentə̑ ~ *wi̯ntə̑ pár egyfajta egészként képzelhető el, olyasminek, mint manapság a *ping–pong*, amelynek deiktikus–deskriptív–ikonikus jellege nagyon erősen él bennünk. Valaha ilyen szoros lehetett a kapcsolat az *ideg–íj* pár tagjai között is, úgyhogy az egyik nem lehetett meg a másik nélkül; csak amikor az egyes tagok külön funkciót kaptak (pl. az *ideg*, mint másra is használható zsineg), akkor kezdődhetett e szavak egymástól eltérő hangtörténete, amely végül a mai helyzethez vezetett, amikor már e két szó összetartozó volta egyetlen ma beszélt szamojéd nyelvben sem érzékelhető. Mutatis mutandis – ha erre egyáltalán itt szükség van –, ugyanez áll a többi uráli, tehát finnugor nyelv megfelelő szavaira is.

Irodalom

HAJDÚ PÉTER: *Die sekundären anlautenden Nasale (ŋ-,ń-) im Samojedischen.* ALH 4: 1–2. 17–67. 1953.

JUHA JANHUNEN: *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien.* Helsinki 1977.

SIMONCSICS PÉTER: *Festina tollente – more Samoiedico.* Kézirat 1994.

A főnévi igenév képzőjének eredete az obi-ugor nyelvekben

B. SZÉKELY GÁBOR
Pécs

Az obi-ugor nyelvekben a főnévi igenév képzőjének eredete szoros kapcsolatban áll a latívuszraggal, miként azt más finnugor nyelvek hasonló formáinak elemzése során kimutatták (MÉSZÖLY 1911, HAJDÚ 1961, NYÍRI 1963). Véleményünk szerint a vogul és az osztják formák korábban olyan összetett alakok voltak, amelyeknek elemei határozóragokra vezethetők vissza.

A főnévi igenév képzője a vogul nyelvjárásokban: vSo. *uηkwė, aηkwė*, M 42., vSy. *uηkwe, aηkwe*, WT 44., vLM *uχ, uχw, χw*, M 128., vLU *uχ*, M 169., vP *uχ, öχw*, M 252., vKO *oχw, oχ, äχw*, M 223., vJk *(ə)χ*, vJkL *(ə)hw*, WT 44., vTČ *oη, uη, ėη*, M 294., vN *jä vätän vit āmėrtaηkwė nal–jåmenteγimi* 'a folyó partjára vizet meríteni megyek' MK 38b., vN *ti vǎjiγ am jūtuηkwė tāχsäγėm* 'ezt a két harisnyát én venni akarom' MK 626a., vN *kwol ūnttuηkwė åultāläslėm* 'házat építeni kezdek' MK 698a., vLM *oåmpmė vourėjuχ khan's'lēm* 'a kutyát vadászni tanítom' MK 77b., vLM *äm ätėχtentēm l'oχnė minuχw* 'én előkészülök az útra menni' MK 284a., vLU *täu jerruχ sēli* 'ő érti az éneklést' MK 67a., vLU *s'äs'ėm ån lås minuχ* 'apám engem mondott menni' MK 254b., vP *oånėm äluχ värtiti* 'engem verni akar' MK 33a., vP *pul votuχ tulėkχatsėm* 'bogyót szedni kezdtem' MK 722a–b., vK *åm khulmė kėnsoχ ūlmėηės' mėnam* 'én halat fogni álomban megyek' MK 693b., vK *kwäl joutuχ khoumam* 'házat venni gondolok' MK 115a.

A vogul formák magánhangzó⁀mássalhangzó sorrendet mutatnak. Az északi vogul *uηkwė, aηkwė* alakokban a *kwė* elem szerintünk leválasztandó, ez vagy a kedveskedő képző, vagy további latívuszragot rejteget, és történetileg az előbbi esetben nem tartozik az infinitívusz végződéséhez, hiszen a többi nyelvjárásban ez a hosszabb forma nem fordul elő (erről másként BUNy: 147., valamint Honti, aki egy * η. *k.(V?)* valamelyik mássalhangzó nélküli formát rekonstruál (HONTI 1985: 239.) Nem utasíthatjuk el azonban azt a feltételezést sem, hogy a mássalhangzók (η, *kw*) a latívuszrag ismételt megjelenései. Gombocz szerint az *uηkwė, aηkwė* északi vogul alakban, amelyet ő a fent bemutatott nyelvjárási képviseletek közül a legősibbnek gondol, a η elem eredetileg az *n* deverbális névszóképző, a *k(χ)* elem a latívuszrag, a *wė, w* elem pedig képző volt (GOMBOCZ 1898). Szerintünk azonban, mint azt a vogul transzlatívuszrag keletkezésének magyarázatakor kifejtettük (B. SZÉKELY 1994), a magánhangzós elem a latívuszrag magánhangzósodott formája lehet, és így a vogul infinitívusz képzője történetileg szintén nem képző, egyéb igenévképzőkhöz hasonlóan, hanem rag, mégpedig egy olyan összetett rag, amelyben két latívuszrag található:

PU * V*k* V >> PUg *V*k* V >> PV *V*kV*k V

Ebből pedig úgy alakulhatott ki a mai forma, hogy az első *k* elem vokalizálódott, a második pedig χ, η formává alakult át, amelyhez vagy a kedveskedő képző, vagy valószínűbben a latívuszrag egy módosult formája járulhatott. Tehát az északi vogul *uηkwė, aηkwė* összetett képzőt, ellentétben az eddigi véleményekkel, másodlagos formának tartjuk.

A főnévi igenév képzője az osztják nyelvjárásokban: oO *ta*, KV 337., oSyn. *ti*, OA I.: 48., oMuži *ti*, Rédei 35., oKaz. *ti*, KV 320., oŠer. *ta*, OA I.: 224., oNi. *ta*, KV 304., oKo., oKr. *ta*,

KV 82., oC *ta*, KV 54., oDT *ta*, KV 41., oDN *ta*, KV 23., oIrt.–P *ta*, *tai*, PF 203., oSal. *ta*, *teγə*, SzH 114., oSur. *ta*, *taγə*, SH 284., oJ *tāə*, PV 90., oTrj. *taγə*, KV 268., 288., oV *ta/tä*, KV 25., GV 213., oVj. *tä*, *taχ*, KV 174., 179., 201.: oMuži *ma pa ās'em moχti wōj welti matsamən* 'én és apám rögtön vadat ölni elmentünk' Rédei 38., oTrj. *ăγəna wăʌtaγə mənʌəm* 'az Agánhoz lakni megyek' KV 221., oJ *put jəŋkəʌkewərtajəγ* 'az edény(ben a)víz forrni kezdett' SVD 117., oJ *kåt wărta uʌəmtəγ* 'házat építeni kezdett' SVD 500., oJ *usiʌtaγə jəγ* 'ásítani kezdett' SVD 504., oV *limŏγ pi̯rnə welit löγətəjätä mənγälŏγ* '(miután) ettünk, a rénekct megnézni mentünk' GV 213.

Az osztják képző a nyelvjárási formák alapján egy PO * *ta/tä* formában adható meg (ChO: 55., ahol a *t* elem képző, BUNy: 146–147.). Ebben az esetben is meggondolandó az, hogy a magánhangzós elem nem a latívusz ragjának magánhangzósodott formája-e, sőt a szurguti és a szalimi hoszabb formák nem őrzik-e a latívuszrag erősödését, és ekkor lehet, hogy nem arról kell beszélnünk, hogy az infinitívusz ragja transzlatívuszban áll (oVj. *wonta mənträγ wĕrəm äj ri̯t* 'erdőbe menni csinált kis csónak' KV 202.), hanem ez a forma az eredeti alak. Ezzel kapcsolatban már Collinder utalt a forma régi vonására, összekapcsolva azt a balti finn nyelvek infinitívuszi végződéseinek eredeztetésével (COLLINDER 1960: 271.). Az osztják infinitívusz ragja Kulonen szerint a balti finn **tA* infinitívuszraggal tart rokonságot, mindennek hátterében pedig a finnugor **tA* infinitívusz és a **k* latívuszrag áll (KULONEN 1993: 67.)

A szerkezet ősosztják rekonstrukciója

PFU * V*t* V és PU *V*k* V >> PO *V*tVk* V,

vagy

PFU * V*t* V és PUg *V*kVk* V >> PO *V*tVkVk* V

formában adható meg, amelyben a *t* elemet a lokatívuszi *t*-vel azonosítjuk (B. SZÉKELY 1993).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a vogul * *kVk* latívusz⌒latívusz és az osztják * *tVk*, *tVkVk* lokatívusz⌒latívusz és lokatívusz⌒latívusz⌒latívusz ragkapcsolódások ugyanazon szemlélet maradványai, az osztják *t* elem pedig a magyar főnévi igenévi *ni* < * *nVk* lokatívusz⌒latívusz ragkapcsolódás *n* elemével tart szemléletbeli rokonságot, így közös ugor kori örökség hordozói.

A nyelvi források

ChO HONTI LÁSZLÓ 1984: *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest

GV GULYA JÁNOS 1965–1966: *Vahi osztják nyelvtanulmányok*. NyK 67: 181–216., NyK 68: 3–34.

KV KARJALAINEN, K. F. 1964: *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. Bearbeitet und herausgegeben von Edith Vértes. MSFOu 128., Helsinki

M MUNKÁCSI BERNÁT 1894: *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Ugor Füzetek 11.

MK MUNKÁCSI BERNÁT – KÁLMÁN BÉLA 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest

OA I. STEINITZ, W. 1939: *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. 1. Teil. Grammatikalische Einleitung und Texte mit Übersetzungen*. ÖEST 31., (Ostjakologische Arbeiten I. Budapest, 1975)

PF PATKANOV, S. – FUCHS, D. R. 1911: *Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte auf Grund der Sammlungen von Serafim Patkanov*. Bearbeitet von Fuchs, D. R., Budapest

PV PAASONEN, H. 1965: *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan.* Bearbeitet, neu transkribiert und herausgegeben von Edith Vértes. JSFOu 66/2: 3–96.

Rédei RÉDEI KÁROLY 1961: *Északi-osztják nyelvtan.* NytÉrt. 31.

SH HONTI LÁSZLÓ 1977: *Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtiger Surguter Mundarten des Ostjakischen.* ALH 27: 271–286.

SzH HONTI LÁSZLÓ 1982: *A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alaktanának ismertetése.* NyK 84: 91–119.

SVD TERÉŠKIN, N.I 1981: *Slovar' vostočnochantyjskich dialektov.* Leningrad

WT KÁLMÁN BÉLA 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar.* Budapest

Irodalomjegyzék

COLLINDER, BJÖRN 1960
Comparative Grammar of the Uralic Languages. Uppsala

GOMBOCZ ZOLTÁN 1898
A vogul infinitivus. NyK 28: 127–128.

HAJDÚ PÉTER 1961
Lativus és infinitivus kapcsolata a szamojédban. In: NNy 5: 119–131.

HAJDÚ PÉTER 1966
Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (BUNy) Budapest

HONTI LÁSZLÓ 1985
Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Wogulischen.
In: Veenker, W. (hrsg.): Dialectologia Uralica. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 20, Wiesbaden, 231–250.

KULONEN, ULLA-MAIJA 1993
Johdatus unkarin kielen historiaan. Helsinki

MÉSZÖLY GEDEON 1911
A -nyi képző eredete. NyK 40: 298–327.

NYÍRI ANTAL 1963
Über den Ursprung des ungarischen Infinitivsuffixes -ni. In: CIFU, 115–120.

B. SZÉKELY GÁBOR 1993
On the Origin of the Predicative Particle in Eastern Ostyak. LU 29: 124–127.

B. SZÉKELY GÁBOR 1994
Néhány obi-ugor szószerkezet összehasonlító történeti vizsgálatáról. Kézirat. Pécs

A Freisingi töredékek jelentősége a magyar szlavisztika számára

H. Tóth Imre
Szeged

1. A müncheni Bajor Állami Könyvtár kézirati gyűjteményének "Cod. lat. 6426" jelzetű, 169 levélből álló pergamen kódexe rendkívüli jelentőségű a szláv filológia, művelődéstörténet, történelem számára. A kézirat ugyanis többek között a legrégebben lejegyzett latinbetűs összefüggő szláv szöveget tartalmazza, amelyet ószlovén nyelven írt le két ismeretlen másoló.[1] A Freisingi töredékek [FT] tulajdonképpen három részből áll. A FT I. és a FT III. egy gyónási formula, a FT II. pedig egy gyónásra buzdító homilia részlete ["Adhortatio ad penitenciam"]. Amíg a FT I. és FT III. szövege a missziói munka elterjedését segítette elő, a FT II. a már megtérített hívek lelkigondozását volt hivatott szolgálni. A FT-t tartalmazó kódexet 1803-ig Freisingben őrizték, és csak ezután került el onnan. Eredeti őrzési helyéről kapták elnevezésüket a szövegek: ezért *Freisingi töredékek* néven ismeretesek, bár újabban a *Freisingi kézirat* [FM] elnevezés is helyet kapott. Noha a szakirodalomban 1906-tól kezdve jelentős számú közlemény ismeretes erről a felbecsülhetetlen tudományos értékű nyelvemlékegyüttesről, még mindig vannak megválaszolatlan kérdések, amelyek a szövegek keletkezésére, használatára vonatkoznak. Több kiadás után a Szlovén Tudományos Akadémia megjelentette a FT új, kritikai kiadását (1993) és egy 1994-ben tartott nemzetközi szimpózium újabb kutatási eredményekkel egészítette ki ismereteinket, de a FT problematikája végleges megoldást nem kapott. Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy értékeljük a FT jelentőségét a magyar szlavisztika számára.

A magyarországi szlavisztika egyik fő feladata nyelvünk szláv elemeinek ill. a szláv nyelvek magyar elemeinek vizsgálata. Ami a magyar nyelv szláv elemeit illeti, ezek lehetnek egyes szavak (névszók, igék), kalkok és toponimok, esetleg személynevek. Az alábbiakban az utóbbiak kérdésével foglalkozunk tüzetesebben.

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak vizsgálatában nagy fontossággal bír a keresztény terminológia. Keresztény terminológiánknak két rétege különíthető el világosan.

A) Egy, az ortodox szlávoktól vett, igen vékony csoport, amely a kereszténység elemi ismeretéről tanúskodik [pl. *kereszt, szombat, diák, pap, vádol*]. Ezek forrása a bolgár-szlávok nyelve. Átvételük ideje a X–XI. század.

B) A latin rítusú szlávok keresztény szókincse, amely a kereszténység elterjedésével, meggyökeresedésével kapcsolatos. Átvételük ideje a X., XI. század, pontosabban 900 utáni időpont. A latin rítusú szláv eredetű egyházi terminológia forrása Pannóniában keresendő. és csak az ott beszélt szláv nyelvekből (kaj-horvát, szlovén nyelvből) magyarázható.[2]

A latin rítusú kereszténység tömeges elterjedésére csak 900 után kerülhetett sor, amikor a magyarok megszállták Pannoniát, ahol megtérítésükben a latin rítusú délszláv papság is tevékenykedett. [Természetesen voltak más, nyugati rítusú, szláv papok is Magyarországon, mégpedig a csehek, de hatásuk a magyar kereszténység kialakulására kevésbé jelentős.]

2. Mielőtt a pannoniai szlávok nyelvi hatásával foglalkozunk, szükséges megvizsgálnunk azt a kérdést, hogy a IX. században milyen szlávok lakták Pannoniát. A keresztény szókincs csak

azoknak a szlávoknak a nyelvéből származhat, akik a kereszténység felvételekor Pannoniában a Duna és a Dráva közötti területen éltek.[3]

A pannoniai szlávok nyelvét illetően megoszlik a kutatók véleménye. Melich János szerint azt a területet, ahol Konstantin és Metód működött, szlovének lakták, de nem tagadható az sem, hogy működésük területén volt szlovák nyelvű lakosság is, ugyanakkor a szlovén nyelvhatár átnyúlt a Duna bal partjára, Morávíába is.[4] Melich János a helynevek alapján feltételezi Pannoniában a szlovén folytonosságot és azt, hogy 900 után is volt szlovén lakosság ezen a területen.[5] Némileg másképpen vélekedik e kérdésről kiváló tudósunk egy későbbi művében, amelyben a Dunántúl lakosságával foglalkozik a honfoglalás korában. Itt a szlovéneket a Balatontól délre eső területre lokalizálja, míg a Balatontól északra – többek között – a mai szlovákok őseinek lakóhelyét feltételezi.[6] A pannoniai szlávok által lakott területet vizsgálva Kniezsa István a helynevek tanulsága alapján kimutatta, hogy sehol olyan nagy számú szláv helynevet nem találunk, mint Zala megyében. Még ennél is sűrűbb a szláv toponimiai anyag a Kanizsa folyó és a Kis-Balatonba dél felől ömlő patakok környékén.[7] A Kis-Balaton mocsarai között emelte Pribina fejedelem székvárosát Mosapurcot [Mocsárvár Urbs paludarum]. A Conversio Bagoariorum et Carantanorum adatai szerint a Zala mocsarai közé kezdte összegyűjteni Pribina a népeket: "Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae flumimis et circumquaque populos congregare ac multum ampliari in terra illa."[8] Kniezsa István fent említett Zala folyó környékére vonatkozó kutatásai megerősítik a Conversio adatait. Ugyanakkor ki is egészítik e forrás információit, mert valószínűvé teszik, hogy az idegyűjtött népek alatt elsősorban szlovéneket kell értenünk.

Sajnos, Kniezsa sem említett tanulmányában, sem egy 1952-ben publikált előadásában nem határozza meg a pannoniai szlávok nyelvi hovatartozását. Hangsúlyozza azonban, hogy a Dunántúl lakosságának *délszláv* jellegéhez nem fér kétség. Ezzel a megállapításával összhangban a dunántúli szlávok között Melichtől eltérően a szlovákok elődeit nem sorolja fel.[9] E terület szláv lakosságának közelebbi meghatározását [szlovén, kaj-horvát, štó nyelvjárású szerb] nem tartja lehetségesnek. Jeles nyelvészünk egy későbbi dolgozatában a magyarság és a szlovének intenzív pannoniai kapcsolatáról írt.[10] Ehhez a megállapításhoz azt tehetjük hozzá, hogy ennek az intenzív, szlovénséggel való kapcsolatoknak a központja Zalavár és környéke volt.

Moór Elemér Nyugat-Magyarország helynevcit feldolgozó értékes monográfiájában 141 szláv eredetű magyar és 11 szláv eredetű német toponimot sorol fel, anélkül, hogy a korai szláv helynevek etnikai, nyelvi forrását megadná. Műve összefoglaló részében kísérletet tesz arra, hogy a Nyugat-Magyarország Rábától Lajtáig terjedő területének etnikai képét megrajzolja. A helynevek elemzése alapján megállapítja, hogy e területnek a honfoglalás előtti lakossága elsősorban a szlávságból került ki. Északon, a Sopron–Fraknó [Ödenburg–Forchtenstein] vonaltól északra szlovákok éltek. Ettől a vonaltól délre pedig szlovének.[11] Moór Elemér egy későbbi dolgozatában azt az álláspontot fejtette ki, hogy a Dunántúl lakossága főleg szlovénekből állott.[12] A véleménykülönbségek ellenére megállapítható, hogy Pannoniában a honfoglalást megelőzően volt szlovén nyelvű lakosság,[13] amelynek a központja a Pribina, majd Kocel vára Mosapurc [Mocsárvár] volt.[14] Az itt élt szláv lakosság a frank–morvai háború pusztításai (883/884) ellenére megérte a honfoglalást. A magyarok az itteni szláv lakosságot megkímélték. Ezért megállapíthatjuk, hogy Zalában, valamint a Kis-Balatonba délkeletről ömlő patakok és a Kanizsa folyó által határolt területen a X–XI. században jelentős számú szlovén lakosság élt.

A Conversio Bagoariorum et Carantanorum alapján, amely a VIII–IX. századi szlovének történetének legfontosabb forrása,[15] igen sokat megtudhatunk a szlovének megtérítéséről, akár Pannoniában éltek, akár Karinthiában. Ismeretes a salzburgi püspökök, majd érsekek név-

sora. Tudjuk, hogy kik voltak azok a püspökök [chorepiscopuszok, térítőpüspökök], akik a szlávok között működtek [Theoderik, Otto, Osvaldus]. De ezen túlmenően e forrásból ismerjük a Pannoniában ill. Mosapurcban [Mocsárvár] működő papok nevét is [Domokos, Pribina udvari papja, Swarnagel presbyter ac praeclarus doctor, Altfridus presbyter et magister, Richpald archipresbyter], akik diakónusokkal és klerikusokkal érkeztek rendeltetési helyükre. A mai Zalavár lett a szlovének és a pannoniai szlávok egyházi és kulturális központjává. Itt három templom is épült: Szűz Mária tiszteletére, Szent Hadrianus, ill. Keresztelő Szt. János emlékére. A Szt. Hadrianus-templom mellett kolostor is létesült. Templomok építéséről Zalaváron kívül is van tudomásunk [Salapiugin= Zalabér?, Quinque Basilicae=Pécs, Orhatu=Veszprém?]. A történeti források adatait jól kiegészítik a régészeti leletek, amelyek elsősorban Zalavár területéről kerültek elő Cs. Sós Ágnes önfeláldozó tevékenysége eredményeként.[16]

Ami a pannoniai szlávok közötti Salzbugból kiinduló térítő és pasztorációs tevékenységet illeti, meg kell említenünk, hogy ennek során Nagy Károly rendelkezése alapján, valamint a salzburgi ír misszió gyakorlatának megfelelően a pannoniai szlávok között is használtakamisszionáriusok szlávra [szlovénre] fordított gyónási, bűnbánati szövegeket, amelyek ismerete nélkül nem volt lehetséges a lakosság megtérítése.

3. A FT keletkezésével kapcsolatban megemlítjük, hogy a magyar kutatók – elsősorban Melich János – azt a hagyományos álláspontot képviselték, amely szerint ez a becses nyelvemlékegyüttes, különösen annak 2. része Moráviával ill. Pannoniával hozható kapcsolatba.[17] Melich János ezt a gondolatot továbbfejlesztve azt feltételezte, hogy a FT egyik darabjának [FT I.] fordítása "hazánk területén" készült.[18] Kiváló nyelvészünk azt is megemlítette, hogy a FT II. szoros kapcsolatban van Orhidi Szent Kelemennek, Cirill és Metód tanítványának egyik homiliájával, amely egyes kutatók véleménye szerint Pannoniában keletkezhetett Metód pannoniai tevékenysége idején. Valószínű, hogy püspök vagy archipresbiter számára készült. Ezért is került 100 évvel később a freisingi püspök gyűjteményébe.[19]

Az újabb szlovén kutatások alapján a következő megállapításokat tartjuk meghatározónak a FT-t illetően:

a) A FT egy olyan püspök [chorepiscopus?] kézikönyvének részlete, akinek a hívei között szlovének is voltak. Ezért másolták bele a szlovén nyelvű szövegeket Ábrahám freisingi püspök liturgikus gyűjteményébe.

b) A szövegeket 1000 és 1039 között jegyezték fel, de a szlovén nyelvű anyag jóval korábbi eredetű.

c) A FT-t a freisingi egyház karinthiai részén [Koroska és vidéke] másolták.[20]

Az említett megállapításokat azzal egészíthetjük ki, hogy a FT I., FT II., FT III-t a pannoniai szlovének között is használták. Különösen a FT II. ad alapot erre a feltételezésre.

Az elmondottak alapján az FT a magyar szlavisztika számára is jelentős forrás, mert informál a latin rítusú szlávság keresztény terminológiájának *legrégebbi* szlovén rétegéről. A FT szókincse 3 csoportra osztható: 1. egyházi műszavak, 2. egyházi terminológiába tartozó tükörszavak, 3. nem az egyházi terminológiába tartozó szavak, amelyek azonban az egyházi szókincsben is előfordulnak [*kluči* 'kulcsok', *timnica* 'tömlöc']. A FT szavainak egy része megtalálható a magyar nyelv szláv jövevényszavai között. A FT-ben az alábbi – esetenként többször előforduló – szavakat és kalkokat találtuk.

FTI.: *sveti* 'szent', *moka* 'munka', *krest* 'kereszt'; kalkok: *sveti krest* 'szent kereszt', *[na] zod[ni] den* 'ítéletnap[ra]', *večni život* 'örökélet'. Nem egyházi terminusok: *rab* 'rab', *porǫčo* 'rábíz'.

FT II.: kalk: *sveti cruz* 'szent kereszt', nem egyházi terminusok: *kluči* 'kulcsok', *rab* 'rab', *ded* 'déd', *bratr* 'fivér', *temnica* 'tömlöc', *čist* 'tiszt'.

FT III.: *sveti* 'szent', *milost* 'malaszt', kalkok: *zudni den [zudinem dine]* 'ítéletnap', *sveti duch* 'Szentlélek'. Nem egyházi terminusok: *rab* 'rab', *poručo* 'rábíz'.

A felsorolt terminusok közül a *sveti* 'szent', *milost* 'malaszt' magyar megfelelői a magyar keresztény terminológia legrégebbi rétegébe tartoznak. Ki kell emelnünk a magyar *malaszt* terminust, amely a nyugati rítusú szlavón nyelvből, esetleg Pannoniában került a magyarba.[21] A magyar *szent* szóról nem tudjuk megállapítani, hogy melyik rítusból került nyelvünkbe, de feltételezhető az igen korai, délszláv átvétel lehetősége.[22] Külön figyelmet érdemelnek a tükörszavak. Első helyen említjük meg a *zodni den [zudni den]* 'ítéletnap' szerkezetet, amely előfordul a szlovénban *[sodni dan]*, de kimutatható a pannoniai szlovénből is, ahol *szodnyi dén* ill. *sòdńi den* alakban él.[23] Jellemző, hogy ez a kalk az FT I. és FT III-ban megtalálható, amelynek nyugati rítusához nem fér kétség. A keresztény terminológia legrégebbi rétegébe tartozik a *večni život* 'örökélet', *sveti duch* 'Szentlélek', bár az átadó nyelvet nem tudjuk meghatározni. A kérdés eldöntésénél figyelembe kell vennni, hogy ezek a kalkok a szláv források közül legkorábban a FT-ben fordulnak elő.

Összefoglalva az elmondottakat meggyőzőnek találjuk azt a megállapítást, hogy az *ítéletnap* [ószláv сѫдьнꙁии дьнь] a pannoniai szlovének nyelvéből került a magyar egyházi szókincsbe. Valószínű, hogy itt keresendő a *malaszt* szó forrása is.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a FT-ben képviselve van több olyan *nem egyházi* terminus, műszó, amely legkorábban itt fordul elő, de a magyarban is megvan, mint szláv jövevényszó. Ilyen a *parancsol, munka, kulcs, tiszt, tömlöc, rend, déd, rab* megfelelője. E szavak átadó nyelve a *tömlöc* kivételével nincs meghatározva. Érdekes, hogy mind a szlovénban, mind a magyarban ez a jogi terminológiába tartozó műszó legkorábban egyházi rendeltetésű szövegben fordul elő: *u timnizah* FT II. 52-53, *vilag timnicebeleul* Halotti beszéd. Ez a tény felvetheti azt a kérdést, hogy nem egyházi szókincsbe tartozó műszó is átkerülhet egy nyelvbe egyházi közvetítés útján, ha az adott szót az egyházi szövegekben is használják.

Vizsgálódásaink a következő megállapításokhoz vezettek:

1. A magyar nyelv keresztény terminológiájának egy része a FT tanúsága szerint eredhet a szlovénből, mert ezek a műszavak már a legrégebbi szlovén egyházi szövegekben előfordulnak.

2. Az a tény, hogy a szlovén *sodni dan* megfelelője a pannoniai szlovénből kimutatható, nemcsak arra utal, hogy a szlovén szerkezet szolgált mintául a magyar tükörszó megalkotásához, de megengedi azt a feltételezést is, hogy a FT-ben található szlovén szövegek ismeretesek voltak a pannoniai szlovének között is, hiszen nyelvjárásuk alig különbözött a karintiai szlovénekétől.[24]

3. Szláv jövevényszavaink korai, nyugati rítusú elemeinek tanulmányozásakor az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a FT tanulmányozásának ill. a magyarországi szlovén dialektusok kutatásának.

4. A FT adatainak értékelésénél tekintettel kell lennünk a modern szlovén filológia eredményeire is. Jelen dolgozatunk szintén egyfajta kísérletnek tekinthető e feladat elvégzéséhez.

Irodalom

1. FRAN RAMOVŠ, MILKO KOS: *Brizinski spomenik.* Ljubljana 1937. 51.
2. MELICH JÁNOS: *Nyelvünk szláv jövevényszavai.* Budapest 1910. 13., 11.
3. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink.* I/2. Budapest 1905. 85. l.
4. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink.* I/1. Budapest 1903. 38. l.
5. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink.* I/1. Budapest 1905. 96.
6. MELICH JÁNOS: *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest (év nélkül). 424.
7. KNIEZSA ISTVÁN: *Magyarország népei a XI. században.* Szent István Emlékkönyv II. Budapest 1938. 428–429.
8. MILKO KOS: *Conversio Bagoarorium et Carantanorum.* Ljubljana 1936. 136. l.
9. KNIEZSA ISTVÁN: *A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei II. 1–4. [1952] Budapest 387., 390.
10. KNIEZSA, I.: *Charakteristik der slavischen Ortsnamen in Ungarn.* Studia Slavica 9 [1963] 37. l.
11. ELEMÉR MOÓR: *Westungarn in Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen.* Szeged 1936. 312. l.
12. ELEMÉR MOÓR: *Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter.* Studia Slavica 2. [1956] 83. l.
13. MILKO KOS: *Conversio...* 105. l.
14. BALICS LAJOS: *A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig.* Budapest 1901. 257.
15. MILKO KOS: *Conversio...* 5. l.
16. CS. SÓS, ÁGNES: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert.* München 1973.
17. VARTOSLAV JAGIĆ: *Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache.* Berlin 1913. 255. l.
18. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink.* I/1. 41. l.
19. FRANC GRIVEC: *Zarja stare slovenske književnosti.* Ljubljana 1942. 48. l.
    FRANC GRIVEC: *Sv. Ciril i Metod v Spodnji Panoniji.* Glasnik Muzejskega Društva. 20. [1939] 170. l.
20. *Brižinski spomeniki.* Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana 1993. 187–188. l.
21. KNIEZSA ISTVÁN: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1. Budapest 1955. 324. l.
22. KNIEZSA ISTVÁN: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1. Budapest 1955. 499. l.
23. MELICH JÁNOS: *Szláv jövevényszavaink.* I/2. 302–303. l.
    PÁVEL ÁGOST: *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana.* Budapest 1906. 75. l.
    KISS LAJOS: *Szláv tükörszók a magyarban.* Budapest 1976. 100–101. l.
24. FRANC GRIVEC: *Sv. Ciril i Metod v Spodnji Panoniji...* 170. l.

Visszaható *-v* képzőnk „lappangásáról"

H. TÓTH TIBOR
Szeged

A nyelvtörténeti szakirodalomban többször találunk utalást arra, hogy *-v* visszaható képző található a *sérüv-* (sérv), *nyomv-*, *haraguv-* stb. féle igetöveken (BÁRCZI 1951, 181; BARTHA 1958, 47–48); hiátustöltő eredetűnek tartja MÉSZÖLY (1956, 177–179 stb.). Ennek a képzőnek azért van kitüntetett helye, mert sok egyéb összetett képzőt ennek a *-v* visszaható elemnek a „lappangásba jutásával" magyaráznak. BÁRCZI pl. ilyen alapon a visszaható vonatkozású képzőknek egy jelentős részét egy családba vonja (ha itt-ott bizonytalankodva is). Ide sorolja az *-ódik/-ődik*, *-odik/-ödik* képzőt, az *-ózik/-őzik* (*-ódzik/-ődzik*, valamint *-ozik/-özik*) képzőt, a *-kódik/-kődik*, *-kodik/-ködik/-kedik*, a *-kóz/-kőz* ~ *-koz/-köz* és az *-úl/-ül* ~ *-ul/-ül* (*-dúl/ -dül* ~*-dul/-dül*) képzőket és ezek denominális változatait is (HORVÁTH 1941, 150–151, BÁRCZI 1951, 181, némileg hasonlóan BENKŐ 1984, 124).

Egy más irányú megközelítésből hasonló eredményre juthatunk – ami e képzők szoros összetartozását, családosulását illeti –, azzal a lényeges különbséggel, hogy nem egy *-v* visszaható képzőben látjuk a közös elemet. Ennek következtében még szélesebbre is vonjuk ennek a képzőcsaládnak a kereteit, s ide soroljuk az említetteken kívül az *-lt* képzőt, s a *-h*, *-hod/-höd/ -hüd/-hed(-ik)*, a *-hől/-hül/-hul*, a *-hot/-höt/-hüt/-het*, a *-hít* és a *-haszt/-heszt*, *-hoszt/ -heszt/ -höszt* képzőket is, illetőleg ezeknek *-l* és *-h* elemeit (erre vö. HORVÁTH 1941, 143–151). Másrészt megengedjük, hogy egyes rövid magánhangzós képzők nem rövidüléssel keletkeztek, hanem elsődleges képzők, s keveredéssel kerültek e képzőcsaládba. Elképzelésünket a következőképpen vázolhatjuk. Minthogy e képzők jó részének valamiféle összetartozása már több nyelvészünknek is föltűnt, s a visszahatás tényének kifejeződésében látva a hasonlóságot egy feltételezett PU, PFU (s lappangásba jutott) **-v* reflexív képzőben látták az összefüggést, joggal feltételezhetjük, hogy a fent említett morfémák alaki és funkcióbeli rokonságban vannak. Ennek miként jét azonban – az alább kifejtett okoknál fogva – másként magyarázhatjuk. Úgy látszik, hogy nem visszaható képzőelemről van itt szó, hanem a *latívuszi eredetű igenévképző ősé*ről. Egyetérthetünk MÉSZÖLY GEDEONnal, amikor az ősi latívuszi **-k* alaki és funkcióbeli fejleményeinek tartja például a magyar melléknévi igenév *-ó/ő* képzőjét, illetőleg az elbeszélő múlt idő jelét (*-á/-é*), s jó néhány egyéb morfémát (MÉSZÖLY 1956, 168, 168–177 stb.).[1]

Ha a fent említett képzők *közös elemét* kutatjuk – mert kétségtelenül közös elemről van szó –, akkor észre kell vennünk, hogy mindegyikben alapvető a *'valamilyenné*(!) válik/tesz' jelentéselem. Ez pedig közvetlen összefüggést mutat a *latívuszi irányulás*sal, funkcióval, s az ezzel szintén egy tőről fakadó (melléknévi) *igenévi jelentés*sel. Hangtanilag és funkcionálisan a következőképpen képzelhető el (leegyszerűsítve) ez az összefüggés és változássor:

1 Mészöly annak alapján feltételez efféle, egymástól távolesó szókategóriák és morfémafajták között származásbeli összefüggést, hogy világosan látja: minél régebbre megyünk vissza a nyelvben, annál kevésbé találunk kifejtett és elválasztott(, elváló) kategóriákat. Az alaki eszközök sokféle funkciót láthattak el, és a mondatbeli használattól függően funkciómegoszlásokkal fejlődtek ki a mai nyelv osztott kategóriái. A latívuszt tehát most nem főnévi esetragként értelmezzük, hanem egy ősi iránymozzanat kifejezőjének, amely az ige és névszó osztatlansága idején már létezett.

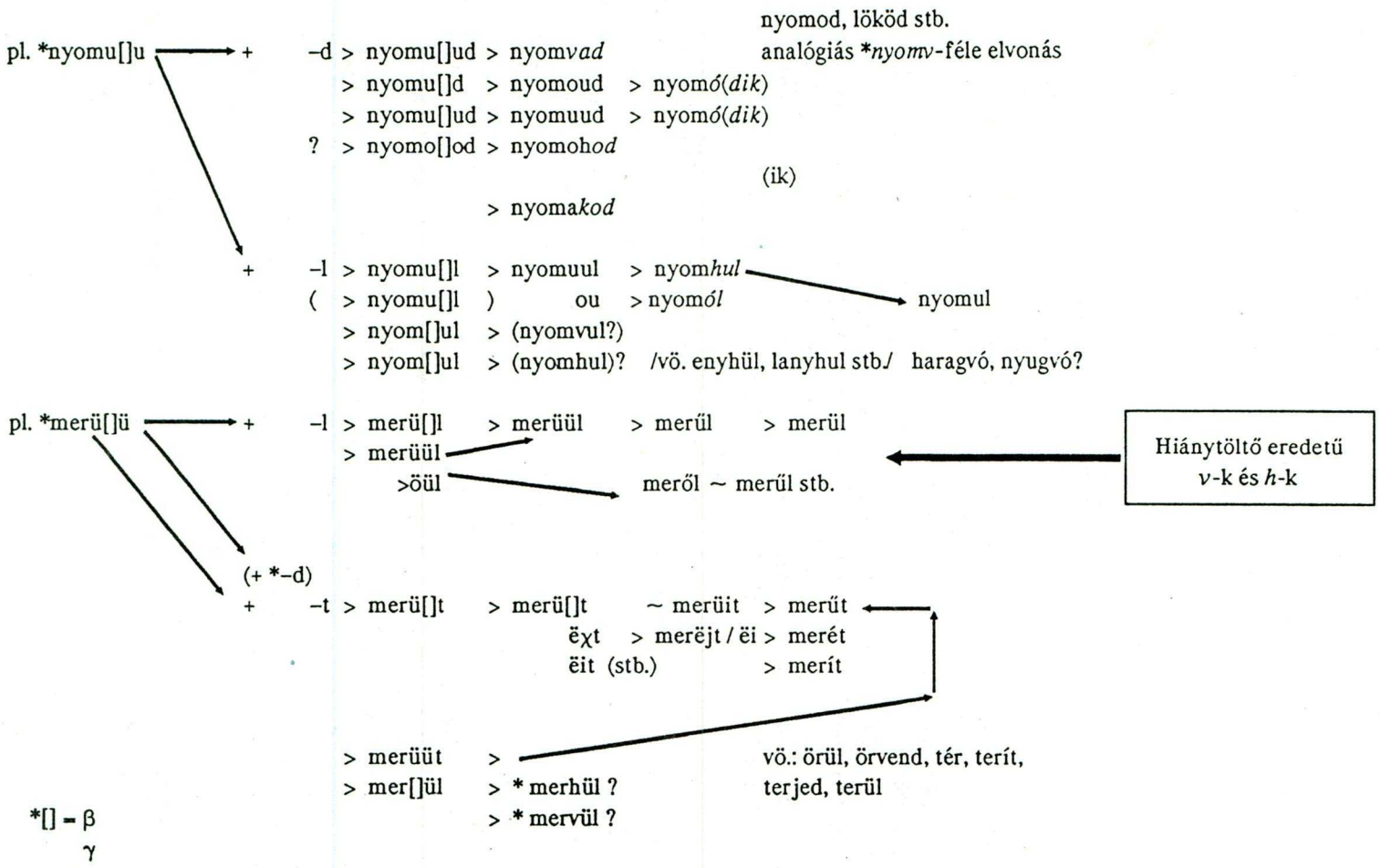

Az egyes stádiumok precíz nyelvtörténeti levezetését a maguk bonyolultságában elhagytuk: az érthetőség kedvéért csak a vázat, a főbb irányokat jelöltük minden lényegtelenebb szempont elhagyásával (pl. szóvéghangzó).

Hogy ez az eredeztetés nyelvünk lényeges vonásait tükrözi, arra jó példa a *nyomódik – nyomvad/nyamvad, – nyomul – nyomakodik* (s további nyelvjárási változatok) lexémasor elemeinek jelentésbeli rokonsága, vagy a *sűrít – sürved* 'sötétedik', *terít, terjed, terül* stb. szócsaládok léte. Nézzük meg vázlatosan, melyek a legfőbb bizonyítékai ennek a föltevésnek!

1. Megadjuk a magyarázatot arra a véletlennek látszó jelenségre, hogy miért alkotnak párt rendszeresen az *-ít* végű igék az *-ul/-ül* képzővel.

2. Nem kell a régiségben gyakori és a nyelvjárásokban is meglelhető (az *-ít* változataként jelentkező) *-út/-űt* képzőt csak analógiás hatásokkal magyarázni, mert szervesen is levezethető (vö. BARTHA, 1958, 43–44; 1992, 74).

3. Az *-ít* előzményeként föltett PU, PFU **-kt* képzőbokrot és egyes képzők rokon nyelvi megfelelőit összhangba hozhatjuk elképzelésünkkel, ha ezeket és rekonstruált formáikat is egy ősibb igenévi jellegű funkció kifejezőjeként fogjuk föl, s az egyes nyelvekben ennek szerves folytatását tételezzük föl. Alátámasztja feltevésünket HORVÁTH bizonyítása, mellyel épp a *-h* és a *-k* (*-KOD*) azonos, mégpedig uráli *-k* eredetére mutat rá. Ő azonban reflexív képzőelemként tárgyalja ezt az ősi elemet is (l. HORVÁTH 1941, 150–151).

4. A „ritka" és „lappangásba jutott" kifejezésekkel illetett *-v* visszaható képző helyett egy egységesebb, szervesebb alapfunkciót vehetünk föl az említett képzők előzményeként.

5. Érthetővé lesz, hogy az *-ul/-ül*-nek miért a hosszú alakja az ősibb.

6. Elvethetjük azokat az érveket, melyek szerint az *-ul/-ül* azért tartalmaz bizonyára visszaható elemet (mint ahogyan végeredményben nem is azt tartalmaz), mert *-ik* ragot sohasem kaphat; tehát már benne van a visszahatás (BARTHA 1958, 48; 1992, 109). Rá kell mutatnunk, hogy *-l* képzőnk csak akkor járhat *-ik*-kel, amikor előtte zárt szótag van: *bicsaklik, hanyatlik, vedlik* stb., de egyéb esetben, magánhangzó után mindig iktelen. Így tehát az *-ul/-ül* ebben a tekintetben nem különleges csoport. Úgy látszik, hogy mind a mai napig nem figyeltek föl kellőképpen erre az összefüggésre. Viszont az igen ősi *-k* mozzanatosnak ítélt képzőelemünk után nem találunk (természetesen a primer képzésekben) *-ít* vagy *-UL* képzőt (*serked, szerkeszt* stb). Így a *-k* elemet is e családba vonhatjuk.

7. Az *-ódik/-ődik, -ózik/-őzik* képzőben ilyenformán a hosszú magánhangzót tarthatjuk eredetibbnek (ellenkezőleg: BARTHA 1958, 51). Megmagyarázható az *-ézik* forma hiánya is, akár a labializáló **-β-* szerepére hivatkozunk, akár arra (is), hogy a melléknévi igenév képzője egy idő után alakilag is elválik a származásbelileg rokon formánsoktól, méghozzá *csak labiális* formákat tart meg. Meg kell azonban jegyeznünk: valószínűleg az sem állja meg a helyét, hogy *-ézik* alak nem létezett (vö. *gyetredik*, NySz.).

8. Magyarázhatóvá válik, hogy az *-ózik/-őzik, -ódik/-ődik* képzőbe hogyan került a hosszú *-ó/-ő*, s nem kell ehhez nyúlást feltételezni, ha szervesen is származtathatjuk. A rövid formákat egyszerű *-d* (*-od/-öd*), *-z* (*-oz/-ez/-öz*) képzőkből lehet levezetni, szerves módon; viszont a funkció és alak hasonlósága alapján bekövetkező analógiás keveredések szerepének is kellő súlyt kell adnunk.

Nem fogadható el BARTHÁnak az a nézete (és mások is vélekednek így), hogy az *-ódzik/-ődzik, -DZIK* képző *-dz* eleme a *-z* puszta affrikálódása csupán. A háttérben nyilvánvalóan ott áll az *-odik/-ódik* és az *-ozik/-ózik* képzők keveredése (vö. G. VARGA 1970, 228–229). Már csak azért is erre kell gondolnunk, mert az egyes származékok érezhetően és *rendszeresen eltérő jelentésekben* állnak elénk, pl.: *levelezik ~ leveledzik, fogózik ~ fogódzik* stb. A *-dz*-s formák nem jelenhetnek meg a *-z* elemmel alkotott igék jelentésében, mivel speciálisan történéses, illetőleg visszaható szerepet közvetítenek. Ez a funkció csakis a *-d-* elem ottlétével hozható kapcsolatba.

(Sokszor használjuk föl az *-ODZIK*, *-ÓDZIK* képzőket a puszta *-z-s* változat helyett, a cselekvés helyett a történést érzéltetve.)[2]

*

Esetleges ellenvetések magyarázatunkkal szemben:

– A *-h-t* tartalmazó képzők denominálisak, s ez ellentmondani látszik e képző ide sorolásának. Ha azonban tekintettel vagyunk arra, hogy jelentésbeli szerepe ugyanaz, mint a kiindulásul fölvett alapjelentés ('valamilyenné válik'), valamint figyelembe vesszük a nem jelentéktelen számú igei tőből sarjadó *korhad, kushad*-féle (*kussad, pessed*~*preshed* nyelvjárási alakok is) származékokat, akkor érveink megállják a helyüket.

– Megengedjük: nem zárható ki a *v, j, h, k* hangok egyikének–másikának hiátustöltő eredete sem. Azonban a többi érvvel együtt a képzők funkcióját és határozottan rokon vonásait nem írhatjuk pusztán a hangűrtöltés rovására.

Legproblematikusabb minden oldalról, hangtanilag is, a *-kod(ik)*-nak esetleges idevonása (vö. BÁRCZI 1958, 121–122).[3] Bonyolult folyamattal állunk itt szemben, s ennek áttekintése már további vizsgálatokat igényel.

Hivatkozások

BÁRCZI 1951 = BÁRCZI GÉZA: *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* 1951. Budapest, Akadémiai.

BÁRCZI 1958 = BÁRCZI GÉZA: *Magyar hangtörténet.* 1958. Budapest, Tankönyvkiadó.

BARTHA 1958 = BARTHA KATALIN: *A magyar szóképzés története II.* (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek) 1958. Budapest, Tankönyvkiadó.

BENKŐ 1984 = BENKŐ LORÁND: *A magyar fiktív (passzív) tövű igék.* 1984. Budapest, Akadémiai.

DEME 1976 = DEME LÁSZLÓ: *A beszéd és a nyelv.* 1976. Budapest, Tankönyvkiadó.

G. VARGA 1970 = G. VARGA GYÖRGYI: *Néhány megjegyzés a dz fonémáról.* MNy. 66. (1970) 227–231.

HORVÁTH 1941 = HORVÁTH KÁROLY: *A v-tövű igék története.* NyK. 51. (1941) 116–151.

MÉSZÖLY 1956 = MÉSZÖLY GEDEON: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.* (1956) Budapest, Tankönyvkiadó.

2 Az új helyesírási szabályzatunk (1984) egyik kevésbé szerencsés lépése volt (noha gyakorlatilag indokolható) a dz elválasztásának megváltoztatása, mivel az morfémaelemeket is tartalmaz.

3 Érdemes megfigyelni a nyomkod – nyomakod(ik), húzkod – huzakod(ik) stb. kettősséget, mely összefügghet a kérdéssel, noha másképp is magyarázható e párok szétválása (vö. az -ik végződés az előhangzósakhoz csatlakozik – csak ezek a visszaható jellegűek stb.).

A mordvin participiumok és vonatkozó mellékmondatok viszonyáról

VECSERNYÉS ILDIKÓ
Szeged

Egyes magyar és finn nyelvtanok, nyelvészeti írások említeni szokták, hogy a melléknévi igenevek és a jelzői vonatkozó mellékmondatok között szoros kapcsolat van.[1] Tudjuk, hogy minden melléknévi igenév helyettesíthető vonatkozó mellékmondattal, ennek a fordítottja azonban – azaz, hogy minden vonatkozó mellékmondat felcserélhető lenne melléknévi igeneves szerkezettel – nem helytálló. Furcsamód igen kevéssé kutatott kérdés az, hogy milyen feltételekhez kötött a jelzői vonatkozó mellékmondatok igeneves szerkezetekké alakíthatósága az egyes finnugor nyelvekben.

A mordvin nyelv kapcsán ezzel a kérdéssel tudomásom szerint részletesen nem foglalkoztak még. A két konstrukció kapcsolatára is csak kevesen hívják fel a figyelmet. Klemm Antal *A mordvin alárendelő viszony* című írásában igenevekről is ír, méghozzá a sokatmondó *„Jelző mondatok és ezekkel egyenértékű kifejezések"* alcímmel (KLEMM 1920). Erza-mordvin vonatkozó mellékmondatokat alakít át participiumokká Koljadenkov (KOLJADENKOV 1940). A témával foglalkozó talán legrészletesebb írás Fred Karlsson tollából, a finn nyelv participiumairól született (KARLSSON 1973). Karlsson azokat az eseteket vizsgálja, amelyekben a participiumalakítás lehetetlen. A cikk alaposságánál és részletességénél fogva igen alkalmas arra, hogy a benne szereplő vizsgálati szempontok alapján szemügyre vegyük más rokon nyelvek participiumait is.

Cikkemben az „át nem alakíthatóság" Karlsson-féle szempontjai alapján vizsgálom az erza-mordvin melléknévi igeneveket. Adatközlőm, Marija Imajkina erza-mordvin nyelvész mordvinra fordított vonatkozó mondatokat[2] alakított át – ha ez lehetséges volt – igeneves szerkezeteket tartalmazó mondatokká.

1. Cikkében Karlsson elsőként a finn nyelvtanokban 1. és 2. participiumnak nevezett igeneveket vizsgálja. Megállapítja, hogy ezek tagadó változatai intranzitív ige esetében helyesek, tranzitív igénél azonban helytelennek vagy nem igazán jól formáltnak tűnnek (i. m. 217–218).

A mordvin nyelv hasonló típusú mondatait vizsgálva eltérő eredményre jutunk. A mordvinban mind intranzitív, mind tranzitív igéből jól formált alakok képezhetők.

Intranzitív igéből:

(1.a) *c'orin'es', kona kišt'i* = *kišt'ic'a c'orin'es'*
'a fiú, aki táncol' 'a táncoló fiú'

(1.b) *c'orin'es', kona a kišt'i* = *a kištic'a c'orin'es'*
'a fiú, aki nem táncol' 'a nem táncoló fiú'

(2.a) *sportsmenes', kona s'iz'es'* = *s'iz'ez' sportsmenes'*
'a sportoló, aki elfáradt' 'az elfáradt sportoló'

(2.b) *sportsmenes', kona ez' s'iz'e* = *apak s'iz'e sportsmenes'*
'a sportoló, aki nem fáradt el' 'az el nem fáradt sportoló'

Tranzitív igéből:

(3.a) *c'oras', kona večksi avanzo* = *avanzo večkic'a c'oras'*
'a fiú, aki szereti az anyját' 'az anyját szerető fiú'

1 Éppen ezért a tipológiai írásokban ezeket közös elnevezéssel is (relative clause) szokás jelölni (l. pl. Comrie 1981).

2 Kizárólag olyan jelzői vonatkozó mellékmondatokat vizsgálok, amelyekben a mellékmondat a főmondat egy főnevére vagy főnévi alaptagú szintagmájára vonatkozik.

(3.b) *c'oras', kona a večksi avanzo = avanzo a večkic'a c'oras'*
'a fiú, aki nem szereti az anyját' 'az anyját nem szerető fiú'
(4.a) *t'ejt'er', kona s'ormadi s'orma = s'orman' s'ormadic'a t'ejt'er'*
'lány, aki levelet ír' 'levelet író lány'
(4.b) *t'ejt'er', kona a s'ormadi s'orma = s'orman' a s'ormadic'a t'ejt'er'*
'lány, aki nem ír levelet' 'levelet nem író lány'

2. A finnben az ún. ágens participium (agenttipartisiippi) képzése némileg korlátozott. Ezt Karlsson a konstrukció mélyszerkezeti jellemzőivel magyarázza (i. m. 217.)[3] Megállapítja azt is, hogy az ágens participiumok tranzitív igéből képzett tagadó párjai sosem jól formáltak.

Nézzük a hasonló szerkezetű mordvin mondatokat:

(5.a) *s'ekr'etar'en' s'ormadovt s'orma*
'a titkárnő által írt levél'
(5.b) *?? s'ekr'etar'en' apak s'ormado s'orma*
'a titkárnő által meg nem írt levél'
(6.a) *Petan' lovnovt kn'iga*
'a Petya által olvasott könyv'
(6.b) *?? Petan' apak lovno kn'iga*
'a Petya által nem olvasott könyv'

E konstrukciók tehát a mordvinban sem igazán jól formáltak. Jól formált mondatokat kapnánk azonban, ha nem tüntetnénk fel, ki a cselekvő:

(5.c) *apak s'ormado s'orma*
'meg nem írt levél'
(6.c) *apak lovno kn'iga*
'el nem olvasott könyv'

Karlsson megállapítja, hogy ágens participium képezhető jelen idejű igéből is, ha az kontinuatív jelentésű. Ez a megállapítás a mordvin nyelvre is érvényes:

(7.) *t'ejt'er'es', konan' večksa = mon' večkema t'ejt'er'es'*
'a lány, akit szeretek' 'az általam szeretett lány'

3. Múlt idejű igét tartalmazó vonatkozó mellékmondatból sem lehet mindig ágens participiumot képezni a finnben. Ez akkor van így, ha a mellékmondatban jelzett cselekvés későbbi a főmondatbelinél (i. m. 220.). A mordvinra ez a megszorítás – az általam vizsgált mondatok alapján – nem látszik érvényesnek:

(8.) *Val'a ramas' c'ec'at, konat'n'e s'eske kos'ks't'.*
'Válja virágokat vett, amelyek rögtön el is száradtak.'
Val'an' ramavt c'ec'at'n'e s'eske kos'ks't'.
'A Válja által vett virágok rögtön elszáradtak.'
(9.) *Avam son's' s'ormadiz'e s'orman't', konan kučize.*
'Anyám (maga) megírta a levelet, amit (aztán) elküldött.'
Avam kučiz'e es'enze s'ormadovt s'orman't'.
'Anyám elküldte az általa írt levelet.'

4. Az igemódok közül a finnben csak a kijelentő módú igei alakokból képezhető participium (i. m. 220.). Ez a mordvin nyelvben is így van. Nem alakítható participium például a következő igealakokból:

(10.) *Jamos', konadon't' c'orin'es' jars'iks'el', ul'n'es tan't'ej.*
'A leves, amiből a fiú enni szeretett volna (desiderativus), finom volt.'

3 Az ilyen típusú mordvin mondatok elemzésére nem vállalkozom.

(11.) *T'e is't'amo jamos', konadon't' jarsin'd'er'at, peket' ser'ed'ez'evi.*
'Ez olyan leves, amelyből ha eszel (conditionalis), megfájdul a hasad.'

5. A finnben a szükségességet jelentő (necessiivi) kifejezések sem alakíthatók át igeneves szerkezetté.[4] Ez a szabályszerűség a mordvin nyelvre is érvényes. Nem alakítható át például a következő mondat:

(12.) *S'e kalos', konan' mon'en' er'avi ramams, pit'n'ej.*
'A hal, amit meg kell vennem, drága.'

6. A birtokos személyragok használata egyes esetekben korlátozhatja a participiumalakítás lehetőségét. Karlsson példái a következők:

? hänen lukemani kirjansa
? minun (meidän) lukemamme kirjani
x minun lukemani kirjani
? hänen hänen lukemansa kirjansa

Két birtokos személyrag effélc szerkezetben való egyesítése Karlsson véleménye szerint annál rosszabb konstrukcióhoz vezet, minél inkább "hasonló személyű" szuffixumról van szó.

Az ilyen szerkesztésű erza mondatok szintén nehézkesnek hatnak:

(13.) *?? mon' lovnovt sonze kn'igazo*
'az ő általam elolvasott könyve'

(14.) *?? min'ek lovnovt sonze kn'igazo*
'az ő általunk elolvasott könyve'

7. A tulajdonnevek elé transzformált participiumok a finnben nem tánnek teljesen jól formáltnak. Az ilyen szerkesztésű mordvin kifejezéseket adatközlőm hasonlóképp minősítette:

(15.) *? Kišt'ic'a Pet'a t'ese.*
'A táncoló Petya itt van.'

(16.) *? Moric'a Tan'a ozas'.*
'Az éneklő Tánya leült.'

Láttuk, hogy a finnben mint rokon nyelvben alkalmazott vizsgálati szempontok nagyon jól alkalmazhatók voltak a mordvin nyelv kutatásában. A Karlsson-cikk által felvetett szempontokkal természetesen nem magyarázható az összes olyan eset, amelyben a mordvin jelzői vonatkozó mellékmondatokból lehetetlen volt igeneves szerkezet alakítása. Bizonyos, hogy a korpusz bővítésével, a téma további vizsgálatával újabb szabályszerűségek megállapítása is lehetővé válik majd.

Felhasznált irodalom:

COMRIE 1981 = COMRIE, BERNARD: *Language Universals and Linguistic Typology.* Oxford, 1981. 135–156.

KARLSSON 1973 = KARLSSON, FRED: *Suomen partisiippien ja relatiivilauseiden suhteista.* Virittäjä 77. 215–230.

KLEMM 1920 = KLEMM ANTAL: *A mordvin alárendelő viszony.* NyK 45. 357–400.

KOLJADENKOV 1940 = *Sintaksis i punktuacija.* Saransk 1940. 61–62.

4 Ezek és más, mélyszerkezetükben hasonló vonásokat mutató mondatok viselkedését Karlsson az általa „két mondat elvének" nevezett hipotézissel magyarázza (lásd i. m. 220–223). Jelen írásomban ezek közül csak a szükségességet jelentő kifejezésekkel foglalkozom.

Vorläufige Bemerkungen zu einem rückläufigen Modell: ad-nominale Kasus und Post-positionen im Ungarischen

WOLFGANG VEENKER
Hamburg

Als ein Charakteristikum der uralischen Sprachen wird u. a. ihr Kasusreichtum angesehen; bei genauerer synchroner und diachroner Betrachtung einzelner uralischer Sprachen zeigt sich jedoch, daß unterschiedliche Tendenzen wirksam gewesen sind, die zur Vermehrung oder Verminderung des Kasusinventars geführt haben, und zum Teil wohl auch noch wirksam sind und haben alte Kasus verschwinden und neue entstehen lassen. Rein quantitativ gesehen haben wir heute ein recht heterogenes Bild der Kasusinventare.

Eine einheitliche Betrachtung und Beschreibung wird erschwert durch die nicht klare und spezifische Präzisierung der Kategorie Kasus, in der Definition haben – wie so oft – indogermanische Verhältnisse und vor allem auch ihre Terminologie Pate gestanden, oftmals in den uralischen Verhältnissen nicht adäquater Weise. In anderem Zusammenhang habe ich verschiedentlich auf die Notwendigkeit einer angemessenen Terminologie hingewiesen und gelegentlich auch entsprechende Vorschläge eingebracht.

Neben der zum Teil beträchtlichen Vielfalt an Kasus sind in allen uralischen Sprachen auch noch zahlreiche Verhältniswörter anzutreffen, die – dem uralischen Sprachtyp entsprechend – zumeist als Postpositionen realisiert sind; einige uralische Sprachen haben jedoch auch Präpositionen zugelassen. Das, was in vielen uralischen Sprachen durch grammatische Kasus (zur Bezeichnung des Subjekts, des direkten Objekts, des Attributs) ausgedrückt wird, manifestiert sich in anderen uralischen Sprachen durch eine strenge und verbindliche Wortstellung.

Für diesen Gesamtkomplex möchte ich – wobei ich zugleich einer Auseinandersetzung mit dem Terminus „Kasus" aus dem Wege gehen kann – den Begriff „Relations-Elemente" verwenden, und zwar zur Präzision mit einer Zusatz, also: ad-nominale Relations-Elemente. Hierzu gehört mithin alles das, was in der herkömmlichen traditionellen Grammatik uralischer Sprachen angeführt wird, um die Rolle eines Nomens im Satze zu bestimmen: Kasus, Post- und ggf. Präpositionen, Wortstellung, sofern sie gebunden ist.

Diese „ad-nominalen Relations-Elemente" stehen ihrerseits in Beziehung zu den „ad-verbalen Relations-Elementen", also solchen Formen, Wörtern oder Formwörtern, die zur Präzisierung oder Nuancierung einer Handlung, die durch das Verb ausgedrückt wird, verwendet werden: Ad-verbien, Prä-verben oder Verbal-Präfixe.

Der formale Zusammenfall bzw. die formale Übereinstimmung, die als Homonymität oder Polysemität aufzufassen und zuweilen nicht sauber voneinander abzugrenzen ist, manifestiert sich in einigen Sprachen zuweilen in der Unmöglichkeit einer Entscheidung, ob es sich um ein Ad-verb oder Post-position (i. e. post-nominales Element) handelt, d. h. es können in gleicher Weise Nomen und Verb betroffen sein. Es ist auch der Übergang verschiedener Untergruppen von Relations-Elementen in andere zu beobachten (z. B. Verbal-präfix ⇒ Ad-verb, Substantiv + Kasus-suffix ⇒ Post-position etc.). Somit ist es auch schwierig oder gar unmöglich, etwa die genaue Anzahl von Postpositionen in einer Sprache zu bestimmen.

In den grammatischen Beschreibungen werden die einzelnen Untergruppen (Kasus, Postpositionen, Ad-verbien usw.) zumeist gesondert behandelt, bei historisch ausgerichteten Darstellungen werden der gemeinsame Ursprung und die Austauschbarkeit unter syntaktischen

Aspekten erwähnt. Der formale Aspekt einer (möglichen) Gemeinsamkeit wird, obgleich ins Auge springend, vielleicht deswegen vernachlässigt, da beispielsweise Postpositionen und Adverbien im Kapitel „Morphologie" in allgemeinen nicht behandelt werden.

Die Wichtigkeit rückläufig angeordneter Wörterbücher zur Untersuchung beispielsweise der Derivation ist längst erkannt worden, und inzwischen liegen auch für einige uralische Sprachen entsprechende Wörterbücher vor. Daß auch a tergo geordnete Suffixverzeichnisse wichtige Aufschlüsse zur Morphologie bieten und darüberhinaus im Falle auch des Einschlusses der Kombinationen von Suffixen (i. e. Morphemen) wichtige Hilfsmittel darstellen können, habe ich seit 1968 durch die Zusammenstellung entsprechender Indices nachzuweisen versucht.

Hier gebe ich am Beispiel des Ungarischen eine Zusammenstellung von Relations-Elementen: in der folgenden Auflistung sind alle Kasusmorpheme (incl. Allomorphe) enthalten, wobei ich hinsichtlich des Kasusinventars der ung. Akademiegrammatik folge; des weiteren sind alle jene Wörter aufgenommen, die nach F. PAPP (1969) als Postpositionen anzusehen sind, d. h. die in dem von ihm zusammengestellten und herausgegebenen rückläufigen Wörterbuch den Wortart-Code „8" tragen. Das Relations-Element „Wortstellung" kann in dieser Aufstellung freilich nicht ausgedrückt werden, weil seine syntaktische Komponente morphologisch unmarkiert ist. Gehört ein Element (Postposition) laut Papp auch zu anderen Wortarten („6" ≡ adv, „7" ≡ pvb), so ist auch dies angegeben. Die mit Possessivsuffix versehenen Postpositionen habe ich nicht aufgenommen, da ich auch bei den Kasus die Possessivsuffixe nicht berücksichtigt habe. Deutsche Bedeutungen sind im allgemeinen beigegeben, sofern diese Postpositionen in dem Maße gebräuchlich zu sein scheinen, als sie in dem großen Ungarisch-Deutschen Wörterbuch von E. HALÁSZ (z. B. 1964) enthalten sind. Die bei Á. SEBESTYÉN (1965) behandelten Postpositionen sind in der Auflistung nur enthalten, wenn sie auch bei PAPP (d. h. bei seiner Quelle: *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII, 1959 ff.) angeführt sind; dazu folgt weiter unten noch eine Bemerkung.

Auflistung der Relations-Elemente

Ø	cas	11: nom / Nominativ
-ba	cas	15: ill / Illativ
számba	pop	('als, so wie, in der Eigenart als')
miá	pop	
alá	pop	'unter (+acc)' (Papp auch adv/pvb)
-ra	cas	18: sub / Sublativ
dacára	pop	'trotz'
számra	pop	
-nta	cas	32: dit / Distributiv–Temporal
óta	pop	'seit'
-vá	cas	28: trf / Translativ–Faktiv
fogva	pop	'von ... an, seit, infolge'
múlva	pop	'in (+dat), nach (+dat)'
-be	cas	15: ill / Illativ
elébe	pop	'vor (+acc), entgegen'
fölébe	pop	('über, ober, an') (Papp auch adv)
ellenébe	pop	('entgegen') (Papp auch adv)
felibe	pop	('über (+acc)') (Papp auch adv)

hegyibe	pop	(Papp auch adv)
szembe	pop	('entgegen') (Papp auch adv/pvb)
mögé	pop	'hinter (+acc)'
elé	pop	'vor (+acc)' (Papp auch adv/pvb)
felé	pop	'gegen, auf ... zu'
mellé	pop	'an, neben (+acc)'
fölé	pop	'über, an (+acc)'
-re	cas	18: sub / Sublativ
ellenére	pop	'trotz, ungeachtet, entgegen'
köré	pop	'um'
-nte	cas	32: dit / Distributiv-Temporal
közepette	pop	'(in)mitten, unter (+dat)' (Papp auch adv)
-vé	cas	28: trf / Translativ-Faktiv
telve	pop	('voll; nach, in') (Papp auch adv)
nézve	pop	'betreffs, hinsichtlich'
közé	pop	'zwischen, unter'
-lag	cas	36: mde / Modal-Essiv 2
-leg	cas	36: mde / Modal-Essiv 2
-ig	cas	22: ter / Terminativ
-nak	cas	23: dat / Dativ
-nek	cas	23: dat / Dativ
-nál	cas	19: ade / Adessiv
által	pop	'durch (+acc), von, vermittels' (Papp auch pvb)
-val	cas	29: inc / Instrumental-Komitativ
-nél	cas	19: ade / Adessiv
-vel	cas	29: inc / Instrumental-Komitativ
-ból	cas	14: ela / Elativ
alól	pop	'unter (+dat) ... hervor, aus, von'
-ról	cas	17: del / Delativ
-tól	cas	20: abl / Ablativ
-ből	cas	14: ela / Elativ
felől	pop	'von ... her'
mellől	pop	'von ... her'
-ről	cas	17: del / Delativ
-től	cas	20: abl / Ablativ
-ul	cas	26: esm / Essiv-Modal
alul	pop	'unter (+dat), unterhalb' (Papp auch adv)
-stul	cas	33: soc / Soziativ
-ül	cas	26: esm / Essiv-Modal
mögül	pop	'hinter ... hervor'
kül	pop	
nélkül	pop	'ohne'
belül	pop	'innerhalb, binnen' (Papp auch adv)
felül	pop	'oberhalb, über (+dat/acc)' (Papp auch adv/pvb)
körül	pop	'gegen, um' (Papp auch adv/pvb)
-stül	cas	33: soc / Soziativ

keresztül	pop	'durch, über' (Papp auch adv/pvb)
bévül	pop	('innen, drinnen') (Papp auch adv)
kívül	pop	'außer, außerhalb' (Papp auch adv)
közül	pop	'von'
-n	cas	16: sup / Superessiv
-n	cas	35: mod / Modal-Essiv 1
-an	cas	35: mod / Modal-Essiv 1
-ban	cas	13: ine / Inessiv
mián	pop	
útján	pop	('mittels, vermittelst, durch')
után	pop	'nach (+acc), um (+acc)'
folytán	pop	'infolge, infolge von, durch'
múlván	pop	'in (+dat), nach (+dat)'
-en	cas	16: sup / Superessiv
-en	cas	35: mod / Modal-Essiv 1
-ben	cas	13: ine / Inessiv
ellenében	pop	'gegen' (Papp auch adv)
következtében	pop	('infolge von')
szemben	pop	'gegen, entgegen' (Papp auch adv)
átellenben	pop	'gegenüber' (Papp auch adv)
közben	pop	'während, unter, bei, in' (Papp auch adv)
ellen	pop	'gegen, wider'
átellen	pop	('entgegen') (Papp auch adv)
innen	pop	'jenseits' (Papp auch adv)
-képpen	cas	25: for / Formal
-on	cas	16: sup / Superessiv
-on	cas	35: mod / Modal-Essiv 1
-ön	cas	16: sup / Superessiv
-képp	cas	25: for / Formal
-kor	cas	24: tem / Temporal
-szer	cas	34: mul / Multiplikativ
-szor	cas	34: mul / Multiplikativ
-ször	cas	34: mul / Multiplikativ
-t	cas	12: acc / Akkusativ
-t	cas	37: loc / Lokativ
-at	cas	12: acc / Akkusativ
át	pop	'während, hindurch' (Papp auch adv/pvb)
hosszat	pop	'entlang' (Papp auch adv)
-et	cas	12: acc / Akkusativ
innét	pop	'innen, jenseits' (Papp auch adv)
gyanánt	pop	'als, (an)statt, für'
iránt	pop	'gegen, gegenüber'
hosszant	pop	('entlang') (Papp auch adv)
-ként	cas	27: esf / Essiv-Formal
-nként	cas	31: dis / Distributiv
szerint	pop	'nach, laut'

-ot	cas	12: acc / Akkusativ
-öt	cas	12: acc / Akkusativ
-ért	cas	30: cau / Kausativ
fogvást	pop	('von ... an, seit')
képest	pop	'im Vergleich mit, im Verhältnis zu, gegen'
-tt	cas	37: loc / Lokativ
miatt	pop	'wegen, um ... willen'
alatt	pop	'in (+dat), während, unter (+dat)' (Papp auch adv)
végett	pop	'wegen, behufs, zwecks'
felett	pop	'über, oberhalb'
mellett	pop	'neben, an, bei'
közepett	pop	'(in)mitten, unter (+dat)' (Papp auch adv)
helyett	pop	'(an)statt, für'
mögött	pop	'hinter (+dat)'
előtt	pop	'vor (+dat)'
körött	pop	('um ... herum, ringsum')
között	pop	'zwischen, unter (+dat)'
szemközt	pop	'gegen, entgegen'
-hez	cas	21: all / Allativ
-hoz	cas	21: all / Allativ
-höz	cas	21: all / Allativ

Bei den Kasus ist jeweils die Angabe entsprechend meinem morphologischen Beschreibungsmodell angeführt, die Abkürzungen werden erläutert, finden sich ansonsten in dem „Leitfaden" von MAJTINSKAJA / VEENKER (1990); für die Postpositionen sind die Bedeutungen – soweit enthalten – nach HALÁSZ (1964) angeführt, zum Teil nicht in vollem Umfange, da sich vielfach die konkrete Bedeutung erst aus dem Kontext ergibt. Gleiches gilt weitgehend auch für die Kasus.

Diese zunächts weitgehend formale Zusammenstellung soll Ausgangspunkt für fortzuführende Betrachtungen auf der Basis der Daten verschiedener uralischer Sprachen sein; es ist schon hier erkennbar, daß eine Reihe von Morphemen, die in der Grammatik als Markierung bestimmter Kasus aufgeführt sind, sich als Elemente in einer anderen Untergruppe der Relations-Elemente (Post-positionen) wiederfinden. Ein vergleichbares Bild ergibt sich bei den adverbalen Relations-Elementen, d. h. in einer Zusammenstellung von Verbal-Präfixen und Adverbien.

Weitere Schritte werden einerseits in der Richtung zu unternehmen sein, daß geprüft wird, in welchem Maße einzelne Elemente weiterhin produktiv wirksam sind, andererseits ist zu ermitteln, in welchem Maße die einzelnen Elemente frequent sind.

Entsprechende Untersuchungen über die Häufigkeit im Gebrauch der hier behandelten Relations-Elemente sind bisher kaum vorgenommen worden. Es sei hier jedoch auf die Untersuchung der Verwendungshäufigkeit ungarischer Postpositionen in verschiedenene Textsorten von Á. SEBESTYÉN (1965) hingewiesen, dessen Arbeiten für die Fortführung natürlich eine wichtige Basis bieten und auf die ich hier ja nur am Rande eingehe. Es wird interessant sein, seine Zusammenstellung der Postpositionen und zugleich ihre Differenzierung als (a) einfache Postpositionen, (b) Flexionselemente erfordernde Postpositionen und (c) Postpositionen als/in Form suffigierter Nominalstämme mit dem oben angeführten Corpus in Abgleich zu bringen;

die dazu aber auch notwendige diachron ausgerichtete Betrachtung kann im Rahmen dieses Beitrags nicht vorgenommen werden.

Ich denke, daß bei einer Analyse der Gegebenheiten in unterschiedlichen Sprachen mit gleichem methodischen Ansatz interessante Ergebnisse zutage treten werden, die zum einen wichtige Bausteine zur präziseren typologischen Beschreibung bieten, zum anderen aber auch dazu taugen können, Fragen der historisch-vergleichenden Grammatik der uralischen Sprachen aus anderer Betrachtungsweise zu erhellen.

Bibliographische Hinweise

HALÁSZ 1964 — HALÁSZ ELŐD: *Magyar–német szótár*, I–II. Budapest 1964

MAJTINSKAJA/VEENKER 1990 — *Leitfaden zur einheitlichen Gestaltung von Monographien der Dialekte uralischer Sprachen von Klára E. Majtinskaja und Wolfgang Veenker.* = Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, 9. Hamburg 1990

PAPP 1969 — *A magyar nyelv szóvégmutató szótára.* Szerkesztette Papp Ferenc. Budapest 1969

SEBESTYÉN 1965 — SEBESTYÉN ÁRPÁD: *A magyar nyelv névutórendszere.* Budapest 1965

VEENKER 1968 — *Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen. Zusammengestellt und a tergo geordnet von Wolfgang Veenker.* = Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, 3. Hamburg 1968

Gondolatok Pápay szótári hagyatékáról

VÉRTES EDIT
Budapest

Pápay József 1928 szeptember havában azt írta Melich Jánosnak, hogy „Sajtóra kész kéziratom van vagy két kötetre való (északi osztják medvecnekek s a medvekultuszra vonatkozó följegyzések, mythikus énekek, regék). ... *Most a szótári anyagot rendezem, ezt akarom legelébb ... kiadni*, ... a kéziratot, a legnagyobb valószínűség szerint, 1929 második felében már sajtó alá adhatom" (ÉOM 023). A szótár kézirata azonban Pápay 1931-ben bekövetkezett váratlan haláláig sem készült el, sőt a cédulaanyag rendezését sem fejezte be Pápay. A hagyatékból – mint jól tudjuk, – a medvekultusszal kapcsolatos kéziratot Fazekas Jenő hamarosan publikálta (ÉOM); a szótár kiadását a nyelvészek csak sürgették, de senki sem foglalkozott vele. Karjalainen szótárának posztumusz megjelenése után (1948) a sürgetések is megszűntek. Steinitz osztják szótári tervének s a munkálatok megindulásának hírére már azt lehetett itt-ott hallani, hogy Pápay szótári hagyatékának a kiadása teljesen fölösleges, mert a DEWO a tervek szerint tartalmaz minden eddig följegyzett osztják szóanyagot.

Az kétségtelen tény, hogy Steinitz nagyszabású szótári tervéhez használta Pápay szógyűjteményét. Most is megvan még az *o*-kezdetű szavak között egy kis papírlapocska, rajta Steinitz keze írásával: *„bis hier durchgesehen"*. (Minthogy a szótári gyűjtés négy doboza bármilyen sorrendben használható, nem lehet tudni, hogy az emlékeztető cédula erre az egyetlen dobozra vonatkozik-e, vagy az ábécérendben ezt megelőzőkre is.) Többen bírálták Steinitz munkálatai miatt az MTA kézirattárának a szabályzatát, mely bárkinek saját céljaira lehetővé teszi a kéziratok használását; többen hangoztatták, hogy Steinitz „kimazsolázza" Pápay anyagát, kicédulázza belőle azt, ami új más följegyzésekhez képest, az bekerül a DEWO-ba, annak megjelenése után Pápay északi osztják szótára már nem adhat majd semmi új anyagot, kiadása fölöslegessé válik. Egybevetették az MTA kézirattárának a szabályait a finnek gyakorlatával, mely szerint a Suomalais-Ugrilainen Seura elnökségének az engedélye szükséges ahhoz, hogy kiadatlan kéziratokba valaki belelekinthessen, védik a hagyatékok hátrahagyóinak érdekeit, csak a kiadás után válik hagyatékuk közkinccsé, addig csak engedéllyel lehet belőle egy-két adatot fölhasználni.

Pápay hagyatékának kiadása során (BiblPáp. I–VI.) csináltam néhány „szúrópróbát" annak megállapítására, hogy a DEWO mennyire tartalmazza Pápay szó- és szólásanyagát. A hagyaték Ms. 10.202/26 jelzetű kézirata (BiblPáp. VI, 80–100) „Az osztják halotti szertartáshoz" című följegyzéseinek (VI, 82–89) speciális szókincséből a következőket hiába kerestem a DEWO-ban: *ụ̀ɛ̀slṵβsl* 'szemfödő' (84), *pàs-ʂəʂkə̀n* 'kézfedő' (uo.), *sʋməltl ị̀ə̀χ* 'temető emberek' (uo., kézirat 26:2a, vö. DEWO 1516), *χʋlə̀ χondɪlɪ̣ɪ̣də̀* '... (osztják tetemrehívás)' (92) a jelentése: „a halottat kérdezgetni (?)" (26:4a), *əs ɣə̀dl* 'árnyék vevés' (26:5, 94). „Az osztják vélekedése a halálról" följegyzés O *pèrnə̀ll* 'pogány ... (= kereszt nélkül ...)' (81) szavát Steinitz szótára csak a Kr. és Kaz. nyelvjárásból közli (1215). A *ị̀ĕməl-* 'az osztják illemszokásokat megtartani' (100) adat a halotti szertartások után (26:6) általánosabban látszik a rituális illemszabályok megtartására utalni, mint a DEWO értelmezése (373–4, ahol van O közlés is), mely szinte az egész osztják nyelvterületre vonatkozóan csak a női és férfi nászrokonság illemszabályainak tűnik. Van ugyan a DEWO-ban „O. *χămlaś* Käfer" (497), ez a szűkszavú közlés azonban nem sejtetheti, hogy Pápay hosszú, rituális szempontból érdekes följegyzést tudott erről a bogárról készíteni (26:6, 98–99).

Végeztem még két további kísérletet, hogy ne kizárólag a mitikus szókincs területén tájékozódjam. A Pápay készítette, az 1. füzet végén található tartalomjegyzék szerint van a füzetben többek között egy rész, melyre ott „Bogyó-nevek" (97–98, VI, 293–4) cím utal, továbbá a „madarak rövid jellemzése" (88–89, VI, 128–9). Ezt az összeállítást is egybevetettem a DEWO anyagával.

Pápay – sorszámokkal ellátva – tíz bogyó nevét jegyezte föl, közülük kilenc összetétel „*rèχ* 'bogyó, mindenféle bogyószerű gyümölcs'" utótaggal. Ezek közül a DEWO-ban az O *reχ* 'Beere' (1265) címszó alatt annak összetételei között három (az 1., 7., 10.) ugyanott megtalálható, megvan Pápay 2. példája is, de csak a szinjai nyelvjárásból adatolva. Van viszont a DEWO-ban két adat Ahlqvisttól, melyek nem találhatók Pápaynál. Pápay további öt *-reχ* utótagú bogyóneve az előtag szerint keresve sem található meg a DEWO-ban (lásd 3., 4., 5., 6., 9.), ill. a 3., a 6. és a 9. utótag nélkül *sewəpsi* (1319), *ànsi* (112), *l'om* (374) alatt, tehát csak az előtag van meg. A 8. bogyó nevét tartalmazza a DEWO, 1. 960. Ezek szerint a tízből két följegyzés (a 4., 5.) csak Pápay szóanyagában adatolt.

A madarak megnevezésével kapcsolatosan is hasonlók az eredmények. Pápay összeállításában 15 madár neve olvasható. Ezek közül az O adat is megvan a DEWO madárneveinél O *awləχ* (234), *kurek* (677), *χensi* (525), *wujəw* (1566), *tŏχtŏχ* (1423), *torəm-śʃiśki]* (1545–6), *wăswăs-niη* (1557) esetében, vagyis Pápay 1., 2., 3., 5., 7., 12. és 13. följegyzése csak annyiban többlet a DEWO-hoz képest, hogy mondatban közli helyenként a madár nevét, ill. közöl valamit a madárról. Az O *wàs* 'Wasservogel' (1636) a DEWO-ban nincs meg 'fekete' jelzővel, ahogy Pápay a 4. madár nevét közli. Néhány esetben Steinitz csak más nyelvjárásból ismeri az adatot, a 6. Nizjamból van meg (s nem tudható, mire utal az stb. 283), a 10. csak Kazimból (661), a 11. jelzete Kaz. és KoP (1546, vö. 155). Nincs meg sem O-ból, sem más nyelvjárásból a 8., 9., 14. és a 15. madár neve – vagy Fokos-Fuchsnak Karjalainen szótáráról ilyen esetekben használt megfogalmazási módjával: ezt a négy madárnevet nem találtam meg a DEWO-ban.

A megvizsgált néhány eset alapján nem vonható le az a következtetés, hogy Pápay anyagának a kiadása most már fölösleges lenne. Arra a legutóbbi időkig semmi remény sem volt, hogy ez hamarosan megtörténjék. Az idősebb osztjákológusok erre aligha vállalkozhatnak, a fiataloknak pedig terepmunkát kell végezniük, amíg arra még van lehetőség. Szerencsére Pápay a szótár cédulaanyagát tintával írta, nem ceruzával, mint a szöveggyűjteményt. A szótár földolgozása így nem annyira sürgős, mint a hagyaték többi részénél volt. A szövegföljegyzésekben Pápay piros aláhúzással jelölte meg a szótár számára kicédulázott szavakat, kifejezéseket. Ez a piros jelölés a szövegkiadásban vagy egyáltalán nem látható, vagy nem különböztethető meg a fekete aláhúzásoktól. Célszerű lenne a szótári anyag négy dobozához a BiblPáp. I–VI-ból egy olyan példányt mellékelni, melyet a még nehezen, de többnyire megállapítható piros aláhúzásokkal látnának el, hogy ez a szótári munkálatok végzéséhez lehetővé tenné a Pápay szándéka szerinti kicédulázások ellenőrzését, addig kell ezt megcsinálni, míg a szöveghagyaték nem válik teljesen olvashatatlanná.

A legújabb debreceni tervek számítógép használatával belátható időn belül rendezni és kiadni szeretnék Pápay szógyűjteményét.

Források:

BiblPáp. I–VI – *Bibliotheca Pápayensis I–VI*. Debrecen 1988–95.

DEWO – STEINITZ, WOLFGANG, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin 1966–.

ÉOM – PÁPAY JÓZSEF, *Északi osztják medveénekek*. Sajtó alá rendezte FAZEKAS JENŐ. Budapest 1934.

A fennológia válogatott bibliográfiája (1975–1994)

ZAICZ GÁBOR
Budapest

Tibor iliŋijä!

Az alábbi könyvszemle az elmúlt húsz esztendőben napvilágot látott és a finn nyelvvel, a finn művelődéssel kapcsolatban a legfontosabbaknak ítélt önálló műveknek – elsősorban nyelvészeti szempontú – betűrendes jegyzékét tartalmazza. Anyagát a közelmúltban megjelent kézikönyv hasonmás kiadásának (ZSIRAI MIKLÓS: *Finnugor rokonságunk.* Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja: ZAICZ GÁBOR. Bp. 1994.) sajtó alá rendezése során nem volt módom ilyen terjedelemben közzétenni, s – technikai nehézségek miatt – az általam ismert másodkiadásokat bizonyos következetességgel közölni, a szükségesnek látszó kiegészítéseket, annotációkat az egyes bibliográfiai tételekbe annál nagyobb mértékben beledolgozni.

E könyvészeti összeállítás mindenekelőtt a finn nyelv és kultúra iránt örvendetesen egyre növekvő számban érdeklődő nagyközönség, illetőleg a szakemberek – közéjük tartozik ünnepeltünk is, akinek *A finn nyelv áttekintése* című, 148 oldalas egyetemi jegyzetét (Bp. 1961) az 1960-as évek első felében a Tankönyvkiadó több utánnyomásban is megjelentette –, valamint a finn és finnugor szakos egyetemi hallgatók számára kíván segédeszközül szolgálni. A szemle átnézéséért és teljesebbé tételéért e helyütt is köszönetet mondok A. Molnár Ferenc és Révay Valéria kollégáimnak.

*

AALTIO, M.-H.: *Finnish for Foreigners.* 1–3. Helsinki 1987., 1987., 1980 [I].

[AGRICOLA, M.] *Mikael Agricolan kieli.* Szerk. E. KOIVUSALO. Helsinki 1988.

[AGRICOLA, M.] *Näköspainos Mikael Agricolan ABCkirian eri painosten säilyneistä katkelmista.* Szerk. A. PENTTILÄ. [Helsinki] (1982.).

AHONEN, L. – WHITE, L.: *Monta sataa suomen sanaa.* Jyväskylä 1993.

Arvoitukset. Finnish Riddles. Szerk. L. VIRTANEN, A. KAIVOLA-BREGENHØJ, A. NYMAN. Helsinki 1977.

ATKINSON, J.: *A Finnish Grammar.* Helsinki 1977.

Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből. Szerk. P. HEIKKILÄ, KARIG SÁRA. Bp. 1984. – Finn vált.: *Ystävät, sukulaiset.* Suomen ja Unkarin kulttuurisuhteet. 1840–1984. Pieksämäki 1984. – Angol vált.: *Friends and Relatives.* Finnish–Hungarian Cultural Relations. Bp. 1985.

CSEPREGI MÁRTA: *A finn mint rokonnyelv.* Bp. 1986. – 2. kiadás: 1991.

Fennicum. Kielen ja kulttuurin tutkimuksen opetuksen tyyssija. Szerk O. IKOLA. Helsinki 1980.

Fennistiikan opinnäytteitä 1886–1975. Helsinki 1977. – Bibliográfia.

Finnisch-Deutsches Sprichwörterbuch. Suomalais-saksalainen sananlaskukirja. Szerk. I. SCHELLBACH-KOPRA. Helsinki–Bonn (1980.).

Finnish Folk Poetry: Epic. An anthology in Finnish and English. Szerk. M. KUUSI, K. BOSLEY, M. BRANCH. Helsinki 1977.

Finns and Hungarians between East and West. European nationalism and nations is crisis during the 19th and 20th centuries. Szerk. T. TAKALO. Jyväskylä 1989.

A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Összeállította Jávori Jenő. Bp. 1975. – Finnek: 16–236.

Forma és struktúra. Konstruktivizmus a modern finn építészetben, képzőművészetben és formatervezésben. Bp. 1980.

FORSMAN SVENSSON, P.: *Vanhinta kirjasuomea. 1–3.* Umeå 1989.

FROMM, H.: *Finnische Grammatik.* Heidelberg 1982.

GOMBOS JÓZSEF: *Finnország politikatörténete.* 1809–1917. Szeged 1994.

GROUNDSTROEM, A.: *Finnische Kasusstudien.* Stockholm 1988.

GROUNDSTROEM, A.: *Finsk böjningslära.* Umeå 1991.

GRÖNROOS, H.: *Finlands bibliografiska litteratur.* Ekenäs 1975.

HAARALA, R.: *Sanastotyön opas.* Helsinki 1981.

HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER: *Uráli nyelvrokonaink.* Budapest 1978. – Finnek: 270–298., 404–408.

HAJDÚ, PÉTER – DOMOKOS, PÉTER: *Die uralischen Sprachen und Literaturen.* Teil I. Die uralischen Sprachen von P. HAJDÚ. Teil II. Die uralischen Literaturen von P. Domokos. Bp.–Hamburg 1987. – A finn nyelv: 106–121., a finn irodalom: 482–492.

HAKULINEN, A. – KARLSSON, F.: *Nykysuomen lauseoppia.* Jyväskylä 1979.

HAKULINUN, L.: *Suomen kielen rakenne ja kehitys.* 4., jav. és bőv. kiadás. Helsinki 1979. – Első, kétkötetes kiadása 1941–1946-ban jelent meg. – Orosz vált.: *Развитие и структура финского языка.* I–II. Moszkva 1953–1955. – Német vált.: *Handbuch der finnischen Sprache.* I–II. Wiesbaden 1957–1960. – Angol vált.: *The Structure and Development of the Finnish Language.* Bloomington–The Hague 1961.

Heutige Wege der finnischen Dialektologie. Szerk. H. LESKINEN. (Helsinki 1981.).

HOLMAN, E.: *Handbook of Finnish Verbs.* 231 Finnish verbs fully conjugated in all the tenses. Alphabetically arranged. Helsinki (1984.).

HUURRE, M.: *9000 vuotta Suomen esihistoriaa.* Keuruu 1979.

HÄKKINEN, K.: *Agricolasta nykykieleen.* Suomen kirjakielen historia. Porvoo–Helsinki–Juva 1994.

HÄKKINEN, K.: *Mistä sanat tulevat?* Suomalaista etymologiaa. Pieksämäki 1990.

HÄKKINEN, K.: *Suomen kielen sanaston historiallista taustaa.* Turku 1985.

HÄKKINEN, K.: *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta.* Suomalais–ugrilaisten kielten etymologisen tutkimuksen periaatteita ja metodiikkaa. Turku 1983. – 2. kiadás: 1985.

HÄKKINEN, K.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa.* Turku 1985.

HÄMÄLÄINEN, E.: *Aletaan!* Suomen kielen oppikirja vasta-alkaajille. Helsinki 1988.

HÄMÄLÄINEN, E.: *Jatketaan!* Suomen kielen oppikirja alkeet osaaville. Helsinki 1989.

HÄMÄLÄINEN, E.: *Suomen harjoituksia.* 1–2. Helsinki 1990. – Hanganyaggal.

HÄMÄLÄINEN, E. – BESSONOFF, S–M.: *Harjoitellaan!* Lisää harjoituksia *Aletaan!*-kirjaan. 2. kiadás. Helsinki 1991.

HÄMÄLÄINEN, E. – BESSONOFF, S–M.: *Jatketaan harjoituksia.* Lisäharjoituksia *Jatketaan!*-kirjaan. Helsinki 1992.

IKOLA, O.: *Kielen elämää ja käyttöä.* Helsinki–Juva 1990.

IKOLA, O.: *Satzentsprechungen im Finnischen.* Wiesbaden 1981.

IKOLA, O. – PALOMÄKI, U. – KOITTO, A.–K.: *Suomen murteiden lauseoppia ja tekstikielioppia.* Helsinki (1989.).

ITKONEN, T.: *Kieliopas.* Helsinki 1982.

ITKONEN, T.: *Muoto-opin keruuopas.* 2. kiadás. Vaasa 1983.

ITKONEN, T.: *Retkiä nykysuomeen.* Helsinki 1979. – A szerző 1966-ban megjelent *Nykysuomen tutkimusta ja huoltoa* című művének javított és bővített kiadása.

JAKOBSON, M.: *Finnország: mítosz és valóság.* Bp. 1990. – Finnország története.

JÖNSSON–KORHOLA, H. – WHITE, L.: *Rakastanko sinua? Pidätkö sinä minusta?* Suomen verbien rektioita. Jyväskylä 1989.

Kalevala. – Újabb fordításai: 1. Ford. NAGY KÁLMÁN. Bp. 1975 (először Bukarestben jelent meg, 1972-ben), 2. Ford. RÁCZ ISTVÁN. Helsinki 1976 (1980-ban Budapesten is kiadták), 3. Ford. SZENTE IMRE. München 1988. – L. még: LÖNNROT, E. és *Régi Kalevala...* alatt.

KANGASMAA-MINN, E.: *Suomen kielen rakennepiirteet.* Turku 1984. – 2., bőv. kiadás: 1987.

KANGASMAA-MINN, E.: *Suomen äännehistorian suuntaviivat.* Turku 1978. – 2., jav. kiadás: 1979.

Kanteletár. Ford. RÁCZ ISTVÁN. Bp. 1985. – Ennek újabb, bővebb válogatása is megjelent (Debrecen 1990.).

KARANKO, O. – KERESZTES LÁSZLÓ – KNIIVILÄ, I.: *Finn nyelvkönyv* [1] – kezdőknek és középhaladóknak; [2] – haladóknak. Bp. 1985., 1990. – Hanganyaggal.

KARANKO–PAP, O. – VILKUNA, M. – KERESZTES LÁSZLÓ.: *Finn nyelvkönyv.* Bp. 1979. – 5. utánnyomás: Debrecen 1993.

KARLSSON, F.: *Finsk grammatik.* Helsinki 1978. – Angol vált.: *Finnish Grammar.* Porvoo–Helsinki–Juva 1983. – Német vált.: *Finnische Grammatik.* Hamburg 1984.

KARLSSON, F.: *Finskans struktur.* Lund 1976.

KARLSSON, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne.* Porvoo–Helsinki–Juva 1982.

KARLSSON, F.: *Suomen peruskielioppi.* Helsinki 1982. – 2. kiadás: 1983.

KARTTUNEN, K.: *Nykyslangin sanakirja.* Porvoo–Helsinki–Juva 1979.

KAUKONEN, V.: *Kalevala Lönnrotin runoelmana.* I. Tutkielmia ja kirjoituksia viiden vuosikymmenen ajalta. II Tosiasioita ja kuvitelmia. Kuopio 1987., 1988.

KAUKONEN, V.: *A Kalevala születése.* Bp. 1983. – A *Lönnrot ja Kalevala* című mű (Helsinki 1979) alapján.

KAUKONEN, V.: *A Kanteletár születése.* Debrecen 1990.

KIRSTINÄ, L. – LŐRINCZ JUDIT: *Magyarok és finnek a fikció világában.* Balázs József és Veijo Meri [Magyarok, ill. Manilakötél című] regényének befogadása Magyarországon és Finnországban. Bp. 1992.

KIRSTINÄ, L. – LŐRINCZ JUDIT: *Manillaköysi ja Unkarilaisia lukijan edessä.* Romaanien vastaanotto Suomessa ja Unkarissa. Tampere 1991.

KISS ANTAL: *Finn.* I. évf. magyar szakosoknak. Debrecen 1986.

KIVINIEMI, E.: *Rakkaan lapsen monet nimet.* Espoo 1982.

KLINGE, M.: *The Finnish Tradition.* Essays on structures and identities in the North of Europe. Helsinki 1993.

KLINGE, M.: *Finnország rövid története.* Nyíregyháza 1993.

KOCZOGH ÁKOS: *Otthon, Finnországban.* Bp. 1987. – Útleírás egy művészettörténész szemével.

KODOLÁNYI JÁNOS: *Suomi.* Szerk. ifj. KODOLÁNYI JÁNOS. Bp. 1990. – A szerző *Suomi, a csend országa* és *Suomi titka* című műveinek (Bp. 1936, ill. 1938) újrakiadása.

KOROMPAY BERTALAN: *Finn nyomokon. Folklór, néprajz, irodalom.* I–II. Bp. 1989.

[KOROMPAY BERTALAN] *Szemelvények Korompay Bertalan tudományos levelezéséből (1928–1994).* Közreadja: KINCSES KOVÁCS ÉVA, Miskolc 1994.

KOSKELA, L.: *Suomalaisia kirjailijoita.* Jöns Buddesta Hannu Ahoon. Helsinki 1990.

KOSKI, M.: *Suomen johto-opin morfologiaa.* Turku 1982.

LAAKSONEN, A. –LIEKO, A.: *Suomen kielen äänne- ja muoto-oppi.* Helsinki 1988.

LAHTI, L. – LAHTI, M.: *Suomalainen taideopas.* Helsinki 1989.

LAINIO, J.: *Spoken Finnish in Urban Sweden.* Uppsala 1989.

LAITINEN, K.: *Suomen kirjallisuuden historia.* Helsinki 1978. – Magyar vált.: *A finn irodalom története.* Bp. 1981.

LEINO, P.: *Kieli, runo ja mitta.* Suomen kielen metriikka. (Pieksämäki 1982.). – Angol vált.: *Language and Metre.* Metrics and the metrical system of Finnish. Helsinki 1986.

Lentävien lauseiden sanakirja. Szerk. M. SINNEMÄKI. [Helsinki] 1982.

LEPÄSMAA, A.-L. – SILFVERBERG, L.: *Suomen kielen alkeisoppikirja*. Helsinki 1987.
LIEKO, A.: *The Development of Complex Sentences*. A case study of Finnish. Helsinki 1992.
LIEKO, A.: *Suomen kielen fonetiikkaa ja fonologiaa ulkomaalaisille*. Loimaa 1992.
LÖNNROT, E.: *A Régi Kalevala előszava. Vanhan Kalevalan esipuhe*. Bp. 1985.
LŐRINCZ JUDIT –VAKKARI, P.: *Távoli rokonok – közeli barátok*. Magyarok és finnek az olvasásszociológia tükrében. Bp. 1991.
MÁRK TAMÁS: *Finn társalgási zsebkönyv*. Bp. 1977. – 2., jav. kiadás: 1980.
MOHTASCHEMI–VIRKKUNEN, M.: *Abgeleitete Adjektive im Finnischen*. Hamburg 1981.
Murrenäytteitä sadan vuoden takaa. Szerk. K. JUUSELA, H. PAUNONEN. Helsinki 1978.
NAGY ELEMÉR: *Mai finn építészet*. Bp. 1976.
NISSILÄ, V.: *Suomen Karjalan nimistö*. Joensuu 1975.
NUUTINEN, O.: *Suomea suomeksi. 1–2*. Helsinki 1978. – 9. lenyomat: 1993.
Nykysuomen käsikirja. Szerk. O. IKOLA. 7., átdolg. kiadás. (Helsinki) 1983.
Nykysuomen oikeinkirjoitussanakirja. Szerk. R. VORNANEN. [Helsinki] 1982.
Nykysuomen rakenne ja kehitys. 1. Näkökulmia kielen rakenteisiin. Szerk. A. HAKULINEN, P. LEINO. Pieksämäki 1983.
Nykysuomen rakenne ja kehitys. 2. Näkökulmia kielen vaihteluun ja muuttumiseen. Szerk. H. PAUNONEN, P. RINTALA. Pieksämäki 1984.
Nykysuomen sanakirja. Főszerk. M. SADENIEMI. Helsinki/Porvoo–Helsinki–Juva. – 1–3. Lyhentämätön kansanpainos. 1967. – 4. Nykysuomen sivistyssanakirja. 8. kiadás. 1982. – 5. Uudissanat. Slangisanat. Lyhenteet. Ulkomaiden paikannimiä. 4. kiadás. 1985. – 6. Etymologinen sanakirja. Szerk. K. HÄKKINEN. 1987.
PAP ÉVA: *Helsinki*. Bp. 1980.
PAPP ISTVÁN: *Finn–magyar szótár. Suomalais–unkarilainen sanakirja*. 3. kiadás. Bp. 1978. – 1962. évi első kiadása óta több ízben is megjelent.
PAPP ISTVÁN – JAKAB LÁSZLÓ: *Magyar–finn szótár. Unkarilais–suomalainen sanakirja*. Bp. 1985. – Újabb kiadások.
PULKKINEN, P.: *Lokarista sponsoriin*. Englantilaisia lainoja suomen kielessä. Helsinki 1984.
Régi Kalevala (Reguly Antal fordítástöredéke). Bev., jegyz. A. MOLNÁR FERENC. Kecskemét 1985.
Sananlaskut. 15 904 sananlaskua Kansanrunousarkistosta. Szerk. K. LAUKKANEN, P. HAKAMIES. Vaasa 1978.
SANNIKKA, A.: *Tämän kirjan haluaisin lukea*. Tampere 1990. – A finn és a magyar olvasási szokásokról.
SAUKKONEN, P. – HAIPUS, M. – NIEMIKORPI, A. – SULKALA, H.: *Suomen kielen taajuussanasto*. A Frequency Dictionary of Finnish. Porvoo–Helsinki–Juva 1979.
SCHMEIDLER, M.–E.: *Der Formenbau des finnischen Verbs*. Hamburg 1989.
SEBŐK, ISTVÁN: *Suomea ja Unkaria etsimässä*. [H. n.] 1992.
SILFVERBERG, L.: *Suomen kielen alkeisoppikirja*. Helsinki 1987.
SILFVERBERG, L.: *Suomen kielen jatko-oppikirja*. Helsinki 1990.
SIVULA, J.: *Lintu soidessa sokea*. Suomen murteiden kiimatermistö. Helsinki 1989.
Suomalainen fraasisanakirja. Szerk. S. VIRKKUNEN. 2., bőv. kiadás. [Helsinki] 1975. – További kiadások.
Suomalainen nimikirja. Etunimet: K. VILKUNA. Sukunimet: P. MIKKONEN, S. PAIKKALA. [Helsinki] 1984.
Suomalais–unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Szerk. V. TERVONEN, I. WICHMANN. Helsinki 1982.
Suomen kielen etymologinen sanakirja. Írta: Y. H. TOIVONEN, E. ITKONEN, A. J. JOKI, R. PELTOLA. I–VI. Helsinki 1955–1978. VII. Sanahakemisto. Összeáll. S. TANNER, M. CRONSTEDT. Helsinki 1981.

Suomen kielen perussanakirja. I–III. Főszerk. R. HAARALA. Helsinki 1990., 1992., 1994.
Suomen kielitiede 1980-luvun kynnyksellä. Szerk. K. HÄKKINEN, F. KARLSSON. Helsinki 1980.
Suomen kirjailijat. Finlands författare. Writers in Finland. Helsinki.
1809–1916. Szerk. M. HIRVONEN. 1993.
1917–1944. Főszerk. H. LAUNONEN. 1981.
1945–1980. Szerk. M. HIRVONEN, H. LAUNONEN és mások. 1985.
Suomen kirjallisuuden antologia. Szerk. K. LAITINEN, M. SUURPÄÄ és mások. Helsinki. 7. Sotien varjossa. 1975., 8. Uusin kirjallisuus. 1975. – Az antológiasorozat korábban megjelent darabjai: 1. Kirjoittamaton kirjallisuus. Ruotsin vallan aika. 1963., 2. Ihanteiden aikakausi. 1963., 3. Realismin sukupolvi. 1964., 4. Vuosisadan vaihde. 1968., 5. Kohti kahta kulttuuria. 1969., 6. Nykyaikaa etsimässä. 1972.
Suomen kulttuurihistoria. I–III. Szerk. P. TOMMILA, A. REITALA, V. KALLIO. Porvoo–Helsinki–Juva 1979–1983.
Suomen murteiden sanakirja. I–II. Főszerk. T. TUOMI. Helsinki 1985., 1988. – A szótár 1988-ban a *h* betűkezdetnél tartott. – L. még: TUOMI, T. alatt.
Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Főszerk. E. ITKONEN, U.-M. KULONEN. *I. A–K.* Helsinki 1992. – A második kötet megjelenése 1995 végén, a befejező harmadiké 1998-ban várható.
Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19. 1. 1980. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. Szerk. J. GALLÉN. Helsinki 1984.
Suuri sitaattisanakirja. Szerk. J. LAINE. [Helsinki] 1982.
SZÁSZ LEVENTE: *„Jelet rakj az úton végig".* A finnek irodalma. Pécs 1976.
SZÍJ ENIKŐ: *Finnország.* [Nagy útikönyv.] Bp. 1979. – Korábban, két kiadásban (1973., 1977.) kis útikönyvként is megjelent.
TALVE, I.: *Suomen kansankulttuuri.* Helsinki 1979.
Tanulmányok a finn nyelvről és kultúráról. Tutkielmia suomen kielestä ja suomen kulttuurista. Szerk. O. KARANKO–PAP, VÁRADY ESZTER. Bp. 1993.
TOIVANEN, J.: *Lausekielioppi.* Oulu 1977.
TUOMI, T.: *Suomen murteiden sanakirja.* Johdanto. Helsinki 1989.
TURUNEN, A.: *Kalevalan sanat ja niiden taustat.* Lappeenranta 1979.
Utunk Pohjolába. Kalevala-kutatások Magyarországon. Összeáll. NYIRKOS ISTVÁN. Békéscsaba 1985.
Uusi sivistyssanakirja. Szerk. A. AIKIO, R. VORNANEN. [Helsinki] 1981.
VAHTOLA, J.: *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty.* Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus. Rovaniemi 1980.
VAINIO, M.: *A finn zene története.* Debrecen 1991.
Vanhan kirjasuomen sanakirja. I. A–I. Főszerk. E. KOIVUSALO. Helsinki 1985.
VARPIO, Y. – SZOPORI NAGY LAJOS: *Ismerkedő ismerősök.* A magyar irodalom fogadtatása Finnországban – a finn irodalom fogadtatása Magyarországon. 1920–1986. Bp. 1990. – Finn vált.: *Suomen ja Unkarin kirjalliset suhteet. 1920–1986.* Helsinki 1990.
VESIKANSA, J.: *Miljoona sanaa.* Porvoo–Helsinki–Juva (1978.).
VESIKANSA, J.: *Täsmennyssanasto.* Porvoo–Helsinki 1976.
VILKUNA, K.: *Apáink munkája. Ősi finn mesterségek.* Bp. 1984.
VUORELA, T.: *Kansanperinteen sanakirja.* Porvoo–Helsinki–Juva 1979.
VUORELA, T.: *Suomalainen kansankulttuuri.* Porvoo–Helsinki–Juva 1975. – 2. kiadás: 1977.
ZSIRAI MIKLÓS: *Finnugor rokonságunk.* [Hasonmás kiadás.] Közreadja: ZAICZ GÁBOR. Bp. 1994. – Finnek: 311–417., 656–663.

Magyar és finn vonatkozó mondatok

D. Zemplényi Vera
Pécs

Magyar irodalmi művek finn fordításának és finn irodalmi művek magyar fordításának vizsgálata közben gyakran találkozunk a magyarban mellérendelő mondatszerkezettel ott, ahol a finnben vonatkozó alárendelés áll. A finn mondatban a *joka* vonatkozó névmás vagy ragos alakja található, a magyarban mellérendelő kötőszó áll, vagy kötőszó nélkül kapcsolódik a második tagmondat az elsőhöz.

(1) magyar: *A Bunsen-lámpában vígan lobogott a zöld csík, s ezt valahogyan még csak bámulta az első padból néhány fiú.* (Molnár 6)
(2) finn: *Bunsenlampussa loimotteli iloisena vihreä liekki, jota muutamat ensi rivin pojat vielä katselivat kummeksien.* (Molnár 5)
(3) finn: *Vuorilaudat ovat maalaamattomat, lasi omituisen sinertävää ja ihmeellisin on sen takana oleva verho, joka siinä on riippunut monta vuotta kesät talvet.* (Sillanpää 17)
(4) magyar: *A külső ablakkeretek festetlenek, az ablaküvegek furcsán kékes színűek, de legcsodálatosabb a függöny, ez télen–nyáron hosszú évek óta az ablakon lóg.* (Sillanpää 470)
(5) finn: *Minulla oli tummat kulmakarvat, joita ei tarvinnut noeta tulitikun noella, kuten muut ikäiseni tytöt yrittivät tehdä.* (Waltari 241)
(6) magyar: *Sötét szemöldököm volt, nem kellett bekormoznom ellobbbant gyufafejekkel, mint ahogy a korombeli lányok csinálták.* (Waltari 253)
(7) magyar: *A szobában nem volt más csak az asztal, a két ágy egymás mellett, annak a szélén is ültek.* (Balázs 23)
(8) finn: *Huoneessa ei ollut muuta kuin pöytä, kaksi vuodetta vierekkäin, joiden laidalla myös istuttiin.* (Balázs 19)
(9) finn: ... *seinässä riippui kehyksessä kuninkaan kuva, jonka lasin kärpäset olivat pilkuttaneet.* (Waltari 220)
(10) magyar: *A falon bekeretezve egy király képe függött, üvegét légypiszok borította.* (Waltari 229)

Két finn író és két finn fordító használta az alárendelést akkor, amikor a magyar írók közül Molnár Ferenc, Balázs József, s a fordítók közül N. Sebestyén Irén és Gombár Endre mellérendelő mondatszerkezetet talált megfelelőnek. Vajon véletlen-e a magyar és finn írók, fordítók mondatszerkesztésében található különbség?

A magyar és a finn összetett mondatok második tagmondatának állítmánya az első mondat állítmányával egyidejű, párhuzamos cselekvést jelöl az (1)–(2), (3)–(4), (5)–(6), (9)–(10) mondatokban és a következőkben:

(11) finn: *Nyt näkee aurinko vanhan kuvastimen juurella eräitä pieniä tavaroita, joita siinä ei ennen ole ollut.* (Sillanpää 8)
(12) magyar: *A nap az öreg tükörnél kisebb tárgyakat vesz észre, ezek nemrégen vannak ott.* (Sillanpää 464)

(13) finn: *Tavallinen äijä, joka hevosellaan kohtalaisesti ansaitsi.* (Sillanpää 27)
(14) magyar: *Parasztember volt, elég jól keresett a lovával...* (Sillanpää 460)
(15) finn: *Se oli kaunista soicakoivuista hakaa, jossa ei juuri muuta puuta ollutkaan.* (Sillanpää 21)
(16) magyar: *A legelőn csak néhány karcsú nyírfa állt, másféle fa nem is volt rajta.* (Sillanpää 477)

A magyar mellérendelő tagmondatok és a finn vonatkozó mondatok az első mondat történését egészítik ki egy mozzanattal, vagy továbbviszik az eseménysort. A második tagmondat igéje utóidejűséget fejez ki az első mondat igéjéhez viszonyítva a (7)–(8) mondatban és a következőkben:

(17) magyar: *Nemecsek határozottan jellemes férfiú volt, és nem akarta a más levelét elolvasni.* (Molnár 8)
(18) finn: *Mutta Török oli järkähtämätön ja luotettava mies, joka ei tahtonut lukea toisen kirjettä.* (Molnár 7)
(19) finn: ... *muutamina aamutunteina se ehtii näyttäytyä kymmenille kylille, sadoille asumuksille, jättää jälkeensä monta näköpiiriänsä ja sen inehmojen toimia alkavaksi päiväksi.* (Sillanpää 6)
(20) magyar: *Néhány kora reggeli óra alatt sok falut és sok embert hagyott maga mögött, és több templomot is, – ezeknek a keresztje a reggeli napsütésben csendesen megáldja a látáskörébe eső területen lakó emberek aznapi munkáját.* (Sillanpää 462)
(21) finn: *Hän istahti möyheälle mättäälle, joka vajosi...* (Sillanpää 18)
(22) magyar: *Leült egy porhanyós dombocskára, az besüppedt alatta.* (Sillanpää 472)

A finn vonatkozó mondatok élén álló *joka* kötőszó mondatrészfunkciót tölt be az alárendelt mondatban. A magyar mondatokban a közelre mutató *ez* névmás vagy ragos alakja, a grammatikus *az*, továbbá névmási határozószók, igei személyragok, birtokos személyjelek utalnak még a két tagmondat közötti kapcsolatra.

A felsorolt példák igazolni látszanak azt a sokszor hangoztatott állítást, hogy a magyar nyelv nem kedveli az alárendelő mondatokat, ugyanis a magyar mellérendelő nyelv (vö. NyKk II. 368). A vonatkozó alárendelés viszont másutt, finn szöveg magyar fordításában megtalálható:

(23) finn: *Orvokki lahjotti minulle vanhat kenkänsä, jotka olivat vähän liian isot minulle.* (Waltari 247)
(24) magyar: *Orvokki pedig nekem ajándékozta a cipőjét, ami kicsit nagy volt nekem.* (Waltari 266)
(25) finn: *Haalistunut punainen silkkinauha, joka joskus oli sitonut ohuita hiuksia, löi miehen sydämeen.* (Waltari 170)
(26) magyar: *A halvány fakó kis selyemszalag, amely egykor a vékonyszálú gyerekhajat összefogta, szíven ütötte.* (Waltari 160)

Az is előfordul, hogy a magyarban áll vonatkozó alárendelés a finn mellérendeléssel szemben:

(27) finn: *Isä toimitti minut kenkävarastoon ja jonakin iltana varastomies käski muiden mennessä minun jäädä ylitöihin.* (Waltari 246)
(28) magyar: *Apa beszerzett egy cipőraktárba, ahol egy este, mikor a többiek hazamentek, a raktáros visszatartott túlórázni.* (Waltari 265)

Az idézett (1–20) magyar mellérendelő mondatok tagjai közt kapcsolatos, ellentétes viszony van. A kapcsolatos mondatkapcsolat a legeredetibb, legkomplexabb jelentésárnyalatokat magába sűrítő mondatkapcsolat, amelyben minden fejlett mondatkapcsolat csírája benne van, a mondatok kapcsolatának legősibb formája. (MNyT: 462)

Több alárendelt mondatfajtát lehet kifejezni mellérendeléssel. A mellérendelt összetett mondat kifejezhet térbeli, időbeli kapcsolatot, párhuzamos, hasonló jellegű cselekvést. Az idézett magyar példák kapcsolatos mondatai tehát egy eredetibb, ősibb mondatszerkezet nyomait őrzik, mint a finn megfelelők. Az alárendelés történetileg másodlagos, a gondolkodás bonyolultabbá válásával alakult ki, a mellérendelésnél szorosabb kapcsolat. A mellékmondat a főmondatnak valamely mondatrésze, tehát szervesen beépül a főmondat szerkezetébe.

A (23)–(24) és a (25)–(26) finn és magyar mondatok valódi alárendelő vonatkozó mondatok. Az alárendelt mellékmondat jelzője a főmondat főnévi mondatrészének, a mellékmondat igéje a főmondat igéjéhez viszonyítva egyidejűséget fejez ki. Viszont a (27) finn mellérendelő mondat magyar fordításában az időbeli rákövetkezés tartalmának kifejezésére használta a magyar fordító az ál-vonatkozó mondatot. Tehát a magyarban is lehetséges a mellérendelő tartalom kifejezése alárendelő vonatkozó szerkezettel ugyanúgy, mint az (1–22) példák közül a finn mondatokban.

A vonatkozó alárendelés használata a mellérendelő tartalom kifejezésére a magyar nyelvhelyesség egyik legtöbbet vitatott területe. Kialakulásában a latin és a német nyelvnek volt hatása (vö. KLEMM 1928: 482).

A rákövetkezést kifejező minőségjelzői mellékmondatot a magyar nyelv régóta ismeri. Már a középmagyar korban akad rá példa. Egy XVI. századi levélben található a következő mondat: *„Az kegyelmed levelét énnékem megadák, melyett szeretettel elolvastam."* (Idézi KLEMM uo.)

Népballadában is előfordul:

„Miklós úrfi egy molnár gazdát találá, kihez közel lovagola." (Kádár Kata, uo.)

Jó stílusú nagy íróink műveiben is fellelhető:

„Tökhéjban vizet hozott, melyet odanyújtott urának." (Kosztolányi: Nero; MMNy: 398).

„Hatalmas karmantyúja is volt ugyancsak fekete perzsából, amely karmantyúban a zsebkendőn kívül sok minden elférhetett." (Krúdy: Rezeda Kázmér szép élete; NyKk II. 1256)

„S meg is érkezett szerencsésen a malomba, ahol a molnár az első zsák gabonát fel is öntötte rögtön." (Tamási: Bölcső és bagoly; uo.)

A vonatkozó alárendelés mellérendelő tartalom kifejezésére ugyanúgy előfordul a magyarban, mint a finnben. Viszont amíg a finnben ez a természetes, különösebb stilisztikai indíték nélküli kifejezési forma, addig a magyarban sajátos stilisztikai többletfunkciója van. A mellérendelés inkább tagolja a mondanivalót, az alárendelés szorosan összefűzi a mondanivaló részeit. A mellékmondat nem gazdagítja a fogalom tartalmát, a vonatkozó kötőszó az elbeszélés új mozzanatát a főmondatba olvasztja. A mellékmondatnak a főmondatba való ilyen jellegű beolvasztása a magyarban ritkábban fordul elő, mint a finnben.

A magyar nyelvművelők tanácsa az, hogy ne használjuk különösebb stilisztikai indíték nélkül a vonatkozó alárendelést mellérendelő szerepben (vö. NyKk II. 1250; HivNy.: 20–21; MMNyR 1970: 398: MMNy 1988: 398).

A finnben szinte általános, elfogadott az egyidejűség, a rákövetkezés kifejezése vonatkozó mondattal. A Nykysuomen käsikirja (1971: 50–51), a Nykysuomen lauseoppia (HAKULINEN 1979) nyelvhelyességi szabályai közt egy sincs, amely az igék egyidejűsége vagy utóidejűsége esetén mellérendelő mondatot javasolna.

A finn iskolai tankönyvek sem tartalmaznak a magyarhoz hasonló nyelvhelyességi szabályt (vö. SETÄLÄ 1964: 101–104; HAILA 1967: 134–136). A példamondatok közt találhatók a következő helyes finn mondatok:

finn: *He ottivat käteensä lunta, joka heti suli.* (HAILA: 136)
finn: *Sain enolta rahaa, joilla ostin kirjan.* (Nykysuomen sanakirja II: 30–31)
finn: *Torilla tulvi kansaa, jotka halusivat nähdä kuninkaan.* (uo.)

A magyar nyelvben az alárendelés alkalmazása stílusrétegenként más és más. Az irodalmi és a beszélt nyelv inkább a mellérendelést, a hivatalos és a szakmai nyelv, a tudományos stílus inkább az alárendelést választja. Az író–fordító stílusérzéke dönti el, mikor tartja fontosnak a két mondat összeszerkesztését, a második mondat vonatkozói alárendelését a tagolt mellérendeléssel szemben.

A magyar nyelvet ért latin–német hatás stíluseszközként őrződött meg, míg a finn nyelvet ért idegen hatás a vonatkozó alárendelés használatát a rákövetkezés kifejezésére általánossá tette (vö. BENKŐ 1988: 204; M. NAGY 1991: 200).

Irodalom

BENKŐ 1988: BENKŐ LORÁND: *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Tankönyvkiadó, Budapest 1988.

HAILA 1967: HAILA, V. A. – ISONIEMI, ANNA: *Suomen oppikirja.* Otava, Helsinki 1967.

HAKULINEN–KARLSSON 1979: HAKULINEN, AULI – KARLSSON, FRED: *Nykysuomen lauseoppia.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Jyväskylä 1979.

S. HÁMORI 1972: S. HÁMORI ANTÓNIA: *A vonatkozó névmásokról.* In: Édes anyanyelvünk. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972: 340–342.

HivNy.: BÍRÓ ÁGNES – GRÉTSY LÁSZLÓ – KEMÉNY GÁBOR: *Hivatalos nyelvünk.* Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Pénzügyminisztérium Államigazgatási és Szervezési Intézet, Budapest 1976.

KLEMM 1928: KLEMM ANTAL: *Magyar történeti mondattan.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1928.

MMNy.: BENCZÉDY JÓZSEF – FÁBIÁN PÁL – RÁCZ ENDRE – VELCSOV MÁRTONNÉ: *A mai magyar nyelv.* (Szerk. RÁCZ ENDRE). Tankönyvkiadó, Budapest 1988.

MMNyR: *A mai magyar nyelv rendszere I.* (Szerk. TOMPA JÓZSEF). Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.

A mai magyar nyelv rendszere II. (Szerk. TOMPA JÓZSEF). Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.

M. NAGY 1990: M. NAGY ILONA: *A latin mondattani hatás néhány kérdése a magyarban.* In: Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Sessiones Sectionum Dissertationes. Linguistica. Szerk.: JAKAB LÁSZLÓ – KERESZTES LÁSZLÓ – KISS ANTAL – MATICSÁK SÁNDOR Debrecen 1990: 198–203.

MNyT: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest 1989.

NyKk II: *Nyelvművelő Kézikönyv II*. (Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSZKY MIKLÓS). Akadémiai Kiadó, Budapest 1985.

NYKK: *Nykysuomen käsikirja*. (Szerk. OSMO IKOLA). Weilin–Göös, Helsinki 1971.

NYKS: *Nykysuomen sanakirja*. (Főszerk. MATTI SADENIEMI). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, WSOY, Porvoo–Helsinki 1951, 1953, 1954, 1956, 1959, 1961.

SETÄLÄ 1964: SETÄLÄ, E. N. – NIEMINEN, K. – OJAJÄRVI, A.: *Suomen kielen oppikirja*. Otava, Helsinki 1964.

A példákhoz felhasznált irodalmi művek

1. Molnár Ferenc: *A Pál utcai fiúk*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1981.
2. Ferenc Molnár: *Koulupoikia*. (A fordító nevét a könyv nem tartalmazza). Otava, Helsinki 1975.
3. Balázs József: *Magyarok*. Magvető, Budapest 1975.
4. József Balázs: *Unkarilaisia*. Fordította: Taisto Nieminen. Helsinki 1979.
5. F. E. Sillanpää: *Ihmiset suviyössä*. Otava, Helsinki 1976.
6. F. E. Sillanpää: *Emberek a nyári éjszakában*. Fordította: Sebestyén Irén. Európa Könyvkiadó, Budapest 1981. (A finn irodalom könyvtára. Regények: Silja, Egy férfi útja, Emberek a nyári éjszakában)
7. Mika Waltari: *Kultakutri*. Koiranheisipuu, Porvoo–Helsinki 1961 (231–261).
8. Mika Waltari: *Aranyhajú*. Fordította: Gombár Endre. Európa Könyvkiadó, Budapest 1982. (A finn irodalom könyvtára. Kisregények: Virágzik a föld, Ne legyen többé holnap, Ez meg sem történhet, Aranyhajú: 247–264).